

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER
SZEGEDI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Nemzetépítés és régészet” című blokkunkat Langó Péter szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram és magánszemélyek támogatták.

A címlapon: Óskori sír kiemelése és átszállítása a Prágai Nemzeti Múzeumba (1893). In: Kazel Sktenaū: *Archeology in Central Europe: the First 500 years*. New York, 1983. 115. oldal

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

	<i>„...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...”</i> Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából	5
--	---	---

NEMZETÉPÍTÉS ÉS RÉGÉSZET

Sebastian Brather	„Etnikai értelmezés” és struktúra- történeti magyarázat a régészetben	23
Siklósi Zsuzsanna	A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban	73
Langó Péter	A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagának kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés	89
Mordovin Maxim	A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig	118
Takács Miklós	A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében	163
Vida Tivadar	Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után	203
Czoch Gábor	Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/44. évi városi törvény vitái	216
Győri Róbert	Bécs kapujában Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején	231

KÖNYVEK

Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700.	– Csiky Gergely	251
Új irány a kora középkori etnogenezis-kutatásban? Gillett, Andrew (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages	– Bollók Ádám	265
Siân Jones: The Archaeology of Ethnicity: constructing identities in the past and the present	– Kovács Ágnes	283
A nemzetek mítosza: Európa középkori gyökerei Patrick J. Geary: Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen	– Mersdorf Zsuzsa	291
Szerzőink		296
Contents		297
Abstracts		299

A KORALL Társadalomtörténeti Egyesület közhasznúsági jelentése a 2005. évről

Összes közhasznú tevékenység bevétele: 1062e ft

Közhasznú célú működésre kapott egyéb támogatás: 900e ft

Közhasznú tevékenységből származó bevétel: 162e ft

Összes közhasznú ráfordítás: 594e ft

Ráfordításként érvényesíthető kiadás: 594 eft

Tárgyévi pénzügyi eredmény: 468 eft

Források összesen: 468 eft

„...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...”

Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából

Attól a pillanattól, hogy a *Szabad Nép* 1949. szeptemberi számában, a szerző nevének a feltüntetése nélkül megjelent *A Válasz a lejtőn* című cikk, nyilvánlová vált, hogy az 1944–47 közt a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarai dékáni tisztét ellátó historikust hamarosan súlyos megpróbáltatások érik majd. Andics Erzsébet már hónapokkal korábban nyíltan a reakciós történészek zászlóvivői közt emlegette Hajnalt, aki egy októberben megfogalmazott (végül azonban nem postázott), Révaihoz szóló levelében kérte is: mentse fel őt a miniszter az egyetemi oktatói munka alól egy évi időtartamra és engedélyezze számára ez időben a kutatómunkát. A dolgok idővel oda fajultak, hogy 1950 szeptemberében Hajnal indokoltan látta beadni nyugdíjaztatás iránti kérelmét. S ezzel kezdetét vette haláláig tartó folytonos vesszőfutása, melynek folyamatába nyújt betekintést a saját leveleiből és a hozzá intézett levelekből készített alábbi válogatás.¹

A megrázó dokumentumanyag az átalakulás elé tart tükröt, amely a magyar történetírás marxista szellemben történő átszervezését készítette elő a negyvenes-ötvenes évek fordulóján. Hajnal István, akinek semmilyen politikai bűn nem volt egyébként felróható 1945 előttről és csupán a koalíciós évek szolgálhattak későbbi üldöztetésének indokául, 1956. június 16-án bekövetkezett haláláig végig súlyos diszkriminációt szenvedett el. A tudós azonban ennek ellenére soha sem adta fel szakmai identitását; elemi anyagi gondjai és megroppant egészségi állapota ellenére igyekezett folytatni és ténylegesen folytatta is korábban megkezdett úttörő, ebben az időben immár komoly nemzetközi szakmai elismerést is keltő írástörténeti kutatásait. Talán éppen ez a nem szűnő szellemi aktivitás segítette őt abban, hogy testileg és lelkileg ne roppanjon össze, amire akkor került végül sor, amikor mondvacsinált politikai okokból a fiát börtönbe zárták, helyesebben Recskre internálták.

A MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött levelezési anyagból készített összeállítással a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület tagsága nevében is adózunk az idén ötven éve elhunyt nagy historikus emléke előtt, aki a magyar történetírást folytonosan modernizáló törekvéseivel készítette elő a talajt a társadalomtörténet-írás évtizedekkel későbbi hazai térnyerése előtt.

Gyáni Gábor

¹ Hajnal életének e szakaszáról is kimerítően beszámol Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996, 34–40; további részletekkel szolgál Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995, 147; Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (vál., s. a. r., bev. tan., jegyz.: Glatz Ferenc) Budapest, 1993, xviii–xix. /*Historia Könyvtár*/. Megjegyzem: Lakatos az idézett könyvében már közreadott néhány részletet három, a jelen válogatásban is olvasható, ezúttal azonban teljes szövegében közzétett levélből. Az itt közölt leveleket betűhív formában adjuk közre.

A címzett: Pach Zsigmond Pál
Ms 5385/70.

Kedves Barátom,

kérvényemet nyugdíjaztatásomért beadtam, s így most egy kissé szabadabban szólhatok Hozzád. Mert az utolsó esztendőben Ti is szükségét éreztétek annak, hogy tőlem ridegen elzárkózzatok, – s másrészt én sem állhattam elétek magyarázkodással a gyanúnak veszélye nélkül, hogy folyton rosszabbodó helyzetemben jóakaratotokat igyekszem kitaktikázni.

Ezért gondoltam már előre is e pillanatra, amikor előttek ismét szólhatok nézteimről, és különösen Előtted, akivel azelőtt módom volt időnkint nyílt eszmecsere.

Mindenekelőtt azt szeretném mondani, hogy a Pártbeliek magatartását velem szemben sosem éreztem gyűlölettől vezetettnek; sőt, ha szabad magamnak ezzel hízelegnem, bizonyos nobilis nagyvonalúságot is láttam benne.

Sajnos, engem is kötelezett a múltam. Úgy érte, hogy miután húsz évig profeszszoroskodtam egy elmélettel, ami akkoriban sem hozott előnyt, csak kárt nekem, – igen gyanús tudományos jellemnek tűnhettem volna fel, s éppen a Párt tudósai előtt, ha hirtelen átfordulok a szigorú marxizmusra. Azt hiszem, nincs még egy magyar tudós, aki ilyen sajátos helyzetbe került volna, mert csak én hirdethettem előzőleg is bizonyos materialista s egyenlőségi elméleteket. Egyszer régebben, bizonyára nem emlékszel már rá, velem beszélgetvén Te mondtad, hogy sok tudósnál érted, hogy éppen azért nem csatlakoznak a kommunizmushoz, mert az hatalomra került, s épp a kommunisták előtt nem akarnak opportunistának látszani. Nálam fokozta ezt a belső kényszert többéves dékánságom emléke, szinte bizonyítanom kellett, hogy e volt közszereplésemet nem akarom ugródeszkának használni az érvényesülésre. Most azt hiszem, bármit is mondhattok rám, mégis úgy gondoltok rám, mint aki bizonyos becsületérzessel és nyíltsággal inkább a maga kárát, mint hasznát kereste.

Sokkal többet helyeslek az egyetem átalakítása körül, mint talán Ti is gondoljátok. Azonban nyíltan megmondom most is, hogy véleményem szerint a szakképzés szempontjait, – ami speciálisan a történelmet illeti – erősebben lehetett volna érvényesíteni, az átalakulás veszélye nélkül. Az, hogy a munkás-parasztgyerekek túlnyomó tömegben kerüljenek az egyetemre, az én őseredeti koncepciómnak megfelel, – s ezt hirdettem előadásaimban már a múlt rezsim alatt is, ezért voltak olyan híveim, mint Erdei Ferenc, s mások, s ezért nem ellenségesek velem szemben ma sem kommunista volt tanítványaim.

A múlt évben egy cikket írtam, ami bizonyára végzetes volt számomra. Tudnék Sztálin-idézeteket hozni, amik meglepően támogatnák egyes fejtegetéseimet, a munka egyéni szférájának megőrzését, kiépitését illetőleg. Mindegy, cikkem kétségtelenül nem felelt meg a marxizmusnak. S mégis, hasonló gondolatok hirdetése, szerintem, nagy feszítő erővel hatna a nyugati polgári világra, a végső cél, az igazi egyenlőség-társadalom elérésére, amire ez a polgári társadalom egyelőre őszintén nem tudja rászánni magát. Egy évvel ezelőtt még nem hittem a világelleségeskedés mai kiélesülésében, azt gondoltam, a Szovjet fokozatos békés feszítőerővel is megváltoztathatja a szívósan ellenálló nyugati társadalmakat is. Ma már nem írnám meg a cikket, még ha veszélytelenül is tehetném,

mert átértem, hogy egy kemény hadiállapotban nincs helye különvéleménynek. Elméletileg is az a meggyőződés, hogy a Szovjethatalom megingadozásával elvesznék az emberiség végső reménye az egyenlőség társadalmának rövidesen való kialakításában.

Nekem most eléggé nehéz lesz az életem. De, amit mindig is úgy éreztem, hogy az üldözöttek sorsáért, szenvedéseiért én is felelős vagyok és ha nehéz sorsom, azokra gondolok, akiket a barbárság soha helyre nem hozható csapásokkal, veszteségekkel sújtott, – most is arra gondolok, hogy évszázadokon át milliók szenvedtek, az emberiségnek nagyobbik része, s hogy én úgy töltöttem ifúságomat, hogy mások nyomorúságát az élet rendelésének tartottam. Semmi igazságtalanságot sem érzek tehát magammal szemben, ha most, öregkoromra, engem is megpróbáltatások érnek.

– Valószínű, hogy eztán még kevesebbet találkozunk, mint eddig; de meg akartam mondani mindezeket Neked, az első pillanatban, amikor szabadon és gyanú nélkül tehetem, – mintegy a mai harcos világmozgalom tudós képviselőjét tekintve Benned. Levelem természetesen semmiféle választ nem igényel Tőled.

Igaz barátsággal

50. IX. 15.

A címzett: Révai József
Ms 5385/76

Miniszter Úr!

Tisztelettel kérem, hogy egyetemi tanári funkcióimtól felmentve, de egyetemi tanári minőségem megtartásával szolgálattételre valamely tudományos intézményhez beosztani szíveskedjék.

Ha ez nem lehetséges, úgy kérem nyugdíjállományba való helyezésemet.

Ez esetben azonban az lenne tiszteletteljes kérésem, hogy nyugdíjazásom megelőzőleg egy félévi fizetéses szabadságot engedélyezni szíveskedjék. E kérésemet azzal indokolom, hogy húsz éves egyetemi tanári szolgálatom idején soha semmiféle szabadságot nem kértem és kaptam, sem egészségi okokból, sem pedig tudományos vagy tanulmányi célokra; s tanári teendőimet mindig minden mulasztás nélkül buzgón teljesítettem. Azonkívül az utolsó három esztendőben szüntelen megfeszített kutatómunkát végeztem, abban a meggyőződésben, hogy tudományos életünk mindenkit fokozott teljesítményre kötelez. Életkoromnál fogva nyugdíjaztatásom után is kötelességemnek fogom tartani a tudományos kutató munkának teljes erővel való folytatását. Ezért érezném méltányosnak, ha előzőleg féléves szabadságon megpihenhetnék s törődött egészségemet helyreállíthatnám.

Igaz tisztelettel

1950. szept. 16.

A címzett: Erdey-Gruz Tibor
Ms 5385/11

Főtitkár Uram,

Fejér Lipót Bátyám közvetítette szíves üzenetedet, hogy az Akadémiához nyújtsak be előterjesztést, természettudomány- és technikátörténeti kutatással való megbízatásom ügyében. Mellékelem ez előterjesztést.

Közben az Egyetemi Ügyosztály vezetőjétől² szóbelileg úgy értesültem, hogy nyugdíjaztatásom esetén hivatalos beosztást fogok kapni az Országos Levéltárba; még nem alakult ki teljesen, hogy milyen feladatkörrel. Ez esetben természetesen nem szentelhetném magamat egészen az Akadémia megbízatásának, – ha ugyan a minisztérium nem egyesíti leendő levéltári feladataimmal. Mindazonáltal az ügy, amiről előterjesztésem szól, már évtizedek óta annyira lelkemen fekszik, hogy örömmel vállalnám, egyéb hivatalos munkám mellett, az Akadémia megbízatását ez esetben is, természetesen kisebb arányokban.

Igen köszönve szíves jóakarodat, maradok

igaz híved
H.I.

50. X. 7.

A címzett Hajnal István
Ms 5385/332

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM
FIZIKAI INTÉZETE

Budapest, VIII. Puskin-utca 5–7.

Telefon: 135–036, 335–22

138–585

Institute of Physics
Budapest, University

Institut für Physik
Der Universität Budapest

Igen tisztelt kedves Barátom!

Nyugdíjaztatásod megindításának híre meglepetésszerűen ért és erősen lehangolt. Kedves személyedhez mindenkor a tisztelet és barátság szálai fűztek és fognak fűzni ezután is. Első két évem, melyet a Te dékánágod alatt töltöttem, a Kar baráti együttérzésének legszebb két éve volt.

Kívánságodnak készséggel eleget teszek. Úgy Meszits mint Tolnai előtt tárgyilagosan ki fogom fejteni, hogy tervezett munkásságod nagyon hasznos és nagyon kívánatos volna, hiszen propagandaanyagának lehetne felhasználni annak demonstrálására, hogy az

² Tolnai Gábor

igazi dolgozókat a középkorban is inkább a gyakorlati élet műszaki problémái érdekelték mint az elvont vallási kérdések. Szívből kívánom, hogy előterjesztésemnek meg legyen a kedvező eredménye.

Igaz barátsággal üdvözöl

Novobátzky Károly

Budapest, 1950. okt. 16.

A címzett: Hajnal István
Ms 5385/172

FÖLDMÍVELÉSÜGYI MINISZTER

Kedves Barátom!

Leveled alapján érdeklődtem nyugdíjazásod ügyében és azt a felvilágosítást kaptam, hogy a felhívás ellenére ez csak az év végével fog megtörténni, viszont a levéltári beosztásod változatlanul áll és januárban realizálódni fog.

Budapest, 1950. október 28.

Barátsággal köszönt:
Erdei

A címzett: Tolnai Gábor
Ms 5385/102

K. B.

látván óriási elfoglaltságodat, nem akarlak személyes jelentkezéssel fölöslegesen zavarni, s így ezúton köszönöm meg szíves megnyugtató üzenetedet leendő levéltári alkalmazásomat illetőleg. Ha a féléves szabadság, – amit nem is ígértél, csak lehetségesnek mondtad, – nem is sikerült, mégis módomban lesz pihenésre, amíg nyugdíjaztatásom adminisztratív elintézése lebonnyolódik.

Csupán az lenne a kérésem, hogy némi tájékoztatást kapjak leendő levéltári munkakörömet illetőleg. Szeretnék ugyanis kissé felkészülni rá, bizonyos programot összeállítani, hogy annak idején rögtön nekikezdhessenek az érdemleges munkának. Ha nincs kifogásod ellene, ez ügyben egy idő múlva a Levéltár főigazgatójához, Ember Győzőhöz fordulnék s megkérném őt, hogy alkalomadtán beszélje meg Veled ezt a kérdést.

Köszönettel, igaz barátsággal

Hajnal István

Bp. 1950. X. 31.

A címzett: Hajnal István
Ms 5385/333

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM
FIZIKAI INTÉZETE

Budapest, VIII. Puskin-utca 5–7.

Telefon: 135–036, 335–22

138–585

Institute of Physics
Budapest, University

Institut für Physik
Der Universität Budapest

Igen tisztelt kedves Barátom!

Sajnos, nem jelenthetek jót. Tolnai Gábor értesített, hogy megbízásodat nem pártolhatja, mert nem látja biztosítottnak, hogy kutatásod a dialektikus materializmus szellemében folya. Az Akadémián most kerül sorra kérelmed. Amint biztosat tudok, értesíteni foglak. Itt az a kifogás, hogy munkáidban a Habsburg-uralommal rokonszenvezel.

Szeretném, ha következő híradásom kedvezőbb lehetne.

Baráti üdvözléssel

Novobátzky Károly

Budapest, 1950. nov. 9.

A címzett Hajnal István
Ms 5385/173

FÖLDMÍVELÉSÜGYI MINISZTER

4/1950.

Kedves Barátom!

Sajnos, azon költségvetési okokból nem lehet segíteni, hogy december elsejével nyerj beosztást a Levéltárba. Ellenben arról újólag biztosítottak, hogy december elsejével meg fog történni munkába állításod oly módon, hogy mint nyugdíjas egyetemi tanár, megfelelő pótlékkal kiegészítve a nyugdíjat, megkapod beosztásod a Levéltárba.

1950. december 2.

Erdei

A címzett: Tolnai Gábor
Ms 5385/103

Tolnay Gábor Osztályvezető Úrnak
K. Barátom,

szíves voltál azt üzeni, hogy e héten nem fogadhatsz, hétfőn esetleg megmondod, hogy fogadni fogsz-e s aztán szabadságra mész.

Ne haragudj, de tudnod kell azt, hogy amit én akarok kérdezni Tőled, az öt percedet sem veszi igénybe, s én vagy vagyok még annyi ember, hogy ezt az öt percet rám szánhas-sák, vagy pedig semmi nem vagyok s akkor nyugodtan meg lehet nekem üzeni, hogy mindaz, amit eddig ígértél, semmisnek tekintendő.

A levelet Hajnal István nem küldte el, helyette viszont az alábbi levelet írta Tolnainak:

1951. jan. 11.

Igen Tisztelt Kedves Barátom,

üzenetedből láttam, hogy nem találsz szükségesnek, hogy szabadságra távoztad előtt fogadj engem. Ezért csupán arra kérek, lennél szíves titkárságodon üzenetet hagyni számomra, szóban vagy egy sor írásban, hogy levéltári beosztásom késésének okai csupán adminisztratív természetűek-e s hogy biztosan számíthatok-e arra, hogy e beosztás januári érvénnyel megtörténik.

Igaz híved

Címzett: Pach Zsigmond Pál
Ms 5385/71

Kedves Barátom,

Havi jövedelmem így is, a nyugdíj és a tud. pótlék együtt, közel 1400 ft. Kevesen vannak az országban, akiknek ennél nagyobb a fizetésük. Mégis, baj volt az, hogy a múlt hónapokban nem tudtam, hogy ez összeghez kell véglegesen igazodnom; a prof.i fizetéshez képest mégis erősen le kellett szállítanom igényeimet. Azonkívül, mert rögtön hiv. beosztásról volt szó, a szokásos „rendelkezési állomány” 3 hónapos teljes fizetésétől is elestem, gyorsan lebonyolították nyugdíjazásomat. Jól esne természetesen, ha a mondott havi összegem felül is kaphatnék valamit, családomra [tekintettel], közeledve a 60. évhez, egészségem gyenge, s igen szeretném munkabírásomat még teljesen a tud.nak szentelni, amihez bizonyos anyagi könnyebbség szükséges. Mindezt azonban nem panaszként mondom, mert már így is, ahogy most vagyok, anyagilag s morálisan is megbecsültnek érzem helyzetemet.

Igen szeretném azonban – ha ltári beosztásom hibámon kívül keletkezett pusztai illúzióknak mutatkoznék – tető alá hozni írástört. munkámat. Fájna, ha új eredményeim elvesznének. Az utolsó években hatalmas lendülettel dolgoztam ezen; a részletek teljesen készen vannak, csak egybe kellene öntenem őket s már meg is vannak fogalmazva egy párívnyi összefoglalásban... (Itthoni éles kritika)

...Külföldön azért mégis új bizalom támadt, segítettek, főként nagyobbarányú okl. fénykép ingyenes megküldésével. Egyes tájékoztató összefoglalásomat le is fordították, egyeseket közölni is akartak, de én kértem, várjanak, amíg egészen készen nem leszek, teljes bizonyító anyaggal.

... Szükséges a haladáshoz az, hogy az élet materializált-technikált formákra – eszközökre rakodják rá.

A múlt években olyan volt helyzetem, hogy szinte kényszerültem arra, hogy első-sorban azt mutassam ki magamból, ami nem válik előnyömmre a világ mai nagy megfordulásában, hanem csak káromra. Sokat lehetne erről beszélni. Dolgozott itt bennem a többévtizedes tudós múltak önérzete is. De igen erősen kötött többéves dékáni szereplésem is; oly módon, hogy amit akkor a mai idők szellemében cselekedtem, könnyen opportunistai alkalmazkodásnak tüntettek fel úgy a kommunista párt, mint a tud. közvélemény előtt. Ilyesmi iránt tán túlérzékeny voltam s kötelességemnek éreztem bebizonyítani, hogy súlyos időkben viselt szerepemet semmiképpen sem akarom a magam érvényesülésére felhasználni. A Párt mindig nagyvonalúan bánt velem, s ma is; viszont én, azt hiszem elmondhatom, hogy mindig nyíltan és becsületesen viselkedtem. Ha vannak is megrögzött véleményeim, én nem hiszem, hogy azok bárkit is akadályoztak volna szabad haladó fejlődésében, nemcsak most, hanem évtizedekkel ezelőtt se. Egyben teljesen egyek vagyunk; ha most, a világnak oly nagy szenvedései után sem lehet keresztül erőszakolni a társad.tud.nak teljes átalakulását a valóságos egyenlőség alapjára, – úgy elvész az emberiség utolsó reménye is és végső katasztrófa felé sietünk.

Kérlek, haagnál számomra üzenetet, hogy mikor mehetnék el válaszodért; én pár nap múlva érdeklődni fogok telefonon. Ha nem személyesen akarnál, rövid üzenetben hagyd válaszodat.

1951.III. 8.

A címzett: Pach Zsigmond Pál
Ms 5385/72

K.B.

igen sajnálom, hogy gyöngélkedésem miatt nem élhettem az alkalommal, hogy beszéljek Veled a kitűzött időben. Látom, oly erősen el vagy foglalva, hogy nehezen tudsz időt szakítani az ilyen beszélgetésre. Ezért, engedd meg, írásban adom elő mondanivalómat, mégpedig igen bőven. Úgy gondolom, Neked is könnyebb, ha akkor veszed elő papíromat, amikor éppen egy kis idő van elolvasására.

Tolnai Gábortól hallom, milyen részed volt abban, hogy az Akad.tól megbízást kaptam kpkori tehn.tört.i adatok gyűjtésére. Ezt akarom mindenekelőtt megköszönni Neked, igaz melegséggel. Ez az akad. megbízás mindennél döntőbb számomra, mert részt ad a tört.tud. nagy újjáalakító munkájából. Anyagilag is fontos reám a tudospótlék; de végzőném e kutatásokat honorárium nélkül is, csupán a megbízás morális jelentősége miatt is. Kérlek, ha alkalmad adódik, tolmácsolj Andics és Molnár E. prof.knak is hálás köszönetemet, mert nyilván az ő állásfoglalásuk volt a döntő az akad. határozatában. –

Nyugdíjaztatásomat elkerülhetetlennek láttam már jó egy éve. Azóta sem fordultam senkihez, nem igyekezvén magamat kimagyarázni. Csupán nagy érdeklődéssel kísértem munkátokat és sokat is tanultam belőle. Főként azt, amit én, nagyjából, hirdettem már 20 éve tanszékemen, azt túlságosan is tulajdonként kezeltem, holott nincs meggyőződéses tudomány a végrehajtás elszántása nélkül.

Most beszélek tehát először magamról, mégpedig Hozzád, akihez tulajdonképpen Tolnai Gábor küldött. Amikor, szeptemberben nyugdíjkérésre felszólítottak, csupán egyes közlésekből értesültem, hogy mégis bizonyos megbecsüléssel kísérik sorsomat mérvadó helyeken. Ezért adtam be kérésemet az Akad.hoz; erre természetesen tudós barátaim is ösztönöztek, akik ismerték tehn.tört.i munkásságomat és a maguk szempontjából is kívánatosnak tartották, hogy azt, adatgyűjtéssel, folytathassam. Azután beszéltem Tolnai G.-al, az ügyosztály vezetőjével. Én nem tartottam semmire sem igényt, bár éreztem, hogy a Párt, mint mindig is, nobilesan akar kezelni engem. Nagy meglepődéssel hallottam Tolnaitól, hogy nyugdíjaztatásom tulajdonképpen csak módja annak, hogy a Ltárban rögtön beosztást kapjak, személyi pótlékkal, volt prof.i fizetésemet megközelítően, s hogy főként az okl.olvasásra tanítanám a Ltárban az ifjúságot. S hogy mindez felsőbb körök határozata; egy nevet is említett mai felsőbb [a levél szövege megszakad]

1951. III. 8.

A címzett: Hajnal István
Ms 5385/342

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE
Budapest, VIII. Puskin-utca 26.
Telefon: 136–999

Budapest, 1951. március 13.

Hajnal István egyetemi tanár úrnak,
Budapest

Igen tisztelt Professor Úr!

Elsőbbben is szíves elnézsedet kérem azért, hogy az elmúlt hetekben többször is hiába kerestél: azokban a napokban – különféle elfoglaltságok torlódása miatt – csak igen kevés

időt tölthettem az Intézetben és akkor is a legsürgősebb napi munkákat kellett elvégezni. Ezek után igen sajnáltam, hogy a megbeszélrt időpontban gyöngékedésed miatt személyesen nem találkozhattunk.

Szíves soraidat, Professzor Úr, nagy érdeklődéssel olvastam. Örülök, hogy úgy látod – amint a helyzet valóban áll is – hogy a Párt, valamint tudományos életünk vezetői mindenkor nagyvonalúan és nobilesan viselkedtek Veled szemben, megbecsülve értékes tudományos munkásságodat. Ezzel kapcsolatban csak azt mondhatom, hogy ez a magatartás – tudomásom szerint – semmiben sem módosult az utóbbi időben, s ez jutott kifejezésre akadémiai megbízásodban és a tudóspótlék megállapításában. Andics és Molnár elvtársaknak természetesen tolmácsolni fogom köszönetedet.

A technikatörténeti megbízást különösen jelentősnek tartom most, amikor az Akadémia, a 125 éves fennállásával kapcsolatos ünnepek alkalmával, programjába iktatta a magyar tudományok történetének megírását. Meggyőződésem, hogy a Te munkálataid, Professzor Úr, jelentékeny mértékben hozzá fognak járulni e vállalat sikeréhez. – Ami levéltári beosztásod kérdését illeti, erről egyáltalán nem vagyok tájékozva; még kevésbé áll az, mintha ügyeddel elsősorban én foglalkoznék. Erre én semmiképpen sem vagyok kompetens. Ez az ügy nyilván csak a VKM vonalán futhat és ott intéződik el.

Örömmel értesültem írástörténeti műved jelentékeny előrehaladásáról és ennek a munkának a kérdését rövidesen felvetem az Intézet Igazgatótanácsa, ill. a társulat vezetősége előtt. Az eredményről természetesen azonnal értesítelek.

Megköszönöm szíves soraidat,

őszinte tisztelettel
Pach Zsigmond Pál

A címzett: Domanovszky Sándor
Ms 4224/447

Igen Tisztelt, Kedves Sándor Bátyám,

szomorúan hallom, hogy a Méltóságos Asszony komolyan megbetegedett. Éppen Wellmann Imrétől, akivel tanácskozva úgy véltük, hogy talán terhetekre lennénk, ha elmenénk Hozzatok. Most főként azért írok, mert kaptam egy dékáni köriratot a „tudományok doktora fokozat” megkérvényezéséért. Felhívták más oldalról figyelmemet arra, hogy e címmel valószínű állandó honorárium fog járni. Ezért jónak látnám, ha nem mulasztanád el kérvényezését, nem pusztá külsőségről van szó, – valószínűleg.

Tiszteletteljes kézsókjaimat jelente, vagyok hűséges ragaszkodással tisztelő igaz híved

Hajnal Pista

1951. dec. 9.

A címzett: Domanovszky Sándor
Ms 4524/448

Igen tisztelt, Kedves Sándor Bátyám,

csak azt akarom sietve mondani, hogy én mégis írtam Erdei Ferencnek s gondolnám, jó lenne, ha Te is írnál. Már csak azért is, hogy a felsőbb helyeken is nagyobb hullámokat vessen ez az ügy, egész abszurdításában. Talán a jövőre nézve bizonyos mértékig megszi-
lárdítja ez a nem-aktív, de dolgozó tudósok helyzetét.

Egyébként ma a Levéltárban azt beszéltek, hogy Waldapfel József, másrészt pedig Elek Lajos egyszerűen adminisztratív baklövésnek mondták volna a tudósok nyugdíjának elvonását, amin az Akadémia sürgősen segíteni fog majd.

Én írtam egyébként Andicsnak, Molnár Eriknek, Bolgár Eleknek is, sőt Révai Józsefnek is. Csak a magam ügyében, nem mervén közösség-képviselőként fellépni, hiszen esetleg árthat is a dolog, nem ismerem hangulatukat, és évek óta – Bolgárt kivéve – nem is beszéltem velük.

Igaz tisztelettel és szeretettel

Hajnal Pista

1952. febr. 25.

A címzett: Révai József
Ms 5385/77. I.

Min. Úr!

Ismét bajban fordulok Min. Úrhoz, a Tud. Min. Biz. megtagadott tőlem minden tudós kvalifikációt. Ennek következtében megszűnt tudóspótlékom, szerény lehetőségem a további munkára. Én pedig szeretnék tovább dolgozni.

Az a híre, hogy ezúttal dékáni éveim „kommunista ellenes” magatartását kifogásolták főképen. Más oldalról akkoriban úgy vélték, hogy én voltam az, aki a Bölcs. Kart a „kommunisták szolgálatába” állítottam. Nem egy ember érdeklődött akkoriban nálam bizalmas-gúnyosan, hogy nem vagyok-e biztos párttag.

Valóság az, hogy számomra, mint ember, s tudós számára akkoriban a kormány volt az „érdekes”. Még füstölgő romok között, még toll-papíros híjján, Miniszter Úrhoz intéztem első kimerítő irataimat a Kar helyzetéről, ceruzával, régi akták üres hátlapjain. Nem mint marxista, de mégis a jövődő perspektívák érzetében.

Ahogy akkoriban viselkedtem, 6–7 évvel ezelőtt, az ma nem ítéhető meg a mai helyzet szempontjából. Akkoriban, mint dékánnak, nem az volt a feladatomban, hogy tudósainkat hirtelen és a valóság ellenére a kommunizmus híveinek tüntessem fel. Az volt a feladatomban, hogy becsületet szerezzek tudósainknak, régen annyira meg nem becsült munkájuknak, s méltó emberies magatartásuknak a nácizmus idején. Nem használt volna akkor semmit a kölcsönös megértésnek, ha a Párt kívánságait mindig szó nélkül teljesítem. Lehet, hogy tévedtem egyben-másban. Nem hivatkozom most se, mint

akkoriban se, különböző „akadályokra”, talán a Kar ellenállására. Ma is úgy érzem, hogy akkoriban úgy kellett cselekednem, ahogyan cselekedtem. Itt van egyik legkiáltóbb példa: Miután több kommunista professzor megválasztását tőlem telhetőleg segítettem, Fogarasi Bélát nyíltan elleneztem. Miért? Fogarasi elkövette a nemcsak taktikai, hanem emberi hibát is, hogy következetesen és sorozatosan, nyilvános előadásokon, teljesen értéktelennek, sőt korruptnak, jellemtelennek állította be éppen azon tudósainkat, amelyek a mi karunk körében működtek. Egyik tudósunkat különösen támadta; de nem ez volt a hiba. Hanem az, hogy a katasztrófa idején, a testi-lelki szenvedések idején le akarta alázni mindnyájunk egész tudományos múltját, megtagadni tőlünk minden becsületet. Miért nem támadta a természettudósokat, az orvosokat, fizikusokat? Miért éppen minket, a legnagyobb kínnal, lebecsüléssel küszködőket, egész életünkön át? Akik ennek ellenére is fenn tudták tartani e kicsiny országban európai nivón a tudósok sokféle ágazatait, végtelen nehézségek között is?

Szerintem ez nagy hiba volt; s a Párt aztán nem is ezt az utat követte. Nemcsak erkölcsi kötelességünk volt ezek után, hogy Fogarasi jelölésének ellenálljunk, hanem az önfenntartás kérdése is; nem igazolhattuk őt, mi önmagunk, a mi elítélésünkben, megválasztása által. Később ő maga is megismerkedett a mi életünkkel is, úgy látom, mértően s sokszor segítően viselkedett. Ami engem illet, én nem titkoltam, hogy ellenzem megválasztását, de propagandát nem csináltam ellene, ismertem úgysis a Kar felfogását. Annyira nem dolgoztam ellene, hogy a végső szavazás alkalmával – sokan emlékeznek rá, – általános feltűnést keltett a Karban, hogy én Fogarasi ellen foglalkozok állást.

Ez csak egyik példa a sok közül. Ha elleneztem valakit, akkor gyakran jobb szolgálót tettem a kölcsönös megértésnek, mint ha ijedt opportunistussal behódoltam volna. Bizonyára most se vagyok igazi jó marxista; de könnyű annak, aki azelőtt sose foglalkozott a társadalomfejlődés kérdéseivel, s akit most szabadon kaphat meg a marxizmus tudományos rendszere. De nehéz nekem negyvenéves tudós munka gondolatait nyom nélkül lemosnom magamról. Ha az Első gépekről szóló cikkem 1949-ben általános felzúdulást keltett ellenem,³ úgy gondolni kell arra is, hogy én e tárgyról már 1939-ben is előadást tartottam az Akadémián, rendes tagságom székfoglalójaként. Díszes közönség volt jelen, nem miattam, hanem mert Hegedűs Lóránt is felolvasott azon az ülésen. Főhercegek, püspökök, szakírók stb. előtt beszéltem arról, hogy a gép nem lehet magántulajdon. Utána fagyos csönd, elmaradt az ilyenkor obligát gratuláció, mintegy bojkotálva ültem egyedül a padszéken, s rám ragadt aztán a „neomarxista” gúnynév. Ha tehát 1949-ben közlésre is adtam a régi fejtegetéseimet, lehetett abban tudós okvetetlenkedés, de politikai szándék semmi.

Mindenesetre átláttam, hogy beszédemről joggal többoldalú hivatalos biztatást kaptam, hogy tudományos munkámra továbbra is teljes mértékben számítanak. Boldog voltam a megtisztelő megbízatásért, hogy a Kossuth-Emlékkönyvbe írjak. Ifjúkorom óta nem dolgoztam olyan odaadással, mint e tanulmányon; éles kritikus lektorom volt, aki mégis igen hízalóan beszélt eredményeimről. Amit magam sem hittem volna addig,

³ Hajnal István: Az első gépek. *Válasz* 1949, 357–371. Újabb kiadása Glatz Ferenc kommentárjának kíséretében Hajnal 1993: 453–472.

sikerült bebizonyítanom, Kossuth és Batthyány valóságos magyar külügyminisztériumot szerveztek, rákényszerítették az udvart is azok elismerésére; s a magyar sarokból fel akarták forgatni egész Európát. – Úgy hallom, ma az Emlékkönyv koncepciója átalakult; de pár héttel ezelőtt még elfogadták közlésre tanulmányomat, sőt a jövő évre egy külön kötettel is meg akartak bízni, vagy meg is fognak bízni a 48-as külügyminisztérium történetéről.⁴

Ugyanekkor készen volt már és az Akadémiához benyújtottam nagy munkámat, amelyben bizonyítom, hogy a középkorban, a szóbeliség kora után, az új európai folyóírás az egyetemi oktatás kereteiben alakult ki, nem pedig vidékről-vidékre terjedéssel. Kelet-Európa népei nem maradtak el e szempontból több emberöltővel a nyugat mögött, mint azt eddig hitték. A kérdésnek óriási a jelentősége a középkori fejlődés menetének megismerése szempontjából; az oklevélírássok százazrei nyernének egészen új forrásértéket. Már egy 1921-ben megjelent írásomban felvettem ezt az elméletet.⁵ Alig van ország Európában, ahol a folyóiratok meg ne emlékeztek volna róla. De olyan újszerű gondolat, hogy tartózkodással, kritikával. 1945-ben egy német szakkönyv cáfolta elméletemet. 1947-ben egy párizsi kongresszuson a legjobb paleográfusok vonták kétségbe. A következő évben a legfőbb francia [szakértő] Pesten is járt, s itt a mi köreink előtt nyíltan hangoztatta, hogy nem valószínű és sohasem lesz bizonyítható az íráskutatás ténye a középkori egyetemeken. Itthon a mi legjobb szakemberünk, bold. Szentpétery egyetemi előadásain is cáfolta elméletemet. Nagy nehéz körülmények között dolgoztam hát éveken át, éjjel-nappal tudós reputációm megvédésére. Hogy oklevél-mikrofilmekhez jussak, kutatásaim egy-egy szakaszáról tájékoztatókat küldtem külföldi levéltárakhoz. Némi vonakodás után, tájékoztatóm hatására, szívesen küldtek mikrofilmeket, ingyen; a párizsi Archives de France magában többszázat kieszközöltek számomra könyvkölcsönzők és Akadémiák útján.

1950 végén megkértem a párizsi Archivest, küldje át tájékoztatómat a francia szocialistáknak, akik ellenem nyilatkoztak. Irataimat úgy látszik körözték, mert csak ez év elején érkezett válasz a Sorbonne paleográfia professzorától, mások megbízásából is. A válasz nyíltan és határozottan elismerte, hogy igazam van: Sikerült tökéletesen bebizonyítanom az íráskutatás tényét a középkori egyetemeken. Sőt, felajánlották, hogy tájékoztatómat cikksorozatban publikálják a szakfolyóiratokban. Én azt válaszoltam, hogy egy jobb munkám van készen, amit az Akad.hoz nyújtok be kiadásra. Ha elfogadtatnak, csak arról lehet szó, hogy e munkám előzetes ismertetéseként jelenjék meg odakinn egy beszámolómmal. Így is történt; a Brüsszelben minden világnyelven megjelenő nemzetközi paleográfiai folyóirat,

⁴ Hajnal 1952 elején készült el a Kossuth külpolitikája 1848-ban című, a Kossuth Emlékkönyvbe szánt terjedelmes tanulmányával, melyet az Emlékkönyvből végül kihagytak. Amikor Hajnal 1955-ben megkapta a tudományok doktora fokozatot, lehetségesnek tűnt a kézirat megjelenítése, amely azonban a szerző halála után, az Akadémiai Kiadó Értekezések a történeti tudományok köréből című sorozatában látott végül napvilágot. (Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Budapest, 1957:.) Lásd Urbán Aladár: Előszó: Hajnal István és az 1848. évi magyar külpolitika. In: Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. (s. a. r. Urbán Aladár) Budapest, 1987. (Második kiadás)

⁵ Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921.

a Scription közli tanulmányomat, ami már szedés alatt is van.⁶ A szerkesztő külön is biztosított arról, hogy lapja a Szovjetunióban s a népi demokráciákban is el van terjedve; s hogy az ottani tudósokkal is kapcsolatban állnak.

Minden kezeség megvan tehát arra, hogy munkámat, ha az Akadémia kiadja, odakinn igen komolyan fogadják. Szükségem volt e kezeségre, az előző éles kritikák után; nagy baj lett volna, ha Akadémiánk kiadványát elítélően fogadja a nemzetközi tudomány.

Miniszter Úr, kérem, ne vegye rossz néven, ha saját munkám értékét túlzottnak látván és kiemelem: olyan eredményről van itt szó, amellyel nemcsak a szűkebb tudomány fog világszerte foglalkozni, hanem amelyről idővel még az iskolai tankönyvek is meg fognak emlékezni.

Az Akadémián úgy látszik, jóakarattal kezelik kérésemet, amelyről Molnár Eriket, Andics Erzsébetet, Waldapfel Józsefet külön is tájékoztattam.

Azonban, Miniszter Úr, éppen a pillanatban, mikor több évtizedes küzdelem után [munkám] érvényesülését látom, jött kirekesztésem a kvalifikált tudósok sorából.⁷ Én úgy érzem, ez nem a mi tudós kommunista történéseink állásfoglalása. Ezért fordulok ügyemben egyenesen Miniszter Úrhoz is, régi politikai kifogásokat sejtve. Keserves dolog lenne, ha tudós munkámat be kellene szüntetnem. Fájdalmas dolog, ha látnom kellene, hogy egy igen jó magyar kezdeményezés eredményeit ismét idegen tudósok fogják értesíteni és tovább vinni.

Arra kérném Miniszter Urat, szíveskedjék valami módon odasegíteni, hogy munkámat folytathassam, testi-lelki gondok nélkül; mert már 60 éves vagyok s éppen gyöngye egészségű. Ha csak egy esztendő is kapok a biztos és gondnélküli munkára, kezeskedem olyan eredményekről, amelyekre a mostani Olimpiához hasonlóan büszkén fog tekinteni kormányzatunk. Úgy látom tudós társaim, akik közelebről ismernek engem, megbecsülnek engem és mindnyájan kívánják munkásságom folytatását és szeretnének segíteni is ebben. Az írástörténet csaknem exakt tudomány, nincs semmi politika benne; én ztán csak e területen kívánnék dolgozni. De a gondtalansághoz hozzátartozik a barátság is; akkor, amikor minden tudós társam, aki közelebről ismer, rokonszenvet mutat irántam, még ha politikai kifogásai is voltak a múltban ellenem, – ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek, engedjék meg, hogy baráti munkatársként vegyek részt más tudományos törekvésekben.

Hosszú iratomért elnézést kérve, maradok Miniszter Úrnak
igaz tisztelő híve

1952. aug. 16.

⁶ István Hajnal: Universities and the Development of Writing in the 12th-13th Centuries. *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*. 1952, 177–195.

⁷ A Tudományos Minősítő Bizottság nem ismerte el Hajnalt nagydoktornak.

A címzett: Révai József
Ms 5385/78

Miniszter Úr!

Engedje meg, hogy még egyszer Min. Úrhoz fordulhassak.

Még ez egyszer alkalmatlankodom.

Az egész esztendő hatalmas munkában töltöttem; az Akadémiához egy közel 300 lapos kéziratot nyújtottam be. Jó részét hivatalosan lektorálták is már. Egyrésze kiadásra is kerül a jövő év folyamán.⁸

Az Akadémia augusztusban 3000 ft-ot adott kutatásaim támogatására; most pedig 2000 ft- előleget a szerzői honoráriumra. Ezzel mindmáig biztosítva volt tudományos munkám folyása.

Előttem áll az új esztendő. Bízom abban, hogy az Akad. időnként megújítja támogatását.

Azonban, Miniszter Úr! Igen nehéz a munkás elmélyülés, ha párhavonkint újra s újra folyamodnom kell segítségért. Az Akad. lehetőségei a publikációra sem állandóak.

Hivatkozom hosszú és bizonyára nem eredménytelen tudományos múltamra. Hivatkozom az elmúlt esztendő óriási erőfeszítéseire.

Augusztusban megszüntették havi tudospótlékomat; megvontak tőlem minden tudósminősítést. Nem tehetek róla, de úgy érzem, hogy nem szolgáltam rá erre. Mindazonáltal nem múlt teljesítményekre akartam hivatkozni; nagy erőfeszítéssel új eredményeket akartam felmutatni, s úgy érzem, ez sikerült is.

Az Akad.hoz ennek alapján folyamodást adtam be havi tudományos visszaállításáért s tudományos dolgozói minőségem elismertetéséért.

Kérem, Miniszter Úr, szíveskednék támogatni e törekvésemet, hogy bármily szerény minőségben is ismét a tud. dolgozók közt foglalhassak helyet.

Andicsnak, Molnárnak is írtam erről.

Az Akad. egyelőre csak kis részét adja ki munkámnak; hadd legyen oly érzésem, hogy szívesen s örömmel s hasznosnak látják, mert különben szárnyaimat veszttem.

1952. XII. 18.

A címzett: Révai József
Ms 5385/79

Miniszter Uram!

Engedd meg, hogy figyelmedet saját ügyemben igénybe vegyem; körülményeim kényszerítenek rá. Befejezetlen nagyarányú írástörténeti munkámat, amely a Te szíves párt-

⁸ István Hajnal: *L'Enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Budapest 1954. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae, 7.)

fogásod révén is, az Akadémia kiadásában fog megjelenni s most fordítás alatt van. De egyáltalán, hat éve, s különösen nyugdíjazásom három éve alatt, oly megfeszített tudományos munkát végeztem, ami csak egy emberi erőből kitelik. Nem ez indít azonban jelen kérésemre, hanem kényszerítő körülményeim. Egy borzalmas tél után, amelyet magam is, de különösen feleségem, nehéz betegségekkel töltöttünk el, most is állandó betegségekkel küszködünk; feleségem veszélyes pajzsmirigy-túltengést szerzett, magam régi szívbajommal vesződöm. Szíves pártfogásokkal kapom az Akadémia havidíját kutatásaimra; így nyugdíjammal együtt van mintegy havi 1500 forintom. De a megélhetés is nehezebb lett, s főként betegséggünk miatt, a diéták, orvosságok költségei teszik nehezzé. Azt hiszem, kevés tudósunk van, aki oly szilárd optimizmussal dolgozott, mint én, mindinkább súlyosbodó helyzetem ellenére is. De még csak gyógyító üdülésre sincs módunk, holott egyedül egy magaslati kúra segíthetne rajtunk. Nap-nap után attól kell tartanom, hogy különösen feleségem betegsége, csontbőrig lefogyván, tragikussá válik. Ezért vagyok kénytelen Hozzád folyamodni, mint Miniszteremhez, kérve helyzetemnek végleges rendezését. Bízom abban, hogy munkám becsületet fog hozni tudományunknak külföldön is; de hiszen még megjelenéséig is eltelhet egy félesztendő s egy újabb esztendő addig, amíg sikere külföldön is mutatkozhat; s addig mi rajta veszthetünk.

Engedd meg, hogy hivatkozhasam arra, hogy nyugdíjazásom alkalmával a Miniszterium nevében Tolnai Gábor, az egyetemi ügyosztály vezetője, többszörösen közölte velem, hogy csupán az egyetemi oktatásban nem vehetek részt, egyébként pedig anyagilag teljesen megtartom professzori helyzetemet, oly beosztást kapok, amely egyetemi tanári fizetésre egészíti ki nyugdíjamat. Ezt közölte az ügyemben érdeklődő rektorral, Waldapfel Imrével is. Hivatkozott Tolnai magas politikai tényezőkre, köztük Révai József-re is, akik elhatározása ugyancsak az, hogy tudományos munkám teljes mértékben biztosíttassék, professzori dotációm megtartásával. Ugyanezt közölte Tolnai Erdei Ferenc miniszter úrral is, aki ügyemben nála többször érdeklődött. Hosszú hónapokig az maradt Tolnai álláspontja, hogy a kérdés csak adminisztrációs okok miatt húzódik.

Amint magatartásom bizonyítja, én ettől függetlenül elsősorban új tudományos eredményekre akartam alapítani sorsomat; nem panaszkodtam, amikor végre is kitűnt, hogy az egyetemi tanári fizetés helyett csak akadémiai tudóspótlékot kapok, amilyen pótlékot akkor a rendes fizetésen felül kaptak mások, aktív állásban levők is. Mindenfelől megbecsülést tapasztaltam tudományos múltam iránt, a modern kezdeményezések iránt, amelyekkel évtizedek óta egészen új irányokba igyekeztem fordítani a magyar történet-tudományt. Ez a megbecsülés, úgy veszem észre, ma sem változott. De, többéves dékáni működésem következtében, viták keletkeztek személyem körül; egy világtörténeti katasztrófa pillanatában lehetetlenség volt úgy viselkedni, hogy ellentétek ne maradjanak hátra. Így történt meg az, hogy a tudományt annyira megbecsülő rendszerünk oly nagylelkűen bánt számos tudós társammal, olyanokkal is, akik talán kevesebb érdemet szereztek munkájukkal, mint én. Én pedig, óriási munkás erőfeszítéssel, csak azt tudtam elérni, hogy valahogyan megtarthassam kezdeti helyzetemet, ne vonják meg tőlem megélhetésem alapjait. Összegszerűen nem csökkent javadalmazásom. Sőt a múlt télen 2000 ft. előleget is kaptam munkámra - igaz, hogy ezzel szemben egyhavi javadalmazásom kiesett. Hálám azok iránt, akik mindig segítettek, amikor létalapom veszélyben volt, változatlan és örök.

De az összecszerűséggel szemben a megélhetés nehezebb lett; s főként a betegségek és a megfeszített munka felőrölték idegeimet. Feleségem teljesen munkaképtelen, még a házi munkára is. Egy öreg háztartási alkalmazottat is el kell tartanom, aki huszonegynéhány éve van nálunk, maga is epe- és pajzsmirigy betegségben szenved, másutt nem tudna munkát vállalni. Az volt az elhatározásom, hogy akkor kérem helyzetem rendezését, ha megjelenendő munkám már kézzelfogható sikereket mutathat fel. Anyagilag e munkám megjelenése sem használ sokat, hiszen csak a leszállított, ívenként 400 ft. honorárium jár érte, fordításról lévén szó; s ez a még megmaradt 2400 ft. is talán csak egy félév múlva lesz esedékes. Ezért kérnék Miniszter Uram, vedd már most elő ügyemet.

Amin dolgozom, az iskolatörténet, egészen új, írástörténeti módszerekkel. Én azt hiszem, ez a munka megérdemli azt, hogy ne csupán az Akadémia támogassa, hanem a Közoktatásügyi Minisztérium is úgy kezelje, mint pedagógus-munkát, az oktató munka járulékát és segítségét. Az egyetemi tanár törzsfizetése tudtommal 2400 ft havonta. A Minisztérium eredeti álláspontja szerint ennyire egészítették volna ki nyugdíjamat – mert hiszen nem gondoltam soha arra, hogy az egyetemi tanársággal járó egyéb jövedelmeket is számba vegyék. Most, mint helyzetem végleges rendezését, azt kérem csupán, adjon a Minisztérium is állandó megbízást iskolatörténeti munkámra, havidíjjal; ha nem is a 2400 ft.ra egészítve ki nyugdíjamat és akadémiai pótlékomat, de talán havi 700 ft. díjjal, ami kb. 2200 ft összjavadalmazást jelentene számomra.

Legyen szabad hivatkoznom arra, hogy ha nyugdíjazásom alkalmával valami más, gyakorlati alkalmazást vállaltam volna, ma már bizonyára jelentékenyen több jövedelem lenne, mint ami van nehéz tudományos munkásságommal. S azonkívül biztosított lenne helyzetem. Mert így, ahogy vagyok, minden tudományos megbecsülés ellenére is, gyakorlatilag csak a nyugdíjas kategóriába tartozom. Üdülő kúrára, beutalásra, nem számíthatok. S bizony sokszor morálisan is el kell tűrnöm egyet-mást. Magasabb vezetőink megbecsülnek; de szélesebb körökben néha előírásosnak vélik a ridegebb bánásmódot. Általában véve mindenütt nagy előzékenységet tapasztalok, sőt éppen a jó pártemberek a legelőzékenyebbek velem szemben; de gyakran előfordult már, s mindig tartanom kell tőle, hogy néha, még kutatómunkámmal összefüggésben is, rendreutasítóan, néha sértően is bánnak velem mások. Mindezekről soha senkinek sem panaszkodtam; határtalan volt tudományos optimizmusom. Félek azonban, hogy most már nem bírom tovább, összeroppanok. Éppen teljesítményeim tetőpontján; s amikor kikerül kezemből sokéves munkám eredménye, aminek sikeréről meg vagyok győződve; aminek sikerét már előre is jelzi a külföldnek érdeklődése is.

Azt kérném tehát, hogy a Minisztérium megbízatása, a havi díjazás emeljen fel engem az elismert aktív dolgozók sorába; hogy kapjak igazolványt arról, aminek alapján jelenthessem be magamat a Társadalombiztosítónál is. Hiszen reggeltől-estig dolgozom, közcélú munkán; miért ne lehessen elismert dolgozó?

Természettudós kollégáim, akiknek meg kellett válniuk az egyetemről, tudtommal mind ilyen helyzetben vannak; s anyagilag még sokkal jobb helyzetben, mint amiért én most folyamodom. Elmúltam 60 éves; mint nyugdíjas, nem esem már semmiféle fizetéskorlátozás alá. Talán akadna számomra más, gyakorlati mellékfoglalkozás is, amivel elég könnyen megkereshetném a havi 700 ft.-t, amit kérek. De amíg csak lehet, ragaszkodom

a tudományhoz; s az az érzésem, hogy tudományos vezetőségünk is ezt tartja helyesnek. Még csak levéltári iratok oldalszámra díjazott másolásával is megkereshetném a havi 700 ft.-t. Vannak nyugdíjasok, akik ilyen másolással anyagilag jobb helyzetben vannak, mint amennyit nekem az akadémiai havi díj juttat, összehasonlíthatatlanul nagyobb és magasabbrendű munkával. Mihelyt azonban ily irányba fordulnék, megzavarodna egyenletes és elmélyülő tudós munkám, egy életnek tapasztalata, felkészültsége veszne kárba.

Bízom abban, Miniszter Uram, hogy lojálisnak tartod kérésemet és méltánylod azt, hogy helyzetem végleges rendezésére törekszem; amíg nem késő számomra. Egyébként pedig bízom abban is, hogy egy-két rövid esztendő alatt sikerül majd, munkám eredményeivel, visszaszereznem elismert tudós pozíciómat s ez majd igazolja azt, hogy a Minisztérium addig is talált módot s lehetőséget munkaképességem fenntartására.

Kérésemről tájékoztatni fogom Andics Erzsébet professzort is, aki mindig nagy megértéssel kezelte ügyeimet.

Engedd meg, hogy pár nap múlva titkárságodon érdeklődjem szíves válaszod után.
Maradok, Miniszter Uram, hálás köszönettel és igaz tisztelettel

Hajnal István

Budapest, 1953 júl. 19.

A címzett: Hajnal István
Ms 5385/177

OKTATÁSI MINISZTER
Hajnal István úrnak
BUDAPEST
XII. Városmajor u. 26/c.

1754/1953.E.G.T./Dné.

Hivatkozással folyó hó 22.-én kelt leveledre értesítelek, hogy tudományos kutatás kérdéseivel jelenleg a Minisztérium nem foglalkozik.

Kutatói minőségben való foglalkoztatás teljes egészében az Akadémia hatáskörébe tartozik.

Azt a kérésedet tehát, hogy tudományos dolgozói minőségben nyerjél alkalmazást a Minisztériumnak nincs módjában teljesíteni.

Budapest, 1953. július 24.

Erdey-Gruz Tibor

P.h.

Sebastian Brather

„Etnikai értelmezés” és struktúra- történeti magyarázat a régészetben*

Az „etnikai értelmezés” végső soron egyetemes érvényességre tart igényt.¹ Ha a Kr. e. 1. évezred második felében a közép-európai térség kapcsán keltákról beszélünk, és az említett térség kulturálisan összetartozónak tűnik (La Tène-kultúra), akkor ez a „kultúra” úgymond nyilván kelta volt. A kulturális folytonosság e felfogás szerint „az esetek többségében” egyúttal etnikai folytonosságra is vall. Bizonyos kulturális jelenségek fokozódó térbeli elterjedése szemlátomást „törzsek” vándorlását tükrözi, e törzsekhez pedig az írásos hagyományból nevet is lehet kapcsolni. Sokan járnak el úgy, hogy először és elsősorban etnikai értelmezésre törekszenek, majd utóbb veszik fontolóra az egyéb magyarázati lehetőségeket. A frank népeességű, illetve frank uralom alatt lévő területeken talált fibulák nyilván „frank” fibulák stb. Az etnikai értelmezés hívei az ellentmondásokat, ellenpéldákat és a konkurens értelmezéseket olyan kivételeknek tekintik, amelyek csak erősítik a szabályt, de a modell alapvető érvényét nem érintik. Nos, éppen ezen a ponton kell a módszertani vitának kezdődnie, hogy ellenőrizzük e gondolati modell plauzibilitását.

Ha mármost mi az „etnikai modellel” egy elsődlegesen struktúratörténeti megközelítést állítunk szembe, az nem jelentheti azt, hogy a magunk részéről megint csak egyetemes magyarázóerőre tartunk igényt. Azt sem jelentheti, hogy eleve és mindenestül elutasítjuk etnikai csoportok azonosíthatóságát az régészeti anyagból. Minden egyes történelmi esetet gondosan és módszeresen mérlegelni kell, hogy vajon mely történeti magyarázat tarthat számot nagyobb valószínűsége és teherbíró képessége. Mindeközben az értelmezés nem feszítheti túl a források közlésképességét. A strukturális és az egyedi megállapításokat körültekintően és megalapozottan kell egymáshoz mérnünk. Kétségtelen, hogy egy sor általános modell áll a rendelkezésünkre. Ám nem ezek elvi teherbírése és érvényessége a kérdés, hanem a konkrét történelmi esetre való alkalmazhatóságuk.

Döntő előfeltétel, hogy az alapul szolgáló klasszifikációk valóságközelinek bizonyuljanak, és ne pusztá konstrukciók legyenek. Éppen az olyan átfogó és nagyívű klasszifikációk, mint pl. az „régészeti kultúrák”, előfeltevések tömkelegén

* A tanulmány forrása: „Ethnische Deutung” oder strukturgeschichtliche Erklärung? In: Sebastian Brather: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2004, 517–567.

¹ Wendowski 1995 pl. úgy érvel, hogy a kérdés csak az, *miként* hozzuk fedésbe egymással az régészeti és az etnikai csoportosulásokat. Más magyarázati megközelítések számára így már egyáltalán nem is marad tér.

nyugszanak. Ezért van döntő jelentősége, hogy ezzel csupán rendet viszünk-e a tárgyi kultúrába, vagy tényleges, történelmileg releváns összefüggéseket írunk le, amelyek – ami az identitásokat illeti – a kortársakban is tudatosultak. A megokolás nem szorítkozhat formális logikai érvekre: a mindenkori történelmi helyzetet is figyelembe kell vennie. Mert hiszen nem minden bír történelmi valószínűséggel is, ami logikailag elgondolhatónak és lehetségesnek tűnik. Mindezen okokból elengedhetetlen, hogy ha régészeti állítások megbízhatóságáról van szó, ne csupán a leletkontextust és a térképek reprezentativitását firtassuk.

Mielőtt a korábban említett és megbíralt példák segítségével egymáshoz mérnénk néhány értelmezési lehetőséget, foglaljuk még egyszer röviden össze az alapvető módszertani problémát. Az etnikai besorolások elsődlegesen a térben tájékozódnak: egy meghatározott földrajzi teret egy adott törzs vagy nép települési helyének tekintenek. Ily módon egyoldalúan *egyetlen* perspektívát részesítenek előnyben az összes többivel szemben. Ez a („territóriumok” szerinti) térbeli rögzítés nem csupán egyoldalúnak bizonyul, hanem alig-alig képes kezelni az elsősorban társadalmilag tájékozódó, rugalmas prehistorikus és korai történelmi társadalmakat. Azzal kell számolnunk, hogy *több* tényező hatott az adott társadalmakban – és mellel az régészeti leletkontextusok is e tényezőknek a termékei.

Számos „régészeti kultúrát” értelmeztek már etnikailag, vagyis olyan módon, hogy történelmileg ismert vagy felderített „törzsekkel” vagy „népekkel” azonosították őket. Ez a megközelítés azonban alapjaiban problematikus: lezárt és homogén egységek értelmében nem léteztek sem „etnikai csoportok”, sem „régészeti kultúrák”, ezért aztán nincs mód arra, hogy ezeket egyetemesen vagy elvi alapon egymással fedésbe hozzuk.² Meghatározott csoportok meghatározott helyzetekben meghatározott ismérvek szerint határolták el magukat másoktól. A feladat ezért az, hogy egyfelől felleljük ezeket a csoportokat, másfelől kiderítsük az általuk használt (szimbolikus) megkülönböztető jegyeket.

A korai történelem régészete a nemzetállamok jegyében fogalmazta meg a maga kérdéseit, ezért aztán nem meglepő, hogy gyakran korabeli elképzeléseket vittek át implicit módon a régészetre. Sokáig erős volt az a törekvés, hogy a regionális terjedési súlypontokat etnikai csoportok közvetlen lecsapódásának tekintsék. Ez az objektivista, esszencialista vagy ősiségi megközelítés az etnikum félreérthető felfogásait eredményezte a régészeti kutatásban. E koncepciók különféle történelmi síkok és aspektusok problematikus összevegyítésén alapszanak. A kulturális terek nem hozhatók közvetlen kapcsolatba identitási csoportokkal.

Az etnicitás és a tárgyi kultúra közti cseppfolyós és változékony kapcsolatok azon alapszanak, hogy az etnikai csoportoknak csak bizonyos jegyeit „objektiváljuk” és választjuk ki az elhatároláshoz. Az ismérveket így lehet kultúraspecifikus módon, nem pedig valami egyetemes elmélet révén megragadni. Ez a módszertani probléma hasonlatos a társadalmi hierarchiák, illetve csoportok elemzéséhez.

² Ezen az alapvető módszertani dilemmán vallanak kudarcot azok a kísérletek, amelyek ezt mégis megpróbálják, lásd pl. Wendowski 1995.

Ott is különféle identitási csoportokkal találkozunk, amelyek a társadalom eltérő meghatározottságú tagjaiból álltak, akik adott – olykor jogilag is definiált – csoporthoz sorolták magukat. A sírok alapján a régészet képes egyértelmű „vagyoni különbségek” és „minőségi csoportok” leírására. Mindazonáltal az így kiderített csoportosulások nem feltétlenül felelnek meg közvetlenül az egykori státus-csoportoknak, hiszen utóbbiak esetében nem statikus elhatárolódásokról van szó, ráadásul ezek más társadalmi csoportosulásokkal is versengtek. Előfordulhatott, hogy egyesek, ami a származásukat illeti, még meghatározott élcsoporthoz tartoztak, noha a megfelelő reprezentációt már nem engedhették meg maguknak. A „középrétegből” nem kevesen „törtek fel”, s fényűzés dolgában felül is múlták az elitcsoportok tagjait, ám „formálisan” nem számítottak az adott élcsoporthoz.³

Ez a társadalmi versengés adja a rangok szerint rétegzett társadalmak dinamikáját, amelyet „jogi” szabályozásokkal nem lehet kielégítően sem leírni, sem irányítani.⁴ Az régészeti úton kiderített regionális csoportok hasonlóképpen olyan kapcsolatokat és differenciákat ragadnak meg, amelyek nem felelnek meg közvetlenül a kortársak önértelmezésének. Elsősorban a szó legtágabb értelmében vett kommunikációs terekről van itt szó.⁵ A kommunikáció elengedhetetlen feltétele az etnikai és regionális identitások kialakulásának. Mivel azonban az elhatárolódásokhoz olyanokra van szükség, akik szemben vannak velünk (mások), a kommunikációs tereken *belül* több etnikai identitás is kialakul.

Ezért a múltbeli valóságok két „síkját” analitikusan szét kell választanunk: 1. egyfelől a kortársak „világképeit” és elképzeléseit vagy mentalitásait, amelyekben etnikai identitások is szerepet játszanak, továbbá a politikai eseményeket és a jogi szabályozásokat, másfelől 2. a tárgyi kultúrát és a strukturális összefüggéseket, amelyek elsődlegesen gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődéseket és összefüggéseket tükröznek. Az események és a mentalitások a régészet számára messzemenően hozzáférhetetlenek. Jöllehet a két sík között nagyon is léteznek összefüggések, a struktúrákból mégsem vezethetők le közvetlenül az intenciók. Persze a sírokban és a szándékosan elrejtett lelet-együttesekben vallási cselekmények és – bizonyos töréseken keresztül – elképzelések is tetten érhetők, ugyanakkor végső soron ezeket is felfoghatjuk társadalmilag meghatározottnak. Az régészeti anyagban nem identitások szűrődnek át, hanem kulturális összefonódások, hagyományok és folytonosságok. Azt a kérdést, hogy ezek a kapcsolódások tekinthetők-e identitások lecsapódásainak, s ha igen, mennyiben, nem lehet általánosan megválaszolni.

³ Gondoljunk csak a gazdag vagy a felszabadított rabszolgákra a Római Birodalomban, akik anyagiak tekintetében magasan felül is múlhattak egyes szabadokat; vagy gondoljunk a középkor és a kora újkor elszegényedett nemeseire, akik változatlan jogi helyzetük ellenére már nem tartoztak „oda”, s akiknek vára vagy kastélya alkalomadtán egyenesen polgárok kezébe került.

⁴ Gerstenberger (2002: 100, 123–128.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a ravensburgi körzetben található Weingarten halottainak vizsgálata nem mutatott ki releváns genetikai különbségeket a „jómódú” és a „szegény” sorú személyek között, vagyis homogén és ezért panmiktikus népességgel van dolgunk, amiből alighanem e rétegzett társadalom nyitottságára következethetünk.

⁵ Parczewski 2000; Tabaczyński 2000.

A kollektív identitás „a közös tudásban és a közös emlékezetben való részvételen” alapszik, „közös szimbólumrendszer használatával”. „Bármiből lehet jel az összetartozás kódolására. Nem maga az eszköz a döntő, hanem a szimbolikus rendeltetés és a jelstruktúra.”⁶ Az etnikai identitást ezért nem annyira a kulturális „realitások” (vagy a materiális adottságok) határozzák meg az egyértelmű besorolhatóság értelmében, mint inkább önmagunk és mások *észlelése*. A szubjektív és diszkurzív besorolás az – legyen az külső besorolás vagy önbesorolás –, ami az elhatárolódás felől dönt.

A „kulturális tereknek” az ókori és a kora középkori „népnevekkel való” hozzávetőleges egybeesése első ránézésre nem okoz módszertani problémát. Csak hogy ez a tényállás aligha bír különösebb meggyőző erővel, hiszen az ókori és középkori etnográfusok nem írnak le olyan homogén „népeket”, amelyek saját, világosan elhatárolható tárgyi kultúrával rendelkeznek. A megfigyelők számára elsősorban a saját kultúrától tapasztalt különbség volt a fontos, és csak másodszorban a barbár világon belüli különbségek. A látszólag „egybecsengő” esetekből – pl. a kelták és a germánok, a frankok, az allemannok kategorizáló megnevezéseinek és az régészeti úton feltárt „kulturális tereknek” az egybeeséséből – nem vonhatók le biztos következtetések más esetekre nézve. A modell épp az ilyen megfeleltetéseken mond módszertani okokból csődöt.

Milyen *heurisztikus előnyt* kínál a strukturátörténeti magyarázat az „etnikai értelmezéshez” képest? Tömören szólva: a strukturális megközelítés „közelebb” marad a forrásokhoz, így nagyobb mértékben megfelel azoknak, és ezért nagyobb fokú valószínűsége tarthat igényt. A régészeti anyag értelmezései különféle „síkokon” érvelhetnek. A korai történelemmel foglalkozó Steuer például az érvelés öt különböző síkját különbözteti meg: a két szélső pólus az osztályozás és a „raszszikus” értékelés, illetve leértékelés.⁷ A prehistorikus korról foglalkozó Albert Hafner és Peter Suter a magyarázat négy síkjáról beszél: 1. tér és idő, 2. osztályozás, 3. kultúrtörténet, 4. etnikai értelmezés.⁸ Minél messzebb távolodik az értelmezés a kiindulóponttól (a forrásoktól), annál inkább fokozódnak a módszertani problémák, és annál életlenebbé válik a történelmi leírás.

Az említett törekvésekből kidolgozható egy áttekinthető három szintű modell (1. ábra). Minden értelmezés fundamentuma a leletanyag rendezése típusok, térbeli és időbeli összefüggések szerint (1. szint), jóllehet már itt is értelmezés zajlik. A 2. szint a strukturátörténeti, illetve kultúrantropológiai magyarázat síkja, amely a lassan változó társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyokat és keretfeltételeket írja le. Az eseményekhez és a rövid távú fejlődési folyamatokhoz a régészet igen korlátozott mértékben fér hozzá: ilyesmire legfeljebb különösen kedvező körülmények között (egyértelműen beazonosítható dendrokronológiai adatok, feliratok stb. esetén) van mód (3. szint). A középső szint hangsúlyozásával elkerülhetők egyrészt a forrásoktól túlságosan távoli, megbízhatatlan

⁶ Assmann 1997: 139.

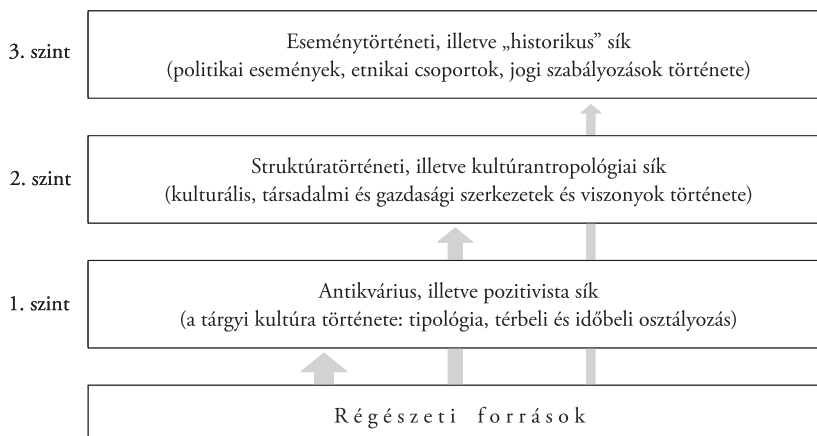
⁷ Steuer 2001b: 24. 1. ábra.

⁸ Hafner–Suter 1999: 28. 1. táblázat.

magyarázatok, másfelől a „tényeket” gyűjtő pusztá régiségismeret egyoldalúságai.⁹ „A magyarázat kell hogy mondjon *valamit* – máskülönben hasznavehetetlen lenne. De nem szabad *túl sokat* mondania, máskülönben komplex történelmi események megragadására használhatatlan lenne.”¹⁰

1. ábra

A régészeti források értelmezésének „szintjei”.

Minden további vizsgálódás alapja a leletanyag időbeli és térbeli osztályozása (1). Ehhez kapcsolódik a hosszú ideig tartó, strukturális állapotok és változások vizsgálata, amely kultúrantropológiai modelleket és összehasonlításokat is igénybe vesz (2). A rövid távú politikai és etnikai változások felderítése távolodik a legmesszebb a régészeti forrásoktól (3). Minél messzebb távolodik az értelmezés a forrásoktól, azaz minél „egyedibbé” válik, annál kevésbé megbízható. E síkok megkülönböztetése ideáltipikus jellegű, ezért elfedi azt a tény, hogy nem egzakt módon elválasztható, hanem egymásba áttűnő síkokról van szó.

Hans Jürgen Eggers már jó fél évszázaddal ezelőtt így fogalmazott: „Az ’etnikai’ értelmezés körüli minden vita élet és tárgyat veszti, ha ehelyett talajban rejlő dokumentumok történeti értelmezéséről beszélünk, az etnikai értelmezést pedig a számos lehetőség egyikének tekintjük.”¹¹ A történeti értelmezések ugyanakkor ne merüljenek el „historizáló” és így a lehetőségeket eltúlzó kísérletekben (a konkrét jogi, politikai, vallási vagy rokonsági viszonyok rekonstrukciójában), hanem vizsgálják inkább az (említett viszonyoknak alapul szolgáló) strukturális

⁹ Eggert 2001: 101. sk. ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet az régészeti értelmezés „szekundér”, illetve levezetett jellegére.

¹⁰ Feyerabend 1986; vö. Young 1975: 140: „Ha pedig választanunk kellene a rítusokban gyökerező és a szokásokon (vagy ha tetszik, korlátozott helyi hagyományokon) alapuló magyarázat közül, e téren én mindig az utóbbi mellett döntenék.” – Vö. *Interpretation and overinterpretation* 1992.

¹¹ Eggers 1950: 58.

feltételeket. Ez az eljárás elkerüli a források túlértelmezését, miközben teret nyit annak, hogy az elgondolható részmagyarázatokat egymáshoz mérjük.

Ebben a megközelítésben a régészeti leletek és tényállások osztályozását, datálását és kronologizálását (vagyis az antikvárius régiségismeretet) nem érintik az említett módszertani problémák. Az ezekhez kapcsolódó, illetve ezekre épülő értelmezések a döntők. Ami pedig ezeket illeti, „globális” értelmezés helyett érdemes lehet inkább „szektorális” kultúrtörténeti értelmezéshez folyamodni. Ahelyett, hogy a megfigyelt kulturális jegyeket közvetlen módon átfogó, homogén „kulturákká” mint állítólagos hajdani valóságokká összegeznénk, elemezzük először a társadalmak egy-egy területét (szektorát, dimenzióját, aspektusát). Csak ezt követően keressünk közvetlen vagy közvetett összefüggéseket e területek között, hiszen ezek korántsem mindig kapcsolódnak egymáshoz. Ennek kapcsán hadd utaljunk még egyszer az „régészeti kultúra” fogalmára, amely ilyen tudományos kategorizálást jelent a földrajzi térben, és nem közvetlenül írja le a hajdani valóságot. Ezért nem lehet és nem is szabad „valós” magyarázatokat keresni erre a „konstrukcióra”.¹² Aki így jár el, az – Reinhard Wenskus szavaival szólva – tudományelméleti szempontból összekeveri a „konstatív” (a forrásokat méltányosan kezelő, rugalmas) és a „preskriptív” (előíró, szakszerű, konstans) fogalmakat.¹³

Akkor hát milyen perspektívái vannak az „etnikai értelmezéseknek” az archeológiában? Manapság reneszánszát éli és „legitim” kérdésnek számít „népek” keresése az régészeti anyagban.¹⁴ Ennek oka alighanem a „széles tömegekre” és az „alsó rétegekre” figyelő mindennapok-történelmének¹⁵ a fellendülése, a túlságosan teoretikus megközelítésű társadalomtörténettel¹⁶ és a rendszerelméleti tájékozódású *New Archeology*-val¹⁷ kapcsolatos kijózanodás és csalódás, valamint – ezzel összefüggésben – a „narratív”, posztmodern történetírás¹⁸ és a posztprocesszuális archeológia¹⁹ iránti érdeklődés. A *New Archeology* zárt és önmagukat stabilizáló társadalmakat feltételezett, ami tendenciáját tekintve mindig statikus képet eredményezett, illetve zárt egységek elképzeléséhez és monokauzális magyarázatokhoz vezetett. Ezzel szemben a *posztprocesszuális archeológia* nyitott és dinamikus rendszerekből indul ki, de ez is inkább leíró, mint magyarázó megközelítés. A vizsgált társadalmak történelmi sajátosságai és saját nézőpontjai – legalábbis ami a koncepciót illeti – újból a középpontba kerülnek. Elvontan szólva: meg

¹² Ezért nem jelent igazi „előrelépést”, ha – főként a német régészetben – a „kulturák” „valamiképpen az etnikai egységek pótlékául” szolgálnak, mivel ezzel a módszer tekintetében semmit sem nyertünk. Ilyen módon nem menekülünk meg a heurisztikus dilemmától. (Narr 1990: 298.)

¹³ Wenskus 1986: 16.

¹⁴ Sommer (2003) ennek megfelelően „nem”-mel felel arra a szónoki kérdésre, hogy „értelmetlen kérdésfeltevésről” van-e szó.

¹⁵ Jaritz 1989; *Alltagsgeschichte* 1989; van Dülmen 1990, 1992, 1994.

¹⁶ Vö. Wehler 1998.

¹⁷ Binford 1972.

¹⁸ Vö. Niethammer 1989; *Theorie und Erzählung* 1979.

¹⁹ Hodder 1991: 121–181.

kell találni a középutat a szcientista és a historista megközelítés között.²⁰ A történelmi fejlődésfolyamatok ugyanis nem követnek természettudományi törvényeket, de nem is annyira egyszeriek, hogy az összehasonlítás ne mutathatna ki közös elemeket.

A régészetről mint történeti (illetve historikus) tudományról alkotott hagyományos elképzelésekhez közvetlenül kapcsolódva nemrégiben így fogalmazhatott valaki: „Az a kísérlet, hogy edények cserepeiből, rozsdás vastörmelékekből és elmeszesedett csontokból meghatározzunk egy történelem előtti népet, a régész számára mindig izgalmas feladat és a *legnagyobb kihívás*.”²¹ De vajon vállalhatja-e az archeológia ezt a kihívást? Vajon a *gentes* „azonosítása” az régészeti anyagból csakugyan egyértelműen megtörténhet-e? S igaz-e, hogy éppen ez az „őstörténeti és a korai történelemre vonatkozó kutatás egyik fő célja”?²² Vajon ez a kérdésfeltevés ígér-e releváns történeti megismerést az archeológiában?

Úgy tűnik, e tekintetben az archeológiában újabban megjelent módszertani törekvések is kevés sikerrel kecsegtetnek. Az „etnoarcheológia” ugyan a nevében ott hordozza a „népet”, többnyire azonban más kérdésekkel foglalkozik.²³ Ez az irányzat közelmúltbeli társadalmak etnológiai megfigyelésére összpontosít, hogy a tárgyi kultúra funkcióinak és kontextusainak feltárása révén magyarázó modellekkel szolgáljon régészeti tényállások számára. A megnevezés a tudományág köztes helyzetére utal az etnológia és az archeológia között, nem pedig megismerési céljaira (mondjuk „népek korai történelme”), s ennyiben félrevezető. Vitathatatlán, hogy a leleteket és tényállásokat (etnológiai) analógiák segítségével, továbbá modellek átvitele és írásos források bevonása révén valamiképpen rendszerezni kell, hogy ne maradjanak összefüggéstelen régiségek. Mindazonáltal a régészetben használt átfogó etnológiai és szociológiai modellek sokszor ellenőrizhetetlenek, mivel az régészeti anyag túlságosan kevés támpontot kínál. Az analógiák ezért csupán hipotéziseket kínálnak. Ha a régészet nem akar történetírói kijelentések pusztá illusztrációjára szorítkozni, a saját forrásainak megfelelő vizsgálatokra kell összpontosítania, s nem elsősorban a szomszédos tudományok problémáinak megoldására kell törekednie – a talajban rejlő leletek segítségével egyetemes kultúramodellek nem falszifikálhatók. Az összehasonlításoknak először is az archeológián *belül*²⁴ kell megtörténniük,²⁵ még mielőtt a szomszédos tudományok eredményei és modelljei beáradnának a vizsgálatokba.

Az alábbiakban az archeológia elvi módszertani lehetőségeit vesszük számba. Fejtegetésünk közvetlenül az „etnikai” és a strukturális értelmezés összemérésére szorítkozik, miután a megelőző fejezetben már vázoltuk a strukturátörténeti

²⁰ Siegmund–Zimmermann 2000.

²¹ Nowakowski 1998, 16 (kiemelés tőlem – S. B.); „végső, legfőbb célról” beszél Kiebusch 1928, 103; hasonlóan Wähle 1941.

²² Brachmann 1979: 101.

²³ Ez alól kivétel pl. Hodder 1982.

²⁴ Ez nem azonos a „belső értelmezéssel”, amiről U. Fischer beszél (1999).

²⁵ A történettudományi összehasonlításról lásd *Gesellschaften im Vergleich* 1998.

szemlélet lehetséges tematikai feszítóját. Ezért e helyütt újból az „etnikai paradigma” kritikájára helyezük a hangsúlyt. Vajon megadhatók-e olyan alapvető, általános kritériumok, amelyek alapján megalapozottan eldönthető lenne, hogy az „etnikai értelmezés” vagy a struktúratörténeti magyarázat tarthat számot nagyobb valószínűségre? Stephan Gould nyomán megállapíthatjuk, hogy az előző fejezetben bemutatott *időegyenés* mellé, amely egyoldalúan előnyben részesíti az etnikai, illetve historikus értelmezéseket, fel kell venni egy *időkört* is, vagyis be kell vonni a ciklikus szemléletet, hogy strukturális viszonyokat is megismerhessünk.²⁶ Sőt, az régészeti források (fent bemutatott) jellegzetességei miatt *először* is struktúrákat kell keresnünk, és csak azok alapján konkrét szituációkat.

Az alábbiakban mellékes kérdés, hogy az egyes „etnikai” értelmezési javaslatok helytállóak-e, illetve hogy az anyag biztos *osztályozásán* alapulnak-e. A struktúratörténeti alternatíva pedig nem egyetlen zárt megközelítést jelent, hanem a lehetséges értelmezések *sokaságát* foglalja magában. Az egyes szakaszok sorrendje és felépítése az „etnikai értelmezés” előírásait és eljárását követi, ahogyan azt fentebb egy ötfázisú séma szerint bemutatottuk. A kiindulópont a regionális kultúra és az etnikum megfeleltetése. Ezzel szemben néptörténeti megközelítésben, amelyet most nem követünk tovább, az etnogenezisnek kellene a fejtegetés elején állnia.

KULTÚRTÉR VAGY „TÖRZSI TERÜLET”?

A regionális formakörzetek „régészeti kultúrákka” való összefoglalása – Kossina és Childe széles körben elterjedt felfogásával ellentétben – tudományos konstrukció. Az régészeti anyagban ténylegesen meglévő egyezések keresése szükségképpen vezet tipizáláshoz, majd térbeli csoportosításhoz is. Az így kidolgozott kultúrterek a legkevésbé sem homogének, hiszen a különböző kulturális jegyek csak kivételes esetekben mutatnak kongruens eloszlási képet. A kultúrterek szerinti elhatárolás diffúz marad, és függ a döntőnek tekintett, azaz figyelembe vett jegyek kiválasztásától. Más szóval, az „régészeti kultúrák” szerinti kategorizáció elsődlegesen csupán deskriptív rendszerező fogalomnak használható, amelynek segítségével a leletanyag feldolgozásra előkészíthető.

Az egymással szomszédos társadalmak a legtöbb esetben nem különböznek egymástól gyökeresen. A megélhetés alapja – attól a kivételes esettől eltekintve, amikor állami szervezetszerű és nomád társadalmak élnek egymás szomszédságában – mindenütt egyformán a mezőgazdasági termelés. Ez a fundamentum megszabja a letelepedés, a gazdálkodás és a társadalom alapvonásait. Ráadásul a társadalmak nem is elszigetelten élnek egymás mellett, hanem sokrétű kapcsolatok és a csereviszonyok különféle rendszerei fűzik össze őket. Cserélnek egymás közt presztízsjavakat és különféle termékeket, ajándékokat, házastársakat és eszméket, ami nem marad következmények nélkül az adott kultúrákra sem

²⁶ Gould 1990: 33. sk.

(„akkulturáció”). Mindennek eredményeként a társadalmak hasonulnak egymáshoz és párhuzamos fejlődési utakat járnak. Így létrejön egy olyan kulturális kontinuum, amely belsőleg nem homogén, és kifelé (a szomszédok felé) sem mutat éles határokat. Ezt közvetve azok az etnológiai terepkutatások is mutatják, amelyek a bevezetőjükben mindig bonyolult indoklásokra kényszerülnek, hogy miért éppen a vizsgált mikrorégiót „metszették ki” a kulturális kontinuumból és vizsgálták elkülönítve. Meghatározott „régészeti kultúrák” monografikus feldolgozásai ugyanezzel az elhatárolási problémával szembesülnek. Az efféle regionális elemzések – az etnológiában és az archeológiában egyaránt – arra hajlanak, hogy az adott tér karakterisztikus vonásait és különlegességeit túlértékeljék, mivel a szomszédok (már a szűkös pénzügyi források és az időbeli korlátok miatt is) legfeljebb keret gyanánt jönnek (jöhetnek) számításba.

Egy adott kultúra homogenitásának hiánya nem csak azt jelenti, hogy bizonyos értelemben van egy sűrűségi centruma („magva”) és van egy – a szomszédos kultúra felé átvezető – perifériája. A kultúrák heterogén volta azt is jelenti, hogy a különféle területek és elemek viszonylag önállóan fejlődnek, mert az emberi létezés egészen eltérő aspektusaihoz tartoznak. Ebből következően a különféle kulturális vonások más-más térbeli kiterjedést és eloszlási súlypontokat mutatnak, és nem mindig követik ugyanazt az időbeli ritmust. David Clarke (1937–1976) ugyan beépítette ezt a felismerést a maga „politeisztikus kultúramodelljébe”,²⁷ de nem érvényesítette következetesen. Ha egy kultúra „belső magvát” jellegzetes vonások részhalmozaként határoljuk körül, azzal csak eltoljuk a problémát (és egyúttal értéktelenítjük a kultúra fogalmát). Közvetlenül egymásnak ütköző kultúrák helyett így szétszórtan elhelyezkedő kultúraközéppontok képét kapjuk, amelyeket széles, nem egyértelműen besorolt átmeneti zónák öveznek. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy egy olyan kulturális, gazdasági, társadalmi és politikai-etnikai kontinuumból kell kiindulnunk, amelyben minden éles és egyértelmű elhatárolás önkényes.

Az etnikai és politikai, de a társadalmi csoportosulások is gyorsan változhatnak, alkalomadtán egyik napról a másikra, amint az avarok „pusztulásának” példája is mutatja a 9. század elején. Mert hiszen minden ilyen csoportosulás identitási csoport – vagyis *szubjektív*, diszkurzív módon közvetített besoroláson alapszik. Az identitásváltások és az identitás eltolódásai – a közös kulturális vonások és a kulturális folytonosság miatt – nem feltétlenül csapódnak le a tárgyi kultúrában is.

A lingvisztikailag definiált nagycsoportokat mindmáig nem sikerült meggyőzően egy-egy régészeti kultúrának megfeleltetni (1. táblázat). Intenzív törekvések irányultak arra, hogy a keltákat, a germánokat és a szlávokat mint „óeurópai népeket” (és mint a modern nemzetek „őseit”) meghatározott régészeti csoportosulásokkal kapcsolják össze. Mégis mindig kiderült, hogy az egyes geográfiai terek – ahogyan az antik etnográfia és a lingvisztikai rekonstrukciók elhatárolják

²⁷ Clarke 1968: 246. 53. ábra.

őket – Európa nagy területeire kiterjednek. E tereken belül a kutatás „régészeti kultúrák” egész sorát definiálta. Az ókori politikai-etnográfiai nézőpontból és modern nyelvészeti perspektívából egységesnek ható régiók azonban a tárgyi kultúra tekintetében nem bizonyulnak homogén „kultúrtereknek”.²⁸ „A” kelták, „a” germánok és „a” szlávok az anyagban nem különíthetők el egyértelműen összeségekként. Az egyes települési régiók igen differenciált képet mutatnak. Ráadásul az írásos forrásokból mindhárom esetben tudunk olyan települési területekről, amelyeket illetően régészeti szempontból minden egyértelmű fogódzó hiányzik.

1. táblázat

Keltákkal, germánokkal és szlávokkal kapcsolatba hozott régészeti kultúrák

Kelták (Kr. e. 5–1. század)	Germánok (Kr. e. 2–1. sz. – Kr. u. 4. sz.)	Szlávok (Kr. u. 6–10. század)
La Tène-kultúra, Aisne-Marne-kultúra, Hunsrück-Eifel-kultúra, Puchov-kultúra (Szlovákia), Little-Woodbury-kultúra, Aylesford-kultúra, Arras-kultúra (Yorkshire), „Castro-kultúra” (Északnyugat-Spanyolország)	Jastorf-kultúra, Harpstedt-Nienburg-csoport, elbai-germán kultúra „északi” csoportja, Rajna-Weser-germán csoportok, Przeworsk-kultúra, Oksywie-kultúra, Wielbark-kultúra, Csernyahov-kultúra, Sintana-de-Mureș-kultúra, Poienești-Lukaševka-kultúra	Prága-Korčák-kultúra, Sukow-Dziedzice-kultúra, Penykovka-kultúra, Koločsin-kultúra, Luka-Rajkoveckaja-kultúra, Volincevo-kultúra, Romny-Borševo-kultúra, továbbá számos kerámia-csoport (Feldberg-Gołancz, Menkendorf-Szczecin, Tornow-Gostyn)

A táblázatban csak olyan kultúrák szerepelnek, amelyek abba az időbe esnek, amikor a megfelelő csoportokat írásos források említik. A kontinuitási feltevések alapján „beazonosított” egyéb kultúrákat figyelmen kívül hagytuk.

Ugyanakkor mindhárom nagy nyelvcsoport összekapcsolható egy-egy kiterjedt kultúrtérrel, még ha ezek belsőleg igen differenciáltak is. Ezen a meta-szinten csak olyan általános jegyek játszanak szerepet, amelyek a meglehetősen sematikus, „durva” felosztást szolgálják. Az értelmezési keretet az antik etnográfiaiból ismert lokalizációk jelölik ki, vagyis annak sémáit követjük. Eszerint először a klasszikus görög és a hellénisztikus időkben Északnyugat-Európa *valamennyi* barbárja „a” kelták, majd a római császárkor idején az Északon lakók „a” germánok, végül pedig a középkori Kelet-Európa valamennyi népessége „a” szlávok. Ehhez igazodik a történetírás, a nyelvészet pedig nyelvi bizonyítékokat (felira-

²⁸ Vö. Stöllner 1999b: 446: „A Hallstatt kört sem a birtoktárgyak, a kultusz, a szokások vagy a települési és gazdálkodási módok egyes formái szerint, sem szerkezeti párhuzamok szerint nem lehet elégségesen és átfogóan leírni.” „A Hallstatt kultúra önmagában véve is különféle regionális jelenségek heterogén konglomerátuma, amelyet legfeljebb olyan kommunikációs rendszerként értelmezhetünk, amely hasonló társadalmi-gazdasági alapokon nyugszik, továbbá közvetlen csoportközi viszonyokat és közös kulturális tájékozódást mutat.”

tokat, helységneveket, személyneveket) használ a nyelvterületek rekonstrukciójához, miközben persze például a helységneveket és a nyelvi állapotokat aligha lehet pontosan datálni. Az archeológia számára éppúgy a „civilizatórikus” alapvonások a mérvadóak, mint a történettudomány számára: település, gazdaság, társadalom. A kelták esetében többnyire a városi jellegű *oppidum*okat, a fémkohászatot és az érmerendszert, a harcosokat és a druidákat szokás kiemelni. A germánokat nagyméretű udvarházaikkal, az állattartás túlsúlyával, harci csapataikkal és vazallusi „kíséreteikkel” szokták jellemezni (ez „a hagyománymag”). A szlávok esetében „tipikusnak” számítanak a négyszögletű veremházak, a földművelés túlsúlya az állattartáshoz képest, valamint az „egalitárius”, illetve szegmentált, csupán kis mértékben hierarchikus társadalom, amelynek nincs markáns „csúcsa”.

E magaslati nézőpontból a kultúrterek, a nyelvcsoportok és a „népek” összekapcsolása nem okoz különösebb gondot. A határok így olyan tágra vannak szabva, hogy biztosítottnak látszik a hozzátvetőleges egybeesés. Ha azonban e kultúrterek *pontos* körülhatárolására törekszünk, csakhamar nehézségekbe ütközünk. Mikor terjedt a kelta településterület délnyugaton a Pireneusokig, és mikor nyúlt esetleg még azon túl is? Hol futott a kelta–germán településhatár a Rajna és a Duna vidékén a Kr. e. 1. században? Hol ért véget észak-keleten a szláv településterület, és hol kezdődött a balti kultúrtér a 6. és 8. század közötti időszakban? Míg „globális” perspektívából a helyzet egyértelműnek tűnik, addig a határterületeken a kép életlenné válik. Éles határok helyett széles „határterületek” („limitikus szerkezetek”) látszanak, ahol a szomszédos „kultúrák” mint ha egymásba tűnnének át. Nincs mód egzakt és megalapozott döntésre – hogy kelta-e *vagy* germán, szláv-e *vagy* balti –, mivel az átmeneteknél „kevert kultúrák” rajzolódnak ki. Annak sem igen van analitikus szempontból értelme, hogy ezeken a helyeken „keltizált” germánokról, „romanizált” gallokról vagy „germanizált”, illetve „baltizált” szlávokról beszéljünk.

Miért éppen az „érdekes” határesetek okoznak problémát? Ezek a pontokon csődöt mond a kultúrterek elsődlegesen „etnikai” értelmezésének a modellje. A szomszédság akkulturációs folyamatokat tett lehetővé és segített elő. A kölcsönös érintkezés a „mások” bizonyos elemeinek átvételéhez vezetett, és megakadályozta az éles kultúrahatárok kialakulását. Ez nem jelenti azt, hogy ezek a határozott különbségek azelőtt, úgyszólván „eredetileg” léteztek. Mindig is voltak szomszédsági viszonyok és mindig is zajlott érintkezés – függetlenül attól, hogy a kelták, a germánok, a szlávok már eleve léteztek-e vagy sem. Ezért a „specifikus” kulturális elemek sem kizárólag csupán egy-egy homogén kultúrtéren belül terjedtek el.

A kelták, a germánok és a szlávok számára a mediterrán világ fontos, talán egyenesen döntő szerepet játszott. Csak Görögországgal, Rómával, illetve Bizánccal érintkezve formálódtak ki a megfelelő kulturális terek és ismérvek.²⁹

²⁹ „A germán világ Róma politikai-katonai szellemének talán legnagyobb és legtartósabb alkotása volt.” (Geary 1996: 7; vö. Wells 1999, 2001)

Ennek kapcsán nem csak arra kell gondolnunk, hogy az antik etnográfia rendezte és regisztrálta őket, ami azután az így megnevezettek számára is régiókon átívelő tájékozódási keretté vált. Az északi barbárokra kultúrtörténeti szempontból is rányomták bélyegüket a mediterrán hatások. Ez elsősorban a gazdasági viszonyokra igaz, amelyek hasznot húztak bizonyos technológiai átvételekből, amilyen például a fazekaskorong, továbbá bizonyos gazdasági orientációkból, mint például a pénzverés és a városi településforma. A stilsztikai minták és behatások nyoma meglátszik a „kelta” La Tène-ornamentikán és kőplasztikán, a germánok körében kedvelt késő antik rovátkolt faragásos ornamentikán vagy a kora középkori „szláv” ezüstékszereken. Az olyan településformák, mint például a késő La Tène-kor *oppiduma* vagy a „nagyomorva” települési agglomeráció, hellénis-ta-római, illetve bizánci kölcsönzésre utalnak. A „barbár” társadalmi struktúrák és modellek a Mediterráneum civilizációjának hatása nélkül elképzelhetetlenek. Az ajándékozás, a sarc és a fosztogatás, a zsoldosi szolgálat és a letelepült élet megigézta az északi barbárokat. A Barbaricum temérdek lelete tanúskodik a gazdagság Észak felé áradásáról. Végül a képzeletvilág sem maradt érintetlen, amiről a korai La Tène-kori „fejedelmi sírok”, az „átlagtól” eltérően hamvasztatlanul eltemetett germán „törzsfőnökök” tanúskodnak, vagy akár a csontvázas temetkezés általános átvétele a szlávok körében (regionális eltérésekkel a 8. századtól). Ezenkívül a barbár elitek a „magaskultúráktól” átvett politikai keretek között mozogtak, átalakítva saját társadalmaik politikai-etnikai szerkezetét.

A mediterrán és a barbár világ közti sokrétű kapcsolódások története különféle érintkezéseket és hatásokat tükröz. Mivel különböző síkokról, területekről (kultúra, település, gazdaság, társadalom), vagy éppen egyes jellegzetességekről van szó, a befolyásolás hatóköre és a hatás elterjedése is igen eltérő. Ha kisebb csoportok elhatárolására törekszünk egy nagyobb kultúrtéren *belül*, meghatározott jegyeket kell kiválasztanunk a kulturális kontinuum felosztásához. A kérdés, hogy mely ismérv lehetne a „döntő”, elvi alapon nem megválaszolható, ami a besorolások kapcsán nem kevés tudományos vitára adott okot. Heurisztikailag nem sokat segít, ha – alkalomadtán írásos információk alapján – a látszólag „megfelelő” jegyet ragadjuk ki, hiszen egy kivonatszerű eloszlási kép gyenge érv egy adott besorolási probléma szempontjából.

A regionális kultúrák sokfélesége miatt mindazonáltal felmerül a kérdés, hogy ezeknek a csoportoknak a segítségével nem válnak-e jobban megragadhatóvá a kisebb „etnikai egységek” települési terei, mert hiszen az etnikumokat többnyire mégiscsak egyúttal településközösségekként szoktuk felfogni.³⁰ Kelta, germán és szláv *gens*ek sokaságának a nevét ismerjük a hagyományból, de pontos összetételük, helyük vagy méretük riktán derül ki. Aligha lehetséges olyan alapvető érvet találni, amelynek segítségével dönteni lehet a „törzsi területként” való speciális és a „kultúrtérként” való általánosabb és visszafogottabb értelmezés

³⁰ A jogi közösségként való jellemzés módszertani okokból kívül esik az régészeti bizonyíthatóság körén.

között (2. táblázat). Kideríthetetlen ugyanis, hogy a tárgyi kultúrának „régészeti kultúráként” való jellemzéshez segítségül hívott jegyei jelentőséggel bírtak-e a politikai-etnikai csoportokba való szubjektív besorolásban. Előfordul, hogy természeti-térbeli és gazdasági tényezők olyan településközösségek elhatárolódását eredményezik, amelyek esetleg azonos „etnikai közösségként” értelmezték magukat. A strukturális kultúrtörténeti, illetve gazdaságtörténeti magyarázatra „szorítkozás” csupán azzal az előnnyel jár, hogy közelebb maradunk a forrásokhoz. Mindeközben szem előtt kell tartanunk, hogy – a „szabályszerű kombinációk” klasszifikációs összefoglalása ellenére – az egyes ismérvek igencsak különböző elterjedtséget mutatnak, azaz már a „kulturális”, „gazdasági”, „települési” vagy „kommunikációs térként” való értelmezés is olyan tudományos absztrakció, amely a kortársak tudatában alighanem egészen másként jelentkezett.

2. táblázat

„Régészeti kultúrák”, melyeket a szakirodalom különféle „etnikai csoportokkal” hoz kapcsolatba

Przeworsk-kultúra (Kr. e. 1. század – Kr. u. 5. század)	Csernyahov-Sîntana-de-Mureş-kultúra (3–5. század)	Szaltovo-Majaki-kultúra (8–10. század)
<i>vandálok, lugiak, silingek, burgundok</i>	<i>vizigótok, keleti gótok, gepidák, dákok, szarmaták, „szlávok”</i>	<i>alánok, bolgárok, kazárok, keleti szlávok</i>

Kurziválva szerepelnek a „dominánsnak” tekintett „etnikumok”. A Csernyahov-Sîntana-de-Mureş-kultúra esetében a szlávokat azért tettük idézőjelbe, mert ebben az időszakban még nem esik róluk említés, létük csak kontinuitási feltevések alapján gyanítható. Ha a felsorolt „kulturákat” „soketnikumúnak” tekintjük, az módszertanilag nem jelent kiutat a beazonosítási problémából, mivel ez esetben nincs közvetlen korreláció a tárgyi kultúra és az „etnikai identitás” között. Okfejtésünk értelmében az „etnikai paradigmát” fel kellene adnunk.

A leletek térképi ábrázolása (ha kellően reprezentatív) elsősorban megtelepedési területeket tükröz. A kulturális elemek egyezései és hasonlóságai kommunikációra utalnak az adott területeken belül: a több hasonlóság intenzívebb kommunikációra vall. De vajon ez a régészeti anyagból megállapítható kulturális érintkezés etnikai összetartozást jelent-e? Még ha a leletanyag mindig térbeli elterjedtséget és így terjedési határokat mutat is, ezeknek legfeljebb egy része szolgálhatott territoriális elhatárolódásra. Az etnikumok egyben kommunikációs közösségek is, amelyek a saját identitásukról való állandó megbizonyosodás nélkül nem létezhetnek. A közösséghez és a tárgyi kultúra között laza és közvetett a kapcsolat. Az archeológus szempontjából az a kérdés, az anyagi kultúra mely vonásai veendőek figyelembe etnikai csoportok hipotetikus elhatárolásához. Egy-egy „régészeti kultúra” definíciója ugyanis különféle területekről származó elemeket kombinál, amely területek szükségképpen más és más kapcsolatokat mutatnak. A presztízis-

javak előfordulása más elterjedtséget mutat, mint a sírformáké, a gazdasági érintkezés más területekre terjed ki, mint a lakóház- és településtípusok. A különféle „életterületekről” származó elemek kombinálása, ahogyan az Childe óta szokás, a valóságban ismeretlen kulturális homogenitást sugall.

Példának okáért az északnyugati-szláv „bevándorlócsoportok” rekonstrukciója tévesnek bizonyult, mivel a datálás hiányosságai miatt eredően a regionálisan eltérő ház- és várépítés, a sír- és kerámiaformák egyidejűségére lehetett következtetni, holott több évszázados különbség volt köztük, sőt térben sem illettek össze. Minthogy ezek az ismertetőjegyek más-más kultúrtörténeti (sírok, lakóházak), gazdaságtörténeti (lakóházak, kerámiák), társadalomtörténeti (sírok, lakóházak, várak) és politikátörténeti összefüggésekbe tartoznak, elvi okokból valószínűtlen a szinkronikus fejlődés: ilyesmi csak „kivételként” képzelhető el. Más szóval, a kutatás hiányos támpontjaiból – a datálás meglévő fogódzóiból, eloszlási képekből és kulturális kapcsolatokból – kiindulva olyan „régészeti kultúracsoportokat” rekonstruáltak, amelyek azóta fikciónak bizonyultak.³¹ Máskor meg az a kérdés, hogy pl. a lakóházak „elterjedési térképe” csakugyan szabályszerűen egybeesik-e a kerámiastílusokkal, a sírformákkal, az ékszertípusokkal és ékszeregyüttesekkel. Gazdasági szempontból már ma is sokkal tarkább a kép, mint amilyenek az említett megfeleltetés alapján várnánk.³²

A Meroving-korra nézve Frank Siegmundnak sikerült kimutatnia, hogy a kézi készítésű és korongozott kerámia elterjedése, akárcsak az üvegedényké, elsődlegesen az előállítási régiókkal függ össze, amiben egyébként hatása volt bizonyos késő antik különbségeknek a római-tartományi-gall térség és Germánia között. Korongozott termékek és üvegedények gyakoriak Köln, Mainz és Trier környékén, a Rajna jobb partján azonban nyilvánvalóan nem tudtak előállítani ilyesmit.³³ Az eloszlási képet ezért elsősorban gazdasági tényezők határozzák meg, magyarázatában tehát nem segítenek az elhatárolódási törekvések és az identitások. Ugyanezt állapíthatjuk meg az Alpoktól északra fekvő római tartományokat illetően is: „Raetia Felső-Germániától való részleges kulturális elhatárolódása jól mutatja, hogyan nőttek össze a mesterségesen kialakított közigazgatási egységek gazdasági egységekké.”³⁴

Ami a ruházati tárgyakat, pl. a tömegesen kiásott fibulákat illeti (2. ábra), egyelőre nincs kellő áttekintésünk az előállítási helyekről és műhelyekről. Ez fontos lenne ahhoz, hogy bármi közelebbit mondhassunk az eloszlási képek hátteréről. Feltételezve, hogy a kézművesek megbízásból és alkalmasint lokális vagy regionális „főnököknek” alárendelten dolgoztak, s utóbbiak határozták meg a termékek „elosztását”, arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyes típusváltozatok eloszlási képe valamiképpen uralmi övezeteket tükröz.³⁵ Ezzel köz-

³¹ Brather 1999.

³² Lüning–Jockenhövel–Bender–Capelle 1997.

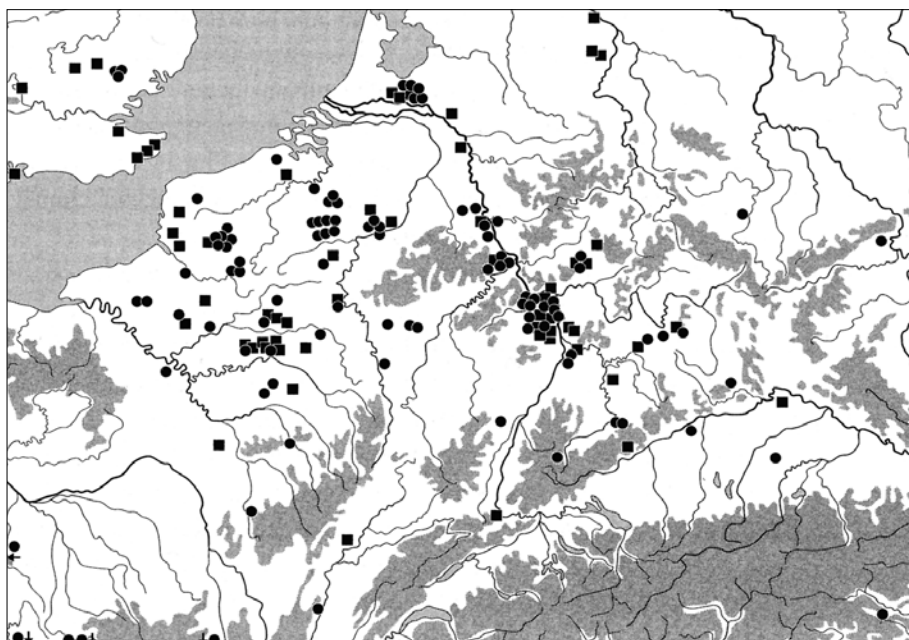
³³ Siegmund 2000: 146–150.

³⁴ v. Schnurbein 1983: 15.

³⁵ Steuer 1982a: 483.

2. ábra

„Frank” kengyelfibulák elterjedése a 6. században.

A diffúz elterjedési képnek van egy súlypontja a Szajna és a Rajna között, de nem mutat világos határokat. A regisztrált formák régiókon átívelő divatról árulkodnak. ● = ötgombos fibulák az egyenlő szélességűtől az enyhén trapéz formájú lábúig, félig lekerekített és rácszott fejjel; ■ = Hahnheimi típusú nyeregfibulák (A. Koch 1998: 574. 20–21. ábra nyomán)

vetett úton megint az etnikai értelmezésnél lyukadnánk ki – ha az uralmi övezeteket nagy kiterjedésű területekre vonatkoztatnánk és a különféle etnikumok településterületeivel azonosként rekonstruálnánk. Bizonyos típusoknak a fő eloszlási területektől távol megtalált öntőformái azonban arra utalnak, hogy előállításuk nem volt helyhez kötött. Számolnunk kell azzal, hogy az öntőformákat továbbadták, és hogy más helyeken másodlagos formák is kialakultak, sőt vándorló kézművesekre is gondolnunk kell, akik csak rövid (régészetileg megállapíthatatlan) ideig termeltek egy adott helyen. Zeiß már a 30-as években felhívta a figyelmet ezekre a módszertani problémákra: „Éppen a Meroving Birodalmon belül tűnik az egyes törzsek sírleletek alapján való elkülönítése roppant nehéznek: ilyesmire csak kivételes esetekben van remény. Mivel az egyes ékszerek elterjedése földrajzilag körülhatárolható, minden jel arra mutat, hogy meghatározott műhelycsoportok értékesítési és befolyási övezeteiről van szó, amelyek erősebben függenek természetes, mint etnikai-politikai határoktól, és a nagyobb forgalmi útvonalak hatása is jól felismerhető.” Ezért a gazdaságtörténet „terén

több eredményt várhatunk, mint azoktól a kedvelt kísérletektől, amelyek a lelet-komplexumokat etnikailag igyekeznek értelmezni.”³⁶

Az a törekvés, hogy bizonyos „kultúrákat leírjunk, s ezáltal a végső soron etnikai egységekről kiderítsünk valamit” (sic!), nem támaszkodhat kizárólag a „halotti rítusok, azaz a temetkezési szokások, a ruhaviseletek és a sírmellékletek egyértelműen elhatárolható elemeire” sem. Ezek az elemek ugyanis, amelyek „a korabeli emberek mint meghatározott csoportokhoz tartozó tagok mentális önértelmezésének az archeológus számára megközelítőleg rekonstruálható részei”,³⁷ egy adott társadalmon *belüli* (ideáltipikus) társadalmi differenciákat tükröznek, valamint a halottakhoz és az ő „világukhoz” való viszonyról alkotott felfogásokat. A „túlvilágról alkotott elképzelések” csak ritkán – és csak másodszorban – szolgáltak politikai csoportok etnikai elhatárolására. Az etnikai önértelmezés és így a „másokkal” szembeni viselkedés tehát nem következtethető ki a *saját* halottakkal való bánásmódból. A temetkezés – a saját társadalom tagjainak szeme előtt – egy másik *világba* való átmenetet tematizál, nem pedig a más (szomszédos) *társadalmaktól* való elhatárolódást. Ha a „kultúrát” olyan „modellként” fogjuk fel, amelynek alapján az ember eligazodhatott, akkor ideáltipikus szempontból *egy* társadalom *valamennyi* tagjáról szó van. Ezzel a valahova tartásnak nem az exkluzív, hanem az inkluzív aspektusát hangsúlyozzuk.

A korai történelem társadalmait mai ismereteink szerint nem választják el éles határok a szomszédaitól. Sőt, az államilag szerveződött társadalmak („magaskultúrák”) és politikailag kevésbé központosított szomszédaiak („barbárok”) közti határok sem lineárisak. A római *limesek*³⁸ és a Karoling Birodalom keleti határai azt példázzák,³⁹ hogy a politikailag meghúzott határvonalak nem (feltétlenül) jelentenek gazdasági vagy kulturális elzárkózást.⁴⁰ A határ két oldalán elterülő régiók kölcsönös hatásokról tanúskodnak. Az „akkulturációnak” nincs rögzíthető „kezdet”; a szomszédos kultúrák diffúz módon hatják át egymást. Éles lineáris határok helyett fokozatos átmenetek „limitikus struktúrái” rajzolódnak ki (afféle „frontiert culture”) – fekete-fehér szembenállás helyett sokrétű árnyalatok.

Ha a homogén és élesen elkülönülő kultúrterek jelentik a kivételt, akkor arra sincs szükség, hogy *egyetlen* magyarázatot keressünk az elhatárolódásokra. A „törzsi terület” fogalmát tehát nem helyettesíthetjük egyszerűen a „kultúrtér” fogalmával, ha nem cseréljük ki egyúttal az alapjául szolgáló modellt is.⁴¹ A különféle leletek és tényállások – sírok, lakóépítmények, települések, agyagtárgyak, istállók, termelési létesítmények stb. – mindenekelőtt eltérő fejlődési folyamatokat tükröznek. Különböző strukturális összefüggésekbe ágyazódnak ugyanis bele,

³⁶ Zeiß 1931: 304.

³⁷ Stein 1999: 67. Stein „halotti rítusai” közvetlenül kapcsolatba hozhatók Bierbauer „kultúra-modelljeivel”; Bierbauer 1996.

³⁸ Wells 1999, 2001; Whittaker 1994.

³⁹ Hardt 2000; Schmauder 2000b.

⁴⁰ Ez még modern államoknak is, átfogó, minden lakosra kiterjedő közigazgatási apparátusaik ellenére, csak korlátozott mértékben sikerül.

⁴¹ Hasonló a helyzet a „nép” és a „kultúra” fogalmainak cseréjével 1945 után; Narr 1990: 298.

amelyek persze nem egymástól függetlenül léteznek, de csak viszonylag lazán kapcsolódnak egymáshoz. Még mielőtt „magasabb szintű” általánosításokra törekednénk, először „egyszerű”, strukturális magyarázatokat kell keresnünk.

A khorologikus értelmezésnek Müller-Karpe által már a hetvenes években taglalt lehetőségei⁴² is absztrakciók. A „temetkezési körzetek” megállapításának az alapja pl. a sírpítészet jellege, a halottak ellátása (ruházat, sírmellékletek), a temetkezési mód és a halottakról való megemlékezés mikéntje. A „települési körzetek” megállapításának alapja az építkezés jellege, a településforma (majorság, tanya, falu), a település morfológiája és a településterületek. A „ruhaviselési körzetek” alapja maguk a ruhadarabok (textilneműk), a fémből készült záruk (tűk és fibulák), övek, kar- és fejdíszek. Ezek a kritériumok csak analitikus kombináció révén válnak regionális csoportosulások ismérveivé. A valóságban az egyes ismérvek elterjedési képei metszik egymást, a változások pedig eltérő ütemben zajlanak. David Clarke „politeisztikus modellje”⁴³ éppen ezt a heterogenitást és sokféleséget állította a középpontba. Ha már az említett „körzetek” is osztályozást jelentenek, mennyivel inkább absztrakció ezek „kulturterekké” és „régészeti kultúrákká” kombinálása!

A „kulturter” vagy az „régészeti kultúra” modellje tehát kategorizációs, az anyagot és a megfigyeléseket rendező eszköz. A történeti értelmezéseknek ezt szem előtt kell tartaniuk, nem szabad azonnal a „régészeti kultúrával” kezdeniük. A cél inkább az, hogy az egyes jelenségeket is történelmi relevanciájukra nézve vizsgálják meg. Az ismérvek minden egyes kombinációját, minden új absztrakciós szintet ellenőrizni kell, hogy csakugyan rendelkeznek-e pótlólagos magyarázó erővel. Csakis így van mód a történeti megismerés gyarapítására. A „kulturter” mint magyarázat a „törzsi terület” helyett csak akkor jelent módszertani előnyt, ha a „kulturteret” sem tekintjük homogénnek és élesen elkülöníthetőnek. Tagadhatatlanul léteznek kapcsolatok a különféle „életterületek” között, ám a többé vagy kevésbé „szabályszerű egybeesés” még semmit sem „magyaráz”. Azt kell valószínűvé tennünk, hogy a különféle területek – például a lakóházépítés és a temetkezési forma, a kerámiastílus és a várépítés – között (oksági, történelmi vagy kulturális) kapcsolat volt. Természetesen lényegesen kisebb problémát jelent és sokkal fontosabb az ilyen globális magyarázatoknál, hogy elkülönítve megvizsgáljuk a „kultúra” vagy egy kultúra különféle ismérveit és területeit. Ez esetben a kultúrák differenciáltsága polikauzális magyarázatokban tükröződik.

A rekonstruált északnyugati-szláv bevándorlócsoporthoz helyett a különböző házépítési formák magyarázatoként rákérdezhetünk például éghajlati és földtani tényezőkre, a növényzetre és a kulturális hagyományokra, a várépítés megváltozásáért felelőssé tehetjük a politikai és társadalmi fejlődést, a sírok eltérő tradícióit pedig visszavezethetjük az egyetemesen elterjedt halottégetés esetén használt különböző sírformákra (urnás temetkezés, illetve a hamvak szétszórása).

⁴² Müller-Karpe 1975: 74–80.

⁴³ Clarke 1968: 246. 53. ábra

A fibulák regionálisan jellemző formái elsősorban „divatövezeteket” (kommunikációt) és „értékesítési területeket” dokumentálnak, mivel más ruházati tárgyak sokszor ettől eltérő elterjedési súlypontokat mutatnak. Ilyen „sűrű”, strukturális leírások és értelmezések alapján már tovább absztrahálhatunk és „kulturtereket” is megkülönböztethetünk. Ha ily módon elkerüljük az egyes esetek elhamarkodott és egyoldalú magyarázatait, kellő mozgásterünk marad ahhoz, hogy a különféle részértelmezéseket egymással összemérjük.

KULTURÁLIS VAGY ETNIKAI FOLYTONOSSÁG?

Egyesek azt remélték, hogy ha a kulturális folytonossági sorokat visszakövetik a múltba, akkor a germánok történelmét jóval az írásos hagyomány kezdetein túlra meghosszabbíthatják, s így végül megállapíthatják „eredeti” származásukat. Ugyanilyen módon keresték és keresik „a” kelták és „a” szlávok „eredetét”, vagy legalábbis amennyire lehetséges, igyekeznek visszakövetni történelmüket a prehistorikus időkbe. Széles körben elterjedt az az igény, hogy tetten érjük a *legelső* kezdeteket. Ez az igyekezet azonban csak (nyelvi) nagycsoportok esetében járt „sikerrel”. Szűkebb kötelékek kapcsán, amelyeket a források többek között *gentes*nek („törzsek”) neveznek, nemigen sikerült feltárni kulturális folytonossági sorokat. Ezek ugyanis túlságosan kevés olyan kulturális vonást mutatnak, amelyek megkülönböztetik őket szomszédaiktól. Ehelyett inkább a kulturális hasonlóság a jellemző. Csak ha a nyomon követendő csoportokat kellően tágra szabjuk, akkor válik a kulturális habitus olyan nyilvánvalóvá, hogy végigkövethetjük a múlt mélyébe nyúló folytonosságokat, és kereshetjük a „gyökereket”. Mert hiszen a kulturális jegyek térbeli (földrajzi) határait csak így vonhatjuk meg olyan egyértelműen, hogy kirajzolódjanak az időbeli összekötetési vonalak.

De mit is jelent a „kontinuitás”?⁴⁴ A fogalom ellentmondásosnak bizonyul. Az abszolút kulturális törés és a benépesültség teljes megszakadása ugyanis történelmileg nagyon kivételes jelenség. A folytonosság és annak megszakadása szinte mindig egyszerre is megfigyelhető. A mélyreható, sokszor még a kortársak által is ilyennek észlelt változások a múlt számos kulturális vonását „megőrzik”. Az, hogy a tovább ható „hagyományokat” vagy éppen az „újrakezdést” toljuk előtérbe, nem annyira az alapvető módszertani megfontolásokon és tapasztalati megfigyeléseken múlik, mint inkább a különféle motívumokból táplálkozó *értékelésen*.⁴⁵ Ezért aztán aligha van mód arra, hogy kötelező érvényű kritériumokat adjunk meg a megkülönböztetéshez: „Mit jelentsen a »folytonosság«? Milyen szé-

⁴⁴ A kérdéshez általában Knopf 2001: 11–31; Eggert 2001: 296–307; *Kontinuität–Diskontinuität* 1973; *Kontinuität?* 1969; Baumgartner 1997; a felfogások áttekintését lásd von der Pot 1999.

⁴⁵ A „kontinuitás” fogalma és koncepciója tehát nélkülöz minden magyarázóerőt; inkább „a történelem összefüggése iránti meta-empirikus érdeklődést” tükrözi; Baumgartner 1997: 48.

les legyen a híd, s milyen mély lehet a szakadék?”⁴⁶ A folytonosság viszonylagos, és ez a viszonylagosság lehetetlenné teszi a kötelező érvényű megállapításokat.

Ezek szerint a kulturális folytonosság nem valami különös jelenség – vagy egyenesen kivétel. Közép-Európában a mezolitikum, illetve a neolitikum óta minden regionális különbség ellenére messzemenően töretlen, átfogó és a terület egészét lefedő lakottsági viszonyok uralkodnak. Hosszú távon a kultúrvidék (a lokális és regionális visszaesések és elnéptelenedési folyamatok dacára) egyre szélesedik és kitolódik. Kulturális érintkezés és kulturális kapcsolatok – vagy éppen időben tekintve: kontinuitások – ezért mindenütt kimutathatók,⁴⁷ vagyis nem vagyunk feltételezésekre utalva. Nem sok értelme van viszont annak, hogy ezeket a folytonosságokat általános társadalmi és gazdasági viszonyokra is kiterjesszük,⁴⁸ mivel ez az eljárás nem tarthat számot semmilyen specifikus meggyőzőerőre, hanem csupán banalitásokat rögzít. A folytonossági sorok egyenes vonalú követése szinte szükségképpen vezet az autochtónia elképzéséhez,⁴⁹ mivel ez mindig a folytonosan lakott területekhez tapad. Ezek közvetlen kapcsolódási pontokat jelentenek a nacionalista diskurzus számára – és fordítva. A „vándorlásokat” ez a megközelítés messzemenően kizárja (vagy egyirányúnak látja, mint pl. Kossinna).

A kulturális – akárcsak a nyelvi, történelmi és politikai – fejlődés különböző ritmusokban zajlik, ahogy Braudel vagy az Annales-iskola gondolta. A hatást gyakorló tényezők, a kölcsönös egymásra hatások és függőségek szerint nem csupán különböző fejlődési sebességek adódnak, hanem a változások különféleképpen érintik az egyes területeket is. Így például lehetséges, hogy a kerámiastílusok egészen másként változnak, mint a temetkezési formák, a házépítés nem függ közvetlenül össze a fegyverek fejlődésével, az ékszerek formája a mezőgazdasággal. A tárgyi kultúra e különböző területeit ezért a kölcsönös hatások ellenére – nagy, absztrakt vonulatoktól eltekintve – bajosan állíthatjuk párhuzamba. Túlságosan különbözőek a kontinuitások és diszkontinuitások sebességei, okai és összefüggései. Ez a „nem-egyidejű egyidejűségének” a problémája, amely felett az evolucionista irányultságú munkák könnyen elsiklanak. Az Imperium Romanum azt példázza, mennyire „tradicionális” maradt a művészet a 2. és az 5. század között, miközben mélyreható vallási fordulatok zajlottak le, vagyis a keresztények a megörökölt kifejezési formákat használták⁵⁰ – a kulturális kontinuitások tehát elfednék a vallási diszkontinuitásokat, ha nem állnának rendelkezésünkre írásos források.

⁴⁶ Demandt 2001: 209, 1984: 233–241. Vö. Goetz–Reimitz 2001; Steuer 2001c.

⁴⁷ Ezt mutatják például a régészeti kultúrák olyan elhatárolásai, amelyek több különböző fázist átívelően legalább négy vagy öt évszázadot felölelnek.

⁴⁸ Mint pl. Kostrzewski (1965) teszi.

⁴⁹ Például Georgiev (1984: 73) Bulgária kapcsán a következőket állapítja meg: „az régészeti anyagok, adatok és megfigyelések egyértelműen azt mutatják, hogy – az egyes korszakok és fejlődési szakaszok közti hiátusok ellenére – a legkorábbi neolitikum kezdetétől (Karanovo I típus) a prehistorikus fejlődés végéig Dél-Bulgáriában *kontinuitás* mutatkozik azon *törzsek* kultúrtörténeti fejlődésében, amelyek ezt a teret lakták”. (Kiemelés tőlem – S. B.)

⁵⁰ Elsner 1998.

Nem létezik olyan egy nyomsávós hagyomány, amely az időben visszafelé lépegetve végigkövethető lenne. A mindig új hatások és tényezők a fejlődési folyamatok sokféleségét eredményezték, amelyeket nem lehet úgy megragadni, hogy tipizáló módon néhány fő vonulatra redukáljuk őket.

A sok esetben feltételezett kontinuitások mellett számos törést és újítást is megfigyelhetünk. A kontinuitások keresése azzal a kérdéssel szembesül, hogy vajon *mely* kontinuitások érdemesek a nyomon követésre. Attól függően, hogy a tárgyi kultúra mely területét választjuk, más és más eredményekkel számolhatunk.⁵¹ Az elemzések gyakran a „régészeti kultúrák” közti átmenetre összpontosítanak, mint például a Hallstatt- és a La Tène-kultúra esetében.⁵² Eközben könnyen elsikkad, hogy ez a „kultúraváltás” elsősorban egy néhány kiválasztott ismérv szerint elvégzett régészeti osztályozásból fakad. Rendszertani szempontból nincs különbség aközött, hogy egy adott „régészeti kultúrán” belül, vagy két „kultúrát” átívelően vizsgáljuk a fejlődési vonulatokat. A két „kultúra” közti átmeneteknél a hasonlóságok mindig nagyobbak, mint egyazon „régészeti kultúra” kezdete és vége között.⁵³

Ha már a tárgyi kultúrán belül is eltérő kapcsolódások és fejlődési folyamatok ragadhatók meg, akkor a történelmi fejlődés más aspektusaival – amilyen a nyelv és az (etnikai) identitás – nem remélhetünk közvetlen megfeleltetéseket. A nyelvi és a történelmi fejlődésfolyamatok ugyancsak eltérő ritmst követnek és eltérő behatásoknak engednek. Ha eltekintünk az „régészeti kultúrák” osztályozásától, elvi okokból lehetetlennek tűnik a tárgyi kultúra kontinuitásaiból és szakadásaiból a nyelv vagy az identitás megőrződésére vagy megváltozására következtetni. Az egyik terület változásai nem feltétlenül tükrözik egy másik terület változásait. Ezenkívül az egyes konkrét esetben azt sem tudjuk, hogy vajon a tárgyi kultúra bizonyos elemei vagy esetleg a nyelv nem voltak-e identitásteremtő tényezők, s ha igen, akkor miként. Ugyanezzel az alapvető problémával szembesülünk akkor is, ha a „kultúrát” jelrendszerként vagy ideológiaként fogjuk fel. Nem könnyű megítélni, hogy a tárgyi kultúra valamilyen megváltozása mennyiben utal a képzeletvilág változásaira is. Korabeli írásos híradások nélkül e téren nem teremthetünk világosságot.

Mindezek alapján az a paradigmaticusan Kossinna által megfogalmazott és ma is alkalmazott retrospektív módszer, amely kulturális kontinuitásokon keresztül etnikai kontinuitásokat akar nyomon követni, már kiindulásában módszertanilag problematikusnak bizonyul. Mert hiszen a tárgyi kultúra, a nyelv és az etnikum párhuzamain kívül aszinkron fejlődési folyamatok éppúgy lehetségesek és valószínűek. Az etnikai identitás kulturális szakadásokon keresztül is megőrződhet, s éppígy megfigyelhetünk kulturális kontinuitásokat etnikai változások

⁵¹ Ebből fakadnak az ókori és a középkori városok közti kontinuitásról és diszkontinuitásról zajló viták; Ward-Perkins 1997.

⁵² Vö. Chaume 1999.

⁵³ A késői antikvitást több vonás köti össze a korai középkorral, mint a korai középkort a késői középkorral.

közepette. Az egyikből nem következtethetünk a másikra. Ezen a ponton fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy voltaképpen mit is értünk az egyes konkrét esetekben „etnikai kontinuitásokon”. Ha a népesség (biológiai) kontinuitását vagy kulturális hagyományokat, akkor éppen a kontinuitás tűnik általánosnak. Az ilyen kontinuitások igen hosszú időszakokon (akár évezredekben) is átvélhetnek. Igen ám, de ennek megállapításával nem sokat nyertünk. Az egyes társadalmak önértelmezése szempontjából a „hagyománymag” és az elit-tudat a döntő, amelyeket nem *szükségképpen* határoznak meg kulturális kontinuitások, hanem egy adott kultúrtéren, illetve kulturális változáson belüli tudatos elhatárolódásban is megalapozódhatnak. Az érdekes kérdés ez esetben az, hogy a széles körű kulturális kontinuitások ellenére miért születtek új etnikai formációk. Hogyan is lehetne megkerülni a heurisztikai dilemmát?

Az ismert „népek” egytől egyig történelmileg keletkeztek, és nem hirtelen tűntek fel. Történelmi fejlődésfolyamatok, tényezők és helyzetek vezettek egy-egy új közösséghez születéséhez. E hit fokozatosan vagy nagy sebességgel alakult ki – és ugyanígy meg is szűnhetett. Sok olyan *gentes*ről tudunk, amelyeket egy-két évszázad múltán már nem említenek – helyükre új elnevezések lépnek, a megfigyelők pedig nem tudták megnevezni a pontos okokat. A népesség minden folytonossága ellenére az írásos hagyományoknak és az etnográfiai megfigyeléseknek köszönhetően számos olyan etnikai és politikai átalakulásról tudunk, amelyek történelmi háttere és kulturális hatása homályban marad. A kontinuitások és előfutárok keresése tehát csakhamar korlátokba ütközik, s ami az identitásokat illeti, egykettőre értelmét veszti – máskülönben végül mindig Ádámnál és Évánál lyukadnánk ki.

Mindezeket figyelembe véve, vajon továbbra is központi kérdésfeltevésnek számíthatnak-e az olyan kísérletek, amelyek a népesség régészeti kimutatható kontinuitásait igyekeznek megfeleltetni az etnikai önértelmezés fennmaradásának? Hadd említsünk két példát: a gótok Jordanes által megírt története a 6. századból nyilván azokat a bizánci közegben uralkodó felfogásokat tárja elénk, amelyek arról szóltak, honnan jöttek „a gótok” és mi jellemzi őket. A „tisztánlátás” igénye abból fakadt, hogy a „gót népek” sokrétű kulturális, társadalmi és gazdasági változásokon mentek keresztül. Éppen a nem kellően egyértelmű kulturális sajátosságok miatt volt az „identitásalapítás” szempontjából döntő jelentőségű valamilyen *origo gentis*. Kizárólag egy ilyen „intencionális történet” szolgálhatott politikai cselekvési keretekkel – miközben bizonyos „realitások” felett szemet hunytak. Ami az északnyugati-szlávokat illeti, hagyomány híján nem tudjuk, hogy az etnikai önértelmezés szempontjából relevánsak voltak-e hasonló „történelmi” származtatások. Mivel egyfelől egészen a Karoling-korig igen szűkösek voltak az uralmi viszonyok, másfelől a Přemyslidák és a Piastok dinasztikus legendái⁵⁴ már az érett középkorból származnak, nem számolhatunk felelevenített tradíciókkal. Így aztán valószínűtlen, hogy a korai középkor

⁵⁴ Prágai Kozma; Gallus Anonymus, vö. Graus 1980: 51–73.

roppant területeket érintő kulturális differenciálódási folyamatai (a temetkezés módjában, a házépítésben, a várépítésben, az agyagművességben) az etnikai elhatárolódás számára jelentőséggel bírtak.

Ugyanakkor a kulturális kontinuitások felkutatása mégis fontos támpontokkal szolgál. Ha elbúcsúzunk a kontinuitás elképzelésétől, és *különböző* területeket, illetve aspektusokat, kapcsolódásokat és fejlődési folyamatokat veszünk szemügyre, kirajzolódik valamilyen kulturális háló (3. ábra). Egy ilyen polikauzális magyarázat képes lehet a strukturális előfeltételek, a történelmi keretfeltételek és a kulturális fejlődési folyamatok adekvátabb leírására. A közlekedési és kommunikációs terek szükséges feltételei az (etnikai) közösségtudat vagy akár a nyelvi sajátosságok és a társadalmi kapcsolódások kialakulásának. E fejlődési folyamatok meggyőző feltáráshoz azonban nem kínálnak elégséges támpontot.

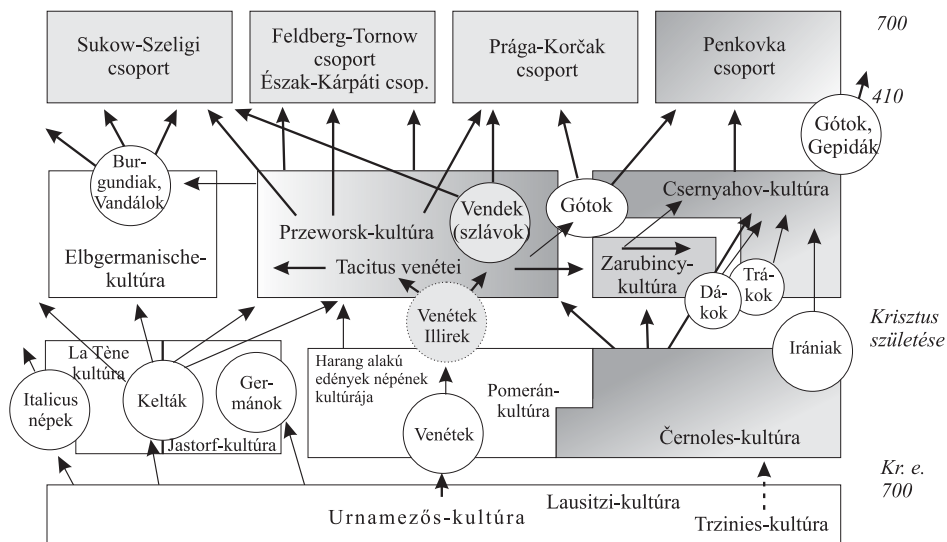
Ahelyett, hogy egy-egy „kontinuitást” visszakövetnénk, ameddig csak lehet, érdemes inkább a folytonos és a szakadós fejlődésfolyamatok *szembeállítására* helyezni a hangsúlyt. A „szakadásokat” okozhatják „külső” behatások vagy „innovatív” kezdeményezések, sőt olykor korábban „megszakadt” fejlődésfolyamatok felelevenítése is. Csak e szembeállítás alapján ítélnélhetjük meg, mennyiben és milyen területeken volt egy adott kor tárgyi kultúrája (vagy akár gazdasági viszonyai) a megelőző időszak örököse, s milyen mértékben jellemezték új kezdeményezések. Így például a császárkori Germánia tekintetében a vaskori „tradíciók” keresése éppúgy fontos, mint az a kérdés, mennyiben határozta meg az Imperium közelsége a barbárok kultúráját, gazdaságát és társadalmát.⁵⁵ Ugyanígy „a sorostemető-civilizáció keletkezése” csak akkor magyarázható meg kielégítően, ha ezt a temetkezési formát különféle előfeltételek fundamentumán nyugvó újításként írjuk le.

A kora középkori nyugati-szlávok példáján különösen világosan látszik, hogy a tárgyi kultúra különféle „elemei” eltérő „kontinuitásokat” tükröznek. A 7. századtól megfigyelhető házépítési különbségeket az eltérő talajviszonyok, vízviszonyok és időjárási körülmények okozták; az építésmód ráadásul az idők során is változott, hiszen a veremházak fokozatosan kiszorultak. Várakat – bizonyos regionális eltérésekkel – csak a 8. vagy a 9. századtól építettek, vagyis ezeknek *nem* volt közös „eredetük”. A temetkezési formákba időről időre beépültek szomszédos kultúrákból származó hatások és minták is. A leggyorsabban a kerámiastílusok és -technológiák változtak. Az egyes kulturális jegyek fejlődése különböző mélységben ugyan, de visszakövethető, ám ezzel regionálisan és időben eltérő kombinációikról s így a „kultúra” egészéről még semmit sem mondtunk. A „kultúra” nem ragadható meg más-más időbeli mélységbe visszanyúló „hagyományok” és „kontinuitások” révén, hanem csakis régió- és korszecifikusan írható le.

⁵⁵ Vö. Völling 1995.

3. ábra

A „régészeti kultúrák” közötti kapcsolódások Kelet-Közép-Európában a bronzkortól a kora középkorig

A körök történelmileg dokumentált csoportokat jelölnek, a négyszögek „archeológiai kultúrákat” szimbolizálnak. Az összefonódások sokasága miatt (ezeket nyilak jelölik) lehetetlen a döntő kulturális „hagyomány” végigkövetése. Egyik-másik „archeológiai kultúrát” ezért „soketnikumúnak” szokás nevezni. Az ábra valójában egyértelműen mutatja, hogy nincsenek végigkövethető „etnikai kontinuitások”. (Hermann 1986: 17. nyomán)

KULTÚRAVÁLTOZÁS VAGY ETNOGENEZIS?

Az etnikai identitások és az etnikai csoportok történelmileg jöttek létre. Az „etnikai csoportok” születésének, illetve kialakulásának az időpontját (időszakát) a régészet kulturális változások alapján igyekezett kinyomozni. Minthogy a régészeti anyag szüntelen változásokról tanúskodik, különleges, jellegzetes kritériumokat kellett találni. A tárgyi kultúra világosan felismerhető, azaz átfogó és mélyreható megújulásaira („szakadásokra”) volt szükség. Egy olyan döntő politikai fejlődést, mint amilyen egy „nép” keletkezése, csakis éppily döntő kulturális változásokkal együtt tudták elképzelni. A változásoknak ezenkívül kellő gyorsasággal kellett lezajlaniuk, mivel az „etnikai csoportok” keletkezését rövid aktusnak képzelték, amelyhez azután a „nép” voltaképpeni történelme csatlakozik. Úgy tűnt, hogy ilyen gyökeres újítások mindenekelőtt régészeti „korszakhatárokon” történtek (például a Hallstatt- és a La Tène-kor között), míg a nagy klasszifikációs

időszakokon belüli kronológiai fázisok (például La Tène A–D, vagy Jastorf I–II) csupán fokozatos változásokat különböztetnek meg.

Mindezek a megfontolások abból indultak ki, hogy az etnikai identitás, a tárgyi kultúra és a nyelv terén zajló történelmi változások gyakorlatilag szinkronikusan zajlanak. Szinte elképzelhetetlennek tűnt, hogy a tárgyi kultúrában bekövetkezett jelentős újítások nem jelentettek egyúttal mindig hasonlóan lényegbevágó változásokat az etnikai identitásban és elhatárolódásban, illetve a nyelvfejlődés terén. Ezek a feltételezett „belső összefüggések” a különböző „életterületek” között egyúttal belső homogenitást és az etnikumok vagy társadalmak éles külső elhatárolódását is sugallták. Ez az eljárás csak akkor nem okoz módszertani problémát, ha a tárgyi kultúrát és az etnicitást, a nyelvet és a népességet szabályszerűen egybevágó egységeknek fogjuk fel.

Érdekes, hogy ezen a módon mindmáig szinte kizárólag nyelvcsoportok keletkezésének, illetve „európai népek etnogenezisének” jártak utána.⁵⁶ Csak hogy ez az eljárás tudományos terminusok életlen, elleplező használatán alapszik. Az egyes nyelvcsoportoknak – mint a keltáknak, a germánoknak, a szlávoknak – nem volt átfogó, az adott nyelv minden beszélőjét felölelő közösségi érzése, amely közös cselekvést idézhetett volna elő. Ezért ezek nem voltak a szó szoros értelmében „etnikai csoportok”. Az említett törekvések célja, amelyek „a” kelták, „a” germánok és „a” szlávok eredetét firtatták, inkább a mindenkori „glottogenezis” felderítése volt – a nyelvek keletkezésének és kulturális hátterének a feltárása. Ezt az eljárást csakis az az *a priori* előfeltevés igazolhatja, hogy az „indoeurópai” nyelvek sokféle differenciálódása széttartó kulturális változásokkal kapcsolódott össze. A végső előfeltevés szerint a nyelvi és a kulturális fejlődés feltétlenül párhuzamosan és szinkronikusan zajlik. Szorosabb értelemben etnikai csoportokra nézve mindmáig alig történtek kísérletek etnogenezisüknek a tárgyi kultúra alapján való kiderítésére. Ilyen kísérletekre csak nagyobb „törzsi szervezetek” (gótok, alemannok, wilz-ek) kapcsán került sor, amelyeket azonban nemigen sikerült kulturálisan egyértelműen elhatárolni a szomszédos csoportoktól, az időben korábbiaktól pedig egyáltalán nem.

A világosan felismerhető és megannyi fokozati sémában és kronológiai táblázatban rögzített kulturális változások ellenére mindenesetre nem kerülhetik el a figyelmünket a világos kontinuitások. A neolitikum óta minden kulturális változás közepette is mutatkoznak kontinuitások a benépesültségben. Ez volt a döntő oka azoknak a vitáknak, amelyek azt firtatták, mely időpontban múlták felül a diszkontinuitások a kontinuitásokat, s így mikorra tehető az adott (mo-

⁵⁶ Vö. *Ethnogenese europäischer Völker* 1986. – Az etnogenezis kifejezés feltehetőleg az 1920-as évek szovjet nyelvészetéből származik, Nyikolaj Jakovlevics Marr (1865–1934) köréből. Marr „stádiumelmélete” szerint a nyelv (mint a társadalmi felépítmény egyik eleme) és ezáltal az etnikum ugrásszerűen, a termelés móddal együtt fejlődik; vö. Slezkine 1996. De éppígy lehetséges, hogy a fogalom a „néppé válás” mühlmanni terminusának fordítása (Mühlmann 1942, 1944).

dern) „nép” „eredete”.⁵⁷ A kelták kapcsán az volt a kérdés, hogy a döntő kulturális változás az urnamezős-kultúra, a Hallstatt- vagy a La Tène kor kezdetére esik. A germánok esetében a kérdés így hangzott: a Jarstoffs-kultúra, az újabb vagy a régebbi („északi”) bronzkor, vagy esetleg már az újkőkor óta léteznek-e?⁵⁸ Ami a szlávokat illeti, az ő esetükben is vannak olyan megközelítések, amelyek ugyancsak a bronzkorig (legalábbis a lausitzi kultúráig) mennek vissza, mindazonáltal manapság a kora középkortól a római császárkorig terjedő kontinuitások kutatása áll az előtérben.

Az etnogenezis kulturális változásokból való megállapításának a módszertani problémája a következőképpen fogalmazható meg: milyen kulturális változás kapcsolható össze új etnikai-politikai formációk kialakulásával? Milyen kritériumok szerint tekinthető a kulturális kontinuitás vagy éppen a diszkontinuitás a döntőnek az etnikai csoportok állaga szempontjából? Az előző fejezetben taglalt kontinuitási problémákkal szemben a kérdés itt arra összpontosul, hogy a mindig meglévő kontinuitások közül melyek tekintendők relevánsnak. 1945 előtt általában a legmesszebbre visszanyúló „hagyományvonalakat” volt szokás kiemelni. A század derekától a kutatók óvatosabbá váltak, s ma már jobbra arra a „régészeti kultúrára” szorítkoznak, amely a keltákkal, germánokkal vagy szlávokkal történelmileg közvetlenül összekapcsolható kultúrát megelőzi. Mint ha a *legelső* kezdetekig, illetve az eredetekig hatoló kutatás eltakarná a kilátást. A mindenkori megközelítés mellett felhozott érvek nem alapvető módszertani jellegűek, hanem elsődlegesen a megváltozott politikai és tudományos keretfoglalásokon alapszanak.

Az etnogenezisnek, illetve egy *gens* „születésének” logikus előfeltétele, hogy noha a (kulturális) „előzmény” (szükséges, de nem elégséges) előfeltétele volt a fejlődési folyamatoknak, ám a lezajló változások új „minőséget”, új kulturális jellegzetességeket teremtettek. Ugyan a kulturális kontinuitások az új etnikai formációk kialakulásának a strukturális *bázisát* jelentették, de nem bizonyítékai a közvetlen kontinuitások értelmében vett „eredendőbb”, azaz régebbi etnikai összefüggéseknek. Az olyan nagycsoportok, mint a kelták, a germánok és a szlávok, de az etnikai csoportok is mintha „a semmiből” jönnének. Maga a kialakulás folyamata homályban marad, az írásos forrásokban csak az eredmény érhető tetten, amikor ezek a roppant kiterjedésű barbár csoportok megjelentek az antik megfigyelők tudatában. Ezeknek a kulturális kialakulási folyamatoknak a régészet is csak az eredményét világítja meg, nem magát a folyamatnak a menetét. Mivel az újonnan keletkező, illetve újonnan keletkezett regionális identitások nem *szükségképpen* csapódnak le a tárgyi kultúrában, az identitásváltások régészeti kutatása kettős módszertani problémával szembesül.

⁵⁷ Az érdeklődés hevessége lényegesen kisebb az olyan „népek” esetében, amelyek ma már nem léteznek, vagy amelyeket nem lehet közvetlen leszármazási sorba illeszteni mai nemzetekkel.

⁵⁸ Vö. azokat a fejtegetéseket, amelyek a germánokat a megalitikus és a zsinédíszes kerámia kultúrája „összeolvadásából” vélik eredeztethetőnek, pl. Wahle 1932: 69.

A feltevés szerint a három nagycsoport kialakulása a Mediterráneum vilá-gával való konfrontációjuk *előtti* időkben történt: a már létező nagycsoportok adott időpontban szembetalálkoztak ezzel a világgal. Mint említettük, a mate-riális kontinuitások nyomon követése csakhamar korlátokba ütközik, mihelyt a terület benépesültségének szakadásmentességénél többet akarunk bizonyítani. Különbféle kulturális változások kínálkoznak cezúrák gyanánt, ám a tradicionális osztályozó kronológiai sémák túlhangsúlyozzák egy-egy „régészeti kultúra” kezdetét és végét, míg a „belső” fejlődést szakadásmentesnek, folytonosnak láttatják. A kronológiai sémákban tehát problematikusak az „etnikai” megnevezések. E helyütt hadd utaljunk csak olyan megnevezésekre, mint az Égei-tenger világá-ban a „műkénéi” és a „hellászi”, Izrael, illetve Palesztina kapcsán pedig a „kána-ánita” és az „izraelita”.⁵⁹ Ezek a megjelölések azt sugallják, mintha közük lenne ókori „népek” keletkezéséhez és létezéséhez, jóllehet kizárólag időbeli besorolásra szolgálnak.

Nemzeti előítéletek hatására mindhárom nagycsoportot visszavezették egé-szen a bronzkorig. Valójában ezek némi különbséggel *egymás után* bukkannak fel az írásos forrásokban (ami persze nem jelent prioritást vagy értékítéletet).⁶⁰ Amikor a germánok a Rajnán túl politikai jelentőségre tettek szert, a kelták akkor tagolódtak be az Imperiumba, s Gallia akkor vált római provinciává. Amikor szláv csoportok fosztogatva átlépték a Dunát, az Imperium földjén már „germán országok” épültek ki. E csoportok történeti volta azt is jelenti, hogy eltérő idő-ben jöttek létre – és tűntek is el. Az egyidejű, „eredeti” gyökerek keresése mindig eredménytelen lesz. Ugyanakkor a nem-egyidejűség felismerése nyomán lehet-ségesé válik, hogy a kulturális „eredetek” a térben ne feltétlenül zárják ki egy-mást – azaz a „kelta” vidék a Rajna jobb partján „germánna” lehetett, a „germán” vidék pedig az Elbától keletre „szlávva”.⁶¹ Az, hogy a források a megelőző időkről „hallgatnak”, aligha a történetírás véletlenje vagy a források problémája, hanem inkább valós fejlődési folyamatok lenyomata. A kelták, a germánok és a szlávok szerepe a Mediterráneum világgal való összeütközésükből bontakozott ki, s csak ebben a kölcsönhatásban tettek szert valós jelentőségre (ha nem is szükségkép-pen valami átfogó közösségtudatra). A másság mindkét oldalon identitást terem-tett. Mindazonáltal csak a közvetlen találkozásban vált ez a besorolás fontossá, s így maradhatott „identifikációs” kategória. Sem a kelták, sem a germánok, sem a szlávok körében nem létezett soha valami átfogó, ilyen roppant térségeket fel-ölelő identitás. Az identitás regionális korlátok között maradt, mivel a közvetlen környezet alkotta a mindennapok cselekvési kereteit.

⁵⁹ Vö. Buchholz 1987: 15; Mazar 1993: 174–530 (középső bronzkor II a vaskorig). – Az „etnikai-lag” címkézett kronológiai rendszerek legabszurdabb példája Petersen 1935, aki a bronzkort és a vaskort „kora germán kornak” nevezte.

⁶⁰ A németeknek ugyanolyan sok, illetve ugyanolyan kevés közük van a germánokhoz, mint az íreknek vagy a franciáknak a keltákhoz és a gallokhoz, és mint a cseheknek, a lengyeleknek vagy az oroszoknak a korai szlávokhoz.

⁶¹ Erre utal a „preszláv” helységnevek teljes hiánya az Elbától keletre.

Az eredetkérdés azért vall kudarcot, mert temérdek kulturális gyökeret figyelhetünk meg, ám a „meghatározó” gyökér elvi okokból nem azonosítható be. A döntő az az „újdonság”, ami a gyökereknek ebből a szövevényéből létrejött⁶² – ez pedig csak az írásos hagyomány megjelenésével válik megragadhatóvá. Az átfogó kommunikációs, forgalmi és kulturális terek belső és külső fejlődési folyamatok révén jöttek létre meghatározott keretfeltételek között – nem pedig valamiféle természeti folyamat során önmagukból. Egy másik kérdés a nyelv fejlődése, amely nem kapcsolódik közvetlenül össze a kulturális fejlődéssel és az etnikai csoportok képződésével. A nyelvészet azt feltételezi, hogy az egyes nyelvek fokozatosan, az idők mélyébe visszanyúló differenciálódási folyamatok során alakultak ki. E felfogás szerint már a megragadható kulturális és politikai fejlődésfolyamatok kezdetei előtt is léteztek olyan népeiségek, amelyek kelta, germán vagy szláv nyelven beszéltek. Hogy a nyelvek hol alakultak ki, és mekkorák voltak az őket használó csoportok, az számunkra megismerhetetlen. Az a remény, hogy ezen a ponton a történeti antropológia továbbsegíthet, megalapozatlan. A történeti antropológia képes arra, hogy a népesség kontinuitásait és a génkészlet változásait feltárja, de egyének és társadalmak kulturális besorolását nem világíthatja meg. „Az antropológia nézőpontjából” semmit sem mondhatunk az „európai népek etnogeneziséről”, mert ezeknek semmi közük biológiai összefüggésekhez.⁶³

Az etnogenezis folyamatainak a függése specifikus történelmi körülményektől azt jelenti, hogy az etnogenezisnek különböző „típusai” kell hogy legyenek.⁶⁴ Nemcsak a keletkezési folyamatok különböznek, hanem az etnikai csoportok szerkezete maga is eltér. Már ez okból sem létezhet egyetemes összefüggés a tárgyi kultúra egyértelmű változásai és az etnogenezis között. Mivel az etnikai csoportok nem változhatatlan egységek, hanem nyílt dinamikus rendszerekként szakadatlanul – bár gyakran észrevétlenül – változnak,⁶⁵ nem könnyű elkülöníteni egy-egy etnogenetikai folyamatot. Legfeljebb arra van mód, hogy a fokozatos változás fázisait megkülönböztessük a gyors változásokéitól, és az utóbbiakat akár etnogenezisnek minősítsük. De azt is vallhatjuk, hogy az etnogenezis folyamatai szüntelenül zajlanak. „Az etnogenezis, a törzsképződés folyamatai nyitott folyamatok, amelyek alapján véve sohasem zárulnak le végleg. [...] A népek [...] állandó változásoknak vannak kitéve, így bizonyos idő elteltével önmaguk homonímiáivá válnak.”⁶⁶ Ebben a történelmi perspektívában a kontinuitások és a genetikai folyamatok megkülönböztetése elmosódik. Analitikus osztályozásról van tehát szó.

A szűkebb értelemben vett etnikai csoportok a korai történelemben többnyire fokozatosan képződtek. Az allemand-ok, a bajorok, a wilz-ek és az abodriták

⁶² Vö. Clarke 1968: 147, 20/b és d ábra.

⁶³ Lásd ezzel szemben pl. *Ethnogenese europäischer Völker* 1986, amely már a címében is ezt állítja.

⁶⁴ Vö. *Typen der Ethnogenese* 1990a; Wolfram 1998.

⁶⁵ Ez hasonlatos a „változási kontinuum” eliaszi koncepciójához, vö. Norbert Elias 1988: 191. 3. jegyz.

⁶⁶ Wolfram 1995: 15.

hosszú folyamatok során születtek meg. Ennek előfeltétele volt stabil, politikailag sikeres „kristályosodási középpontok” megléte, hitelt érdemlő hitbeli hagyományokkal. A fejlődés kezdetén valamilyen politikai összefüggés állt (uralom és dominancia), amely az etnogenetikai folyamatok „territoriális” kereteit is adta.⁶⁷ Ebből a perspektívából a kommunikációs terek megléte *egy* előfeltétel volt a többi között. A tartós kohézió döntő alapja nemegyszer hagyományok társas érintkezéseiben zajló „kitalálása” volt – ez lett a meggyőző *origo*. Ez a ténylegesen meglévő adottságokat és a megkonstruált folyamatokat egyetlen mitikus vagy „intencionális történetté” kapcsolta össze, a társadalmat összetartó „kulturális emlékezetté”.

Az is előfordult, hogy az etnogenezis egy adott terület benépesülésével párhuzamosan zajlott. A bajorok és az alemannok, az abodriták és a wilz-ek, az izlandiak és a magyarok nem bevándoroltak a későbbi településterületekre, hanem csak ott alakultak egyáltalán ki valamiféle „colluvium gentium”-ból. Éppígy az „új német törzsek”, amelyek Németország keleti részén az érett középkorban zajló keleti letelepedéssel jöttek létre (pomeránok, mecklenburgok, brandenburgok), gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok szülöttei. Az ilyen „honfoglalásokkal”,⁶⁸ illetve országépítéssel összekapcsolódó kulturális változások azonban elsősorban új kommunikációs terek kialakulását dokumentálják. Ebből az uralom vagy éppen identitások megszilárdulása közvetlenül nem olvasható ki – ezek önállóan is fejlődhetnek, sőt akár a szóban forgó kultúrtereken belüli elhatárolódás irányába is alakulhatnak. Az etnikai csoportok ugyanis politikailag és társadalmilag meghatározottak, elhatárolódásukhoz azonban rugalmasan és szimbolikusan felhasználnak kulturális és nyelvi jegyeket.

Rendszertani szempontból a „kontinuitások” és az „etnogenezisek” szorosan összetartoznak; a kettő közt az a különbség, hogy a hangsúly a folytonos vagy a szakadós fejlődési folyamatokra esik-e. A tárgyi kultúra (akárcsak az egész kultúra) változása nem különleges eset, hanem mindennapi, szüntelenül zajló folyamat. A kontinuitások általános megléte megköveteli, hogy összemérjük a jelentőségüket az újításokéval. A mélyreható, minden területet érintő szakadások ritkák. Mintha ennek lenne egyik példája Kelet-Közép-Európa „szlavizálódása” – azonban ezt a tárgyi kultúra alapján nem lehet részletekbe menően bizonyítani. Korábban lakatlan területek régészeti megragadott első benépesülése kézenfekvővé teheti, hogy új etnikumok születéséről van szó – de bizonyítani nem tudja. Az új kezdemények többnyire a tárgyi kultúra egyes elemeiben mutatkoznak. Ezért az egyes aspektusokat először külön-külön kell megvizsgálni, hogy azután összehasonlítható legyen a fejlődésük. Ily módon világossá válik a folytatódás és az újrakezdés párhuzamossága, ami további elemzésekre ad alkalmat: Mit jelent, ha megváltozik az agyagművesség vagy az ékszerkészítés stílusa, miközben a gazdasági viszonyok, a települési és a temetkezési formák változatlanok maradnak?

⁶⁷ Vö. kissé más értelemben Herrmann 1987.

⁶⁸ Corradini 2001.

Ha választ találunk arra, hogy a változások mely aspektusokat milyen mértékben érintettek, és milyen gyorsan, mennyire párhuzamosan, szinkronikusan vagy térben egybeesve zajlottak, akkor már következtethetünk a kultúrafejlődés dinamikájára. A mezőgazdasági viszonyok csak lassan, fokozatosan változtak, ezért ott a fontos újítások (istállózás, váltóeke, új gabonafajták termesztése, új állatfajták tartása vagy bizonyos fajták feltűnő preferálása) különös, alapvető jelentőséggel bírtak. A „divat” változásai a kerámiaformák és -díszítések, az ékszerek vagy az öltözködés terén viszonylag gyorsan zajlottak és gyakran történtek,⁶⁹ ezért nem szabad túlértékelnünk őket. Az új ékszerformák iránti szükséglet azonban technológiai újításokat is kikényszeríthetett, s így további, akár gazdasági vagy éppen társadalmi hatásokkal is járhatott, ha a hozzáférés nem volt mindenki számára lehetséges. Az ilyen megfontolások és összehasonlítások teszik szerkezeti szempontból érdekessé a kulturális változásokat.

VÁNDORLÁSOK VAGY CSEREVISZONYOK?

Az írásos források az ókor óta sok esetben számolnak be kisebb-nagyobb csoportok vándorlásairól. Még ha kétséggel fogadjuk is az antik etnográfia egy-egy irodalmi toposzát, a prehistorikus vagy a korai történelmi migráció léte nem lehet kérdéses.⁷⁰ Emberek igen különböző mozgásai voltak ezek. Az egyének és kíséretük – nemritkán túlértékelt⁷¹ – mobilitásán kívül (exogám házassági viszonyok, „kereskedők”, „kalandorok”, követek) kisebb-nagyobb csoportok is úton voltak.⁷² A harcoló csapatokon kívül nagyobb fosztogató csoportok is nagy sebességgel jártak keresztül-kasul Európán, de nagyobb szabású „honfoglalások”, országépítések és gyarmatosítások is zajlottak – a neolitikum kezdetétől (vonaldíszes kerámia) Izland és Grönland benépesülésén át egészen az érett középkor keleti terjeszkedéséig.⁷³ Következésképp a vándorlások különböző modelljeit kell feltételeznünk.⁷⁴ Ezek között a teljes népességek mozgása értelmében vett „népvándorlások” jelentették a történelmi kivételt.⁷⁵ Legtöbbször az egyes populációk egyes részei vagy alsocsoportjai „vándoroltak”. Történelmi és régészeti szempontból többnyire

⁶⁹ Csakis ezért jelentenek fontos segédeszközt a kronológia számára.

⁷⁰ Anthony 1990; Pohl 2002a.

⁷¹ Wierschowski (1995: 270–272) hangsúlyozza, hogy még a Római Birodalom roppant területeken tájékozódó viszonyai közepette is csak az emberek kis része engedhette meg magának a mobilitást. Galliában kizárólag „kereskedők, szállítók és alkalmazottaik” tettek gazdasági okokból nagyobb utazásokat. Amennyire a feliratokból megítélhető, a nők aránya egyötöd résznél is kisebb volt (1995: 262).

⁷² Ezt igazolja pl. igen sok runafeliratot a viking korból, noha ezek az összallományoknak csak kis részét teszik ki; Larsson 1990.

⁷³ Vö. *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen* 1993, 1994; Böhme 1996b.

⁷⁴ Dobesch 1983.

⁷⁵ Schmidt 1778 óta a „migratio gentium” középkori latin fogalmát tévesen „népvándorlásnak” fordítják. Ez a félresikerült tükörfordítás a 19–20. századi népfogalom összefüggésében nem ritkán vezetett ókori források félreértéséhez: Wolfram 1990: 17.

a migrációk három aspektusa érdekes: az „(ős)haza” vagy kiindulási terület, maga a vándorlás, és a más régióban (új hazában) való letelepedés.⁷⁶

A hadjáratok, a vándorlások és a „honfoglalások” nem tetszőlegesen és véletlenszerűen zajlottak, mint egyik-másik rablólháború. Ehelyett inkább „hagyományos” forgalmi nyomvonalakhoz igazodtak (4. ábra).⁷⁷ Ezeket a kapcsolódási útvonalakat és kommunikációs összeköttetéseket természetes-geográfiai és történelmi-kulturális körülmények határozták meg, és sokszor több évszázadon át is használatban voltak – a pusztai népek (a kimmerektől és a szkítáktól kezdve a hunokon és avarokon át a magyarokig és a törökökig) „inváziója” Kelet, illetve Belső-Ázsia felől mindig ugyanabból az irányból érkezett. E betörési vonalak mentén ugyanakkor olyan régiókon átívelő csere-útvonalak is húzódtak, amelyek nagy távolságokat hidaltak át. Gondoljunk csak – találmra említve – a neolitikus Spondylus-kagylóra, a gránátalma kora középkori beszerzésére Dél-Ázsiából, a helgő-i Buddha-szoborra, a viking kori ezüstbehozatalra a Volgán keresztül arab hatalmi övezetekből, vagy éppen a „selyemútra”.

A késő-ókori–kora-középkori „népvándorlások” „pályái” ősi kommunikációs és csereútvonalakkal esnek egybe. Az régészeti anyagban mutatkozó egybeesések és hasonlóságok ezért nem közvetlenül népességmozgásokról tanúskodnak, noha ezeket a kora középkorban többnyire visszatekintve ábrázolták (Jordanes, Paulus Diaconus).⁷⁸ A gótok hírül adott „portyái” a Visztulától a Bugon és a Dnyeszteren át a Fekete-tengerig, vagy a langobárdok hadjáratai az Elbától a Dunáig és Itáliáig hagyományos érintkezési útvonalakat követtek, amelyeket az régészeti anyag „típusaiból” újra és újra megrajzolhatunk.⁷⁹ Ez nem valami meglepő felfedezés, hiszen a vándorlások szükségképpen ezekhez a híreket és árukat közvetítő útvonalakhoz igazodtak. Csakhogy ezen egybeesések miatt még nem feltételezhetjük, hogy a javak cseréje mindig összekapcsolódott nagyobb csoportok mozgásaival.

Az alapvető módszertani probléma abban rejlik, hogy miként lehet egyének vagy csoportok vándorlásait megalapozottan elválasztani a „javak” cserélődésétől (3. táblázat).⁸⁰ Ugyanaz a tényállás, illetve a leleteknek ugyanaz az elterjedtsége dinamikus emberek mobilitásaként, statikusan pedig strukturális érintkezésként, illetve kulturális terjedésként magyarázható. A tárgyi kultúra különféle régiók és „idegen tárgyak” között mutatkozó hasonlóságaiban mindkét folyamat tükröződik. E hasonlóságok, amelyeket „importnak” is neveznek, mutatják a cserefolyamatok, illetve a vándorlás irányát. Mindezek alapján csak megszorításokkal igaz, hogy „a migrációk kimutatására szolgáló egyetemes eszközkészletet, elsősorban a kivándorlási és a bevándorlási tér tényállásainak összekapcsolásával, [...] mára messzemenően próbára tettük, továbbfejlesztettük és kifinomítottuk.”⁸¹ Mindmáig nem

⁷⁶ Lásd pl. a gótok, a langobárdok és a nyugati-szlávok esetét.

⁷⁷ Steuer 1998a: 285–87. – Vö. Menke 1987.

⁷⁸ Goffart 1988: 20–111, 329–431.

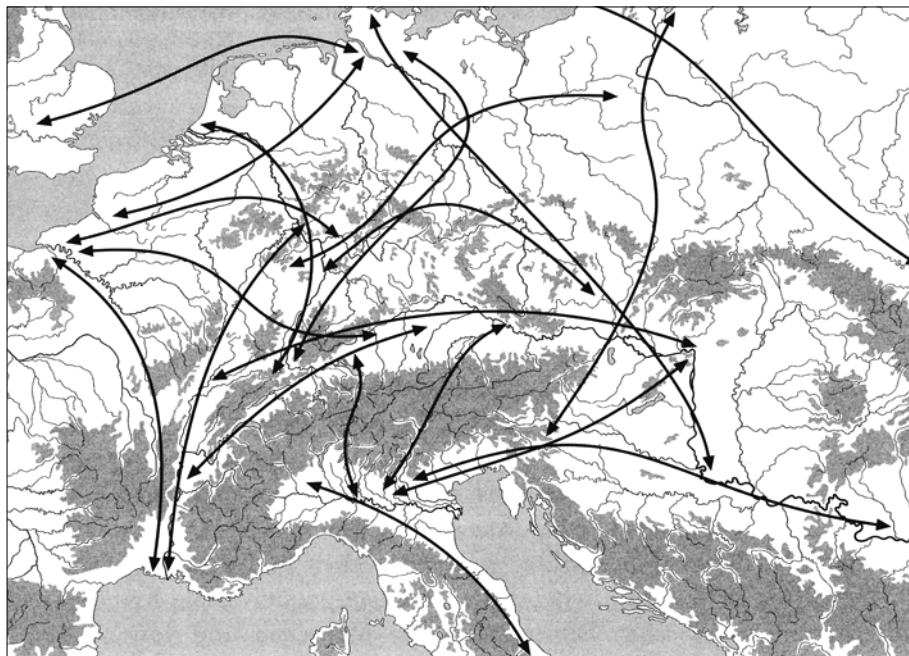
⁷⁹ Lásd pl. Näsman 1998: 265. 2. ábra (üvegedények).

⁸⁰ *Migrations and invasions* 1997; Böhme 1996b.

⁸¹ Bierbauer 1994: 76.

4. ábra

„Forgalmi nyomvonalak” a késő ókori és kora középkori Közép-Európában

A különböző ruházati tárgyak (fibulák) vagy agyagedény-formák (a császárkor tojás alakú fazekai, kora középkori bepecsételt kerámiák) elterjedési képei széles körű összeköttetéseket bizonyítanak, amelyeket itt sematikus nyilak jelölnek. A vaskortól a középkorig ezekhez és további nyomvonalakhoz igazodott a kommunikáció, amelyeket többek között a nagy folyamatok is „kijelöltek”, de amelyek ugyanakkor különböző „kultúrterek” kölcsönviszonyait is tükrözték. A hosszú időn át fennálló útvonalakat követték a katonai seregek és a vándorok is. Ezért aztán a csere és a migráció elkülönítése nem könnyű feladat (Steuer nyomán 1998: 286. 1. ábra).

sikerült egyértelmű, egyetemes kritériumokat meghatározni az emberek és a „javak” mozgásának megkülönböztetésére. Hogy mikor melyik magyarázatot preferáljuk, az elsődlegesen az archeológia kor(szellem)függő kérdésfeltevéseire, s nem annyira módszertani megfontolásokra vezethető vissza;⁸² ezenkívül szerepet játszik benne az antikvárius kutatás mindenkori állása.⁸³ A „vándorlások” koncepciója közvetlenül verseng az autochtónia-felfogással. E kettő, ha abszolútizálják őket, kölcsönösen kizárja egymást.

⁸² Härke 1997b.

⁸³ Kahrstedt 1937/38: 401: „Annál kézenfekvőbbnek tűnt a vándorlás, minél hiányosabb volt a talajleletek anyaga, s így minél nagyobb volt a távolság a régebbi és az újabb nekropolisz vagy település fiziognómiája között. Minél inkább záródnak a hézagok, annál inkább erősödik a kontinuitás, annál nehezebbé válik valódi ugrások kimutatása.”

3. táblázat

Az érintkezés különböző formái a viking korban a Keleti-tenger mellékén

Társadalmi integrálódással járó érintkezések	Társadalmi integráció nélküli érintkezések
Találkozás és kommunikáció	Rablóhadjáratok
Testvéri szövetség, házasodási kapcsolatok	Portyák és háborúk
Inkább szimbolikus sarcfizetési viszonyok	A pusztá létezését fenyegető sarcfizetési viszonyok
kereskedelmi és cserekapcsolatai	Gyarmatosítás (meglévő települések elpusztítása)
Gyarmatosítás (enklávék)	

Valamennyi feltüntetett kapcsolat hagyhatott materiális nyomokat – anélkül, hogy e maradványokból közvetlenül következtethetnénk a kapcsolatok jellegére. A tárgyi kultúra és az érintkezési forma között ugyanis nincsenek egyértelmű kölcsönviszonyok. (Callmer 1992 nyomán; vö. Müller-Wille 1997; Stalsberg 1989: 465–467.)

A „kapcsolatok” irányát a valószínű termelési, illetve származási tér révén határozhatjuk meg, amelyet leginkább az elterjedés súlypontja alapján deríthetünk ki. Csakhogy ennek során módszertani problémákat okoz többek között a vándorló kézművesek léte, hiszen így a pontos származási területet vagy helyet nem tudjuk megadni.⁸⁴ Ezenkívül számolnunk kell az eszmék terjedésével is, ami lehetővé teszi „idegen” formák előállítását. Az anyagösszetétel természettudományos elemzése révén kizárólag a nyersanyagok származását tisztázhatjuk, a termelési helyet már nem (kivéve esetleg az agyagtárgyakét). Egyértelmű bizonyítékot csak a műhelyek jelentenek.

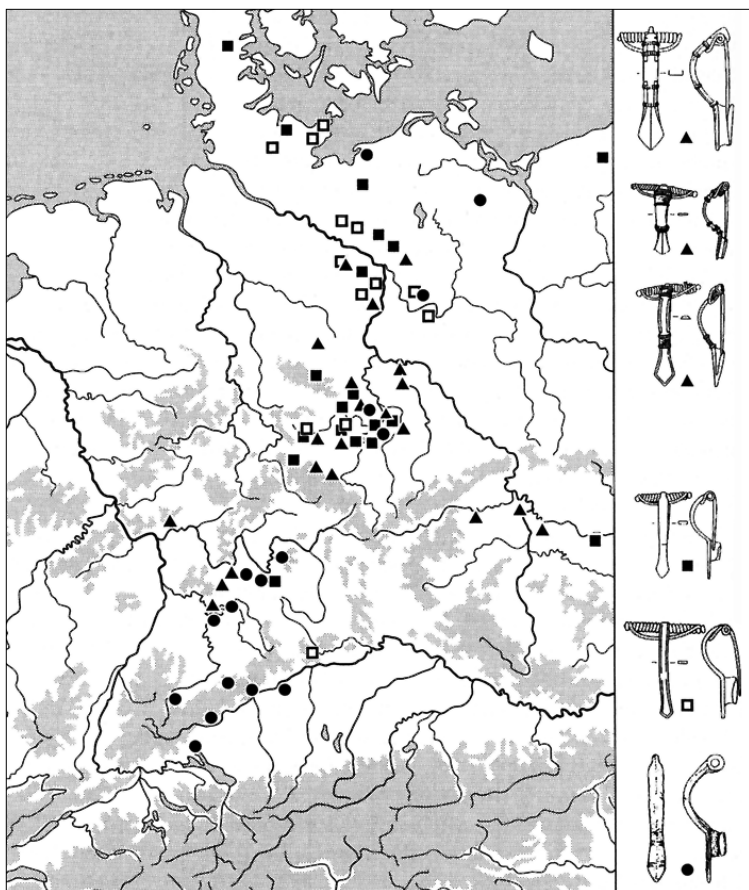
Ezzel szemben a leletek kronológiája nemigen segít bennünket tovább. A cse-reviszony ugyanis tipológiailag egymásnak *megfelelő* tárgyakon érhető tetten, amelyek ezért az régészetileg elkülöníthető időszakon belül *egyidejűnek* tekintendők, s ennyiben nem jelezhetik a terjedés vagy a vándorlás irányát (5. ábra). Kronológiai különbség és így a terjedés iránya csak olyan változásokkal válik láthatóvá, amelyek szomszédos terekben zajló, egymástól ugyan kölcsönösen befolyásolt, de *eltérő* fejlődést bizonyítanak. Ebből „vándorlást” nem lehet levezetni. Legfeljebb olyan közvetett utalások képzelhetők el, amelyek például a népesség (jelentős) megcsappanását sugallják a feltételezett „kiindulási térben”. De ilyen esetekben is először azt kell ellenőriznünk, hogy nem csupán arról van-e szó, hogy a megszakítatlan benépesültség egyszerűen kimutathatatlan. Egész népességek elvándorlása ugyanis ritka kivétel, azaz valószínűtlen, különleges eset.

Feltéve, hogy egy lelet adott elterjedése vándorlásokkal hozható kapcsolatba – vajon ez esetben magának a migrációnak a *közvetlen* materiális lecsapódásáról van-e szó? Ha a migráció dinamikusan zajlik, előfordulhat, hogy a gyors „előretörés” közben alig-alig kerülnek jellegzetes leletek a talajba. A viszonyok

⁸⁴ Vö. Roth 1985, 171.

5. ábra

Az ún. „elbai fibulák” (Elbenfibeln) elterjedése (Almgren-típus VI, 174–176).

Ezek a fibulák a 3–4. századból származnak. A térkép mutatja a Délnyugat-Németország (a Majna és a Duna között), Thüringia és az Elba alsó folyása közti kapcsolódásokat. Hogy ezek a kapcsolatok egyúttal nagyobb csoportok déli irányú „vándorlásait”, vagy pedig a „vándorlás” *utáni* kapcsolatokat tükrözik-e, az vitatott. (Steuer nyomán 1998a: 294. 3. ábra)

csak a vándorlás lezárultával konszolidálódnak ismét, s ez eredményez jellegzetes tényállásokat és a leletek jellegzetes elterjedtségét. A vándorlások többnyire nem jelentik azt, hogy minden összeköttetés megszakad a származási területekkel. Az új helyeken való „letelepedést” követően is többé-kevésbé intenzív kapcsolatok maradnak fenn „hazafelé”, amibe beletartozik a „visszavándorlás” is, vagyis egyének és csoportok mozgása a „kiindulási területek” felé. A cserekapcsolatok ilyen módon követik a „kivándorlást”. A feltételezett származási és célterületen

talált hasonló leletek tehát nem a szakaszosan zajló előrehatolást, hanem későbbi *szinkronikus* csereviszonyokat mutatnak, vagyis a vándorlások strukturális „következmenyeit”, eredményét.⁸⁵

A vándorlási és a „tradicionális”, hosszú időközön át használt csereútvonalak említett gyakori egybeesése megnehezíti, hogy módszertanilag megalapozottan különbséget tegyünk az egyszerű csereviszonyok, a vándorlás, valamint a vándorlás következményeként zajló cserék között. A Wielbark- és a Csernyahov-Sintana-de-Mureș-kultúra közti hasonlóságokat például Jordanes gót-krónikája alapján a gótok vándorlásaként szokás értelmezni. Csakhogy már a késő vaskori Poieniști-Lukaševka-kultúra (ugyancsak Románia keleti részén és Moldáviában) is mutat kapcsolódásokat a Keleti-tengerhez.⁸⁶ E két felfedezés nem csupán vándorlásokra vall, hanem évszázadokon át tartó összeköttetésekre is a Keleti-tenger és a Fekete-tenger között, a Visztula/Bug és a Dnyeszter érintésével.

Egy vándorlást csak akkor lehet beazonosítani, ha a kiindulási tér tárgyi kultúrája a vándorlás ideje alatt messzemenően változatlan marad. A habitus változásai – egyszerűsödés, idegen hatások befogadása, „akkulturáció” és alkalmazkodás – megváltoztatják a megjelenési képet, míg végül teljesen felismerhetetlenné válik.⁸⁷ Egyértelmű kapcsolódások ekkor már nem állapíthatók meg a származási területtel, ilyenkor inkább terjedési modellekhez szokás folyamodni. Ezenkívül ha a vándorlás mellett érvelünk, akkor a „részt vevő” kultúrákat eleve messzemenően homogénnek és megkülönböztethetőnek kell tekintenünk. Másként az „idegen” vonások nem lennének emberek mozgásaiként értelmezhetőek. A ruházódás e tekintetben aligha alkalmas indikátor, hiszen elsősorban az adott társadalmon belüli differenciálódást fejezi ki.

Ha tehát az régészeti anyagból migrációt akarunk azonosítani, akkor alighanem ragaszkodnunk kell a kulturális homogenitás előfeltevéséhez. Ez azonban egyúttal azt is megakadályozza, hogy egyazon kulturális miliőn *belül* megállapítsunk bármilyen „előretörést” és egyéni mobilitást. A kisebb területekre kiterjedő „eltolódások” tehát az régészeti anyagban szükségképpen rejtve maradnak, pedig ilyen folyamatok nagyon is valószínűek, hiszen a közvetlen szomszédok közti érintkezés alighanem mindig szorosabb, gyakoribb és intenzívebb a távolsági kapcsolatoknál.⁸⁸ Éppígy „láthatatlanok” maradnak a materiális lecsapódás nélküli migrációk és például a rövid ideig tartó mozgások. Összességében tehát nem a vándorlások léte a kérdés, hanem csupán a népességmozgások módszertanilag meggyőző *kimutatása* – legyen szó kisebb vagy nagyobb csoportokról –, illetve más, ugyancsak elképzelhető folyamatok (kommunikáció, cserefolyamatok, kereskedelem) megalapozott kizárása. Kizárólag az írásos források szolgálhat-

⁸⁵ Steuer 1998a ezt az alemannokra nézve mutatja ki, akikről a hagyomány a 3. század vége óta tud a Rajna felső folyásánál, ám Északkelet felé irányuló kapcsolataik csak a 4. századtól érhetőek tetten.

⁸⁶ Babeș 1993.

⁸⁷ Burmeister 1996, 1997, 1998.

⁸⁸ Ugyanilyen módszertani problémák merülnek fel az exogámia kimutathatósága kapcsán.

nak támpontokkal ahhoz – mint a késő ókori „népvándorlások” esetében –, hogy az régészetileg feltártakat meghatározott történelmi szituációba sorolhassuk.

Az archeológia még „kerülő utakon” sem igen juthat migrációk nyomára. Már az ókori etnográfia is tudott a „túlnépesedésről” mint „népvándorlást” kiváltó tényezőről, sőt ezt valóságos toposzként használta.⁸⁹ Már Hérodotosz is beszámolt arról, hogy a barbárok hullámokban nyomulnak észak felől a Mediterráneum térségébe.⁹⁰ Csakhogy a túlnépesedés mindig viszonylagos probléma, amely függ a mindenkori gazdasági keretektől, s ezért bajosan „számolható ki” az régészeti lelőhelyek sűrűsége alapján. Az ókori, a középkori és az újkori megfigyelők bevett magyarázatai közt más okok is szerepelnek, így például az éghajlati változások, gazdasági válságok, sorozatos rossz termés és éhínség, a civilizált és gazdag dél csábításai, a barbárok kaland- és bizonyításvágya. Mindazonáltal erre nemigen található megbízható bizonyítékok, jöllehet az említett adatok hitelt érdemlőnek tűnnek. A más és más helyzetekben persze alighanem más és más tényezők játszottak szerepet, de azért többnyire egyszerre több okkal kell számolnunk. A késő ókor „népvándorlásait” a Római Birodalom fokozatos átalakulása idézte elő, amikor az addigi összeköttetések és ellátási útvonalak egyre kevésbé működtek – s így a barbárok addigi létezésének alapjai foszlottak szét. E fejlődési folyamatok strukturális előfeltételei a magaskultúra és a barbár világ közti huzamos érintkezések és találkozások voltak. Csakis ilyen feltételek közepette születtek „germán országok” a Birodalom talaján.

A strukturális szemlélet számára nem játszik döntő szerepet, hogy milyen mértékű a személyek mobilitása vagy a javak cseréje. A fontos az, hogy az átfo-gó értelemben vett kommunikáció és érintkezés – a divatra gyakorolt befolyástól a technológiai átvételeken keresztül a társadalmi struktúrák befolyásolásáig – mit jelentett az adott társadalmakra nézve. Az „idegen luxusjavak” a vaskori és a császárkori társadalmakban arra szolgáltak, hogy az elit a státusát demonstrálja velük a sírokban. De vajon milyen mértékben befolyásolta ez az „import” – akár kereskedelem, akár ajándékcseré, akár rablóhadjáratok révén tettek rá szert – a barbár társadalmak társadalmi differenciálódását? Milyen strukturális következményekkel jártak a mindennapokra, a „hagyományokra” és a képzeletvilágra nézve az elitek régiókon átívelő kapcsolódásai és más kultúrák (esetleg homályos) ismerete?

A római bronzedények beáradása nem csak presztízsigényeket szolgált, és nem is mindig jelentette az ilyen üstök, csöbrök, serpenyők vagy merítőkana-lak „rendeltetészerű” használatát. Ezen kívül ugyanis a használhatatlanná vált darabokból nyersanyag lett saját edények, saját ékszerek vagy hazai ruházati tárgy-ak előállításához.⁹¹ A technológiai átvételek elősegíthették új kézműveségi ágazatok és új stílusok kifejlődését, s ezáltal egyben megváltoztathatták a gazdasági struktúrákat is. Az ékszerek és az ábrázolásmódok utánzása alkalomadtán – mint például a népvándorlás kori állatstílusok és brakteáták esetében – változásokat

⁸⁹ Jordanes: *Getica* III/18. skk., IV/26–28; Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum* I/1.

⁹⁰ Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. IV/13.

⁹¹ Voß–Hammer–Lutz 1999; Hoepfer 1999.

hozott a szimbólumvilágban. Vajon a római „katonai” és hivatalnoki övekkel mennyiben vették át a rang és a hivatal azokhoz kapcsolódó értelmezésének egyes elemeit is? Amikor a császárkori Germániában az elitek áttértek a csontvázas temetkezésre, vagy amikor ez a temetkezési forma elterjedt Észak-Galliában és a Rajna vidékén is a késő ókorban vagy a 9–10. századi Kelet-Közép-Európában, akkor déli és nyugati mintákat követtek – s ezek nyomán alighanem a vallási és a túlvilágról alkotott elképzelések is gyökeres változásokon mentek keresztül. A Keleti-tenger térségében csak a pénznek való arab ezüst beáradása (valamint a mérlegek és súlyok egyidejű átvétele a Közel-Keletről) tette lehetővé a súlypénz-gazdálkodás kialakulását, melynek előfeltétele az ezüst mint általános egyenértékes, hogy ezen az alapon bonyolódhasson az áruk cseréje. Az ilyen és hasonló átvételek és hatások nem szükségképpen jelentettek mélyreható és egyoldalú kulturális változásokat. Az érintkezés mindkét félre hatással volt, és bizonyos hatásoknak ellen is lehetett állni. Az régészeti kutatás központi feladatai közé tartozik mindezek figyelembe vétele és összehasonlító vizsgálata.

IDEGEN SZEMÉLYEK VAGY IDEGEN TÁRGYAK?

Ha a tárgyi anyagban szokatlan, azaz „idegen” tárgyak vannak, abból e darabok külhoni „származására” következtethetünk.⁹² Ugyancsak betudható idegen hatásnak, ha a kulturális „szabálytól” eltérő, de másutt elterjedt temetkezéssel, ruházati tárgyakkal és építésmódokkal találkozunk. Mindezt magyarázhatjuk ajándékok cseréjével, (távolsági) kereskedelemmel, presztízsjavak beszerzésével, „sarcfizetési” kötelezettséggel (mint pl. a vikingek által kikényszerített „danegeld”,⁹³ vagy a barbár királyokra kivetett bizánci „évpénz”⁹⁴) vagy fosztogatással (mint pl. a Rajnában Neupotznál megtalált „alemann-zsákmány”,⁹⁵ vagy a vikingek által rablott kincsek⁹⁶). Szó lehetett idegen „divatok” felvételéről, ritkaságok vagy „emléktárgyak” gyűjtéséről, sőt „akkulturációs folyamatokat” időnként alighanem szándékosan is kezdeményeztek. Ugyanakkor éppígy feltételezhetjük emberek mozgását is, akár kisebb csoportok, például vazallusi „kíséreték” bevándorlása, akár pedig – exogám házassági viszonyok esetén – „idegen” asszonyok⁹⁷ beházasodása formájában. De hogyan alapozhatjuk meg, hogy „csupán” tárgyak cseréjéről volt-e szó, vagy „idegen” személyek közvetlen jelenlétéről?⁹⁸

⁹² Vö. Steuer 1992b.

⁹³ Blackburn–Jonsson 1981: 150, 153.

⁹⁴ Az avarokat illetően lásd Pohl 1988: 180–182; Kiss 1986.

⁹⁵ Künzl 1993.

⁹⁶ P. Sawyer 1990: 284 sk., 287; Jansson 1987: 800 sk.

⁹⁷ Az „idegen asszony” régészeti koncepciója lényegében a következő munkákon alapszik: Krämer 1961; Werner 1961, 1970. A koncepció kritikájához lásd Jordan 2000.

⁹⁸ Ha sikerül is kimutatni egy-egy „idegen” személy jelenlétét mondjuk ruházati kiegészítők alapján vagy bárhog, ezzel még semmit sem tudunk meg az illető „etnikai identitásáról”. Az „idegenség” másként is definiálható – máshonnan való származásként.

A korai történelmet illetően Joachim Werner a következőképpen fogalmazta meg a módszertani célokat: „E [langobárd–alemann – *S. B.*] kapcsolatok elemzését a kutatásnak még el kell végeznie. A ’kereskedelem’ és az ’import’ fogalmak azonban nem elegendők az egyes jelenségek magyarázatára, hanem *először is számításba kell vennünk az emberek mobilitásának minden lehetőségét.*”⁹⁹ Werner itt elsődlegesen „idegen” *egyének* közvetlen kimutatására gondolt, elsősorban a ruházati tárgyak alapján.¹⁰⁰ Igen ám, de a „kereskedelem” és az „import”, azaz a „javak” cseréje is mindig „emberek mobilitása” révén zajlik, még akkor is, ha ritka eset, hogy az idegen javak *egy* ember „csomagjában” cserélődnek nagy távolságokban, hanem a kereskedelem többnyire „szakaszosan” zajlik. Az ideáltípus szembeállítás a konkrét esetekben heurisztikai dilemmának bizonyul – melyik értelmezést részesítsük előnyben, és milyen kritériumok alapján? Gyakran előfordul, hogy az olyan sírmellékleteket, amelyek vegyesen tartalmaznak „hazai” és „idegen” ruházati tárgyakat, „idegenként” értelmezik, holott ezt a döntést részletesebben nem lehetne alátámasztani, hiszen az ellentéte sem kevésbé valószínű. Éppilyen bajosnak tűnik, ha a különféle földrajzi (és „etnikailag” értelmezett) eredetű tárgyakat tartalmazó sírleltárokat „idegen asszonyoknak” aposztrofáljuk.¹⁰¹ „Egyértelmű” regionális eredet nem állapítható meg, és mégis „idegenről” lenne szó, nem pedig arról, hogy mondjuk egy „bennszülött” valami patchwork-szerű „egzotikus” öltözékre tett szert? Ezek a példákon jól látszanak a modell korlátai – és a strukturális megközelítés előnyei.

Az exogám rokonsági viszonyok feltételezése elterjedt és nem is valószínűtlen magyarázat egy adott nekropolisz „idegennek” tűnő sírmellékleteire. Csakhogy más értelmezések nem eleve valószínűtlenebbek – hiszen az a feltevés, mely szerint „az asszonyok életükben egyszer kaptak fibula-ékszereket”,¹⁰² és ezeket azután egész életükön át változatlanul viselték,¹⁰³ vagyis fittyet hánytak a divatra, bizonyítatlan és bizonyíthatatlan.¹⁰⁴ A különleges, „idegen” ruházati tárgyak, felszerelési tárgyak, vagy éppen az eltérő viseletek¹⁰⁵ a „materiális értékükön” túl „egzotikus” voltak, kuriozitásuk vagy újszerűségük miatt társadalmi presztízst is jelenthettek vagy teremthettek.¹⁰⁶ Aligha elhanyagolható szerepet játszott az ajándékok cseréje,

⁹⁹ J. Werner 1980a: 45 (kiemelés tőlem – *S. B.*).

¹⁰⁰ Brugmann (1996: 79) szerint Werner modellje „kifejezetten abból az elképzelésből” táplálkozott, miszerint „az etnikai hovatartozást a születés rögzítette, s az asszony egész életén át hordott viselete jelezte – még akkor is, ha házasság révén szoros kapcsolatba került egy idegen kultúrával.”

¹⁰¹ Az ilyen „vegyes inventáriumokról” Jansson (1992: 76) azt mondja: „Bizonyára komplex társadalmi érintkezésekről tanúskodnak.”

¹⁰² U. Koch 1996b: 35.

¹⁰³ Schmauder 2003: 304.

¹⁰⁴ A használati nyomok is ellentmondanak e feltevésnek; v. Richthofen 2000; Martin 1987.

¹⁰⁵ Az idegen „viseletkép”, amelynek J. Werner (1970: 78) különös jelentőséget tulajdonított, nem kényszerítő érv az idegen „etnikai” eredet mellett. A fibulák és tűk elhelyezése – ha ezeket a tárgyakat funkcionálisan használják, ami persze nehezen bizonyítható – elsősorban a ruha szabására utal.

¹⁰⁶ Ezt feltételezi például Wamers (1985: 42) Norvégia viking kori asszonysírjainak a közeli szigetektől zsákmányolt tárgyai kapcsán, amelyeket a férjek vagy közeli rokonok „nyugati hadjárato-kon” szereztek be.

és nem volt jelentéktelen a fosztogatás és a rablás hatása sem. Ezeken kívül figyelembe kell vennünk a (magas presztízsű) kulturális mintákhoz való igazodást is. Az új uralmi övezetekbe és viszonyokba való beépülés többnyire maga után vonja a bennszülött *primores* kulturális igazodását a politikailag domináns mintához. Habitusukban igazodniuk kellett az új elitekéhez, ha meg akarták őrizni társadalmi és politikai helyzetüket. Így például a Meroving-kori Alemanniában feltárt „frank” jellegű sírok tükrözhetik frankok beköltözését, de akár a hazai felső rétegek kezdődő kulturális újratájékozódását is meroving minták szerint, vagy éppen egy új, kulturálisan „frank” tájékozódású elit kialakulását. Ha a népvándorlások korára nézve megkérdőjelezetlenül elfogadjuk az emberek nagyszabású mobilitásának a felfogását, értelmezési modellünk könnyen egyszálalúvá válhat.

Az exogámia szabályai szerint a házastárs a saját csoporton kívül keresendő, miáltal társadalmi kapcsolatok jönnek létre és erősödnek meg.¹⁰⁷ Az érintett csoportok egymás közvetlen szomszédságában vagy egymáshoz közel laktak – ugyanabban a faluban vagy a környező településeken –, vagyis a *saját* „etnikai csoporthoz” tartoznak.¹⁰⁸ Ezek a kapcsolatok, illetve materiális lecsapódásaik többnyire elkerülik a régészet figyelmét, mivel ugyanabban a kulturális miliőben játszódnak le, s ezért nem is hagynak „látható” nyomokat. Az „idegen” tárgyak nagyobb távolságokban zajló érintkezéseket tükröznek, úgyhogy az ezek háttérben lévő házassági kapcsolatokat inkább „xenogámiának” kellene nevezni.¹⁰⁹ Az ilyen messzire nyúló házassági kötelékek mindig egy szűk élcsoporthoz szorítkoznak, akik számára a „diplomáciai házasság” kézzelfogható előnyökkel jár. A „széles tömegek” számára a régiókon átívelő családi viszonyoknak sem társadalmilag, sem gazdaságilag nem volt értelme, mivel ezek a mindennapokban nem hajtottak hasznot.

Az egyes esetekben aligha van mód megalapozott döntésre „idegen” személy és „idegen tárgy” között. Az öltözék és az egyén nem életfogytiglan kapcsolódtak össze. A divatváltások, az ajándékcserek és a presztízsjavak mind ez ellen szólnak. Az egyéni életutak rekonstrukciója kizárólag a ruházati tárgyak alapján tehát – úgy tűnik – túlfeszíti az régészeti források közlésképességét: „A ruházatkodási keltelemek és az ékszerek részletetekbe menő elemzésével – mindenekelőtt eredetelemzés és akkulturáció-történeti megfontolások révén – sikerült tisztázni a Ficarolóban eltemetett asszony származását és mozgalmas sorsát (az illető mobilitását): a Kárpát-medencében nőtt föl (gepida, esetleg keleti-gót lányként?) valamikor az 5. század derekán, ott kapta viseleti tárgyait (egy, illetve egy pár [?] fibulát, és talán az övén található csatot is mint népviseleti együttest); nem sokkal később elkerült délnyugati-alemann törzsi területre, illetve alighanem a Rajna bázeli kanyarulatához, majd 496/497, esetleg 505/506 körül más alemannokkal együtt

¹⁰⁷Lévi-Strauss 1981: 94–106.

¹⁰⁸Az egyes társadalmak elvileg egyszerre exogámak és endogámak – a klánok például lehetnek exogámak, miközben a „törzs” egészében véve endogám.

¹⁰⁹Pauli 1972: 118; vö. Wotzka 1997.

Felső-Itáliába került vagy ’menekült’.”¹¹⁰ Csakhogy itt más alternatívákra is gondolhatunk, és akár azt is állíthatjuk, hogy egy olyan asszony – vagy a férje – tett szert különféle utakon-módokon ezekre a tárgyakra a temetkezési hely környékén, aki soha nem hagyta el Itáliát. Az a feltevés ugyanis, hogy az öltözetet mindig és mindenütt egész életen át változatlanul viselték, nem bizonyítható, és nem is támasztható alá.

Ha a sír elrendezését is bevonjuk az elemzésbe, s így a leletegyüttes egészét tekintjük kiindulópontnak, akkor a jelek – a sírgödör alakja és mélysége, a fából vagy kőből készült koporsó, a fa sírkamra, a lovak eltemetésének módja vagy a lovaglófelszerelés – összességükben megerősíthetik az „idegen” származást.¹¹¹ Mindazonáltal nem szabad megfélemlíteni arról, hogy a sírt a „hátramaradottak” rendezték el, és ők végezték a temetést. Még ha az illető kulturális habitusához sajátos sírforma és sírkialakítás tartozott is, vajon mennyire ismerte és vette figyelembe a „szabályokat” a családja? Minél több „idegen” temetkezés fordul elő a nekropoliszokon belül, annál inkább hajlik az értelmezés valamilyen terjedésszerű (vagy strukturális) magyarázati modellre, vagyis annál inkább látja az okot kulturális hatásokban, nem pedig „külhoni” személyekben.¹¹² Egyetlen „idegen” sírt többnyire „bevándorlóként” szokás értelmezni, ám az egyedi esetek könnyen kivonják magukat az összehasonlító besorolás alól. És milyen mértékben kell egy sírnek „idegennek” tűnnie ahhoz, hogy egy többé-kevésbé heterogén kultúrán belül „idegennek” számítsón?

A kultúrtörténeti értelmezés nehézségei miatt olykor antropológiai vizsgálatoktól remélünk pótlólagos információt. A megfelelő rokonságelemzések a csontváz (főként a koponya)¹¹³ és a fogak¹¹⁴ epigentikus ismérveire, továbbá DNA-elemzésekre támaszkodnak. Az alkalmazott eljárások képesek kideríteni az egyének hasonlóságát – de nem a pontos biológiai rokonságot és a nemzedéki sorrendet. Az „idegenség” ily módon csak feltételesen állapítható meg, mivel a populációs középértéktől való eltérések az ismérvek nagyfokú variabilitása miatt nem bizonyítanak idegen származást (idegen „fajtát”). A megbízható és egyértelmű állítások előfeltétele teljes népességek – és nem csupán egyes sírcsoportok – statisztikailag biztosított vizsgálata lenne. Az, hogy egyes egyének „nem rokonok” a népesség többi tagjával, jelentheti azt, hogy messziről származnak, de azt is, hogy a közvetlen szomszédságból valók (házasodási kapcsolatok és hálózatok). A „származási hely” gyakorlatilag meghatározhatatlan, még akkor is, ha a feltételezett területről rendelkezünk antropológiai vizsgálatokkal. A szociobiológiai vizsgálatok ezért e tekintetben általában véve mindig problematikusak.¹¹⁵

¹¹⁰Bierbauer 1993: 330; vö. Büsing–Büsing 1998. Hasonló példát hoz Kokowski (2001: 50), aki a rudkai „herceget” vándorlás közben elhunyt gepidának tartja.

¹¹¹Müller-Wille 1997: 788.

¹¹²Vö. Bieske 2001: 269–274; „régiónokon átívelő kontaktusok”. Müller-Wille 1997: 781.

¹¹³Hauser–de Stefano 1989.

¹¹⁴Alt 1997; Alt–Vach 1994; Hillson 1996.

¹¹⁵Chapman 1993; Macbeth 1993; *The biological basis* 1999.

Nagyobb csoportok „koegzisztenciája” esetén – mint például a „latinok” és a „germánok” a Meroving Birodalomban, skandinávok, szlávok és nyugat-európaiak a viking kori kereskedőhelyeken, szlávok és németek az érett középkor országépítése idején – különféle kulturális „hagyományok” mutathatók ki. Ugyanakkor módszertanilag nemigen oldható meg, hogy ezekben az érintkezési helyzetekben egyértelműen besoroljuk a kulturális jegyeket. A találkozások és a kölcsönös cserék (az „akkulturáció”) ugyanis elmoszák az állítólag éles kulturális határokat, s így a két oldal (csakhamar) szétválaszthatatlanná válik. Ami érdekes és ami továbbvisz, az nem annyira az egyik vagy a másik kultúra pontos megkülönböztetése, mint inkább a kulturális szintézis, a kettős alapon zajló fejlődési folyamatok. Az adott csoportok *közös* életvilágban cselekedtek. Ilyenkor nem a vélt „etnikai” különbségek a tanulságosak, hanem azok a társadalmi, gazdasági és kulturális lehetőségek, amelyek az embereknek – „származásuktól” függetlenül – e társadalmakon belül kínáltak.

Az „idegeneket” és a „kisebbségeket” tekinthetjük vándorlások, illetve cserélődés eredményének vagy „kivételes esetének”, ahogy az etnogenezisek kontinuitások „végpontját” jelentik. Ezért az „idegen tárgyak” tekintetében itt is érvényes, hogy a mindenkori társadalomra vagy kultúrára gyakorolt hatásuk a kérdés. Az elszigetelt, „egzotikus” daraboknak – akár „idegenek” jelenlétére, akár a „külhoni” tárgyak helyi nagyrabecsülésére utalnak – alighanem csekély volt a hatása. Mindjárt más volt e helyzet, ha e tárgyak sokrétű „utánzás” mintáivá váltak – ezt példázhatják a mediterrán-bizánci mintákra visszanyúló fülbevaló- és hajkarikaformák a Meroving Birodalomban és a kora középkori Kelet-Közép-Európában. Az „idegen tárgyak” növekvő gyakoriságával nő annak a valószínűsége is, hogy hatást gyakoroltak az őshonos tárgyi kultúrára. Lehetséges, hogy a „késő római katonai övek” és azok stílusalakító hatása mindenekelőtt az Elba–Weser-háromszögben (fibulák, fabútorok) ide tartoznak. Ugyanígy értékelhetjük a fémedények utánzataiként értelmezhető kerámiaformákat, az „etruszk” bucchero-serlegetektől a középkori edényekig. A strukturális elemzésnek figyelembe kell vennie az „idegen” tárgyak gyakoriságát és mintaképszerű hatását, hogy felmérhesse a viszonylagos jelentőségüket a „honi” viszonyok szempontjából. Ha így tekintünk a kommunikáció és az érintkezés alapvonásaira, másodlagos kérdés, hogy vajon tárgyak cseréjéről vagy személyek mobilitásáról volt-e szó.

ALAPVETŐ MEGFONTOLÁSOK

Az régészeti anyag „etnikai értelmezéseinek” egyik alapvető problémája, hogy legelőször is ehhez a paradigmához folyamodunk, még mielőtt más magyarázatokat mérlegelnénk. Ez azt sugallja, mintha e modell magyarázóereje fölényben lenne más értelmezésekéhez képest. A fentiekben azonban kifejtettük, hogy *egyetlen* modell ilyen preferálása módszertanilag igazolhatatlan. Az előtérben annak a kérdésnek kell állni, hogy az régészeti anyagtól elvárt válaszok módszertanilag

megengedhetők és megbízhatók-e.¹¹⁶ Az „etnikai értelmezés” – minden kulturális heterogenitás dacára – elvi heurisztikai okokból nem mondhat le a kulturális homogenitás feltevéséről, hiszen az anyagban – úgymond – csak homogén csoportosulások azonosíthatók be. Csakhogy a heterogén anyagban az egyértelmű besorolások egykettőre tetszőlegessé és ellentmondásossá válnak, hiszen hogyan is húzhatnánk egyértelmű határokat és végezhetnénk egyértelmű besorolásokat egy igencsak diffúz területen?

A módszertani követelmény ezek szerint így szól: le kell mondani a monokauzális magyarázati mintákról! Más kérdésfelvetések kapcsán ez már régóta bevett gyakorlat: a raktárakat gazdaságilag és vallásilag motiválnak tekintik, a sírokat társadalmi és vallási motívumokkal magyarázzák, a településeket pedig gazdasági és társadalmi struktúrákra vezetik vissza. Az egyes tárgyak elterjedtségéről és értelmezéséről nem is beszélve, megannyi lehetséges tényezőt kell számba vennünk, miközben persze – a fenti ötös séma teljes terjedelmében – az „etnikai magyarázatokat” sem lehet eleve kizárni. Azonban az „etnikai magyarázat” a struktúratörténeti, illetve kultúrantropológiai értelmezéseknél messzebb távolodik az régészeti forrásoktól és azok közlési lehetőségeitől, ami csökkenti az így nyert állítások megbízhatóságát.

A kultúráról, a gazdaságról és a társadalomról nyert strukturális felismerések, amelyekre persze csakis gondos „antikvárius” osztályozás és elemzés alapján tehetünk szert, elengedhetetlen *előfeltételei* az ezeken túlmenő „etnikai kérdésfelvetéseknek” (4. táblázat). Ilyeneknek csak akkor eredhetünk a nyomába, ha előzőleg tisztáztuk, mennyiben határozza meg a leletkontextust a termelés és a technológia, a kereskedés és az ajándékcsera, a társadalmi struktúra és a kommunikáció. Az elemzés nem indulhat neki idő előtt az értelmezés fentebb megkülönböztetett három síkja közül a forrásoktól legtávolabbinak (1. ábra).¹¹⁷ Az adott eset lehetséges magyarázatai közti döntést csak a strukturális, az alapvető viszonyokat megragadó vizsgálat teszi lehetővé. Ráadásul a kortársak többsége számára az „etnikai identitás” legfeljebb másodlagos jelentőséggel bírt, hiszen a mindennapokban az adott társadalmon *belüli* besorolások és elhatárolódások voltak a meghatározóak.

Azok a módszertani problémák, amelyekkel az „etnikai értelmezés” szembesül, további „történelmi”, illetve „historikus” kérdéseket érintenek. Ide tartoznak azok a kísérletek, amelyek *konkrét* jogi viszonyoknak (mint például a középkori nemeség kialakulása), vallási elképzeléseknek (a túlvilágról és az istenek világáról alkotott elképzelések) a környező vidékekről (ősök, territóriumok) és a „kozmoszról” alkotott részletes elképzeléseknek, az uralom (szakrális vagy történelmi) indoklásainak vagy mentalitásoknak a leírására törekszenek. Fentebb néhány ide sorolható magyarázatot mint „struktúratörténeti megközelítést” említettünk, feltéve, hogy írásos források pótlólagos támpontokkal szolgálnak és így (mint az „etnikai értelmezés” esetében) az értelmezést az adott esetben néhány „alternatív” lehetőségre szűkítik.

¹¹⁶Eggers 1950.

¹¹⁷Vö. Hafner–Suter 1999; Steuer 2001b.

4. táblázat

*A térben és időben besorolt régészeti források értelmezésére szolgáló
különböző megközelítések és lehetőségek összehasonlítása*

Tényállás, illetve osztályozás	Strukturális megközelítések	„Etnikai paradigma”	További „historikus” magyarázatok
„Régészeti kultúra”	Kommunikációs terek, a különféle kulturális, gazdasági és társadalmi viszonyok differenciálása	„Törzsi terület”	Uralmi tér, nyelvi tér, jogi viszonyok
Kulturális „folytonosság” és kulturális változás	Nem-egyidejű fejlődési folyamatok, kontinuitási vonalak és törések	Etnikai folytonosság és etnogenezis	Nyelvfejlődés és -differenciálódás, az uralom fejlődése
„Idegen”, illetve „importált” objektumok vagy jegyek	Érintkezés, csere, „idegen tárgyak”, kommunikáció, kulturális sokféleség	Emberek vándorlása, etnikai szempontból „idegenek”	Az uralom áthelyeződése, „támaszpontok”
	Viszonyok, kapcsolatok és keretfeltételek	Etnikai csoportok és identitások	Politikai, jogi, nyelvi fejlődésfolyamatok

A strukturális vizsgálat jó alapot és mozgásteret kínál a különféle versengő magyarázatok, modellek és elméletek számára a részletek terén. Hogy az adott esetben mely értelmezések a legvalószínűbbek, az csak akkor állapítható meg, ha írásos források, összehasonlíthatók vagy a történelmi helyzet átfogó megítélése *pótlólagos* információkkal szolgálnak.

Mindez nem azt jelenti, hogy hunyjunk szemet az értelmezés elvi nehézségei felett, ahogy nem is az egyes magyarázatok plauzibilitásáról beszélünk.

A konkrét magyarázatkiérletek óhatatlanul túlfeszítik az régészeti anyag közvetlen közlésképességét, mivel abból nem nyerhetők ki támpontok a kortársak *sajátos* elképzeléseit illetően. Fontos azonban, hogy a társadalmaknak ezeket az aspektusait koncepcionálisan mindig vegyük figyelembe, nehogy túlságosan leegyszerűsítő képet fessünk a múltról.¹¹⁸ Még ha a legtágabban vett „eszmei viszonyok” – a politikai eseményektől a jogi rendelkezéseken át a mentalitásokig – megközelíthetetlenek maradnak is, mégiscsak a strukturális viszonyok alkották azok alapját. Az analógiák segíthetnek e struktúrák közelebbi értelmezésében, s így legalább a hajdani képzetvilágok körvonalainak a leírásában.

Fordította: *Hidas Zoltán*

¹¹⁸ Veyne 1990, 186: „az elmélet [...] arra tanít, hogy 'a dolgok bonyolultabbak, mint gondoltuk.'”

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alltagsgeschichte* 1989: Lüdtke, Alf (szerk.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main
- Alt, Kurt W. 1997: *Odontologische Verwandtschaftsanalyse. Individuelle Charakteristika der Zähne in ihrer Bedeutung für Anthropologie, Archäologie und Rechtsmedizin*. Stuttgart
- Alt, Kurt W. – Vach, Werner 1994: Rekonstruktion biologischer und sozialer Strukturen in ur- und frühgeschichtlichen Bevölkerungen. Innovative Ansätze zur Verwandtschaftsanalyse in der Archäologie. *Prähistorische Zeitschrift* 69. 56–91.
- Anthony, David W. 1990: Migration in archaeology. The baby and the bathwater. *American Anthropologist* 92. 895–914.
- Assmann, Jan 1997: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás az ókori magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2. kiadás 2004.)
- Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen 1993: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. 1.* Müller-Wille, Michael – Schneider, Reinhard (szerk.) Sigmaringen
- Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen 1994: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. 2.* Müller-Wille, Michael Schneider, Reinhard (szerk.) Sigmaringen
- Babeş, Mircea 1993: *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30.) Bonn
- Baumgartner, Hans Michael 1997: *Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen Vernunft*. Frankfurt am Main
- Bierbrauer, Volker 1993: Kommentar zu den Trachtzubehör und Schmuck. In: Büsing, Hermann – Büsing, Andrea-Kolbe – Bierbrauer, Volker (szerk.): *Die Dame von Ficarolo. Archeologia medievale* 20. 303–332.
- Bierbrauer, Volker 1994: Archäologie und Geschichte der Goten vom 1–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. *Frühmittelalterliche Studien* 28. 51–171.
- Bierbrauer, Volker 1996: Romanen im fränkischen Siedelgebiet. In: *Die Franken. Wegbereiter Europas*. Mainz, 110–120.
- Binford, Lewis Robert 1972: *An archaeological perspective*. New York
- Blackburn, Mark A. S. – Jonsson, Kenneth 1981: The Anglo-Saxon and Anglo-Norman element of north European coin find. In: Blackburn, Mark A. S – Metclaf, David M. (szerk.): *Viking-age coinage in the northern lands. British Archaeological Reports, International Series* 122/1. 147–255.
- Böhme, Horst Wolfgang 1996: Kontinuität und Tradition bei Wanderungsbewegungen im frühmittelalterlichen Europa vom 1–6. Jahrhundert. *Archäologische Informationen* 29. 89–103.
- Brachmann, Hansjürgen 1979: Archäologische Kultur und Ethnos. In: Preuß, Joachim (szerk.): *Von der archäologischen Quelle zur historischen Aussage*. Halle, 101–121.

- Brather, Sebastian 1999: Einwanderergruppen oder Regionalentwicklung? Die frühe Slawen zwischen Elbe und Oder. *Das Altertum* 45. 331–346.
- Brieske, Vera 2001: Schmuck und Trachtbestandteile des Gräberfeldes von Liebenau, Kr. Nienburg – Weser. Vergleichende Studien zur Gesellschaft der frühmittelalterlichen Sachsen im Spannungsfeld zwischen Nord und Süd. *Studien zur Sachsenforschung* 5–6.
- Brugmann, Brite 1996: Ein forschungsgeschichtlicher Abriß zum Nachweis von Anglinnen, Sächsinnen und Jütinnen in England. In: Brandt, Helga – Koch, Judit K. (szerk.): *Königin, Klosterfrau, Bäuerin. Frauen im Frühmittelalter*. Münster, 73–82.
- Buchholz, Hans-Günter 1987: Einführung. In: Buchholz, Hans-Günter (szerk.): *Ägäische Bronzezeit*. Darmstadt 1–28.
- Burmeister, Stefan 1996: Migration und ihre archäologische Nachweisbarkeit. *Archäologische Informationen* 19. 13–21.
- Burmeister, Stefan 1997: Zum sozialen Gebrauch von Tracht. Aussagemöglichkeiten hinsichtlich des Nachweises von Migrationen. *Ethnografisch-archäologische Zeitschrift* 38. 177–203.
- Burmeister, Stefan 1998: Ursachen und Verlauf von Migrationen. Anregungen für die Untersuchung prähistorischer Wanderungen. *Studien zur Sachsenforschung* 11. 19–41.
- Büsing, Andrea – Büsing, Hermann 1998: Die Dame von Ficarolo in ihrem historischen Kontext. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 31. 253–276.
- Chapman, Malcolm 1993: Social and biological aspects of ethnicity. In: Chapman, Malcolm (szerk.): *Social and biological aspects of ethnicity*. Oxford–New York–Tokyo, 1–46.
- Chaume, Bruno 1999: Les ensembles funéraires de Lt A dans le Châtillonais. Éléments d'une problématique pour un autre regard sur la transition Hallstatt – La Tène. *Germania* 77. 489–566.
- Clarke, David Leonhard 1968: *Analytical archaeology*. London
- Corradini, Richard 2001: Landnahme. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York 602–611.
- Demandt, Alexander 2001: Kontinuitätsprobleme. I. Historisches § 1. Begriff und alt[äre] Deutungen. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 205–210.
- Dobesch, Gerhard 1983: Historische Fragestellungen in der Urgeschichte. In: Deger-Jakotzy, Sigrid (szerk.): *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „dark ages“ vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.* Wien, 179–230.
- van Dülmen, Richard 1990: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 1. Das Haus und Seine Menschen*. München
- van Dülmen, Richard 1992: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 2. Dorf und Stadt*. München
- van Dülmen, Richard 1994: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 16–18. Jahrhundert. 3. Religion, Magie, Aufklärung*. München
- Eggers, Hans Jürgen 1950: Das Problem der ethnischen Deutung in der Frühgeschichte. In: *Festschrift zum 60. Geburtstag von Ernst Wahle*. Heidelberg, 49–59.
- Eggert, Manfred K. H. 2001: *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*. Tübingen–Basel
- Elias, Norbert 1988: *Über die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie* 2. Frankfurt am Main
- Elsner, Jaś 1998: *Imperial Rome and Christian triumph. The art of the Roman empire AD 100–450*. Oxford–New York

- Ethniarchéologie 1992: *Justification, problèmes, limites. XIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes 1991*. Juan-les-Pins
- Feyerabend, Paul Karl 1986: *Wider den Methodenzwang*. Frankfurt am Main (magyarul: *A módszer ellen*. Budapest, Atlantisz, 2002.)
- Fischer, Ulrich 1999: Innere und äußere Deutung in der Vorgeschichte. In: Hermann, Fritz-Rudolf – Schmidt, Ingeborg – Verse, Frank (szerk.): *Festschrift für Günter Smolla 1*. Wiesbaden, XXI–XXVIII.
- Geary, Patrick J. 1996: *Die Merowinger. Europa vor Karl dem Großen*. München
- Georgiev, Georgi I. 1984: Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur. In: *Dritter Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren Wilhelm Tomascheks*. Wien 1980. Sofia, 67–74.
- Gerstenberger, Julia 2002: *Analyse alter DNA zur Ermittlung von Heiratsmuster in einer frühmittelalterlichen Bevölkerung*. Göttingen
- Gesellschaften und Vergleich 1998: *Gesellschaften und Vergleich Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaft*. Kaelbe, Hartmut (szerk.) Frankfurt am Main
- Goetz, Hans-Werner – Reimitz, Helmut 2001: Kontinuitätsprobleme I. Historisches § 2–6. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 210–219.
- Goffart, Walter 1988: *The narrators of barbarian history (A. D. 550–800). Jordanes, Geogry of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton
- Gould, Stephen Jay 1990: *Die Entdeckung der Tiefenzeit. Zeitpfeil und Zeitzyklus in der Geschichte unserer Erde*. München–Wien
- Graus, Franitšek 1980: Die Nationenbildung der Westslawen in Mittelalter. *Nationes* 3. Sigmaringen
- Hafner, Albert – Suter, Peter 1999: Ein neues Chronologieschema zum Neolithikum des schweizerischen Mittellandes. Das Zeit. Raum – Modell. *Arch. im Kanton Bern* 4. 7–36.
- Hardt, Matthias 2000: Linien und Säume, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches im frühen und hohen Mittelalter. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien, 39–56.
- Härke, Heinrich 1997: Wanderungsthematik, Archäologen und politisches Umfeld. *Archäologische Informationen* 20. 61–71.
- Hauser, Gertrud – de Stefano, Gian F. 1989: *Epigenetic variants of the human skull*. Stuttgart
- Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. (ford. Muraközy Gyula) Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Herrmann, Joachim 1987: Verterritorialisierung und Ethnogenesen im mittleren Europa zwischen Völkerwanderungszeit und Mittelalter. Fakten und Thesen. In: Friesinger, Herwig – Daim, Falko (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 2*. Wien, 221–233.
- Hillson, Simon 1996: *Dental anthropology*. Cambridge
- Hodder, Ian 1982: *Symbols in action*. Cambridge
- Hodder, Ian 1991: *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge
- Hoepfer, Michael 1999: Kochkessel, Opfergabe, Urne, Grabbeigabe, Altmetall. Zur Funktion und Typologie der Westlandkessel auf dem Kontinent. In: Brather, Sebastian – Bücker, Christel – Hoepfer, Michael (szerk.): *Archäologie als Sozialgeschichte*.

- Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa.* Rahden, 235–249.
- Jansson, Igmarr 1987: Communication between Scandinavia and eastern Europe in the Viking age. The archaeological evidence. In: Düwel, Klaus – Jankun, Harald – Dieter Timpe, Siems (szerk.): *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit im Mittel- und Nordeuropa 4. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit.* Göttingen, 773–807.
- Jansson, Igmarr 1992: Scandinavian oval brooches found in Latvia. In: Loit, Aleksander – Mugurēvičs, Ēvalds – Caune, Andris (szerk.): *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter. Studia Baltica Stockholmensia 9.* 61–78.
- Jaritz, Gerhard 1989: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters.* Wien–Köln
- Jordan, Thilo 2000: *Wie fremd sind „Fremde Frauen“? Eine Analyse des Nachweises von Exogamie in der Archäologie.* Freiburg (diploma)
- Kahrstedt, Ulrich 1937–1938: Eine historische Betrachtung zu einem prähistorischen Problem. *Prähistorische Zeitschrift* 28–29. 401–405.
- Kiebusch, Albert, 1928: Siedlungsarchäologie. In: Reallexikon der Vorgeschichte. (szerk.): Max Ebert, Bd. 12 (Berlin, 102–117.
- Kiss, Attila 1986: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jh. (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38. 105–145.
- Knopf, Thomas 2001: Kontinuität und Diskontinuität in der Archäologie. Quellenkritisch-vergleichende Studien. *Tübinger Schriften zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie* 6.
- Koch, Ursula 1996: Die Hierarchie der Frauen in merowingischer Zeit, beobachtet in Pleidelshei (Kr. Ludwigsburg) und Klepsau (Hohenlohkreis). In: Brandt, Helga – Koch, Judit K. (szerk.): *Königin, Klosterfrau, Bäuerin. Frauen im Frühmittelalter.* Münster, 29 – 53.
- Kokowski, Andrzej 2001: Ein sogenanntes „Fürstengrab“ von Rudka in Wolhynien. Seine Bedeutung für die Rekonstruktion des Bildes der germanischen Eliten im späten Altertum. In: Storgård, Birger (szerk.): *Military aspects of the aristocracy in Barbaricum in the Roman and early migration periods.* Copenhagen, 41–53.
- Kontinuität – Diskontinuität 1973: *Kontinuität – Diskontinuität in den Geisteswissenschaften.* Trümpy, Hans (szerk.), Darmstadt
- Kontinuität? 1969: *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem.* Bausinger, Hermann – Brückner, Wolfgang (szerk.), Berlin
- Kostrzewski, Józef 1965: *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. bis zum frühen Mittelalter.* Wrocław–Warszawa–Kraków
- Krämer, Werner 1961: Fremder Frauenschmuck aus Manching. *Germania* 39. 305–322.
- Künzl, Ernst 1993: *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien.* 1–4. Bonn
- Larsson, Mats G. 1990: Runstenar och utlansfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna. *Acta ArchLund Ser. 8.* 0/18. Stockholm
- Lévi-Strauss, Claude 1981: *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft.* Frankfurt am Main
- Lorenz, Herbert 1979: Totenbrauchtum und Tracht. Untersuchungen zur regionalen Gliederung in der frühen Latenzzeit. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.* 59. 1–380.

- Lüning, Jens – Jockenhövel, Albrecht – Bender, Helmut – Capelle, Torsten 1997: *Deutsche Agrargeschichte 1. Vor- und Frühgeschichte*. Stuttgart
- Macbeth, Helen 1993: Ethnicity and human biology. In: Chapman, Malcom (szerk.): *Social and biological aspects of ethnicity*. Oxford–New York–Tokyo, 92–129.
- Martin, Max 1987: Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52. 269–280.
- Mazar, Amihai 1993: *Archaeology of the land of the bible. 10.000 – 586. B. C. E.* Cambridge
- Menke, Manfred 1987: Alemannisch-italische Beziehungen vom späten fünften bis zum siebten Jahrhundert aufgrund archäologischer Quellen. In: Beumann, Helmut – Schröder, Werner (szerk.): *Die transalpinen Beziehungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert*. *Nationes* 6. 125–345.
- Migrations and invasions 1997: *Migrations and invasions in archaeological explanation*. Chapman, John C. – Hamerow, Helena (szerk.): (*British Archaeological Reports International Series 664.*) Oxford
- Mühlmann, Wilhelm Emil 1942: Umvolkung und Volkwerdung. *Deutsche Arbeit* 42. 287–297.
- Mühlmann, Wilhelm Emil 1944: *Assimilation, Umvolkung, Volkwerdung*. Stuttgart
- Müller-Karpe, Hermann 1975: *Einführung in die Vorgeschichte*. München
- Müller-Wille, Michael 1997: Migration in der Wikingerzeit. Eine Skizze. In: Becker, Cornelia – Dunkelmann, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba Chrónos (szerk.): *Chrónos. Beiträge zur prä-historischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa*. Espelkamp, 777–792.
- Narr, Karl J. 1990: Nach der nationalen Vorgeschichte. In: Prinz, Wolfgang – Weingart, Peter (szerk.): *Die sog. Geisteswissenschaften. Innenansichten*. Frankfurt am Main, 279–305.
- Näsman, Ulf 1998: The Justinianic era of south Scandinavia. An Archaeological view. In: Hodges, Richard – Bowden, William (szerk.): *The sixth century. Production, distribution and demand. The transformation of the Roman world 3*. Leiden–Boston–Köln, 255–278.
- Niethammer, Lutz 1989: *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Reinbek
- Nowakowski, Wojciech 1998: *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masurien*. Berlin
- Parcewski, Michał 2000: Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych. In: Tabaczyński, Stanisław (szerk.): *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, 207–213.
- Pauli, Ludwig 1972: Untersuchungen zur Späthallstattkultur in Nordwürttemberg. Analyse eines Kleinraumes im Grenzbereich zweier Kulturen. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 2. 1–166.
- Petersen, Ernst 1935: Vorschläge zur Einführung neuer Zeitstufen-Benennungen in der deutschen Frühgeschichte. *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit* 11. 145–148.
- Pohl, Walter 1988: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.* München
- Pohl, Walter 2002: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart–Berlin–Köln
- van der Pot, Johan Hendrik Jacob 1999: *Sinndeutung und Periodisierung der Geschichte. Eine systematische Übersicht der Theorien und Auffassungen*. Leiden–Boston–Köln
- von Richthofen, Jasper 2000: *Fibelgebrauch, gebrauchte Fibeln. Studien an Fibeln der älteren Römischen Kaiserzeit*. (Archäologische Berichte. 133.) Bonn

- Roth, Helmut 1985: Archäologische Beobachtungen zum Grabfrelv im Merowingerreich. In: Jankuhn, Herbert – Nehlsen, Hermann – Roth, Helmut (szerk.): *Zum Grabfrelv in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen zu Grabraub und ‚haugbrof‘ in Mittel- und Nordeuropa*. Göttingen, 53–84.
- Sawyer, Peter H 1990: Coins and commerce. In: Jonsson, Kenneth – Malmer, Brita (szerk.): *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. NS 6. Sig-tuna papers*. Stockholm–London, 283–288.
- Schmauder, Michael 2000: Überlegungen zur östlichen Grenze des karolingischen Reiches unter Karl dem Großen. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Wien, 57–97.
- Schmauder, Michael 2003: The relationship between Frankish *gens* and *regnum*. A proposal based on the archaeological evidence. In: Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter (szerk.): *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world. The transformation of the Roman world*. 13. Leiden–Boston, 271–306.
- Schmidt, Michael Ignaz 1778: *Geschichte der Deutschen. 1. Von den ältesten Zeiten bis auf Konrad I*. Ulm
- von Schnurbein, Siegmund 1983: Die kulturgeschichtliche Stellung des nördlichen Rätien. Ein Beitrag zur Deutung archäologischer Fundgruppen. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 63. 5–16.
- Siegmund, Frank – Zimmermann, Andreas 2000: Konfrontation oder Integration? Ein Kommentar zur gegenwärtigen Theoriediskussion in der Archäologie. *Germania* 78. 179–191.
- Siegmund, Frank 2000: Alemannen und Franken. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Ergänzungsbände 23.) Berlin–New York
- Slezkine, Yuri, N. Ia. 1996: Marr and the national origins of Soviet ethnogenetics. *Slavic Review* 55. 826–862.
- Sommer, Ulrike 2003: Materielle Kultur und Ethnizität. Eine sinnlose Fragestellung? In: Veit, Ulrich – Kienlin, Tobias L. – Kümmel, Christoph – Schmidt, Sascha (szerk.): *Spuren und Botschaften. Interpretationen materieller Kultur*. Münster, 205–223.
- Stein, Frauke 1999: „Da erhoben sich die Langobarden aus ihren Sitzen und wohnten etliche Jahre in Rugiland“. Zu den Grenzen von Siedlungsräumen nach schriftlichen und archäologischen Quellen. In: Haubrich, Wolfgang – Jäschke, Kurt-Ulrich – Oberweis, Michael (szerk.): *Grenzen erkennen, Begrenzungen überwinden*. Sigmaringen, 35–101.
- Steuer, Heiko 1982: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa: Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Göttingen
- Steuer, Heiko 1992: „Objektwanderung“ als Quelle der Kommunikation. Die Möglichkeiten der Archäologie. In: *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Wien, 401–440.
- Steuer, Heiko 2001: Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Begründung und Zielstellung des Arbeitsgesprächs. In: Steuer, Heiko (szerk.): *Eine hervorragende nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Ergänzungsbände 29.) Berlin–New York, 1–54.

- Steuer, Heiko 2001: Kontinuitätsprobleme II. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17. Berlin–New York, 219–230.
- Stöllner, Thomas 1999: Hallstatt. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 13. Berlin–New York, 442–446.
- Tabaczyński, Stanisław 2000: Rzeczowe korelaty kultury. Znaczenie pojęcia i problemy interpretacyjne w badaniach archeologicznych. In: Tabaczyński, Stanisław (szerk.): *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*. Warszawa, 113–135.
- The biological basis 1999: *The biological basis of human behavior. A critical review*. W. Sussman, Robert (szerk.), Upper Saddle River
- Theorie und Erzählung 1979: *Theorie und Erzählung in der Geschichte*. Kocka, Jürgen – Nipperdey, Thomas (szerk.) (Beiträge zur Historik 3.)
- Typen der Ethnogenese 1990: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 1*. Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (szerk.), Wien
- Veyne, Paul 1990: *Geschichtsschreibung. Und was sie nicht ist*. Frankfurt am Main.
- Voß, Hans-Ulrich – Hammer, Peter – Lutz, Joachim 1999: Römische und germanische Bunt- und Edelmetallfunde im Vergleich. Archäometallurgische Untersuchungen ausgehend von elbgermanischen Körpergräbern. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 79. 496–509.
- Völling, Thomass 1995: Studien zu Fiebelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und der ältesten römischer Kaiserzeit. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*. 75. 147–282.
- Wahle, Ernst 1932: *Deutsche Vorzeit*. Leipzig
- Wahle, Ernst 1941: *Zur ethnische Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis*. I. Heidelberg
- Wamers, Egon 1985: *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräber Nordeuropas. Untersuchungen zur skandinavischen Westexpansion*. (Offa-Bücher 56.) Neumünster
- Ward-Perkins, Bryan 1997: Continuitists, catastrophists, and the towns of Post-Roman northern Italy. *Papers of British School at Rome* 65. 157–176.
- Wehler, Hans-Ulrich (szerk.) 1998: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München
- Wells, Peter S. 1999: *The Barbarian speak. How the conquered peoples shaped Roman Europe*. Princeton
- Wendowski, Marlies 1995: Archäologischer Kultur und ethnische Einheit. Möglichkeiten und Grenzen der Identifikation. *Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen*. 19. Frankfurt am Main
- Wenskus, Reinhard 1986: Über die Möglichkeit eines allgemeinen interdisziplinären Germanenbegriffs. In: Beck, Heinrich (szerk.): *Germanenprobleme in heutiger Sicht. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbande* 1. Berlin–New York, 1–21.
- Werner, Joachim 1961: *Katalog der Sammlung Diergardt. Völkerwanderungszeitlicher Schmuck. Die Fibeln*. Berlin
- Werner, Joachim 1970: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten. (Werkstatt, Wanderhandwerk, Handel, Familienverbindung). *Antikvarisk Arkiv* 38. 65–81.
- Werner, Joachim 1980: Stand und Aufgaben der Frühmittelalterlichen Archäologie in der Langobardenfrage. In: *Atti del 6° Congresso Internazionale di studi suoll'alto medioevo 1978*. Spoleto, 27–46.

- Whittaker, Charles Richard 1994: *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study*. Baltimore
- Wierschowski, Lothar 1995: *Die regionale Mobilität in Gallien nach den Inschriften des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr.* (Historia Einzelschr 91.) Stuttgart
- Wolfram, Herwig 1990: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München
- Wolfram, Herwig 1995: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagioariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. München
- Wolfram, Herwig 1998: Typen der Ethnogenese. Ein Versuch. In: Geuenich, Dieter (szerk.): *Die Franken und die Alemannen bis zur „Schlacht bei Zülpich“ (496–97)*. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbande 19.) Berlin–New York, 608–627.
- Wotzka, Hans-Peter 1997: Maßstabsprobleme bei der ethnischen Deutung neolithischer „Kulturen“. *Das Altertum* 43. 163–176.
- Young, Bailey Kilburne 1975: *Merovingian funeral rites and the evolution of Christianity. A study in the historical interpretation of archaeological material*. Ann Arbor
- Zeiß, Hans 1931: Die geschichtliche Bedeutung der frühmittelalterlichen Archäologie. *Historisches Jahrbuch* 51. 297–306.

Siklósi Zsuzsanna

A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban

A RÉGÉSZETI KULTÚRA FOGALMÁNAK EREDETE

A régészet tudományággá válása óta a kutatás kulcskérdését jelentette a feltárt leletanyag azonosítása az egykori közösségekkel. Az ismeretek bővülésével és a szemléletmód változásával jelentős különbségek figyelhetők meg e kérdésben a régészettörténet egyes korszakai között.

Az őskor kutatásában használt (régészeti) kultúra fogalma alapvetően különbözik a köznyelvben vagy a társadalomtudományokban¹ általánosan használt kultúra-fogalomtól.

A kultúra szó régészeti használata a 19. századra, a régészet tudományággá formálódásának idejére nyúlik vissza. A 19. század második felének romantikus nacionalizmusa, az új nemzetállamok születése nyújtotta azt a kultúrtörténeti közeget, amelyben megszületett a kultúra szó régészeti és őstörténeti használata. Részen az új nemzetállamok (elsősorban Németország) legitimitásának igazolása, az ősiség és a korai nemzeti egység bizonyításának igénye motiválta az őskori Európa etnikai irányú régészeti kutatásait. Ebben a közegben érthető meg Gustaf Kossinna munkássága, akinek fő célja a germánok ősiségének dokumentálása volt az új német állam területén.² Kossinna kutatásai során a késő antik és kora középkori írásos források etnikai leírásait vette alapul, ezeket vetítette vissza az őskorba. Munkájának kiindulópontja a következő hipotézis volt:

„A szigorúan körvonalazott, élesen elkülönülő, zárt régészeti kultúrprovinciák feltétlenül egybeesnek bizonyos nép- vagy törzsterületekkel.”³

Azt, hogy ez a feltevés miért állja meg a helyét, és mi teszi lehetővé az egyes népek és akár több ezer évvel korábbi „kultúrprovinciák” azonosítását, Kossinna azzal magyarázta, nem fordulhat elő az, hogy egy törzs kultúrája teljesen kicserélődjön, egy tőle teljes mértékben idegen nép kultúrájának átvételével.⁴

¹ Az amerikai tudományfelosztás a régészetet is a társadalomtudományokhoz sorolja, az antropológia egyik ágának tekinti, azonban az európai felosztás szerint a történettudományokhoz tartozik.

² Kossinna 1911: 1926.

³ Kossinna 1926: 21.

⁴ Kossinna 1911: 5.

Ez a feltevés a régészeti módszertan szempontjából fontos, ugyanis ez teszi lehetővé, hogy a leletanyagban több száz, esetleg ezer éven keresztül nyomon követhető folyamatos változások mellett fenntartsa az etnikai egység vagy nép kontinuitását, és ezáltal régészeti módszerekkel azonosítsa a germán őshazát. Ehhez a hipotéziséhez társult a népek rangsorolása, a németek felsőbbrendűségének „tudományos” alátámasztása.

Az azonban mindenképpen Kossinna érdeme, hogy az őskori népeket összekapcsolta az anyagi kultúra területi egységeivel, és ezek területi és időbeli változásait a népek tevékenységével magyarázta.⁵ Ez az általa bevezetett és pusztán hipotéziseken alapuló azonosítás később hosszú évtizedekre az ősrégészet megkérdőjelezetlen alapjává vált. Egyben ez tette lehetővé az ősrégészeti leletek történeti interpretációját.

Kossinna nézeteivel és indogermán őshaza elméletével szemben lépett fel Vere Gordon Childe. Ugyanakkor a Kossinna által kidolgozott alapfogalmakat és módszertant a rasszista felhangok elhagyásával Childe – nem titkoltan – maga is átvette. Ő így idézi Kossinnát:

„Az élesen körülhatárolt régészeti kultúrprovinciák mindig egybeesnek jól meghatározott népekkel vagy törzsekkel, a kulturális régiók etnikai régiókkal, a kulturális csoportok népekkel.”⁶

Childe ezt az alapvetést fejlesztette tovább a *régészeti kultúra* máig használatos fogalmává.

„Bizonyos emléktípusok – edények, eszközök, ékszerek, temetkezési rítusok, házformák – állandóan együtt fordulnak elő. Az ilyen szabályosan összetartozó vonások összességét *kulturális csoportnak* vagy egyszerűen *kultúrának* nevezzük. Feltételezzük, hogy az ilyen komplexumok annak a tárgyi kifejeződése, amit ma népek hívnánk. Csak ott, ahol a kérdéses komplexumok szabályosan és kizárólagosan kapcsolódnak egy speciális fizikai típus csontmaradványaihoz, merhetjük a *népet* a *rassz* kifejezéssel helyettesíteni.”⁷

Tehát a különböző helyeken, különféleképpen élő emberek más-más anyagi kultúrát hoznak létre. A rendszeresen együtt előforduló tárgytípusok (pl. edények) és régészeti jelenségek (házformák, temetkezési rítusok) együttese és jól körülhatárolható területi egysége határozza meg a régészeti kultúrát.⁸ Childe *feltételezte*, hogy ezek a régésztileg körvonalazott kultúrák azonosak az egykori népek anyagi kultúrájával.⁹ Az általa definiált régészeti kultúrákat önálló entitásoknak tekintette, melyek az őskor történetírásában a történelmi idők

⁵ Veit 1984: 349–350.

⁶ Childe 1956: 28.

⁷ Childe 1929: v–vi.

⁸ Childe 1956: 123.

⁹ Childe 1929: v–vi.

népeinek szerepét töltötték be. Mint önálló egységek, etnikumok jelzői, következképpen alkalmasak lehettek a modern népek territoriális, politikai igényeinek legitimizálására.¹⁰ Más szóval Childe egyértelműen megfeleltette egymással a régészeti kultúra, a nép vagy etnikum és a nyelv egységét.

A hagyományos régészet az etnikumot homogén, állandó egységnek tekintette, mely területileg egyértelműen és kizárólagosan körülhatárolható, valamint hosszú időn keresztül változatlan formában (vagy legalábbis jól követhető változásokon keresztül) nyilvánul meg. Ez a Kossinnától eredeztethető megközelítés azon a feltevésen alapult, hogy egyes etnikai csoportok bizonyos kulturális vonások objektív és stabil repertoárjával jellemezhetők. Az anyagi kultúra hirtelen változása mögött ezért a hagyományos régészet egyben etnikai változást is látott, amit migrációval, kolonizációval vagy éppen hódítással magyarázott.¹¹

Childe elsősorban nyelvi alapon feleltette meg egymással a régészeti kultúrákat és etnikumokat (ebből kifolyólag pedig a nyelvi egységet is), azonban ennek nehézségeit maga is látta.¹²

A nyelv, etnikum és kultúra azonosításának premisszája hosszú időre belekövesedett az ősrégészeti kutatás gyakorlatába, és annak egyik alappillérévé vált. A régészeti leletanyag egymástól egyértelműen elkülönülő, monolit területi és időbeli egységekbe való sorolása az ősrégészeti kutatás (látszólag) elsődleges feladatává lépett elő, ez jelentette minden további kutatás alapját. Ugyanakkor Childe maga is felismerte, hogy problémák merülhetnek fel a régészeti kultúra körvonalazásakor, mivel nem minden tárgytypus fordul elő mindenhol egy kultúrán belül, és vannak olyan tárgytypusok, amelyek több kultúrában is előfordulhatnak.

„Be kell érniünk a *típusok egyedi együttállásával*, vagyis azzal, hogy csak A kultúrában fordulnak elő együtt ismétlődve az a, b, c és d típusok, bár b típus e, f és g típusokkal együtt megkülönbözteti a B kultúrát, c, h, j és k típusok pedig a C kultúrát és így tovább. Célunk, hogy a b, c és d típusokat elkülönítsük a diagnosztikus típusok sorából, más l, m, n típusokat találva [...], melyek kizárólag együtt és az a típusal fordulnak elő, és ezáltal jobban meghatározzák az A kultúrát.”¹³

Azonban ahelyett, hogy ebből a megfigyelésből levonta volna a megfelelő konzekvenciákat – miszerint nincsenek ilyen egymástól egyértelműen és kizárólagosan elhatárolható egységek –, inkább igyekezett kiküszöbölni a problémát az eredeti fogalom fenntartása érdekében.

¹⁰ Shennan 1989: 5–6.

¹¹ Olsen–Kobyliński 1991: 9.

¹² Ez a megközelítés adódik munkásságának kezdeti körülményeiből is, hiszen Kossinnával szemben éppen az indoeurópai őshaza azonosítása kapcsán lépett fel, ami mindkét részről elsősorban nyelvészeti adatokra támaszkodott.

¹³ Childe 1956: 124.

Mindenképpen Childe érdeme, hogy világosan definiált analitikai egységet adott az ősrégészeti kutatás kezébe, és ezzel a tudományág máig használatos alapjait fektette le. A kultúrhistorikus nézet széleskörű elterjedését elsősorban az a módszertani előnye segítette, hogy megalapozta az anyagi kultúra térbeli és időbeli variációjának klasszifikációs rendszerét.¹⁴ Lehetővé tette, hogy a régészet az őskor történelmi folyamatait kutassa. Ehhez feltétlenül szükséges volt egy olyan kézzel fogható egység körvonalazása, melyet valódi entitásnak, társadalmi és/vagy etnikai egységnek tekinthetünk.

Az 1950-es években a radiokarbon keltezés bevezetéséből adódó kronológiai ellentmondások alapjaiban forgatták fel az őskor kutatását. Ezután a különféle természettudományi kutatások régészeti jelentőségét hangsúlyozó Újrégészet az ősrégészet korábbi módszertani kereteit is revízió alá fogta.

A PROCESSZUALISTA RENDSZERSZEMLÉLET

Az Újrégészet nemcsak az őskor kronológiáját írta újra, hanem alapvetően újfajta szemléletmódot, a régészeti jelenségek új megközelítését és értelmezését jelentette. A hagyományos régészet népek vándorlásával, diffúzióval és a kultúrák közti megfoghatatlan „hatásokkal” magyarázta a leletanyag változását, figyelmen kívül hagyva a környezethez való alkalmazkodást, az önálló fejlődés vagy innováció lehetőségét. A hagyományos régészet célja egyértelműen az őskori történetírás volt, ami a régészeti jelenségek magyarázata helyett megelégedett azok leírásával. Ezzel szemben az Újrégészet egyértelműen megfogalmazta a kulturális jelenségek minél alaposabb leírására és magyarázatára való igényét, amelyhez világos elméleti kereteket állított fel.

A processzualista régészetre rendkívüli hatással voltak a korszak tudományfilozófiai és természettudományos irányzatai. Ez tükröződik a természettudományos (például statisztikai, rendszerelméleti, zoológiai, botanikai) módszerek mind szélesebb körű bevonásában, a kutatás elméleti kereteinek újrafogalmazásában, az alapelvek és magyarázó modellek explicit megfogalmazásában, az általános törvényszerűségek leírására való törekvésben. Ekkoriban kezdett az ősrégészet interdiszciplináris tudományá válni.

A régészeti kultúra fogalmának használatát, nyelvi és etnikai egységgel való egyértelmű megfeleltetését is megkérdőjelezte az Újrégészet. A régészeti kultúra entitásként való kezelése részben abból fakadt, hogy korábban olyan más entitásokkal mint törzs, társadalom, nép vagy etnikai csoport azonosították. Az Újrégészet – és ezzel egyidejűleg az antropológia és a szociológia – nem csupán az egyértelmű azonosságot, hanem a többi fogalom entitás létét is megkérdőjelezte.¹⁵

¹⁴ Jones 1996: 64.

¹⁵ Shennan 1989: 11. Morton Fried például vitatta a törzs létjogosultságát (Fried 1968.), Michael Mann pedig később megkérdőjelezte a társadalom valódi entitás létét. (Mann 1986.)

A processzualista régészet újraértelmezte a régészeti kultúrát: rendszerként tekintettek rá, a kulturális evolúciót és a szociális folyamat funkcionista magyarázatát helyezték előtérbe.¹⁶ David Clarke a rendszerelmélet alapján finomította és dolgozta át a fogalmat. Szerinte a régészet alapvető analitikai egysége az attribútum, ezekből épül fel a tárgy, majd a típus és a leletegyüttes, ezekből pedig a kultúra.¹⁷

„A szociokulturális rendszer egy olyan egységrendszer, melyben minden kulturális információ az egymással érintkezésben álló attribútumok stabil, de állandóan változó hálózata, mely egy komplex egészet, dinamikus rendszert alkot.”¹⁸

A kultúrát dinamikus, politetikus egységnek tekintette, amely egymással állandó kölcsönhatásban lévő alrendszerekből (gazdaság, vallás, anyagi kultúra, társadalmi szerkezet) áll. A kultúrát ezek mindegyike, más kultúrákkal való kapcsolata, a környezethez való alkalmazkodása is befolyásolja.¹⁹ Ugyanez a szemlélet tükröződik Colin Renfrew kultúra-felosztásában is (társadalom, létfenntartás, hit és gondolkodás, kapcsolatok és csere, technológia).²⁰

A kultúra Louis Binford felfogásában adaptáció vagy extraszomatikus eszköz rendszere, ami magában foglalja az emberek, helyek és tárgyak közti kapcsolatok komplex rendszerét.²¹

„A kultúrát egy hatalmas áramló folyamannak tekintjük kisebb variációkkal a fogalomalkotási normákban, ami az edénykészítés, házasságkötés [stb.] helyes módját illeti.[...] Ezek a fogalomalkotási különbségek időről időre térben és időben különböző pontokon kristályosodnak ki, különálló és néha feltűnő kulturális tetőpontokat eredményezve, ami lehetővé teszi számunkra, hogy a kultúra folytonosságát kulturális fázisokra bontsuk.”²²

A régészeti kultúrák folyamatossága a kapcsolat és interakció terméke, a diszkontinuitás pedig a távolság és szeparálódás jele.²³ Binford szemléletében is benne foglaltatik az a korábbi kultúrhistorikus nézet, mely szerint a kultúrák önálló entitások. Nála is nyomon követhető, hogy a korábban általánosan használt régészeti kategóriákat és módszereket igyekszik megtartani, miközben átértelmezi őket.

¹⁶ Jones 1997: 26.

¹⁷ Clarke 1968: 206.

¹⁸ Clarke 1968: 42.

¹⁹ A környezet szintén alrendszerekből épül fel: flóra, fauna, klíma, geológia. (Clarke 1968: 23. kép.)

²⁰ Renfrew 1972: 15–44, 440–504.

²¹ Binford 1965: 209.

²² Binford 1965: 204.

²³ Jones 1997: 25.

Bár Clarke kritizálta a régészeti kultúra merev és monotonikus fogalmát, ami leginkább intuíción és esetleges osztályozáson alapul,²⁴ mégis továbbra is olyan egységnek tekintette, amely az emberi csoportok kulturális tradícióit jeleníti meg. Újrdefiniálta a régészeti kultúra fogalmát, hangsúlyozva, hogy az anyagi kultúra, az etnikai, nyelvi és biológiai egység területileg többnyire nem esik egybe. Ennek illusztrálására az azóta híressé vált bantu példát említette. Etnográfiai kutatások alapján kiderült, hogy a bantu nyelvcsoport, a bantu kultúra, a bantu technokomplexum, a bantu rassz területileg nem esik egybe. Ezeknek csupán egy kicsi közös metszetét adja a bantu etnikai-politikai csoport, ám semelyik két csoport nem egyezik egymással területileg.²⁵

Clarke szükségesnek tartotta a régészeti adatok finomabb megközelítését, aminek segítségével komplexebb szerkezet tárható fel. Végső soron munkája csak kísérlet arra, hogy feloldja az ellentmondásokat és kiküszöbölje a hiányosságokat, de nem látja be, hogy a probléma a gyökerektől ered: a régészeti kultúra valódi egysége nem létezik, csupán különböző faktorok által létrejött különböző elterjedések esetleges összefüggése figyelhető meg. Az egyes tárgytipusok és jelenségek térképre vetítésekor hamar kiderül, hogy nincsenek olyan világosan körülhatárolható, elkülönülő egységek, amelyeket Childe remélt, hanem ezek bonyolult, egymást fedő hálózata alkotja a kultúrát, melyek általában területileg sem teljesen fedik egymást.²⁶ Renfrew is figyelmeztetett arra, hogy a régészeti kultúra – Childe által feltételezett – jól körülhatárolható területi egysége nem létezik, és nem feltétlenül volt realitása a kérdéses időben.²⁷

A régészeti kultúra hagyományos felfogásának és etnikai, nyelvi egységgel való azonosításának megkérdőjelezése után a processzuális régészet kerülte az etnikai kérdések vizsgálatát az írott forrásokat megelőző időszakokban, ami a II. világháborút követő európai légkör ismeretében könnyen érthető. Az etnicitás antropológiai kutatásában Fredrik Barth munkássága jelentett fordulópontot. Felismerte, hogy etnikai határok annak ellenére léteznek, hogy információáramlás, emberek mozgása, fontos szociális kapcsolatok valósulnak meg rajtuk keresztül, egyszóval a határok nem a kapcsolat hiányát jelentik.²⁸ Ez a megállapítása rendkívül tanulságos a korábbi régészeti magyarázatokra nézve, éles ellentétben áll a hagyományos régészet felfogásával, amikor az éles kulturális különbségeket, határokat a kapcsolatok hiányával magyarázták. Ez a felfogás helyenként még az Újrégészet kultúraértelmezésében is tetten érhető.

Barth munkásságát követően fordult nagyobb figyelem az etnikum felé, első sorban a történeti korról foglalkozó régészek körében.²⁹ Gyakran az etnikum fogalma vette át a korábban kultúrának vagy törzsnek titulált (és elégtelennek

²⁴ Jones 1997: 109.

²⁵ Clarke 1968: 371–374.

²⁶ Shennan 1989: 13.

²⁷ Renfrew 1987: 216–217.

²⁸ Barth 1969: 9–10.

²⁹ Olsen–Kobyliński 1991: 5.

bizonyult) egység helyét.³⁰ Ez nem csupán a szakkifejezés üres változását jelentette, hanem a kutatás orientációjának változását is. A kutatók figyelme a szociális cselekvők önmeghatározása, a csoporthatárok értelmezése és a szociokulturális csoportok közti kapcsolatok felé fordult.³¹ Ez a szemléletváltás együtt járt az etnikum fogalmának régészeti átértelmezésével is.

„Az ethnosz [...] emberek szilárd csoportja, amely egy adott területen történetileg alakul ki, viszonylag stabil, közös nyelvi és kulturális jellemvonásai vannak, továbbá felismeri egységét és más hasonló csoportoktól való eltérését (öntudat), és ezt saját maga által választott névvel juttatja kifejezésre (ethonüm).”³²

Az etnicitás fogalmához köthető tényezők: a közös territórium, illetve terület, a közös leszármazás, a közös nyelv, szokásbeli, illetve kulturális közösség, hitvilágbeli, illetve vallási közösség, öntudat, azonosságtudat, identitás, a csoport identitását kifejező saját név (ethonüm), közös eredettörténet (vagy mítosz), amely leírja a csoport származását és történetét.³³

Ezek alapján úgy tűnik, hogy az etnikai egység jól körülhatárolható, bizonyos kritériumok alapján világosan meghatározható jelenség. Azonban maga Renfrew is felhívta a figyelmet, hogy vannak olyan etnikai csoportok, melyek nagyon öntudatosak és tagjaik a csoporthoz tartozásukat öltözékükben, ékszerekben, viseletben is kifejezik, de vannak olyanok is, melyekre ez nem jellemző és semmilyen jól látható módon nem tükrözik különállásukat.³⁴ Kérdéses, hogy a fenti kritériumok közül régészeti esetleg megfogható kulturális és/vagy vallási közösség elegendő-e az etnikai egység körvonalazásához, mivel a többi jellemzőről általában semmilyen forrás nem áll az ősrégészet rendelkezésére. Egyedül a közös terület nyújthat további segítséget, ám éppen e határvonal meghatározásának módszertani problematikája képezi polémia tárgyát. Be kell látnunk, hogy mindez a kritériumrendszer csak abban az esetben használható, ha elfogadjuk, hogy statikus kapcsolat létezik az etnikai csoport és az anyagi kultúra egysége között. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez a kapcsolat is megkérdőjelezhető. További nehézséget jelenthet, hogy egy területen belül egymás mellett egyidejűleg élhettek önálló etnikai csoportok, és az etnicitás egyszerre különböző szinteken is működhet.³⁵

Az etnikai csoportok kutatásában félrevezető lehet az a külső nézőpont, mely a kívülről jól látható, a kutató által meghatározott és objektívnek tekintett kulturális vonások alapján különít el etnikai egységeket.³⁶ Holott az etnikai csoport lényege

³⁰ Cohen 1978: 379.

³¹ Jones 1996: 66.

³² Renfrew–Bahn 1999: 181. Idézi Dragadze 1980: 162-t.

³³ Renfrew–Bahn 1999: 181.

³⁴ Renfrew 1987: 216–217.

³⁵ Olsen–Kobyliński 1991: 22–23.

³⁶ Lásd a fenti kritériumok felsorakoztatását.

éppen az, hogy a csoport tagjai mi alapján és hogyan határozzák meg önmagukat.³⁷ Ennek felismerése pedig még a kortárs példák esetében is nehézségekbe ütközhet.

A processzualista felfogás továbbra is elfogadta, hogy bizonyos körülhatárolható régészeti elterjedések (hacsak a stilisztikai variáció szintjén is) összefüggenek az etnikai csoportokkal. A stilisztikai attribútumok térbeli és időbeli kontinuitását továbbra is kulturális tradíciókkal, vagyis az etnicitás passzív termékeként értékelték.³⁸ Ugyanakkor a régészeti, etnikai és nyelvi egységek egyértelmű megfeleltetését elvetették.

A kultúra területi egységként való használata alkalmas lehet pusztán leíró célból, azonban veszélyessé válhat, ha további elemzésekhez használjuk őket. Ez már önmagába foglalja ugyanis a kultúra önálló entitásként való kezelését minden járulékos következményével együtt. Éppen ezért sem etnikai, sem történeti egységként való felhasználása nem helyes, mert a régészeti kultúra nem önálló entitás. Gyakorlatilag nem több mesterségesen létrehozott terminus technicusnál.³⁹

A POSZTPROCESSZUALISTA FELFOGÁS

A posztmodern filozófia és társadalomtudományok a régészetelméletre is hatással voltak. Ennek fényében a posztprocesszualis irányzat követői elvetették a korábbi rendszerelméleti, funkcionalista megközelítést, nem elégedtek meg a régészeti kultúra fogalmának finomításával, hanem azt alapjaiban kérdőjelezték meg. A posztprocesszualisták továbbá azt is a processzualista régészek szemére vetették, hogy elemzéseikben figyelmen kívül hagyták az egyén és az ideológia szerepét, túlhangsúlyozták a kultúra adaptív-funkcionalista jellegét, valamint lehetetlennek tartják a pozitivistá, objektív megközelítést. Ezzel szemben a processzualisták túlságosan szubjektívnek tartják a posztprocesszualisok megközelítését, akik azt hangsúlyozták, hogy a kutató személyisége, saját kultúrája és szemléletmódja nem független kutatásaitól, eredményeinek értelmezésétől. A korábbi pozitivistá felfogás helyett a posztprocesszualisták inkább a hermeneutikai megközelítést helyezték előtérbe. Míg az Újrégészet az általánosításra és általános érvényű szabályosságok lefektetésére tett kísérleteket, addig a posztprocesszualisták az egyes anyagi kultúrák és társadalmak egyediségét hangsúlyozták. Éppen ezért szerintük minden kultúrát önmagában, saját kontextusában kell vizsgálni és értelmezni.

Írásaikban következetesen kerülnek a régészeti kultúra fogalmának használatát, csak az anyagi kultúra kifejezést használják. A kultúra homogén területi egységként való vizsgálata helyett egyes lelőhelyekre koncentrálnak, ezek leletanyagát egy-egy másik lelőhely anyagával vetik össze az azonosságok és különbségek részletes leírásával. A korábbi homogenitás, egységesség hangsúlyozásával szemben a sokszínűséget, a társadalmi egységen belüli kulturális diverzitást helyezik előtérbe.

³⁷ Barth 1969: 10. Olsen–Kobyliński 1991: 7–8.

³⁸ Jones 1997: 107–108, 112.

³⁹ Shennan 1989: 6.

A régészeti kultúra fogalma sem valódi entitásként, sem az identitás kifejezőjeként nem bizonyult megfelelőnek. Teoretikus régészek a használatának mellőzése mellett foglaltak állást, de tovább keresték azt a jelenséget, amely az identitás kifejezésében szerepet játszhatott, és ezért fogódzót nyújthat a múltbeli közösségek határainak megállapításához. Így fordult a kutatók figyelme a stílus felé. Már Binford is úgy gondolta, hogy a stílus lehet az, amit az etnikai identitás kérdésében vizsgálni érdemes, mivel azt gyakorlati okok nem szabályozzák.⁴⁰

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején újraértelmezték a stílus fogalmát. Kommunikációs formaként és szociális jelzőként tekintettek rá, ami egyszerre funkcionális és adaptív szerepet tölt be, a környezeti és társadalmi nyomás idején megkönnyíti az információcserét a társadalmi és vallási azonosítás, a leszármazás vagy státusz esetében.⁴¹ A stílus lehet aktív vagy passzív, aszerint, hogy kifejez-e identitást vagy hiányzik ez a speciális célja.⁴² Pauline Wiessner a csoportidentitást kifejező stílus elkülönítésére alakította ki az emblematikus, és az egyéni identitás kifejezésére a megerősítő stílus fogalmát. Az emblematikus stílus az anyagi kultúrában lévő formális variáció, ami egy bizonyos célközösség felé továbbít üzenetet egy társadalmi csoport leszármazásáról vagy identitásáról, ezért a társadalmi csoportok és a köztük lévő határok létezéséről hordoz információkat, nem pedig a köztük lévő vagy rajtuk átívelő interakció mértékéről. Ehhez képest a megerősítő stílus az anyagi kultúrában lévő olyan formális variáció, ami az egyéni identitásról hordoz információkat, jelezve az interperszonális kapcsolat mértékét a régészeknek.⁴³

Wiessner kimutatta, hogy a lánzsahegyek emblematikus stílust képviselnek a busmanoknál, és egybeesnek a nyelvi határokkal.⁴⁴ Kérdéses, hogyan lehet felismerni az emblematikus stílust. Ott, ahol sikerül összefüggést találni az életkor, a társadalmi nem vagy osztály és egy stílus között, felmerülhet ennek lehetősége. Persze problémák adódhatnak, ha egy adott csoport definíciója csak rövid ideig vagy változó formában jelent meg.⁴⁵

Ezzel szemben James Sackett ugyan nem zárta ki a stílus aktív szerepét, de a tárgyak stilisztikai variációjának túlnyomó többségét passzívnak tekintette, szerinte a stilisztikai variáció többnyire abból ered, ahogyan a kulturális előírások változnak arról, hogy mit hogyan kell csinálni. Erre vezette be az izokresztikus variáció fogalmát.⁴⁶ Szerinte az anyagi kultúra az etnikai szimbolizmus rengeteg elemét hordozza, mivel etnikailag körülhatárolt kontextusban jön létre.⁴⁷

⁴⁰ Binford 1962: 220.

⁴¹ Jones 1997: 113.

⁴² Sackett 1982.

⁴³ Wiessner 1983: 257–258.

⁴⁴ Wiessner 1983.

⁴⁵ Shennan 1989: 21.

⁴⁶ Sackett 1982; 1985.

⁴⁷ Sackett 1982; 1985. A stílus fogalmáról, használatáról és jelentéséről hosszadalmas vita bontakozott ki Wiessner és Sackett között. A vitáról összefoglalóan lásd Shennan 1989: 18–21; Jones 1997: 111–122.

A későbbiekben Wiessner hangsúlyozta, hogy a stílus szerepe a kontextustól és a feltételektől függ. Szerinte izokresztikus variáció, ami nem fejez ki etnikumot, csak ott fordul elő, ahol a tárgyaknak nincs nagy jelentősége. Ugyanakkor a stílust és az izokresztikus variációt nem lehet élesen elválasztani egymástól.⁴⁸ Nem szabad összekeverni a stiláris területi variációkat az etnikumokkal. Definiójánál fogva az emblematis stílus reprezentálhatja az etnikumot, de egyes esetekben kort, nemet vagy társadalmi osztályt is.⁴⁹

Carter Bentley pedig Pierre Bourdieu habitus fogalmának használatát vette át, ami hasonló Sackett izokresztikus variációjához, ugyanakkor nemcsak az anyagi kultúrára vonatkozik, hanem általánosságban a szociális életre is. A habitus jelenti az összekötő kapcsolatot a szubjektív identitás és az objektív kontextus között.⁵⁰

Posztprocesszualista megközelítés szerint megfigyelhető a szociális élet különböző aspektusainak az anyagi kultúrában, szokásokban való bonyolult tükröződése, és a tárgyak tudatos vagy tudatalatti használatának komplex hálózata. Hiú remény viszont azt várni, hogy ezek a különböző szinten működő hálózatok egységes, körülhatárolható területi egységet fognak kirajzolni. A stílus csupán egy elem ebben a hálózatban, ami egyes esetekben tükrözheti az identitást, a csoporthoz való tartozást.

Az 1960-as évek végétől a nyugat-európai antropológiában és a szociológiában általánosan elfogadott nézet lett, hogy az etnikai csoportok dinamikusan változó, relatív és szituációfüggő jelenségek. Az etnikai csoportok határai és az egyének (ön)meghatározása térben és időben változik, az identitás pedig gyakran gazdasági és politikai kapcsolatokkal összefüggő stratégiai manipuláció következménye.⁵¹

Ez a szemlélet a régészetben csak később tükröződött. Az etnikai csoportok dinamikusan és instrumentális jelenségként való kezelése, amiben az anyagi kultúra aktív szerepet játszik a csoportok közti manipuláció és igazolás megtévesztőjeként, csak a posztprocesszualista régészetben került előtérbe.⁵² Hodder hangsúlyozta, hogy az etnikai öntudat mértéke és így következképp annak az anyagi kultúrában való tükröződése is időről időre változik, gazdasági és/vagy politikai nyomás alatt intenzitása növekszik.⁵³

Ezt felismerve sorra születtek azok az etnoarcheológiai és antropológiai tanulmányok, amelyek az etnikai egység és anyagi kultúra kapcsolatára igyekeztek rávilágítani.⁵⁴ Például Christopher DeCorse három, egymással szomszédos, bizonyos kulturális vonásaikban közös Sierra Leone-i etnikai csoportot vizsgált,

⁴⁸ Wiessner 1989.

⁴⁹ Shennan 1989: 20.

⁵⁰ Bentley 1987.

⁵¹ Jones 1997: 110.

⁵² Jones 1997: 110; Hodder 1982; Shennan 1989.

⁵³ Hodder 1977; 1979; 1982. Ugyanakkor erre ellenpéldát is találhatunk. Lásd Olsen–Kobyliński 1991: 20.

⁵⁴ Itt kell megjegyezni, hogy az anyagi kultúra fogalma és a hagyományos vagy processzualista értelemben vett régészeti kultúra fogalma nem ugyanaz. Ebben a tekintetben lényeges különbséget jelent, hogy az antropológiai esettanulmányok egy-egy egyéb módszerrel körvonalazott

akik önmagukat is önálló etnikai egységként határozták meg, és ez a kívülállóknak számára is nyilvánvaló volt. Különállásukat anyagi kultúrájuk kevéssé tükrözte, így régészeti szempontból is meglehetősen hasonlóknak tünnének. Kerámiájuk igen nagy változatosságot mutatott térben és időben egyaránt. Ez esetben a kerámia nem tükrözte az etnikai csoportokat. Ha a kerámia különbségei alapján akarnánk itt etnikai csoportokat meghatározni, gyakorlatilag a kerámiakészítő kézművesek mozgását értelmeznénk. A kutatásból kiderült, hogy ezen a területen a rituális élet tárgyai a leginkább etnikumjelzők. Összességében DeCorse meglehetősen szkeptikus az anyagi kultúra és az etnikumok kapcsolatát illetően. Szerinte akkor lehet esetleg kapcsolatot találni e kettő között, ha a kulturális vonásokat, tárgyakat és attribútumokat együttesen vizsgáljuk.⁵⁵

Ian Hodder Kenyában a Tugen, Pokot és Njemps etnikumokat kutatta. Kimutatta, hogy vannak olyan tárgytipusok, melyek használata és elterjedése a csoportok közti mindennapi kontaktus ellenére is egybeesik az etnikai határokkal, de vannak olyanok is, melyek átszelik azokat. Különbség mutatkozott a tárgyak határon keresztüli mozgásának irányában, a férfiakhoz és nőkhez köthető, határokat átlépő tárgyak mennyiségében, és időbeli változás is dokumentálható volt. Végül arra a következtetésre jutott, hogy az etnikai identitás hangsúlyosabb megjelenítésében és megőrzésében a közösségekre nehezedő nyomás, a versengés játszotta a fő szerepet.⁵⁶ Hodder kimutatta, hogy a tárgyakat nemcsak eszközként használták, hanem az életkoron, nemén és etnikumon alapuló identitás kezelésében aktív manipulációs eszközként is szolgáltak. Szerinte minden tárgynak jelentése van, amit a régészek a kontextus alapján képesek felismerni.⁵⁷

Roy Larick a Loikop etnikum életében rendkívül fontos szerepet betöltő lándzsákat vizsgálta, melyeknek egyszerre van gyakorlati és szimbolikus funkciója. Az etnikai identitás és a társadalmi kor a lándzsa formájából egyértelműen megállapítható, ezenkívül a társadalmi státusz létrehozására és manipulálására is használják. A lándzsa stílusa korcsoportonként változik; méretének, formájának, arányának némely jellegzetességét a szomszédos közösségektől vették át. A lándzsák az etnikumon belül legalább akkora diverzitást mutatnak, mint a szomszédos etnikumok között. Ha ezt az elterjedési mintázatot egy régész elemezné, könnyen etnikai különbségekkel magyarázná a korcsoportok változatosságát. Jól látszik, hogy az etnikumok közti és az etnikumon belüli különbségek ugyanazon a tárgytipuson hasonló vonásokkal jelennek meg, mégis mást jelentenek.⁵⁸

---

társadalmi egység anyagi kultúráját és tárgyhasználatát vizsgálják, míg a régészetben ennek éppen ellenkezője történik.

⁵⁵ DeCorse 1989: 138.

⁵⁶ Hodder 1977.

⁵⁷ Hodder 1982. Hodder ebben a könyvében számos további etnoarcheológiai példát hoz a tárgyak szociális használatára.

⁵⁸ Larick 1986.

Hodder felismerte és a régészetben is széles körben elismertette azt a felfogást, hogy az anyagi kultúra aktív szerepet tölt be egy közösség életében, nem csupán tükrözi a társadalmat. A tárgyak jelentése kontextusukból érthető meg.

Az etnoarcheológiai példákból kiderül, hogy vannak olyan kulturális jelenségek, amelyek egybeesnek az etnikai határokkal, és így azokat jól tükrözik, míg mások egyáltalán nem. Egyre több régész elfogadta, hogy az etnikai csoportok öntudattal és öndefinícióval rendelkeznek, a vélt vagy valós kulturális különbségek felfogásán alapulnak, ezért hasonlóságaik és különbségeik ritkán tükröződnek az objektív kulturális vonások összességében.⁵⁹ Az etnikai identitás nem egy állandó kategória, hanem tünékeny, szituációfüggő jelenség.⁶⁰ Az etnicitás kommunikációja aktív folyamat, mely magába foglalja a politikai és gazdasági források manipulációját is.⁶¹ Az etnikai csoportoknak lehetnek határaikon átívelő szociális és kulturális közös vonásaik, ugyanakkor a csoporton belül is lehetnek jelentős variációi. A régészeti módszertan szempontjából rendkívül jelentős az a felismerés, hogy az etnikai csoport léte nem a társadalmi és fizikai izoláció terméke, hanem a tudatos különbözőség folyamatos megnyilvánulása a szociális interakció folyamatában.⁶² A hagyományos régészeti felfogás – mely az anyagi kultúra különbözőségét egyértelműen etnikai különbözőséggel és az anyagi kultúra változását etnikai változással magyarázta, ahol a hasonlóság a közeli kapcsolatokat, a különbözőség pedig a kapcsolat hiányát jelentette – ennek tudatában egyértelműen tévútra visz. Az etnoarcheológiai példák fontos tanulsága, hogy az anyagi kultúrában megfigyelhető éles határokon keresztül is nagyon szoros kapcsolatok figyelhetők meg, ami ismét ellentmond a hagyományos értelmezésnek.

Azzal együtt, hogy a régészek is felismerték az etnicitás dinamikusan változó és szituációfüggő természetét, még mindig elfogadták, hogy az etnikai csoportok jól körülhatárolható szociokulturális entitások.⁶³ Csak nagyon kevesen vonták le a legújabb antropológiai kutatások konzekvenciáit, amelyek megkérdőjelezték az etnikai csoportok jól körülhatárolható, monolit territoriális egység létét.⁶⁴

Az etnikum régészeti meghatározásának alapjai lehetnek a rituális viselkedés jelei és olyan regionális jellegzetességek, megkülönböztető jegyek, amelyek máshol nem fordulnak elő. A konkrét történeti kontextus ismeretét sokan elengedhetetlennek tartják. A nyelv és a meghatározott viselkedési normák szintén komoly szerepet játszhatnak az etnikai öntudat fenntartásában.⁶⁵ E tényezők egyenként nem feltétlenül reprezentálják az etnikai identitást, többségüket az őskor időszakában nem lehet vizsgálni. Az antropológiai példákból jól látszik, hogy nem állítható fel olyan általános törvényszerűség, mely alapján minden

⁵⁹ Jones 1997: 108.

⁶⁰ Shennan 1989: 13–14.

⁶¹ Jones 1997: 113.

⁶² Jones 1996: 66, 71.

⁶³ Jones 1997: 110. Lásd például Hodder 1979; Kimes et al. 1982.

⁶⁴ Jones 1997: 110.

⁶⁵ Olsen–Kobyliński 1991: 16.

esetben egyértelműen körvonalazható lenne egy etnikai csoport határa. Az etnikai szimbolizmus egyértelműen kultúrspecifikus, ezért univerzális felállítására kevés a remény.⁶⁶ Az etnikai identitás tárgyi és/vagy szellemi kifejezése térben és időben széles skálán mozog, ezért minden esetben csak a vizsgált leletanyag egyedi és önálló értelmezése lehet célravezető.

Kérdéses, hogy mikortól van értelme egyáltalán etnikai csoportokról beszélni. Ernest Gellner felvetette, hogy ez a kategória csupán az iparosodás következménye, és korábban osztályhoz tartozás alapján határozták meg önmagukat az emberek. Ám az etnikai identitástudat ennél sokkal régebbre nyúlik vissza. Anthony Smith szerint ez már a Kr. e. 3. évezredben megfigyelhető a sumer és egyiptomi városállamok és királyságok esetében. Ugyanakkor ezek az elemzések továbbra is az írott forrásokból indulnak ki, és stabil formációknak tekintik az etnikai identitást. Ezekből a leírásokból éppen az nem válik világossá, ami az etnicitás lényege lenne: a leírt etnikai meghatározás egybeesett-e az öndefiníálással. Többen felvetették, hogy az etnicitás az államok, illetve a komplex társadalmak kialakulásának terméke.⁶⁷ Erősen vitatott, hogy létezett-e már etnicitás az őskorban is. Ha volt is, jelentősen különbözhetett attól, amit akár a mai példák alapján vagy a közelmúltból ismerünk.⁶⁸

Patrick Geary megkérdőjelezte, hogy az antik és középkori szerzők leírásaiban szereplő etnikumok és népek azonosak lennének a mai fogalmaink szerint vett etnikumokkal vagy népekkel, mivel ezek a szerzők az eredet, szokások, nyelv és törvények alapján határozták meg az etnikumokat, amelyek mai felfogásunk szerint mind szubjektív fogalmak. Ezek együttese nem határozza meg az etnikai identitást. A középkori történetírók feltételezték, hogy az etnicitás objektív kategória, pontos leírással megfogható. Alaposabb forráskritika után kiderül, hogy az antik szerzők etnikai címkéiket elsősorban politikai kontextusban használták az aktuális hatalom adott érdekeinek megfelelően. Ehelyett a kora középkori etnicitást egyének és csoportok saját maguk vagy mások speciális célokért és speciális körülmények között történő identifikációs szubjektív folyamatának kellene tekintenünk. Az etnicitás nem objektív, hanem szubjektív, képlékeny kategória.⁶⁹ Éppen ezért csak elhibázott lehet az a régészeti felfogás, amely ezen írásos források felhasználásával próbál etnikumokat definiálni, és az etnikai identitást vagy csoportot mindig egyformán létező, objektív egységnek tartja.

Könnyen belátható, hogy ha a mai értelemben vett etnikumokról nem is beszélhetünk az őskori Európában, akkor is lehettek olyan közösségek, akik valamilyen formában, különböző okokból, együvé tartozónak érezték magukat. Talán helyesebb lenne az identitás szó használata, ami jól tükrözi a társadalmi csoporthoz való tartozást és az önmeghatározást, de mentes a negatív történeti felhangoktól. Az ilyen csoportok régészeti anyagban való elkülönítéséhez a vallási élet elemei,

⁶⁶ Jones 1997: 124.

⁶⁷ Bentley 1987; Shennan 1989: 14–15.

⁶⁸ Shennan 1991: 30.

⁶⁹ Geary 1983.

a regionális jellegzetességek és a tárgyhasználat értelmezése nyújthat lehetőséget. Nem szabad elfeledni, hogy a szociális élet szövevényes hálózatában és ennek tárgyi megnyilvánulásában a csoportidentitás kifejezése csak egy mozzanat.

* * *

A régészeti kultúrával kapcsolatos polémia mögött gyakorlatilag az az alapvető kérdés húzódik meg, hogy az ősrégészeti kutatások során mit tekinthetünk a legnagyobb társadalmi egységnek, és ezt régészeti módszerekkel hogyan határozhatjuk meg. A kérdés az, hogyan lehet meghatározni – ha egyáltalán ez lehetséges – az egyes háztartásokon vagy településeken túlmutató közösségeket, akik magukat összetartozónak tekintették az adott időszakban. Képes-e arra az ősrégészet, hogy feltárja az egykor valóban létező, őskori entitások, közösségek határvonalat.

A régészeti kultúra fogalmának változása ebből a szempontból érthető meg. A hagyományos, történeti szemléletű ősrégészet célja az őskori történetírás volt. Ehhez olyan egységre volt szükség, ami a történeti idők népeinek, etnikumainak szerepét töltötte be. Ez lett a régészeti kultúra, amely e szemléletmód szerint azonos az etnikai egységgel és nyelvvel. Az azonosítás megkérdőjelezése és a régészeti kultúra fogalmának finomítása után a processzualista régészek kerültek az etnikai identitás kutatását, ami a II. világháborút követő időszakban nem is meglepő. Ez az óvatosság csak az 1980-as évektől kezdett változni. A sokszínű posztprocesszualista megközelítésben helyet kapott a korábbi, régészetben általános szemléletmódtól gyökeresen különböző identitáskutatás is. Az anyagi kultúra aktív használatának és az etnicitás változékonyságának felismerése az általánosítás felől az egyedi értelmezés szükségessége felé fordította a kutatók figyelmét.

A kérdés szociológiai és antropológiai megközelítése mellett az archeogenetikai kutatások előretörése újabb jelentős információforrást jelent. Ugyanakkor ez további kérdéseket is felvet a fizikai antropológia, a nyelvek és a kultúra kapcsolatáról, azonosságáról. A legújabb kutatások részben ezek szintetizálása felé fordulnak, másrészt pedig az egyes tudományterületek összemérhetetlenségét hangsúlyozzák.⁷⁰

A régészeti kultúra használatát az ősrégészet kutatói ma sem mellőzik teljes mértékben, csupán a tudatos posztprocesszualista irányzat zárkózik el használatától, mások ma is analitikai egységként használják.

⁷⁰ Az archeogenetikai kutatások és az itt tárgyalt kérdéskör kapcsolatára érdemes lenne egy újabb tanulmányt szentelni, de ez már meghaladja a jelen írás kereteit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barth, Fredrik (szerk.) 1969: *Ethnic groups and boundaries*. Bergen
- Bentley, Carter G. 1987: Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History* 29. 24–55.
- Binford, Louis R. 1962: Archaeology as anthropology. *American Antiquity* 28. 217–225.
- Binford, Louis R. 1965: Archaeological systematics and the study of culture process. *American Antiquity* 31. 203–210.
- Childe, V. Gordon 1929: *The Danube in Prehistory*. Oxford
- Childe, V. Gordon 1956: *Piecing Together the Past. The interpretation of archaeological data*. London
- Clarke, David L. 1968: *Analytical archaeology*. London
- Cohen, Ronald 1978: Ethnicity: problem and focus in anthropology. *Annual Review of Anthropology* 7. 379–403.
- DeCorse, Christopher R. 1989: Material aspects of Limba, Yalunka and Kuranko ethnicity: archaeological research in north-eastern Sierra Leone. In: Shennan, Stephen June (szerk.): *Archaeological approaches to cultural identity*. London–New York, 125–140.
- Fried, Morton H. 1968: On the concepts of “tribe” and “tribal society”. In: Helm, June (szerk.): *Essays on the problem of tribe*. Seattle, 3–20.
- Geary, Patrick J. 1983: Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 113. 15–26.
- Hides, Shaun 1996: The Genealogy of Material Culture and Cultural Identity. In: Graves-Brown, Paul – Jones, Sian – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London–New York, 25–47.
- Hodder, Ian 1977: The distribution of material culture items in the Baringo District, Western Kenya. *Man* 12. 2. 239–269.
- Hodder, Ian 1979: Social and economic stress and material culture patterning. *American Antiquity* 44. 446–454.
- Hodder, Ian 1982: *Symbols in action*. Cambridge
- Jones, Sian 1996: Discourses of Identity in the interpretation of the past. In: Graves-Brown, Paul – Jones, Sian – Gamble, Clive (szerk.): *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*. London–New York, 62–80.
- Jones, Sian 1997: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the past and present*. London–New York
- Kimes, Thomas – Haselgrove, Colin – Hodder, Ian 1982: A method for the identification of the location of regional cultural boundaries. *Journal of Anthropological Archaeology* 1. 113–131.
- Kossinna, Gustaf 1911: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Mannus-Bibliothek 6. Würzburg
- Kossinna, Gustaf 1926: *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin–Lichterfelde
- Larick, Roy 1986: Age grading and ethnicity in the style of Loikop (Samburu) spears. *World Archaeology* 18. 2. 269–283.
- Mann, Michael 1986: *The sources of social power. Volume I. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge

- Olsen, Bjørnar – Kobyliński, Zbigniew 1991: Ethnicity in anthropological and archaeological research: a Norwegian-Polish perspective. *Archaeologia Polona* 29. 5–27.
- Renfrew, Colin 1972: *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B. C.* London
- Renfrew, Colin 1987: *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins.* London
- Renfrew, Colin – Bahn, Paul 1999: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat.* Budapest
- Sackett, James R. 1982: Approaches to style in lithic archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology* 1. 59–112.
- Sackett, James R. 1985: Style and ethnicity in the Kalahari: a reply to Wiessner. *American Antiquity* 50. 151–159.
- Shennan, Stephen 1989: Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: Shennan, Stephen J. (szerk.): *Archaeological approaches to cultural identity.* London–New York, 1–32.
- Shennan, Stephen J. 1991: Some current issues in the archaeological identification of past peoples. *Archaeologia Polona* 29. 29–37.
- Veit, Ulrich 1984: Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe: Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte. *Saeculum* 35. 326–364.
- Wiessner, Pauline 1983: Style and social information in Kalahari San projectile points. *American Antiquity* 48. 253–76.
- Wiessner, Pauline 1989: Style and changing relations between the individual and society. In: Hodder, Ian (szerk.): *The meanings of things.* London, 56–63.

Langó Péter

A Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának kutatása mint nemzeti régészet

Kutatástörténeti áttekintés

„Senki sem találta még fel azt az eljárást, mellyel függetleníteni lehetne a tudóst az őt körülvevő környezettől, attól a tényről, hogy tudatosan vagy öntudatlanul egy bizonyos társadalmi kaszthoz tartozik, vagy a világról alkotott elképzeléseitől, vagy társadalmi helyzetétől, vagy éppenséggel attól, hogy egy adott társadalom tagjaként éli mindennapjait. Ezek a tényezők mind jelen vannak a munkájában, még akkor is, ha jó szándékúan igyekszik megőrizni függetlenségét, s megpróbál túllépni előítéletein, és megkísérlí távol tartani magát a hétköznapiok kíméletet nem ismerő kötöttségeitől.”¹

Sok nép korai története, etnogenezise meghatározó szerepet tölt be az adott nép történelmi tudatának alakulásában.² A származástudat kérdése gyakran különböző politikai nézetekkel is kapcsolatba került. Az eredettudat nem egyszer teljesen fiktív elemeket is tartalmazott, melyek egy-egy csoport politikai törekvéseit és az annak szolgálatába állított érvrendszer erősítését voltak hivatva biztosítani.³ Ez a gyakorlat tetten érhető a magyar történeti tudat alakulása esetében is. Az államalapítás, a magyar honfoglalás és az ezt megelőző időszak eseményeinek megítélése számos esetben összekapcsolódott aktuálpolitikai szempontokkal. E kölcsönhatás nyilvánvalóan kétoldalú volt: az eszmeáramlatok ugyanúgy táplálták és befolyásolták a tudományos magyarázatokat, mint ahogy merítették is belőlük.⁴ Jelen tanulmány a régészet felől kívánja megvizsgálni azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető egy olyan – a magyar nemzeti önmeghatározás szempontjából kiemelkedő jelentőségű – időszak, mint a magyar honfoglalás és a 10. századi Kárpát-medence története, a kutatás különböző időszakában a politikai

¹ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa Kiadó, Budapest, 2000.

² Róna-Tas 1995: 131–134. A származástudat szerepe a későbbi korok eseményeire Európában sem minden nemzetállam történetírásában és politikájában bírt kiemelkedő jelentőséggel (Bálint 1997: 8.); azonban Kelet-Európa legtöbb országában kitüntetett figyelmet kapott a társadalomtól az „államalkotó” nemzet őstörténete. (Jones 1997; Kohl–Fawcett 1995.)

³ Ilyen volt többek között Közép-Európában a szarmata–lengyel, az etruszk–szlovén és a dáko–román kontinuitás elmélete mellett a szkíta–hun–magyar rokonság is. A 18–19. századi magyar mítoszteremtés jó példáját nyújtja: Kerényi 2004. A folyamat általános vonásairól: Kohl–Fawcett 1995: 4–6.

⁴ László 1993.

eszméktől függetlennek? A dolgozat nem tér ki e diszciplína tudományos keretein kívül eső elképzelésekre és nem foglalkozik azokkal a kutatókkal sem, akik szakmailag megalapozatlan, a szaktudomány képviselői által mindenkor elutasított elméletekkel álltak elő.⁵

A magyar honfoglalásra már a 18–19. századi történetírás is úgy tekintett, mint a nemzeti történelem kiemelkedő sorsfordulójára.⁶ A magyar etnogenezis vizsgálatakor meghatározó volt a középkori krónikás hagyományokon alapuló nemesi szemlélet. E szemlélet alapján a honfoglalás jogosságát igazolta Árpád magyarjainak katonai ereje (vagyis hogy képesek voltak a foglalás végrehajtására), valamint a magyarságnak a „szkíta elődökre” történő visszavetítése által nyert – e területre vonatkozó – vélt ősisége. A 18. század végén és a 19. században a legtöbb történész és társadalomfilozófus a nemzeti eszme terjesztője volt. A kor romantikus látásmódjából adódóan a kutatók „a nemzeti múlt alakjainak hősiességét dicsőítve saját koruk politikai céljait igyekeztek történetileg igazolni”.⁷ A magyar tudományos életben ekkor megjelenő, romantikus történetírás és irodalom is kiemelt jelentőséget tulajdonított ennek az időszaknak.⁸ A téma iránti érdeklődést és a nemzeti szempont mindenáron való érvényesítését jelzi a kor neves tudósa, Horvát István által vallott pánmagyar elképzelés, melyet már kortársai is romantikus túlzásként értékelték.⁹

A 10. század régészeti kutatását alapvetően meghatározta a történelmi tér, melybe a kor régészeti leletanyagát elhelyezve meghúzták az egyes (népekhez sorolt) régészeti kultúrák kiterjedését. Glatz Ferenc joggal hangsúlyozta a régió történelmi kutatásáról adott áttekintésében, hogy: „A térség történetírásai – amióta modern történetírás létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: a modern európai történetírás nemzetállami céljainak átvétele. A másik ok: a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok máig erősek”.¹⁰ A honfoglaló magyarság kapcsán a régészet szűkebb régiója az a terület lett, amelyre a 10. században újonnan megjelenő anyagi kultúra kiterjedt. E területet mindig a természetes földrajzi határok nyomán írták le a kutatók azt feltételezve, hogy a honfoglalás lezárulását követően a Kárpát-medence teljes területére kiterjedt a magyar törzsszövetség fennhatósága. A történészek az Árpád-kori Magyar Királyságnak a forrásokból ismert határait vették alapul és vetítették azt vissza a korábbi időszakra (sokszor egészen az Avar Fejedelemség idejéig).¹¹ A források alapján bizonyos, hogy a magyar törzsszövetség a Kárpát-medence központi területét két szakasz-

⁵ Ide sorolható a sumér–magyar rokonság elmélete, melynek kritikai összefoglalására részletesebben lásd Komoróczy 1976; Erdélyi 1989; Rédei 1998: 85–106; Hegedűs 2003: 138–147.

⁶ Vékony 2002: 22–31.

⁷ Conversi 1995: 85. Vö. Ring 2004: 143–153.

⁸ Domokos 1990: 45–101.

⁹ Horvát 1825. Kritikájára vonatkozóan: Zsirai 1943: 270.

¹⁰ Glatz 2001: 97–98.

¹¹ Györffy 1977: 196–197. A természeti határok fogalmának tropikus használatára vonatkozólag: Boia 1993–1994: 10–12.

ban foglalta el.¹² A Duna, az írott források szerint, csak rövid ideig képezett olyan határvonalat, mint korábban a frank uralom, vagy a Római Birodalom fennállása alatt.¹³ A magyarok a folyó mindkét partját birtokukba vették, és a 10. század jelentős részében az uralmuk kiterjedt a Duna-medence nyugati zónájára, egészen az Ennsig.¹⁴ Északon a befolyási övezet határa a Kárpátokon túl, a San folyó völgyéig tarthatott.¹⁵ Keleten a Déli-Kárpátok és a Keleti-Kárpátok,¹⁶ délen valószínűleg a Száva és a Duna folyó jelentette a magyar szállás-terület határát.¹⁷

Dienes István és Bóna István kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar fejedelemségnek a pontos földrajzi határa csak nehezen jelölhető ki.¹⁸ A határok megállapítását nehezíti, hogy azok – a katonai erőviszonyok miatt – többször változhattak.¹⁹ Nem tudjuk, hogy létezett-e a korai időszakban gyeprü, miként azt a történeti munkák elképzelték, vagy csak később alakult ki, és csupán egy – a természetes földrajzi határok fogalmához hasonló – történeti toposzról van szó.²⁰ További problémát jelent, hogy nem ismerjük a 10. századi steppéről beköltöző magyaroknak a földrajzi területhez való viszonyát. A steppei analógiák alapján felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a 10. században a magyarok számára nem is volt különösen fontos a határ elhelyezkedése, hanem csak azon közösségek helyzete számított, akik a magyar hatalmi státust elfogadták.²¹ Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a régészeti leletek alapján nem húzhatóak meg ezek a határok, hiszen a leletek vizsgálata során nem zárhatóak ki azok terjedésében sem a divatjelenségek, sem az akkulturáció lehetősége.²² A határzónák vizsgálata is egyre nagyobb figyelmet kapott a történeti, majd ezen keresztül a régészeti kutatásban.²³ A frontier-zónák kutatása azért is bírt kiemelkedő jelentőséggel, mert nyilvánvalóvá vált e területek kulturális közvetítő szerepe. Két eltérő entitású csoport közti átmeneti terület régészeti vizsgálata fontos eredményekkel szolgálhat, mert nem csak a „tárgyak elterjedésére”, hanem azokon keresztül a kulturális kapcsolatokra is rávilágíthat; feltéve, hogy a kutatás olyan területként kezeli ezeket a zónákat, mint amik összekötik, s nem elválasztják egymástól a vizsgált régiókat.

¹² Bóna 2000: 33–35.

¹³ Szőke 1994: 168–194; Szőke 2004.

¹⁴ Bóna 2000: 36.

¹⁵ Koperski–Parczewski 1978; Koperski 1996; Fodor 1996: 437–439.

¹⁶ Bóna 1986; Bóna 2001; Benkő 2001.

¹⁷ Kiss 1973; Bálint 1991: 182–184; Bóna 2001: 71. A történeti interpretációk alapján a korabeli szállás-terület és a befolyási övezet határa nem fedte egymást, az utóbbi számos ponton túlnyúlt a szállás-területen. A 10. századi bajor–magyar határzóna leleteivel kapcsolatban lásd még: Fodor 1997b.

¹⁸ Dienes 1972: 25–26.

¹⁹ Bóna 2000: 25–28, 33–37, 70–71, 76–82.

²⁰ Vékony 1983; Bóna 2000: 42; Szőke 2004: 181.

²¹ Tagányi 1913; Vékony 1983; Dobrovits 2001.

²² Jones 1997: 119–126.

²³ Stephenson 2000; Berend 2001: 6–17; Shepard 2002.

A 10. századi Kárpát-medence emlékéanyagára vetítve mindezt: nem egymástól élesen elkülönülő kultúrákkal magyarázható az átmeneti határterületek emlékéanyaga, hanem azzal, hogy a politikai elit – a források alapján – nem várta el a helyben talált lakosságtól a teljes és végleges integrációt, így – leginkább a peremterületeken – zavartalanul kialakulhatott egy olyan többes identitás, ami a nyelvi elkülönülés ellenére azonos anyagi kultúrával, hasonló temetkezési szokásokkal jellemezhető.²⁴ E sokrétű és árnyalt megközelítés kialakulását azonban számos korábbi elképzelés előzte meg, melyek általában a 19–20. század vegyes nemzetiségű területeinek régészeti leletanyagával kapcsolatos interpretációkra építve próbálták meg elkülöníteni a 10. századi népcsoportokat.

A 19. SZÁZAD RÉGÉSZETI KUTATÁSA: A HONFOGLALÓ MAGYAR EMLÉKANYAG FELISMERÉSE

A 10. századi magyar régiségekkel foglalkozó reformkori tudósok gondolkodását alapvetően áthatotta a *natio Hungarica*-hoz való tartozás tudata. A korabeli kutatók alapvető célja a „nemes magyar nemzet” korai történetének megismerése és emlékeinek bemutatása volt. A kor nemzeti eszménye és a 19. század első felében kialakuló törekvés a nemzet múltjára vonatkozó történelmi források összegyűjtésére nagyban elősegítette a 10. századi magyar régiségek felismerését.²⁵ Az első, honfoglalás kori magyarsághoz kötött sír,²⁶ a benepusztai lelet 1834-es előkerülését követően éppen e törekvések biztosítottak a később megtalált leleteknek nagyobb figyelmet.²⁷ A korabeli szemlélet másik meghatározó tényezője volt az évszázadok óta folyamatosan létező és a 18. században még inkább megerősödő magyar nemesi (laterális) nemzetszemlélet.²⁸ E látásmód, s ezen belül a nemes honfoglalók eszménye áthatotta a korai történeti – s ezáltal a régészeti – kutatást.²⁹

A régészet a kor antikváriusi szemléletéből adódóan kuriózumnak számított, így – ellentétben a történeti munkákkal – a régészeti tanulmányok szerepe a nemzeti történetírás tradicionális eszményeinek bemutatásában nem volt kiemelkedő. A 19. század első felében megerősödő nemzeti identitáskeresés

²⁴ Adott esetben egy-egy a viseletben tükröződő divatjelenség olyan területen is elterjedhetett, amely messze kívül esik a magyar törzsszövetség politikai fennhatóságán. Vö. Miletic 1963.

²⁵ Horch 1986: 63–65; Szegedy-Maszák 1986: 145–146.

²⁶ Jankovich 1835.

²⁷ Szerelmey 1847: 4–5.

²⁸ E szemlélet alapjait már a Werbőczy István által szerkesztett *Tripartitum* néven ismert szokásjogkönyv is rögzítette: Werbőczy 1990/I, III: 64–67. Vö. Suppan 1993: 361; Fodor 1997a: 30; Chmel 2001: 64–65; Ring 2004: 110–117. A laterális etnikai szemléletről: Smith 1989: 348–350.

²⁹ Ezt mutatja a Bencsik Mihály jogászprofesszor és Ján Baltazár Magin dubnicei teológus vitája. Bencsik azzal az indokkal kívánta kizárni Trencsén vármegye szlovák anyanyelvű lakosságát a *natio Hungarica* köréből, mivel „nem magyar származásúak, hanem Svatopluk népének az utódai, akiket a magyarokkal folytatott harcban leigáztak”. Ring 2004: 130. Vö. még Lipták 2000: 52–53, 68–69. A szlávok korai történetére vonatkozó általános korabeli elképzelésekről lásd még Mérey 1993: 132.

természetesen jelen volt bizonyos mértékig ezekben a munkákban is, hiszen a régiségek iránt érdeklődő kutatókra hatott a kor romantikus nemzetszemlélete. Ezt mutatja Jankovich Miklós,³⁰ Jerney János és Érdy János személyes példája is.³¹ Érdy hazafias szemléletét jellemzi az a történet, amiről méltatói mindig megemlékeztek, s amit – valószínűleg – ő maga is gyakran hangoztatott. Theodor Mommsen pesti látogatásakor „Érdyben eredeti hún-magyar fajt vélt látni, és megütődött, midőn néhai nagy emlékezetű b. Eötvös József elnökünkötől Érdynek eredetéről és előbbi ősi német nevééről értesült”.³²

A kiegyezés nyomán rendeződött Magyarország közjogi helyzete. A politikai esemény létrejöttét számos külső és belső ok előremozdította. A belső okok közül az egyik akut kérdésnek számított a Habsburg-területeken élő nemzetségek önállósuló nemzeti törekvéseinek kezelése. A nemzetségek törekvéseinek megítélését magyar oldalról már hosszú ideje a *natio Hungarica* gondolkörében fogant xenofób érzelmek határozták meg,³³ melyeket befolyásolt a romantika korától általánosan elfogadott feltételezés a kulturális viszonylagosság létezéséről.³⁴ A reformkorban megszilárduló magyar nyelvi egység³⁵ és az elvesztett nemzeti függetlenség után³⁶ a kiegyezést követően az egységes állam prioritását szem előtt tartó magyar politikai elit súlyt helyezett a történetírásra és azon keresztül a „nemzeti múlt újrafelfedezésére”.³⁷ Ez a folyamat megfigyelhető volt a korabeli Európa más államaiban is,³⁸ a 19. századi pozitivisták szemléletéből kiinduló kutatók úgy vélték, hogy a régészet nagy mértékben hozzájárulhat a nemzeti történelem korai kereteinek a megismeréséhez.³⁹

A korszak kutatási irányvonalait leginkább az úgynevezett „ugor-török háború” szemlélteti, ami nem csak a magyar nyelv eredetét tisztázta, de egyben rámutatott arra is, hogy – a herderi nyelvi-kulturális alapokon nyugvó nemzetfogalom gondolatrendszerében – a nemzeti mítoszképzés függetlenedett a tudományos eredményektől. A vita a közvélemény szemében a körül forgott, hogy a magyarság a „halszágú szegény finnugorokkal”, vagy a „magas túráni kultúrákkal” rokon nemzetség-e? S mindeközben a „vitának érdemleges tétje nem is volt”.⁴⁰ A vitában – amint arra Fodor István rámutatott – megjelent a korabeli darwinista gondolkodás is, hiszen a kor kutatói „ismerték Reguly Antal híradásait a 19. század közepén nyomorúságos, primitív körülmények közt tengődő obigulokról (vogulokról, osztjákokról), akinek nyelve legközelebb áll a miénkhez

³⁰ Nagy 1985.

³¹ Jerney 1851; Péter 1988.

³² Nagy 1873: 19.

³³ Szarka 1991; Suppan 1993: 361–362; Ring 2004: 124–153.

³⁴ Szegedy-Maszák 1986: 147–148.

³⁵ A nyelvi hivatkozások fontosságára vonatkozólag: Calhoun 1993: 226–230.

³⁶ Gergely 2004.

³⁷ Smith 1989: 357–364. Vö. Kiss 2004.

³⁸ Brather 2000.

³⁹ Kohl–Fawcett 1995: 12–13; Díaz-Andreu 1995: 54.

⁴⁰ Bálint 1997: 14. A vitának az őstörténeti kutatásra gyakorolt hatásáról: Pusztai 1977: 92–107.

[magyarokéhoz – L.P.], s elképzelhetetlennek tartották, hogy a mi őseink ilyen állapotban élhettek volna valaha is”.⁴¹ A kor kiemelkedő kutatói – köztük a 19. század jelentős, magyar középkorral foglalkozó történészei Marczali Henrik és Pauler Gyula – és jelentős közéleti személyiségei – mint Arany János, Vajda János és Jókai Mór – egyaránt a Vámbéry Ármin által hirdetett török rokonság pártját fogták.⁴² A régészetet a vitában résztvevők – joggal – nem tekintették olyan önálló, új eredményekkel bíró tudományterületnek, amely befolyásolta volna a felmerült – alapvetően nyelvészeti – kérdések eldöntését. A vita során az „Attila ős apaságába szerelmes táblabíró”-világ⁴³ és a műveltebb magyar érzelmű középosztály egyaránt elutasította a finnugor elméletet.⁴⁴ A nemzeti érzelmű közvéleményben – valószínűleg részben abból adódóan, hogy „a magyarokról, a magyar nyelvről, a magyar nyelv eredetéről Magyarországon, Budapesten, az Akadémián is, valamint a sajtó hasábjain többnyire nem magyar származású tudósok vitatkoztak s mondták ki a döntő szót”⁴⁵ – kitapintható volt egyfajta fenntartás, amely a korábbi időszak mítoszainak kedvezett.

A korabeli magyar archaeológusok közül egyedül Pulszky Ferenc munkáit követték nyomon a szélesebb tudományos közéletben, szerzőjük politikai súlya és a magyar kulturális életben betöltött szerepe miatt.⁴⁶ Pulszky, aki ekkoriban a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója is volt, politikus és kiemelkedő közéleti személy, lelkes híve volt a vele rokoni és baráti kapcsolatokat is ápoló Vámbéry Ármin által hangsúlyozott török elméletnek. Ezt mutatják Pulszky régészeti írásai is, ahol a magyarokat, mint hódító „turáni”⁴⁷ gazdag lovas nemeseket jellemezte.⁴⁸ A munkáiban megjelenő nemesi nemzettudat eszméje beleillik a „dicső honfoglalásról” és az „ezeréves magyar államiságról” kialakított nemzeti mitológiába.⁴⁹ A Pulszky által megrajzolt történelmi és régészeti kép azonban nem jelentette azt, hogy akár ő, akár kortársai kimondottan nacionalista szemléletűek lettek volna. Jól példázza ezt pályatársának és barátjának Henszlmann Imrének egy története, amelyet éppen a Pulszky tiszteletére kiadott ünnepi kötetben írt le: „hogymidőn egykor az akademia archaeologiai bizottságának ülésén Mátray magyarosan chauvinkodott, Toldy Ferenc körültekintve így nyilatkozott: »kilenczen vagyunk, eredetileg és illetőleg jelenleg is: én Tholdy quondam Schedel, Arányi, quondam Lossteiner, Érdy, quondam Luczenbacher, Henszlmann, Mátray, quondam Rothkrepf, Romer, Stummer, Wenczel; valamennyi tiszta Árpádverű magyar; elnökünk, Kubinyi Ágoston pedig tót eredetű: van tehát mit chauvinkednünk!»”⁵⁰

⁴¹ Fodor 1997a: 29.

⁴² Domokos 1990: 103–128; Fodor 1997a: 31–32; Vékony 2002: 32–33.

⁴³ Jókai 1975: No. 104.

⁴⁴ Domokos 1990: 109; Hegedűs 2003: 148–149.

⁴⁵ Domokos 1990: 109.

⁴⁶ Korek 1988; Csorba 1997.

⁴⁷ Domokos 1990: 119.

⁴⁸ Pulszky 1891: 3. Vö. Bóna 1997: 346; Fodor 1997a: 34.

⁴⁹ Basics 1996.

⁵⁰ Henszlmann 1884: 11.

Az 1896-ban a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójára rendezett ünnepségsorozat,⁵¹ s a millennium kapcsán kiadott munkák és művészeti alkotások⁵² – köztük a Millenniumi emlékmű⁵³ – beleillettek a 19. század Európájában általános múltértelmezés vonulatába.⁵⁴ A régészet mint a honfoglalás eseményét tárgyakkal illusztrálni tudó segédtudomány is lehetőségeket kapott a „millennium évében”, ekkor jelent meg az első részletes régészeti összefoglalás a korszak emlékeiről Hampel József tollából.⁵⁵ Hampel a kortárs történészek által használt, gyakran patetikus – erős túlzásokat is tartalmazó – nemzeti stílustól eltérően⁵⁶ visszafogottan csak a tárgyi emlékanyagra koncentrált. Később a régészeti leleteket átcsoportosítva a szegényes temetkezéseket a szlávokhoz, míg a lovas, lószerszámos, fegyvermellékletes, valamint gazdagabb, nemesfém tárgyakat is tartalmazó sírokat a magyarokhoz kötötte.⁵⁷ Munkája megerősítette a korabeli történeti összefoglalásokban is meglévő, „diadalmas és gazdag honfoglaló magyarság” – evolucionista hatásoktól sem mentes – képét, elősegítve a nacionalista szemléletű magyarázatokat.⁵⁸

Az Európában ekkoriban népszerű, tudományos megítélésen túlmutató elképzelések nem gyakoroltak különösebb hatást a honfoglalás kori régészetre. Így például a korabeli szociálintropológiai megfontolások⁵⁹ és a politikai szempontok még leginkább Nagy Géza munkáiban fedezhetők fel.⁶⁰ A karakán kutató politikai állásfoglalásai – amelyek gyakran nem támogatták karrierjét – azonban az ő esetében sem a szaktanulmányokban, hanem inkább a hírlapi cikkekben kaptak helyet.⁶¹ A kor többi kiemelkedő régészeti kutatója esetében még ennyire sem érhető tetten a politikai vagy ideológiai véleménynyilvánítás. A magyar politikai elit pánszlávizmussal ellentétes szemlélete is csak áttételesen (a szegényes mellékletű sírok szláv szolgaréteggént való azonosítása révén) jelent

⁵¹ Kőváry 1897; Niederhauser 1996; Gerő 2004: 182–189.

⁵² Thaly 1898: 7–13; Lipták 2000: 247–260; Kovács 2004: 9–10.

⁵³ Gerő 1990; Marosi 1996: 1028–1029.

⁵⁴ Brather 2000; Brather 2004: 19–22.

⁵⁵ Hampel 1896.

⁵⁶ Jó példa a kor történelmi túlzásaira az, amit az 1895-ben megjelent millenniumi összefoglalás bevezetőjében Vaszary Kolos Árpád vezér és a honfoglaló magyarok küldetéséről írt: „Világ-részünkben melyik az a nemzet, bármily hatalmas volt legyen is, mely mienkhez hasonló ezer éves multtal bír?! Hellas, a műveltség hazája, nem élt ezer évig. Róma, a világ eddigelé leghatalmasabbnak ismert állama, alig nyolczszáz éves fönnállásakor, Augustus halála után már haldokolni kezdett. Egyes nagy császárai úgy tűntek föl, mint az agoniában fellobbanó végső életerő jelenségei! És nemzetünk? Az ezer év folyamán nem hogy meg nem öregedett, ellenkezőleg ifju erővel halad a második ezredév hajnalán előre!” (Vaszary 1895: 10.) A magyar honfoglalókat a történész Marczali Henrik így jellemezte: „Hetyke, délczeg, duhajkodni szerető legények, egykedvű, az élet minden próbáját elviselő férfiak, teljes bizalommal eltelve saját testi erejük és ügyességök iránt, épen oly fáradhatatlanok, ha szenvedélyök hajtja, mint a mily tehetetlenek heverésben, ételben és italban, ha arra kerül a sor.” (Marczali 1895: 56.)

⁵⁷ Hampel 1907.

⁵⁸ Hampel 1907: 9–25.

⁵⁹ Tringham 1974.

⁶⁰ Példa erre Nagy 1902: 21.

⁶¹ Gedai 1968.

meg a munkákban.⁶² A korabeli eszmeáramlatok és ezek politikai háttere ugyanakkor közvetve éreztették a hatásukat e területen. Ilyennek tekinthető például, egyes népek, népcsoportok és azok értékeinek hangsúlyozása az elnyomott csoportokkal szemben, vagy a katonai erő adta legitimáció kiemelése.⁶³ A szakkönyvekben, tanulmányokban használt – ma sokszor pejoratív konnotációval kiemelt – néhány ilyen eszmeáramlathoz kapcsolódó sztereotípiát a 19. század végén általánosan elfogadott fordulatnak számított ugyan, de a tudományos elképzelések mindig előtérben maradtak.⁶⁴

A magyar őstörténet kutatásban a 19–20. század fordulóját követően népszerűbbé vált a turanizmus.⁶⁵ Ez az elképzelés, amely a magyarságot a korai lovas török nomádokkal rokonította, egy közös őshazát (Turánt) feltételezve leginkább a pánszlávizmus ellensúlyozását jelentette, az elképzelés azonban – látens módon – mindig a háttérbe maradt, s azok a kutatók sem érveltek mellette, akik rokonszenveztek a gondolatmenettel.⁶⁶ A turanizmus később – más őstörténeti „csodabogarakhoz” hasonlóan – a tudományos szemléletet nélkülöző területeken vált népszerűvé.⁶⁷

A 10. századi régészeti leletek megítélése ugyanebben az időszakban, a magyar kutatás szemléletéhez hasonlóan, a Monarchia szláv és román nemzetiségű részein, valamint a szomszédos államokban is nemzeti célokat szolgáltak. A szláv és román anyanyelvű nemzetiségek értelmiségi vezetői a magyar állami politikában látták nemzeti fejlődésük gátját,⁶⁸ ezért a körükben kialakuló integratív, nemzetépítő nacionalizmus⁶⁹ a kijelölt emancipációs törekvések szolgálatába állította a régészetet.⁷⁰

A törekvéseiknek szellemi téren hangot adó patrióta érzelmű nemzetiségi értelmiség igyekezett mindinkább elszakadni a magyarságtól.⁷¹ Úgy érezték, hogy a magyar politika gátolja az adott népcsoportok nemzeti emancipációját és azt a saját asszimilációs törekvéseihez köti. A nagyobb nemzeti önállóság eszméje számos, egy irányba mutató forrásból táplálkozva hatott e csoportok történelmi tudatára és őstörténeti koncepcióira.⁷² Ezek hatására védekező mechanizmusként

⁶² A korabeli pánszlávellenes magatartással kapcsolatban lásd: Thaly 1898: 7–13; Rátz 1941: 195–226; Hamberger 2001b: 32–33, Hamberger 2004: 78–81; Kovács 2004: 9–10.

⁶³ Trigger 1995: 267–268; Kaiser 1995: 101–103.

⁶⁴ A 19. század végi magyar tanulmányokban a szlávokkal kapcsolatos negatív megjegyzések a korabeli sztereotípiák közé sorolhatók, melyek nem a régészet termékei, (vö. Hamberger 2004: 80.) így ezeknek a szövegrészeknek a számos esetben tapasztalt, a mai tudományos nyelvvezetellel és fogalomrendszerrel való ütköztetése torz képet nyújthat. Vö. Trigger 1995: 268–269.

⁶⁵ Alois 1917; Kincses Nagy 1991; Farkas 1993; Рагобыльская 2001.

⁶⁶ Nagy 1901.

⁶⁷ Zsirai 1943; Kincses Nagy 1991.

⁶⁸ Niederhauser 1995ba: 15; Niederhauser 1996; Benkő 1995: 1416–1417; Romsics 1998: 88–97; Hamberger 2004: 79–80.

⁶⁹ Glatz 1993: 169–170.

⁷⁰ A folyamat általános jellegére vonatkozóan: Conversi 1995: 85; Kohl–Fawcett 1995; Díaz-Andreu 1995: 54.

⁷¹ Hamberger 2001b: 32–34; Chmel 2001: 64.

⁷² Glatz 2001: 99–100.

jelent meg a magyar – nemesi – értékrendtől való elzárkózás és a – területi egyezés miatti – közös történelem elutasítása. Ezek a népcsoportok már ekkor olyan saját őstörténetet igyekeztek kialakítani – nem egy esetben konstruálni – maguknak, amely nem volt azonos a Magyar Királyság történetével. Az őstörténet és a szlávok korai története pedig fontos szerepet játszott az önálló történeti identitás megeremtésében; a magyar államalkotás erőszakos jellegének bizonyításával akarták hangsúlyozni a politikai-nemzeti jogaik érvényességét.⁷³ A pánszlávizmus első megjelenése a történetírásban a 19. század első felére tehető, és Šafarik, valamint Palacky munkáihoz kötődik.⁷⁴ A század második felében egyre erősödő pánszláv történetírás mellett,⁷⁵ párhuzamosan a magyar köztudatban egyre erősödő török–magyar testvériséggel (turánizmussal), megjelent a dáko–román,⁷⁶ valamint az illír–horvát kontinuitás eszméje is.⁷⁷ A kontinuitást hangsúlyozó elképzelések megerősödése arra a korabeli politikai gyakorlatra világít rá, hogy a nemzeti emancipáció és a területi követelések egyik fő érve már ekkor az ősi eredet hangsúlyozásán alapult.⁷⁸

A Monarchián belül megerősödő nemzetiségi szempontú megközelítések közül a leginkább meghatározó az ausztróslávizmus, majd később a pánszlávizmus lett. Az előző központjának hosszú időn keresztül a Bécsi Egyetem számított. Az egyetem első szláv régészettel foglalkozó professzora a szlovák Jan Kollár, aki Šafarik és Palacky mellett a korai pánszláv szemlélet egyik kialakítója volt.⁷⁹ Ezek az elképzelések nagymértékben támaszkodtak a szláv népek közös történelmi múltjára, s az ezek nyomán kialakult őstörténeti koncepciók hatással voltak a régészeti források megítélésére is.⁸⁰

A szláv régészeti leletek meghatározása hosszú időn keresztül nem volt egyértelmű, a korai szláv emlékanyagának a kelta és germán leletektől történő elkülönítését sokáig a történeti és nyelvi források bevonásával képzelték el a kutatók. Így például a szláv történelem korai szakaszának, „sötét korának” a feltérképezését herderi inspiráció alapján Šafarik is a nyelvészeti források alapján vélte megközelíthetőnek, s véleményét a 19. század második felében számos kutató osztotta.⁸¹ Azokon a területeken, ahol a források szlávokat említettek, vagy a helynevek szláv nyelvű népességre utaltak, megpróbálták meghatározni azokat a jellegzetes tárgyakat, amelyeket az adott régióban a szlávokhoz köthetőnek

⁷³ Niederhauser 1995b; Vékony 1995; Benkő 1995; Boia 2003: 62–76; Hamberger 2004.

⁷⁴ Palacký 1836. Recepciójára lásd: Takács 1991: 507; Czövek 1993; Niederhauser 1995a: 125–128; Niederhauser 1996: 1407–1408; Kučera 2001; Ring 2004: 93–104.

⁷⁵ Rátz 1941: 37–66; Kolejka–Štastný 1965: 588; Slapšak–Novaković 1996: 274.

⁷⁶ Mócsy 1986; Vékony 1989: 44–54; Benkő 1995: 1417; Kaiser 1995: 107–109, 115–118; Schramm 1997; Caraianni 2001; Boia 2003; Takács 2004; Gáll 2006.

⁷⁷ Takács 1991; Czövek 1993: 220; Slapšak–Novaković 1996: 279.

⁷⁸ Erre utal az Elzász-Lotharingia történelmi múltjáért folytatott francia német vita is: Schnapp 1996: 56.

⁷⁹ Slapšak–Novaković 1996: 274; Kaiser 1995: 101.

⁸⁰ Brather 2001a: 11–18. A pánszláv régészeti elképzelések politikai háttérére vonatkozólag lásd még: Shnirelman 1996: 223–225.

⁸¹ Rączowski 1996: 198–199; Curta 2001a: 7–8.

véltek. A kutatásban jelentős hatása volt még a német Friedrich Lisch-nek is, aki az ekkor kialakuló tipológiai szemlélet segítségével igyekezett meghatározni a szlávok lelettípusait.⁸² A kor általános szemléletét követve a tárgyakat gyakran etnikumjelzőnek tartották,⁸³ így például amikor az S-végű hajkarikát és a hullámvonal díszítésű edényeket tartalmazó leletekről felvetődött, hogy azok a szlávok emlékei, ezt – Lubor Niederle munkássága nyomán⁸⁴ – nyomban általános érvényűnek is tartották. A hullámvonaldíszeket először Ferdinand Kruse kötötte a szlávokhoz, amit aztán a korabeli szláv régészeti kutatás általános elvként fogadott el.⁸⁵ A korabeli magyar kutatás – Pulszky, majd Hampel hatására – szintén a hullámvonalas díszű edények etnikus jellegéből indult ki, mivel azt feltételezték, hogy a nomád népek nem készítettek kerámia edényeket, hanem azt az adott hódoltatott területek lakosságától szereztek be.⁸⁶

A pánszláv régészeti szemlélet legkiemelkedőbb képviselőjének számított a 19–20. század fordulóján Lubor Niederle. A prágai egyetemen tanító professzor a szláv őstörténet tanulmányozását első oroszországi tanulmányútját követően kezdte el 1893-ban. Az utazása során szerzett kapcsolatai nyomán – a 20. század elején népszerű – neoszláv elképzelések hatottak rá. Orosz támogatói segítettek neki később abban is, hogy a szláv őstörténetről készített első összefoglalását először Oroszországban adják ki, míg a cseh kiadásra várni kellett.⁸⁷ A 20. század elején írt történeti-régészeti munkái a későbbi szláv kutatás alappilléreinek számítottak.⁸⁸ Ezek a kötetek azonban nem csak a régészeti emlékmagyarázatot tekintették át, hanem a történeti és a néprajzi adatok bevonásával Niederle azt is igyekezett bizonyítani, hogy a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt létezett egy anyagi kultúrájában homogén szlávság. Úgy vélte, hogy a 10. századra keltezett Kárpát-medencei régészeti emlékmagyarázat jelentős része a szlávokhoz köthető, számos esetben egyes lelettípusoknak a honfoglaló magyar emlékmagyarázatban való jelenlétét is szláv közvetítéssel magyarázta. Művei hosszú ideig a szláv anyanyelvű kutatók számára alapvető tájékozódást jelentettek a koratörténeti kérdések megítélésében. Niederle szerepe a szláv kutatásban azért is lehetett különösen meghatározó, mert összefoglaló munkáin kívül régészeti iskolát is teremtett. A Prágai Egyetem tanáráként – ahol 1891-ben habilitált –, majd a prágai Régészeti Intézet igazgatójaként kutatók generációit nevelte ki.⁸⁹

A Monarchia területének nemzetiségi kutatói a 19. században saját nemzeti történelmük kutatása során jelentősen eltérő véleményt képviseltek, mint magyar kollégáik. Elképzeléseik gyakran a pánszláv eszmékhez kapcsolódtak, így

⁸² Brather 2001a: 17–18; Brather 2001c: 725–728.

⁸³ Vajda 1949; Curta 2001a: 9.

⁸⁴ Niederle 1890: 105; Curta 2001a: 8–9.

⁸⁵ Niederle 1894: 51–54; Niederle 1921: 302–314; Pič 1908: 75–78.

⁸⁶ Pulszky 1878: 224; Hampel 1907: 51.

⁸⁷ Niederhauser 1995a: 128, 167. A neoszláv elképzelések szlovák recepciójára vonatkozóan lásd még: Chmel 2001: 63

⁸⁸ Niederhauser 1995a: 167; Curta 2001b: 368; Curta 2001a: 9–10.

⁸⁹ Antoniewicz 1948; Curta 2001b: 368.

jelezve saját – a Magyar Királyság történetétől elválaszthatónak tartott – múltjukat. Autonómia törekvéseikhez kapcsolódva – szemben a magyar honfoglalással – az autochtonitás elvére építve igyekeztek saját értékeiket hangsúlyozni,⁹⁰ s a korai régészeti emlékhagyományt úgy interpretálni, hogy az a magyar honfoglalás, illetve államépítés jogtalanságát vagy erőszakos jellegét bizonyítsa.⁹¹ A régészeti munkák a szláv egységről, valamint a Kárpát-medence 10. századi döntően szláv alapnépességéről vallott elgondolásaik azt a – Niederlétől származó – sztereotípiát akarták megerősíteni, hogy a Kárpát-medencébe betörő magyarok a szlávok közé beékelődve megakadályozták az egységes szláv terület fejlődését.⁹²

A HONFOGLALÁS KORI RÉGÉSZET AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az I. világháború lezárását követően új földrajzi-politikai keretek jöttek létre. A történelmi Magyarország szétesését a korabeli magyar közvélemény nemzeti tragédiaként élte meg. A békekötés előkészítése során a történelmi Magyarországgal szemben területi igényekkel fellépő államok a tárgyalásokon kidolgozott „tudományosnak tetsző anyaggal” igyekeztek alátámasztani követeléseiket.⁹³ A történelmi és nyelvészeti érveket felvonultató vita mind a két oldalon a „ki volt itt előbb” elvre épített,⁹⁴ a régészeti forrásokra azonban egyik oldal sem helyezett különösebb súlyt.

A korabeli magyar kutatásban a régészet háttérbe került, ugyanis Hampel József, Nagy Géza és Pósta Béla halálát követően nem volt a témának olyan elismert kutatója, aki folytathatta volna a neves elődök munkásságát. A szláv nyelvű államokban Niederle véleményét tekintették kiindulópontnak. Szerepe még meghatározóbbá vált, amikor munkáit franciául is megjelentették.⁹⁵ A szlávokéhoz hasonlóak voltak a román előkészítő munkák is.⁹⁶ Míg korábban a román őstörténeti kutatás inkább a patrióta szemléletű történelmi iskola kutatásain nyugodott, s közvetlenül nem érintette a régészetet, addig ebben az időszakban egyre inkább megerősödött a dáko–román kontinuitást vallók tábora a régészetben is. Az elméletet elfogadó kutatók – visszanyúlva Vasile Pärvan 19–20. század fordulóján készült munkáihoz – megpróbálták régészetileg is alátámasztani az elméletet.⁹⁷ A román kutatás irányvonalától jelentősen eltért a – területi vitákban kevésbé érdekelt –

⁹⁰ Niederhauser 1996. A 19–20. század fordulóján a magyar szempontú történetírásban gyakori „hódító” szemlélettel szemben a kortárs szláv szempontok a barbár magyarok versus civilizált szlávok különbségre helyezték a hangsúlyt. (Walies–Zoll 1995: 23–24; Lipták 2000: 52–54.)

⁹¹ Hamberger 2004: 81.

⁹² Niederhauser 1995b; Niederhauser 1995ba: 126, 167, 332–333, 401–404, 487; Takács 1991: 507.

⁹³ Alföldi 1926: 351–357; Fried 1991: 38; Szilágyi 2001: 46; Boia 2003: 143, 209–210. A régészeti érvek szerepe a háborút lezáró tárgyalásokon: Brather 2001a: 19.

⁹⁴ Niederhauser 1995b: 1408–1412; Fried 1991; Glatz 2001: 100; Prohászka 2001. A megközelítés tudománytalan szerepéről: Fodor 1994: 48; Bálint 1997: 11.

⁹⁵ Niederle 1924; Niederle 1925.

⁹⁶ Alföldi 1926: 351–352; Benkő 2001: 137.

⁹⁷ Niederhauser 1995ba: 402–404; Boia 2003: 115.

osztrák kutatás, amely végkép elvesztette érdeklődését a korai magyar történelem iránt. Míg korábban a – az egységes birodalmi tudattól áthatva – az osztrák kutatók több-kevesebb részletességgel foglalkoztak e kérdéskörrel, addig a Monarchia felbomlását követően inkább csak a magyar betörésekkel – illetve az azok kivédésére irányuló próbálkozásokkal – kapcsolatban tettek egy-két megjegyzést.⁹⁸

A háborút követően az új nemzetállamok kultúrpolitikáját még inkább meghatározta az adott területre történelmi alapon kiterjesztett igény hangsúlyozása.⁹⁹ Ebben az időszakban vált általánossá a csehszlovákiai és a romániai régészetben a politikai szempontok alapján kialakított metodika, azzal a célkitűzéssel, hogy a történelmi Magyarországtól elnyert területeken egy kontinuos szláv/dák emlékműanyag kimutatásával igazolják az új határok „jogos” voltát, s esetenként a még további területek kapcsán felmerülő későbbi igények alapjául szolgáló érveket is erősítsék. A történelmi magyar örökségből fakadó fobia jellemezte a csehszlovák, jugoszláv és román állam magyarkomplexusát. A magyar külpolitika nyíltan megfogalmazott céljaitól, a magyarok irredenta szándékától tartva féltek egy esetleges revíziótól. A korabeli szlovák, román és jugoszláv tudományos gondolkodást egyaránt meghatározta ez a helyzet. Mindez pedig még inkább erősítette azt a célt, hogy minden eszközzel bizonyítsák a korai autochtón lakosság jelenlétét a Kárpát-medencében, amelynek egységes fejlődését a magyar honfoglalás gátolta meg. Alapvető különbség volt azonban a csehszlovák és jugoszláv, valamint a román régészetnek a honfoglalás kori magyar régészeti emlékműanyaghoz való viszonyában. Miközben újabb feltárások nyomán számos 10. századi, a magyar régészeti hagyattal kapcsolatban álló emlék került elő a csehszlovák és jugoszláv feltárásokon, Románia kibővült területén egyáltalán nem volt lehetőség hasonlókra.¹⁰⁰

A magyar régészet ugyanakkor nem vett részt a politikai szempontú vitákban, s a szomszédos országokban megfogalmazott állításokkal szemben a magyarság jelenlétének korai igazolására nem hozott fel tudományos érveket. Ennek két fő oka volt. Az egyik az, hogy tovább öröklődött a Hampel véleménye nyomán alapteziként elfogadott meghatározás a soros temetők interpretációjáról, ami egészen az 1960-as évekig hatott.¹⁰¹ A másik ok ebből adódóan az volt, hogy a magyarországi kutatás elsősorban nem etnospecifikus szempontok alapján közelítette meg ezt a leletcsoportot.¹⁰² A korszak vezető szakemberei inkább adott tárgyítípusok rekonstrukciójával és a tárgyakon látható díszítés művészeti hátterével foglalkoztak. Tárgyközpontú vizsgálataik során, illetve kérdésfeltevéseikben a korai emlékműanyag steppei kapcsolataira, valamint északi párhuzamaira helyezték a hangsúlyt és nem foglalkoztak a szláv kutatók elméleteivel. A régészek – elsősorban keletpre-

⁹⁸ Tringli 1995: 1433–1442.

⁹⁹ Deák 1986: 160; Hamberger 2001b: 35–36; Prohászka 2001; Szilágyi 2001: 19–20.

¹⁰⁰ Bóna 1986: 565–567, 574–582; Bóna 2001: 72.

¹⁰¹ Az elképzelést akkor is általánosan elfogadták a magyar kutatók, ha Hampel álláspontját nem tartották minden tekintetben kielégítőnek. A problémakörrel áttekintő jelleggel: Bálint 1991: 160–163.

¹⁰² A korabeli kutatás elsősorban nem a régészeti emlékműanyagra, hanem a történelmi forrásokra és a toponímiára épített, már a béketárgyalások során és – amint azt Kniezsa István 1938-ban készített összefoglalása is mutatta – a későbbi időszakban is. Vö. Kniezsa 1938.

ferens szemléletmódjunktól adódóan¹⁰³ – nem ismerték a környező országok kutatási eredményeit és szakfolyóiratait, amint azt Alföldi András korabeli kritikája is mutatja: „Nagy hibának tartom, hogy míg például a csehek a legszigorúbban számot vetnek a magyar irodalommal, amíg a románok minden legkisebb megmozdulásunkra tíz helyen kiabálnak vissza, – addig mi kevés kivétellel teljesen tájékozatlanok vagyunk komolyabb kutatásaik, mint célzatos szakirodalom felől. Nincs is könyvtárunk, mely beszerezné, illetőleg rendszeresen gyűjtené őket. A tudományos kérdésekben ezért ránk háramló károkon kívül így veszítjük el azt a lehetőséget, hogy Európa színe előtt megcáfoljuk azokat a fikciókat, amelyekből e népek maguknak történeti jogokat szőttek és ellenünk fegyvert kovácsoltak”.¹⁰⁴ Ebben az időszakban mindössze egy olyan magyar nyelvű tanulmány jelent meg, amely a 10. századi Kárpát-medencei leletanyag szlávnyelvű tartalmú elemivel foglalkozott. Bolko von Richthofen – a Gustaf Kossina hatására általánosan elterjedt kultúrkör módszer segítségével – vizsgálta a régészeti emlékhagyományt. A célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a soros temetők etnikai meghatározása és a temető tárgyi emlékhagyományának közti ellentmondásokra. Von Richthofen munkáját a külföldi kutatók, de a korszakkal foglalkozó magyar szakemberek is, figyelmen kívül hagyták, amiben részben a szerző karakteres szlávellenes véleménye is közrejátszhatott. A magyar kutatók lezártak tekintették a kérdést, így a szegényes sírok szláv megítélésén nem változtatott ez a tanulmány sem. Ekkoriban, a békekötés kapcsán ért sérelmekből adódóan, még erősebben jelentkezett a szlávnyelvű tartalmú szegényes emlékhagyomány degradálása, „gúnymosollyal kísért lenézése”.¹⁰⁵

A politikai változások, a Közép-Európára nehezedő német nyomás és a Németországot hatalmába kerítő nemzetiszocialista rezsim a tudományos életre is hatással volt. A német élettérelmélet a maga szolgálatába állította a német régészetet is: a rasszista szemlélet meghatározta a népcsoportokkal azonosított régészeti kultúrák megítélését.¹⁰⁶ Az 1930-as évek végétől egyre erősödő politikai és gazdasági, valamint a folyamatosan meglévő tudományos kapcsolatok ellenére a magyar régészetre ez az attitűd sem gyakorolt hatást.¹⁰⁷ A nemzetiszocialista eszmék hatására kialakult „szellemileg előkészített csapdahelyzettel”¹⁰⁸ szemben

¹⁰³ A szemléletmódról: Bálint 2004: 50–52, 114–115, 246–252.

¹⁰⁴ Alföldi 1926: 355. Alföldi véleménye azonban nem talált szélesebb visszhangra a hazai kutatásban. A korabeli vezető régészek ismerték a különböző szláv nyelveken megírt tanulmányokat (vö. Bendefy 1972: 131), kapcsolatuk is volt a szomszédos ország kutatóival (Révész 2002: 113–114), mégis a magyar kutatók közül senki sem törekedett a kérdés tudományos vizsgálatára. A szomszédos országokkal kialakított kapcsolatok sokszor csak akkor érték el a felületet, ha egy ott talált gazdag 10. századi temető leletanyagának az ismeretéről volt szó.

¹⁰⁵ Alföldi 1926: 355.

¹⁰⁶ Brather 2001a: 21–22; Brather 2001b: 484–487; Hardt 2003: 202–203.

¹⁰⁷ Mindez a kutatás fő áramára vonatkozik, ezen kívül akadtak Magyarországon is olyan kutatók, akikre hatott a nemzetiszocialista ideológia. Ilyenek tekinthető Málnási Ödön történész, valamint Méhely Lajos biológus. (Farkas 1991.) Málnásit – aki 1938-tól a szélsőjobboldali hungaristák egyik ideológusa volt – a könyvében lévő kirekesztő kijelentéseiért később bíróság elé állították és elítélték. (Vö. Rozsnyói 1993.)

¹⁰⁸ Juhász é. n: 208.

fellépett a magyar értelmiség színe-java. A magyar szellemi életben ekkor zajlott vita egyik fő kérdése volt, hogy ki a magyar, valamint ebből adódóan, hogy mi a magyar? A különböző vélemények – melyek nyomtatásban is megjelentek Szekfű Gyula szerkesztésében – elutasították a nemzetiszocialista kirekesztő gondolkodást.¹⁰⁹ A vezető régészek a kor meghatározó történész egyéniségeihez csatlakoztak, amikor elzárkóztak a nemzetiszocialista elképzelésektől.¹¹⁰ A korai magyarokhoz kötött régészeti leletek megítélése – függetlenül a németbarát politikától – a korabeli demokratikus szellemi mozgalmakhoz kapcsolódott, amint azt László Gyula 1944-ben kiadott munkája és szárszói előadása is jelezte.¹¹¹

SZLÁVOK ÉS MAGYAROK: KUTATÁSI IRÁNYVONALAK A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A világháború befejezésekor Magyarország szovjet érdekszférába került, s ez természetesen az ország tudományos életére is hatással volt. A sztálini diktatúra nemcsak a Magyar Tudományos Akadémiát szerveztette át, hanem meghatározta a tudományos élet teljes szellemi irányvonalát is.¹¹² A korai történelem megítélésében a nomádellenes szovjet vélemény vált kizárólagossá. E magyarázat szerint a magyar honfoglalást követő időszakban nem a „nomád magyar törzsek”, hanem az itt talált szláv népek szerepe volt a döntő,¹¹³ a magyarok a szlávoktól vették volna át kulturális és a politikai berendezkedésüket.¹¹⁴

A megszabott irányvonal alól nem térhetett ki a régészet sem. A magyar nyelvű és szemléletű kutatás figyelmét tehát a szegényes mellékletű temetőkre terelte az ekkor kötelező pánszláv szemlélet. Ezeket a temetkezéseket automatikusan „bielo brdo-i kultúra” megnevezéssel illették és szlávoknak tartották.¹¹⁵ Ekkor indult meg a honfoglalás előtti szlávokhoz köthető emlékek kutatása is.¹¹⁶ Az új kutatási irány önmagában nem volt hibás, hiszen e terület hiánya a magyar régészetben belül egyértelmű volt,¹¹⁷ és a kor politikai indíttatású magyarázatai ellenére – idővel – jelentős mértékben segítette a 9–10. századi régészeti emlékek feldolgozását.¹¹⁸ Számos további irányvonal is ekkor kapott először jelentősebb szerepet, melyek közül kiemelkedik a finnugor őstörténeti és régészeti

¹⁰⁹ Szekfű 1939.

¹¹⁰ László 2001. Gróf Zichy István a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója a német megszállást követően – korábbi magatartása miatt – a felvidéki birtokán rejtőzött el.

¹¹¹ László 1944; László 1950: 141; Balassa 2001: 66–69; Fodor 2001: 187–195.

¹¹² Péteri 1989; Glatz 1993. A régészet számára kijelölt kereteket és feladatokat vázolta: Ö. Pogány 1951.

¹¹³ Molnár 1949: 96–107, 170–174. A szovjet kutatás elképzeléseiről átfogó képet nyújt: Shnirelman 1995; Shnirelman 1996: 230–236; Klejn 1997: 41–51. Vö. még: Laszlovszky–Siklódi 1991: 275.

¹¹⁴ Molnár 1949; Molnár 1954.

¹¹⁵ Szóke 1954a; Szóke 1954b. Vö. Bóna 1997: 349, 360.

¹¹⁶ A kérdés kutatástörténeti hátterére: Bálint 1986: 168–169.

¹¹⁷ Az irányvonal korábbi hiányának a hátterére vonatkozólag lásd: Bálint 1986: 170–171.

¹¹⁸ Bóna 1997: 349.

kutatás. A Szovjetunió felé tett tudománypolitikai gesztusként is értékelhető, hogy a világháború előtti „törökös-nomád” ősmagyarok képzetét egyre inkább felváltotta a finnugor népekkel való nyelvrokonság (ezáltal népi- és kulturális rokonság) hangsúlyozása.¹¹⁹ A magyar régészet ekkor kezdte komolyan felfedezni az Ural, a Volga- és a Káma-mente őskori és koraközépkori régészeti kultúráit, finnugor – s ezáltal ősmagyar – emlékeknek tartva az itt talált tárgyi hagyatéket.¹²⁰ Pozitív változást jelentett a marxista régészetre jellemző¹²¹ – és a magyar régészetben korábban csak László Gyula által felvetett¹²² – társadalomszemléletű kutatás megjelenése is. A baloldali marxista társadalomszemlélet azonban nem csak a szocialista országokban hatott, hanem világszerte, amint azt a kor legmeghatározóbb teoretikus régészének, V. Gordon Childe-nak a tudományos munkássága is mutatja.¹²³ A szemlélet alkalmazása ugyanakkor korántsem jelentette, hogy alkalmazói – minden esetben – marxisták lettek volna, így nem tekinthető annak sem László Gyula, sem Szőke Béla, sem Dienes István.¹²⁴

A régészetre nehezedő politikai nyomás az 1956-os forradalmat megelőző időszakban kezdett enyhülni, párhuzamosan az ekkor jelentkező szabadabb politikai légkörrel. Számos szakkönyv született ekkor a korai magyar történelemről. Megjelentek – a korábban háttérbe szorított – Györfy György és Váczy Péter fontos és nagy tanulmányai.¹²⁵ A régészetben ekkor vette kezdetét Bóna István, Dienes István és Szabó János Győző munkássága.¹²⁶ Munkáik nyomán számos mellőzött terület (így a honfoglaló magyarok mellett a korai germán emlékek kutatása is) újra teret kapott. Az említett történészek munkái azért is keltettek feltűnést, mert olyan kérdéseket tárgyaltak (így például a korai magyarság nomád elemei és steppei kapcsolatrendszerét, a köznépi temetők megítélését), melyek elemzése korábbi elképzeléseket korrigált, illetve egyes mellőzötteket újra felelevenített.

E tanulmányok megjelenése jelezte a politikai cenzúra lazulását is. A pártvezetés már nem várta el a – korábbi időszakban megkövetelt – szoros ideológiai igazodást sem a régészektől, sem pedig az őstörténet más szakterületeivel foglalkozó kutatóktól. A tudomány egyre inkább függetlenedett a politikától, s ezt a folyamatot lényegesen nem befolyásolta az 1956-os forradalmat követő visszarendeződés sem. Ebben a légkörben jelenhetett meg Szőke Béla azon tanulmánya, amelyik teljesen újraértelmezte az úgynevezett „bielo brdo-i kultúrát”, nem szlávként, hanem a magyar köznép temetőiként interpretálva ezt

¹¹⁹ A sztálini nomádellenes véleményen túl az is közrejátszhatott e kutatási terület megerősödésében, hogy a nyelvrokon finnugor népek a Szovjetunió területén éltek.

¹²⁰ Molnár 1949: 17–41; Molnár 1954: 20–113; László 1955.

¹²¹ Klejn 1997: 30–31.

¹²² László 1944: 161–220; László 1950.

¹²³ A kérdést részletesen elemzi: Raczkó 1995: 291; Klejn 1997: 163–183; Trigger 1997–1998: 358–362; Sheratt 1997–1998: 366.

¹²⁴ Szőke 1962; Dienes 1972: 19–24.

¹²⁵ Györfy 1958; Györfy 1959; Váczy 1958.

¹²⁶ Bóna 1956; Dienes 1956; Dienes 1957; Kaposvári–Szabó 1956; Szabó 1960.

a leletcsoportot.¹²⁷ Szőke nem csak a magyar köznépi emlékanyag elkülönítését végezte el munkájában, hanem rávilágított a pánszláv eszméket tovább erőltető – a korabeli szomszédos országokban meghatározó – kutatási irányvonal tévedéseire is. Tanulmánya és a halála után kiadott kandidátusi disszertációja csak magyar nyelven jelent meg, ami arra utal, hogy a szakmai fórumok a végbement változások ellenére sem tartották fontosnak, hogy a nemzetközi kutatásba bekeverüljenek az új eredmények.¹²⁸ Ez a mozzanat is mutatja azt a fokozatosan kialakuló befelé fordulást, amely a 10. század régészeti kutatását jellemezte. A magyar kutatás csendes visszahúzódásának okai részben politikai jellegűek lehettek. Azoknak kutatóknak, akik a vulgármarxista irányvonal helyett ragaszkodtak a tudományos tézisekhez, még a bekövetkezett belső változások is hihetetlennek tűnhettek, s nem is gondoltak arra, hogy eredményeiknek nemzetközi fórumokon is hangot adhatnak. A hatalomban lévők pedig – ha eltűrték is a magyar nyelvű szakirodalomban megjelenő új elméleteket – azt már nem engedték, hogy azok olyan fórumokon is helyt kapjanak, ahol a „szomszédos szocialista országok” kutatói kifogásolhatják azokat.¹²⁹

A politikai vezetés nem biztosított megfelelő anyagi hátteret a régészeti kutatásoknak, így mindössze a kiemelt intézmények, illetve az államilag fontosnak ítélt tudományos programok jutottak kisebb-nagyobb támogatáshoz. Támogatás hiányában a kisebb tudományos műhelyeknek nem volt arra lehetőségük, hogy professzionális keretek között komoly feldolgozásokat adjanak ki, sok régész így csak olyan – saját maga számára vagy esetleg kizárólag lokálisan érdekes – kérdésekkel tudott foglalkozni, amelyek nem adtak lehetőséget egy tudományos paradigmaváltásra a meghatározó kérdések területén.

A változás a diktatúra folyamatos fellazulásával párhuzamosan zajlott. A folyamatban egy újabb állomásnak tekinthető László Gyula „kettős honfoglalás” elméletéről tartott előadásának megjelenése.¹³⁰ E tanulmány – amely idővel széles vitát indukált a korszak kutatói között – azt mutatja, hogy az 1970-es évekre egyre inkább kialakult egy politikától független tudományos fórum.¹³¹ Érdekes momentum, hogy László Gyula elképzelése szélesebb fórumon csak a rendszer-változás után kapott teret: ekkor jelent meg, mint „alternatív történelmi modell” a középiskolás tankönyvek egy részében is. A „kettős honfoglalás” elképzelését ugyanakkor ekkora már a kutatók jelentős hányada nem tartotta elképzelhető-

¹²⁷ Szőke 1959. A kérdés tudománytörténelmi összefoglalására és a későbbi vélemények áttekintésére: Bálint 1986: 169–170; Bálint 1991: 159–193, 275–277.

¹²⁸ Szőke 1962.

¹²⁹ Balassa 2001: 112–113.

¹³⁰ László 1972. László Gyula felvetését a szomszédos országok egyes kutatói egyfajta válaszként értelmezték a szláv kontinuitás elméletére. A tanulmány pozitív hatásai mellett meg kell még említeni, hogy a szerző céljaitól függetlenül nem csak a tudományos vitát segítette, hanem tápot adott az addig inkább csak az emigráns publicisztikában hangoztatott őstörténelmi elképzelések szélesebb térnyerésének Magyarországon. Vö. László 1981: 104–145.

¹³¹ A vitáról: Róna-Tas 1995: XIII–XIV.

nek László Gyula eredeti érvei alapján.¹³² Az idős professzor azon munkatársai és tanítványai, akik nem értettek egyet ezzel a megközelítéssel, általában szak tudományos munkákban foglalták össze ellenérveiket,¹³³ miközben a szélesebb közvélemény – hasonlóan az egy évszázaddal korábbi „ugor–török háborúhoz” – inkább – a kitűnően megírt tudományos népszerűsítő könyvei alapján is kiemelkedő és a médiumok által is autentikusnak elfogadott – László Gyula elképzeléseivel rokonszenvezett.

A „kettős honfoglalás” felvetése – többek között – a szomszédos országok kutatóinak a magyar koratörténet kérdéseivel kapcsolatos viszonyára is hatással volt, amit alátámaszt Bálint Csanád megjegyzése is: „E sorok írójának [Bálint Csanádnak – L.P.] mondta fehér asztalnál egy vezető állású szlovák kutató: készek ők maguk megcáfolni a náluk, általuk közre adott szélsőséges nézeteket – tehát tudjuk, hogy azok! –, »amennyiben a magyarok lemondanak a kettős honfoglalás teóriájáról«. A válasz erre az volt, csakis az lehetett, hogy a »kettős honfoglalás« elmélete Magyarországon nem általános és nem is hivatalos, nincs tehát miért »lemondani« róla; ez utóbbi ige pedig a tudományos szótárban nem fordul elő”.¹³⁴

A politika visszavonulása a régészetből folyamatosnak tekinthető. Igaz, az állampárt tudománypolitikai irányítói a rendszerváltozásig soha nem adták fel véglegesen utolsó bástyáikat, és cenzori működésüket mind tovább igyekeztek fenntartani, azonban a formális ráhatás helyett a hatalom egyre inkább a belső kontrollra és az informális csatornákon keresztül történő meggyőzésre helyezte a hangsúlyt.¹³⁵ Az *Erdély történetének* magyar és idegen nyelvű kiadása 1986-ban már azt mutatta, hogy a tudomány szabadon, politikai ráhatás nélkül mondhatta el véleményét olyan, korábban kényes pontnak tekintett kérdésekről is, mint a dáko–román kontinuitás érvényessége, vagy a magyar honfoglaláskor régészeti hátterének megítélése Erdély és a Partium területén.¹³⁶

GLOBALIZMUS ÉS NACIONALIZMUS

A békés rendszerváltozás nyomán bekövetkezett politikai átalakulások Magyarországon nem, vagy csak kis mértékben hatottak a kutatásra. A rendszerváltás

¹³² Az elképzelést elfogadó és továbbgondoló vélemények közül Makkay János (Makkay 1994; Makkay 2005), Engel Pál (Engel 1997) és Vékony Gábor (Vékony 2002: 211–215) érvelése kapott jelentősebb szerepet a tudományos kutatásban. Engel véleményének recepciójára vonatkozóan lásd még: Róna-Tas 2001: 82.

¹³³ László téziseinek cáfolatáról: Madaras 1975; Kristó 1983; Bóna 1984: 327–329; Bálint 1989: 233–235. Vö. még: Bóna 1996: 37–40; Róna-Tas 1995: XIV; Fodor 2001: 254–260.

¹³⁴ Bálint 1997: 35. 11. jegyzet.

¹³⁵ Balassa 2001: 99–102.

¹³⁶ Mócsy 1986; Bóna 1986. A vita kapcsán lásd: Harhoiu 1987; Bóna 1988; Köpeczi 1993. Erdély 10. századi emlékanyagának és az ehhez kapcsolódó történeti interpretációknak az áttekintésére vonatkozóan lásd még újabban: Bóna 1996; Benkő 2001; Gáll 2001; Bóna 2001; Kristó 2002; Miskolczi 2004; Gáll 2006. (Mindegyik munkában további szakirodalommal.)

időszakában már nem akarta befolyásolni a tudományos szabadságot egy központi politikai akarat. A politikai változások időszakának velejárója volt azonban egy olyan folyamat, amely korábban csak marginálisan találkozott a régészettel. Az áltudományos fantazmagóriák (sumer–magyar rokonság, kelta–magyar őstörténet, ősmagyar eredetű indián kultúrák Amerikában; neandervölgyi emberek és a finnugor nyelvű népek keveredése stb.) sok esetben szélsőséges politikai eszmékhez csatlakozva igyekeznek utat találni a magyar közvéleményhez. A tudományos eredményekhez ragaszkodó kutatókat váratlanul érte az áltudományoság térnyerése, s a hozzájuk fűződő viszonyuk máig ambivalens maradt.¹³⁷

Komoly problémát jelent továbbá a kelet-közép-európai térségben kibontakozott nacionalista hullám és annak tudományformáló hatása.¹³⁸ A volt szocialista berendezkedésű országok jelentős részében az addig mesterségesen korlátozott nacionalista elképélések felszínre kerültek a politikai átalakulások során. Az átrendeződést követően nem egy – Európa nyugati régióira jellemző – poszt-nacionalista állapot, hanem egy neonacionalista irányvonal alakult ki számos országban.¹³⁹ Az egymásban ellenséget látó nemzetek műltszemlélete kisebb-nagyobb mértékben lecsapódott a tudományos munkákban is.¹⁴⁰ A térség gazdasági átalakulása is jelentős nehézségeket okozott a kutatásban, mindez pedig nagymértékben segítette egy nacionalista irányvonal térnyerését. A korai magyarság szerepe, területi tagozódása és a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának a megítélése újra kényes kérdéssé vált Magyarország határain túl. A külföldi kutatók egy része a nacionalista politikai eszmék hatására vitatta a 10. századi emlékéanyag és a korai magyarság kapcsolatát, ezzel is bizonyos nacionalista irányvonalakat erősítve.

A kutatás ilyen formán történt széttagozódása nem segíti a térség 10. századi emlékéanyagának régészeti elemzését, a területek közt valamikor létezett kapcsolatok jellegének megértését. A különböző nemzetiségű kutatók közt meglé-

¹³⁷ Ezt bizonyítja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének népszerű történeti folyóiratában Farkas Ildikó által írt ismertetés is. A cikk Szabó István Mihály akadémikusnak a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Központjában tartott előadását foglalja össze, e kivonatban szó esik „urali nyelvet beszélő paleolit vadászokról”, „a paleolitikum óta végbement többszörös magyar honfoglalásról”, „obi-ugor indiánokról” is. Vö.: Farkas 2003; Bálint 2005a. Szabó István Mihály utóbbi munkáját könyvbe rendezve is közreadta (Szabó 2004a), amely azonban kemény elmarasztaló kritikát kapott. Vö. Simon 2005a. A Szabó István Mihály által közreadott válaszokat (Szabó 2004b; Szabó 2005) mind stílusát, mind tartalmát tekintve – joggal – utasították vissza a téma neves szakértői. Vö. Simon 2005b; Bálint 2005a; Honti 2005.

¹³⁸ Glatz 1993: 175–176.

¹³⁹ Chernykh 1995; Kohl–Tssetskhladze 1995; Mamzer 1999.

¹⁴⁰ E gondolkodást jól érzékelteti: Renfrew 1996. Ez a fajta szembenállás jellemzi azokat az öszszefoglalásokat, amelyek a különböző népcsoportok közt meglévő különbségekre helyezték a hangsúlyt, nem pedig a kialakult kapcsolatokra. Vö. romániai kutatások kapcsán: Heitel 1994; Heitel 1994–1995; a szlovák kutatásban: Kučera 2000. Magyarországon ezt a nézőpontot leginkább a tudomány és az áltudomány határvonalán mozgó írók, vagy az akadémiai kutatással szembeforduló – korábbi eredményeik alapján komoly tudományos munkákban is hivatkozott – kutatók képviselik. Vö. Nemeskürty 1991: 7–42; Bakay 1994; Kiszely 1996; Pap 1999; Bakay 2004.

vő gyanakvás és nem egy esetben nyílt ellentét feloldása valószínűleg azonban nem a tudományos testületeken múlik, hanem a régió gazdasági felemelkedésén. Ma úgy tűnik, hogy megfelelő tudománypolitika és gazdasági jólét szükséges a tudományon belüli optimális állapot megteremtéséhez, amikor majd nem ellenséget látnak egymásban a szomszédos nemzetek, hanem összefogva, közösen próbálnak választ találni a felmerülő kérdésekre.

Amíg azonban ezek az állapotok nem alakulnak ki, általánosan jellemző maradhat, hogy a kutatók egy része olyan szélsőséges politikai szempontokat támogató nacionalista szemléletet hirdet, amely nem védhető tudományos alapokon. A különböző politikai irányvonalak ilyen tudósokkal legitimálják álláspontjukat a közvélemény előtt, számos esetben újra előcibálva olyan 19. századi nacionalista mítoszokat, mint a dáko–román, vagy a szkíta–magyar, hun–magyar kontinuitás eszméje.¹⁴¹ Megjelentek olyan – korábban már komoly szakmai bírálatot és elutasítást kapó – elképzelések is, mint az etruszk–magyar rokonság elmélete.¹⁴²

Ezek a mozzanatok elsősorban a tudományos kutatás objektivitásával kapcsolatos gyanakvásokat erősítik, korántsem segítve a kritikus, modern tudományos kutatás eredményeinek beágyazódását a társadalom mind szélesebb rétegeibe.¹⁴³ Mára a magyar kutatás számos kérdést újra megvizsgált, és nem maradt visszhang nélkül a nemzetközi kutatás (elsősorban a processzuális- és posztprocesszuális régészet) által felvetett új megközelítési szempontok és kérdésfelvetések sem.¹⁴⁴ A kutatásban egyre nagyobb szerepet kapott annak figyelembevétele is, hogy a különböző időszakok eltérő megközelítési rendszerrel dolgoztak, s eltérő véleményt alakítottak ki a nép fogalmáról és a származástudatról is.¹⁴⁵ Mára egyre nyilvánvalóbb az a tény, hogy nem lehet sem az anyagi kultúra egyes elemei alapján etnikus jellegzetességet meghatározni – ez David C. Clarke eredményei alapján vált általánosan elfogadottá és mára közhellyé¹⁴⁶ –, sem pedig a nyelvészeti vagy a régészeti kategóriák nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák azt a csoportot, amely népként feltűnt a kortárs írott forrásokban.¹⁴⁷

Napjainkra egyre inkább előtérbe kerül a regionális múltszemlélet kiteljesedése.¹⁴⁸ A régészeti leletanyag tudományos vizsgálatát az Európai Unió kapcsolatok és az Unió által megfogalmazott kutatási prioritások sok szempontból segítik és alakítják, s az Unió törekvések a korábbi országhatárokon túlmutató kutatás jelentőségét hangsúlyozzák. Az új keretek pedig lehetővé teszik a szomszédos országok közt korábban meglévő tudományos gyanakvás oldódását, s a régészeti

¹⁴¹ A magyar kutatásban ilyen: Nemeskürty 1991; Bakay 1994; Kiszely 1996; Bakay 2004: 33–165.

¹⁴² Szilágyi 2005. A kérdéssel kapcsolatban lásd még: Hegedűs 2003: 136.

¹⁴³ Hamberger 2001b: 52, 54–55.

¹⁴⁴ Raczky 1995; Bálint 2005b; Bálint 2006.

¹⁴⁵ Róna-Tas 1995: 167–179, 227–253, 275–304; Bóna 1997; Kristó 1997.

¹⁴⁶ Clarke 1978: 373.

¹⁴⁷ Bálint 2005a.

¹⁴⁸ A regionális szemlélet elfogadottságát azonban mind a mai napig hátráltatja az alap- és középfokú történelemtanítás és a történetírás fogalomrendszere, témakijelölése, melyek Közép-Európában jórészt máig a nemzetállami keretek közt zajlik. Vö. Glatz 2001: 97; Szabolcs 1995.

leletanyag mind szabadabb publikálását, értelmezését. Ennek eredményeként egyre nagyobb hangsúlyt nyernek az országhatárokon túlmutató tudományos együttműködések,¹⁴⁹ valamint azok az interdiszciplináris kutatások, amelyek a természettudományos módszerek mind szélesebb skálájának a bevonásával kívánják értelmezni a rendelkezésre álló emlékanyagot.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alföldi András 1926: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete. *Buda-pesti Szemle* 344–364.
- Antoniewicz Włodzimierz 1948: *Hold wielkości Lubora Niederlego*. Warszawa
- Bakay Kornél 1994: *Kik vagyunk? Honnan jöttünk?* Szombathely
- Bakay Kornél 2004: *Magyarnak lenni: büszke gyönyörűség!* Pomáz
- Balassa Iván 2001: László Gyula életútja. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 11–135.
- Bálint Csanád 1986: A magyar régészet és a nacionalizmus In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 166–174.
- Bálint, Csanád 1989: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln
- Bálint, Csanád 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. (Studia Archaeologica 11.) Budapest
- Bálint Csanád 1997: A honfoglaló magyarok és Európa. In: Makkay János – Korbály József (szerk.): *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyaga*. Ungvár, 5–38.
- Bálint Csanád 2004: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Budapest
- Bálint Csanád 2005a: Lektorai jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is” című kéziratáról. *Magyar Tudomány* 112. 1604–1608.
- Bálint Csanád 2005b: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 37–56.
- Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140. 277–347.
- Basics Beatrix 1996: A nemzettudat változása a magyar történelmi festészetben és grafikában 1848–49 után. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 143–154.
- Bendefy László 1972: Fettich Nándor (1900–1971). *Vasi Szemle* 26. 125–139.
- Benkő Elek 1995: „...egy sajátosan leszűkített Pannónia értelmezés” A honfoglalás a mai román történetírásban *Magyar Tudomány* 102. 1416–1432.

¹⁴⁹ A regionális műtszemlélet megjelenése jól tükröződik az olyan közösen rendezett kiállításokban, mind amilyen a német, magyar, lengyel, cseh és szlovák összefogás alapján 2000-ben megrendezett „Europas Mitte um 1000” című kiállítás. Lásd: Wiczorek–Hinz 2000; valamint a bajor és magyar rendezésre: Jahn–Lankes–Petz–Brockhoff 2001.

- Benkő Elek 2001: A 10–11. századi Erdély régészetéről. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27.) Budapest, 135–144.
- Berend, Nora 2001: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000 – c. 1300*. Cambridge
- Boia, Lucian 1993–1994: Mythologie historique roumanie (XIXe et XXe siècle). *Analele Universității București. Istorie* 41–42. 3–22.
- Boia, Lucian 2003: *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*. (Studia Transylvanica 30.) Köln–Weimar–Wien
- Bóna, István 1956: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. 183–244
- Bóna István 1984: A késő avar korszak. In: Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története* I. 1. kötet, Budapest, 327–329.
- Bóna István 1986: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: Köpeczi Béla (főszerk.) Mócsy András – Makkay László (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 203–234, 575–582.
- Bóna, István 1988: Über eine fruchtlose Polemik. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40. 301–314.
- Bóna István 1996: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 8. 21–40.
- Bóna, István 1997: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49. 345–362.
- Bóna István 2000: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest
- Bóna István 2001: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) 69–97.
- Brather, Sebastian 2000: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78. 139–177.
- Brather, Sebastian 2001a: *Archäologie der westlichen Slawen*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 30.
- Brather, Sebastian 2001b: Wilheln Unverzagt und das Bild der Slawen. In: Steuer, Heiko (szerk.): *Eine hervoragende nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 29. 475–504.
- Brather, Sebastian 2001c: Slawenbilder „slawische Altertumskunde“ im 19. und 20. Jahrhundert. *Archeologické Rozhledy* 53. 717–751.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 42.
- Calhoun, Craig 1993: Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology* 19. 211–239.
- Caraiani, Ovidiu 2001: National Identity and Political Legitimacy in Modern Romania. In: Mihaela Czobor-Lupp – J. Stefan Lupp (szerk.): *Legal and Political Values in Romanian Culture*. (Romanian Philosophical Studies 4. Cultural Heritage and Contemporary Change. Ser. IVA. Eastern and Central Europe 22.) London
- Chernykh, E. N. 1995: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalism. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, politics and the practice of Archaeology*. Cambridge, 139–148.

- Chmel Rudolf 2001: A magyarkomplexus és a szlovák-magyar megbékélés. *Limes* 5. 61–68.
- Clarke, David Leonard 1978: *Analytical Archaeology*. London
- Conversi, Danielle 1995: Reassessing theories of nationalism. Nationalism and boundary maintenance and creation. *Nationalism and Ethnic Politics* 1. 73–85.
- Curta, Florin 2001a: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge
- Curta, Florin 2001b: Pots, Slavs and 'imagined communities': Slavic archaeology's and the history of the early Slavs. *European Journal of Archaeology* 4. 367–384.
- Czövek, István 1993: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Hasburgerreiches. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 215–222.
- Csorba László 1997: Pulszky Ferenc In: Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Budapest, 11–18, 119–128.
- Deák István 1986: A nemzetiségi kérdés európai leckéje In: *Tanulmányok a magyar– lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 157–165.
- Díaz-Andreu, Margarita 1995: Archaeology and nationalism in Spain. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 39–56.
- Dienes, István 1956: Un cimetiére de Hongrois conquérants á Bashalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8. 245–277.
- Dienes István 1957: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető (Kiss Lajos ásatása) *Archaeológiai Értesítő* 84. 24–37.
- Dienes István 1972: *A honfoglaló magyarok*. Budapest
- Dobrovits Mihály 2001: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 86–105.
- Domokos Péter 1990: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének viszshangja irodalmunkban*. Budapest
- Engel Pál 1997: A kettős honfoglalás. *Ómagyar kultúra* 10. 54–63.
- Erdélyi István 1989: *Sumér rokonág?* Budapest
- Farkas L. Gyula 1991: Az őstörténeti kutatások és a társadalmi közgondolkodás antropológiai (humángenetikai) szempontból 1919–1931. között Magyarországon. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 31–37.
- Farkas Ildikó 1993: Turanizmus. *Magyar Tudomány* 100. 860–868.
- Farkas Ildikó 2003: A magyar őstörténetkutatás új távlatai. *História* (25.) 5–6. 43–46.
- Fodor István 1994: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. Honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest, 47–65.
- Fodor István 1996: *Őseink nyomában*. Budapest
- Fodor István 1997a: A honfoglalók műveltsége. *Ómagyar kultúra* 10. 29–53.
- Fodor István 1997b: A nyugati határvidék honfoglalás kori leletei. *Árgus* 4. 46–47.
- Fodor István 2001 László Gyula a régész. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 149–270.
- Fried István 1991: A honfoglaló magyarság és a szlávok megítélése az 1919–1931 közötti esztendőök magyar tudományos sajtójában. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 38–43.

- Gáll Ervin 2001: Erdély kora középkor története és a magyar honfoglalás egy román történész szemszögéből. Megjegyzések Pop I. A. könyvéhez. *Lélekjelenlét* 1. 33–40.
- Gáll Ervin 2006: A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140. 375–396.
- Gedai István 1968: Megemlékezés Nagy Gézáról. *Alba Regia* 8–9. 295–296.
- Gergely András 2004: A magyar tradíciók középpontjában: 1848 hagyománya. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 227–238.
- Gerő, András 1990: *Der Heldenplatz Budapest als Spiegel ungarische Geschichte*. Budapest
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest
- Glatz Ferenc 1993: Nacionalizmus, nemzetállam, nemzeti középosztály. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 169–176.
- Glatz Ferenc 2001: Regionális történelemszemlélet Közép-Kelet-Európában. Magyarok és szomszédok az államalapítás korában. *Történelmi Szemle* 43. 87–105.
- Györffy György 1958: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzsfőtől az országig I–II. *Századok* 92. 12–87, 565–615.
- Györffy György 1959: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest
- Györffy György 1977: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 123–156.
- Hamberger Judit 2001b: A csehek a magyarokról. *Limes* 5. 31–43.
- Hamberger Judit 2004: A szlovákok magyarsággépének alakulása. *Európai tükrök* 3. 78–88.
- Hampel József 1896: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. Budapest
- Hampel József 1907: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest
- Hardt, Matthias 2003: 'Schmutz und trägers Hinbrüten bei allen'? Beispiel für den Blick der älteren deutschen Forschung auf slawische ländlich-agrarische Siedlung des Mittelalters. In: Hardt, Matthias – Lübke, Christian – Schorkowitz Dittmar (szerk.): *Inventing the Past in North Central Europe. The National Perception of Early Medieval History and Archaeology*. Frankfurt am Main, 194–210.
- Harhoiu, Radu 1987: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvanien. *Dacia* 31. 119–129.
- Hegedűs József 2003: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest
- Heitel, Radu 1994: Aufgaben der Archaeologie des 12. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 37. 79–81.
- Heitel, Radu Robert 1994–1995: Die archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia* 38–39. 389–439.
- Henszlmann Imre 1884: Levél Fejérváry Gáborról In: *Pulzsky-album* (Szerk. Nyáry Jenő – Henszlmann Imre – Torma Károly – Havas Sándor) Budapest, 6–11.
- Honti László 2005: Lektorai jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is” című írásáról. *Magyar Tudomány* 112. 1609–1611.
- Horch, Miloslaw 1986: From National Movement to the Fully-formed Nation: the nationbuilding process in Europe. *New Left Review* 198. 3–20.

- Horvát István 1825: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest
- Jahn, Wolfgang – Lankes, Christian – Petz, Wolfgang – Brockhoff, Evamaria (szerk.) 2001: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre – Bajorország és Magyarország 1000 éve*. Augsburg
- Jankovich Miklós 1835: Egy magyar hősnak, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 2. 281–296.
- Jerney János 1851: *Keleti utazása a magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett*. 1844 és 1845. 1–2. Pest
- Jókai Mór 1975: *Cikkek és beszédek* VI. Budapest
- Jones, Siân 1997: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London–New York
- Juhász Gyula é. n.: *A történész józansága*. Budapest
- Kaiser, Timothy 1995: Archaeology and ideology in southeast Europe. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 99–119.
- Kaposvári Gyula – Szabó János Győző 1956: A bánhalmi avar sírlet. *Jászkunság* 3. 166–174, 235–242.
- Kerényi Ferenc 2004: Egy sikeres eredetmítosz a XVIII–XIX. század fordulóján. Dugonics András hat művéről. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 303–320.
- Kincses Nagy Éva 1991: A turáni gondolat. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 44–49.
- Kiss, Attila 1973: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25. 327–340.
- Kiss Endre 2004: A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 46–66.
- Kiszely István 1996: *A magyarság őstörténete*. Budapest
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main
- Kniezsa István 1938: Magyarország népei a XI. században. In: Serédy Jusztinián (szerk.): *Szent István emlékkönyv* II. Budapest, 367–402.
- Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare 1995: Archaeology in the service of the state: theoretical considerations. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 3–18.
- Kohl, Phillip L. – Tsetskhladze, Gocha R. 1995: Nationalism, politics, and the practice of archaeology in the Caucasus. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 149–174.
- Kolejka, Josef – Štátný, Vladislav 1965: Die cyrillo-metodische und grossmährische Tradition im tschechenischen politischen Geschehen im 19. und 20 Jahrhundert. In: Macurek Josef (szerk.): *Magna Moravia*. Praha, 587–610.
- Komoróczy Géza 1976: *Sumer és magyar?* Budapest

- Koperski, A. – Parczewski, M. 1978: Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30. 213–230.
- Koperski Andrzej 1996: Przemyśl. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglaló magyarság*. Budapest, 439–448.
- Korek József 1988: Pulszky Ferenc, a régész. In: Mravik László (szerk.): *Pulszky Károly in memoriam*. Budapest, 44–46.
- Kovács Ákos 2004: Árpád ünnep, Szent Istvánkor. Egy kultikus emlékhely genealógiája. *Mozgó Világ* 6. 3–47.
- Köpeczi Béla 1993: Franciaországi viták Erdély történetéről. *Magyar Tudomány* 100. 541–548.
- Köváry László 1897: *A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*. Budapest
- Kristó Gyula 1983: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. *Szegedi Bölcsészeműhely* '82. 177–190.
- Kristó Gyula 1997: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok* 131. 234–275.
- Kristó Gyula 2002: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged
- Kučera, Matúš 2000: Slovakia and its historical space. In: Kučera Matúš (szerk.): *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century*. Bratislava, 7–30.
- Kučera, Rudolf 2001: A csehek és a magyarok a történelem keresztútjain. *Limes* 5. 45–49.
- László Gyula 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest
- László Gyula 1950: Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Archaeológiai Értesítő* 77. 137–142.
- László Gyula 1955: Hozzászólás In: *A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1.* Budapest, 38–43.
- László Gyula 1972: Fettich Nándor (1900–1971). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24. 299–304.
- László Gyula 1981: *Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról*. Budapest
- László Gyula 2001: Kijevi naplótöredék. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 139–146.
- László Péter 1993: Language, the Constitution and the Past in Hungarian Nationalism. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 193–204.
- Laszlovszky, József – Siklodi, Csilla 1991: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In: Hodder Ian (szerk.): *Archaeological Theory in Europe. The last three decades*. New York, 272–298.
- Lipták, Lubomír 2000: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Pozsony
- Madaras László 1975: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. *Acta Juvenum. Sectio Historica* 8. 32–54.
- Makkay János 1994: *A magyarság keletzése*. Szolnok
- Makkay János 2005: *Türkmagyarok – Turcoghungarica. Bevezetés a történelmi tévtan tételibe*. Budapest
- Mamzer Henryk. 1999: Problem etniczny w archeologii. *Slavia Antiqua* 40. 169–201.
- Marczali Henrik 1895: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest, 1–311.
- Marosi Ernő 1996: A honfoglalás a művészetben. *Magyar Tudomány* 103. 1026–1034.

- T. Mérey Klára 1993: Dunántúl népei a reformkor küszöbén egy hadmérnök szemével. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 129–137.
- Miletić, Nada 1963: Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 155–178.
- Miskolczi Ambrus 2004: *Határjárás a román-magyar közös múltban*. Budapest
- Mócsy András 1986: Dacia római tartomány. In: Köpeczi Béla (főszerk.) Mócsy András-Makkay László (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 46–106.
- Molnár Erik 1949: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. Budapest
- Molnár Erik 1954: *A magyar nép őstörténete*. Budapest
- Nagy Géza 1901: Népvándorlaskori turán öltözet. *Archaeologiai Értesítő* 21. 318–323.
- Nagy Géza 1902: Fajunk jövője. *Új Magyar Szemle* 1. 6–39.
- Nagy Iván 1873: *Érdy János emlékezete*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből II. 9.) Budapest
- Nagy Emese 1985: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Belitska-Scholtz Hedvig (szerk.): *Jankovich Miklós a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*. (Művészettörténeti Füzetek 17.) Budapest, 122–153.
- Nemeskürty István 1991: *A bibliai örökség. A magyar küldetésstudat története*. Budapest
- Niederhauser Emil 1995a: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest
- Niederhauser Emil 1995b: „...megosztották az addig egységes szláv területet” A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban. *Magyar Tudomány* 102. 1404–1415.
- Niederhauser Emil 1996: Honfoglalás és millennium. *Magyar Tudomány* 103. 1011–1017.
- Niederle, Lubor 1890: Die Skelettgräber aus der letzten prähistorischen Zeit in Böhmen. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 20. 102–105.
- Niederle, Lubor 1894: Bemerkungen zu einige Charakteristiken der altslawischen Gräber *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 24. 39–55.
- Niederle, Lubor 1921: *Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských. B. III.1.* Praha
- Niederle, Lubor 1924: *Slovanské starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. A. IV.* Praha
- Niederle, Lubor 1925: *Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských. B. III.2.* Praha
- Paikert Alois v. 1917: Der touranische Gedanke. *Turán* 291–301.
- Palacký, František 1836: *Geschichte von Böhmen I. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzöge in Böhmen bis zum 1119*. Prag
- Pap Gábor 1999: *Hazatalálás*. Budapest
- Péter László 1988. *Jerney János 1800–1855*. Szeged
- Péteri György 1989. Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. *Századvég* 1–2. 18–35.
- Pič, Josef Ladislav 1908: *Přehled české archaeologie*. Praha
- Ö. Pogány Gábor 1951: Főtitkári jelentés a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat ötnegyedévi működéséről 1949. november – 1951. április. *Archaeologiai Értesítő* 78. 144–147.
- Prohászka Péter 2001: A térképbe írt történelem. *Limes* 5. 7–18.

- Pulszky Ferenc 1878: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. *Archeológiai Értesítő* XII. 223–224.
- Pulszky Ferenc 1891: *A magyar pogány sírleletek.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 14. X.) Budapest
- Pusztai János 1977: *Az „ugor-török háború” után.* Budapest
- Raczky Pál 1995: Utószó In: Colin Renfrew: *A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete.* Budapest, 287–294.
- Rączowski, Włodzimierz 1996: Drang nach Westen? Polish archaeology and national identity. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.) *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 189–217.
- Ратобылъская А. В. 2001: Венгерский туранизм. *Славяне и их соседи Славяне и кочевой мир* 10. 219–227.
- Rátz Kálmán 1941: *A pánszlávizmus története.* Budapest
- Renfrew Colin 1996: Prehistory and the identity of Europe, or don't let's be beastly to the Hungarians. In: Graves-Brown Paul – Jones, Siân–Gamble Clive (szerk.): *Cultural identity and Archaeology. The Construction of European Communities.* London–New York, 125–137.
- Rédei Károly 1998: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* Budapest
- Révész László 2002: A Honfoglalás kori gyűjtemény. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Budapest, 101–121.
- Ring Éva 2004: *Államnemzet és kultúrnemzet válaszüttján.* Budapest
- Romsics Ignác 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest
- Róna-Tas András 1995: *A magyarság korai története.* Szeged
- Róna-Tas András 2001: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Budapest, 67–87.
- Rozsnyói Ágnes 1993: Egy történész – tévúton – zsákutcában. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink közt Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Budapest, 339–342.
- Schnapp, Alain. 1996: French archaeology between national identity and cultural identity. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 48–67.
- Schramm, Gottfried 1997: *Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához.* Debrecen
- Shepard Jonathan 2002: Byzantium's eastern frontier in the 10th and 11th centuries. In: Abulfida, David – Berend, Nora (szerk.): *Medieval frontiers: Concepts and Practise.* London, 80–104.
- Sheratt, Andrew 1997–1998: Gordon Childe: right or wrong? *Archaeologia Polonia* 35–36. 363–378.
- Shnirelman, Victor A. 1995: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology.* Cambridge, 120–138.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of nationalist archaeology in Russia. In: Díaz-Andreu, Margarita –Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 218–239.

- Simon Zsolt 2005a: *Iam proximus ardet Ucalegon*. *Magyar Tudomány* 112. 1152–1157.
- Simon Zsolt 2005b: Válasz Szabó István Mihálynak. *Magyar Tudomány* 112. 1612.
- Slapšak, Božidar – Novaković, Predrag. 1996: Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 256–293.
- Smith Anthony D. 1989: *The Origin of Nations*. *Ethnic and Racial Studies* 12. 340–367.
- Stephenson, Paul 2000: *Byzantium's Balkan frontier. A Political Study of the northern Balkan, 900–1204*. Cambridge
- Suppan, Arnold 1993: *Cuius regio eius natio*. Nationale Abgrenzung und Ausgrenzung in Ostmitteleuropa. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 355–367.
- Szabó János Győző 1960: Az egri vár története. I. Eger a honfoglalás korában. *Az Egri Vár Híradója* 1. 12–17.
- Szabó István Mihály 2004a: Őskori európai eredetű-e a magyar nép? *História* (26.) 8. 34.
- Szabó István Mihály 2004b: *A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete*. Budapest
- Szabó István Mihály 2005: Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi alapismertek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is. *Magyar Tudomány* 112. 1594–1603.
- Szabolcs Ottó 1995: „és helyet harcoltak ki maguknak a nagy magyar Alföldön” Külföldi tankönyvek a magyar honfoglalásról és államalapításról. *Magyar Tudomány* 102. 1499–1511.
- Szarka László 1991: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához) In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest, 35–46.
- Szegedy-Maszák Mihály 1986: A nemzetjellelem fogalmáról – The Idea of National Character: A Romantic Heritage. In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 145–156.
- Szekfű Gyula (szerk.) 1939: *Mi a magyar?* Budapest
- Szerelmey Miklós 1847: *Magyar hajdan és jelen*. Buda
- Szilágyi István 2001: Szlovén sztereotípiák a magyarokról. *Limes* 6. 39–56.
- Szilágyi János György 2005: Tudomány és/vagy „tudomány”. *Élet és Irodalom* (49.) 37. 11.
- Szőke Béla 1954a: Le cimetiere de Kérpusza (XIe siecle). Résultats archéologiques des fouilles. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3. 281–300.
- Szőke Béla 1954b: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 81. 119–137.
- Szőke Béla 1959: A bjelbrdoi kultúráról. *Archaeológiai Értesítő* 86. 32–47.
- Szőke Béla 1962: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest
- Szőke Béla Miklós 1994: A népvándorlaskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné-Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa, városi monográfia I*. Nagykanizsa, 145–214.
- Szőke Béla Miklós 2004: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez) *Zalai Múzeum* 13. 177–192.
- Tagányi Károly 1913: Gyepű és gyepűelve. *Magyar Nyelv* 9. 97–104.

- Takács Miklós 1991: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985. 2. 503–529.
- Takács Miklós 2004: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ Τανυλμάνυοκ Βολλόκ Ιάνοσ εμλέκέρε*. Budapest, 239–269.
- Thaly Kálmán 1898: *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története*. Pozsony
- Trigger, G. Bruce 1995: Romanticism, nationalism, and archaeology. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 263–279.
- Tringham, Ruth 1974: The Concept of „Civilization” in European Archaeology. In: Sabloff, Jeremy A. – Lamberg-Karlovsky, C. C. (szerk.): *The Rise and Fall of Civilization*. California, 470–485.
- Tringli István 1995: „Bécs és a magyarok együtt léptek be a történelembe” A magyar honfoglalás az osztrák történetírásban. *Magyar Tudomány* 102. 1433–1448.
- Váczy Péter 1958: A korai magyar történelem néhány kérdéséről. *Századok* 92. 265–345.
- Vajda László 1949: A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a »bécsi iskola«. *Ethnografia* 60. 45–70.
- Vaszary Kolos 1895: Bevezetés. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest, 9–15.
- Vékony Gábor 1983: A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 215–236.
- Vékony Gábor 1989: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest
- Vékony Gábor 1995: „...alapított most Swatopluk oly birodalmat” Viták a morva fejedelemség történetéről. *Magyar Tudomány* 102. 1454–1461.
- Vékony Gábor 2002: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest
- Walies, Bernard – Zoll, Amy L. 1995: Civilisation, barbarism, and nationalism in European archaeology. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 21–38.
- Werbőczy István 1990: *Hármaskönyv*. Budapest
- Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (szerk.) 2000: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Handbuch zur Ausstellung 1–2. Stuttgart
- Zsirai Miklós 1943: Őstörténeti csodabogarak. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest, 266–289.

Mordovin Maxim

A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig

A 6367. (859.) évben. A tengerentúli varégek adót szedtek a csúdoktól meg a szlovénektől, meg a merjáktól, meg az összes krivicstől.

A 6370. (862.) évben. Elűzték a varégeket a tengeren túlra, és nem fizettek adót nekik, és a maguk urai voltak, és nem volt közöttük törvény, és nemzetség nemzetség ellen támadt, és viszálykodás volt közöttük, és harcot kezdtek egymás ellen. És azt mondták maguknak: „Keressünk magunknak fejedelmet, aki uralkodjon fölöttünk és törvény szerint ítéljen.” És elmentek a tengeren túlra a varégekhez, a ruszokhoz. Azok a varégek ruszoknak nevezettek, ahogy mások svédeknek, mások pedig normannoknak és angloknak, ismét mások meg gotlandiaknak, – íme így nevezettek ezek. Azt mondták a ruszoknak a csúdok, a szlovének, a krivicsek meg a veszek: „Földünk nagy és bőven termő, de nincs rajta rend. Gyertek uralkodjatok és birtokoljatok bennünket.” És felkerekedett három testvér a nemzetségével és magukkal hozták valamennyi ruszt, és megérkeztek, és a legidősebb, Rurik Novgorodba ült be, a másik, Szineusz Beloozeroba, a harmadik, Truvor pedig Izborszkba. Két év múlva pedig meghalt Szineusz meg a fivére, Truvor. És az egész hatalom egyedül Rurik birtokába került, és ő az emberei között szétosztotta a városokat – ennek Polockot adta, annak Rosztovot, amannak Beloozerot. A varégek ezekben a városokban jövevények, az őslakosok Novgorodban a szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a merják, Beloozeroban a veszek, Muromban a muromák, és mindezek fölött Rurik uralkodott.¹

¹ *Régmúlt idők krónikája* (Повесть временных лет), az idézett rész fordítása: Klima 1999: 36. Az orosz változatban: „Изнали варяг за море, и не дали им дани, и начали сами собою владеть, и не было среди них правды, и встал род на род, и была у них усобица, и стали воевать друг с другом. И сказали себе: «Поищем себе князя, который бы владел нами и судил по праву». И пошли за море к варягам, к руси. Те варяги назывались русью, как другие называются шведы, а иные норманны и англаы, а еще иные готландцы, – вот так и эти. Сказали руси чудь, словене, кривичи и весь: «Земля наша велика и обильна, а порядка в ней нет. Приходите княжить и владеть нами». И избрались трое братьев со своими родами, и взяли с собой всю русь, и пришли, и сел старший, Рюрик, в Новгороде, а другой, Синеус, – на Белоозере, а третий, Трувор, – в Изборске. И от тех варягов прозвалась Русская земля. Новгородцы же – те люди от варяжского рода, а прежде были словене. Через два же года умерли Синеус и брат его Трувор. И принял всю власть один Рюрик, и стал раздавать мужам своим города – тому Полоцк, этому Ростов, другому Белоозеро. Варяги в этих городах – находники, а коренное население в Новгороде – словене, в Полоцке – кривичи, в Ростове – меря, в Белоозере – весь, в Муроме – мурома, и над теми всеми властвовал Рюрик.” Lihacsov, D. Sz. fordításában: <http://www.hronos.km.ru/dokum/povest1.html>

Az orosz államiság kezdete a tudományos történetírás megszületésétől kezdve az egyik legvitatottabb kérdés Kelet-Európa történetében. Történészek, nyelvészek és később régészek százai foglalkoztak vele, szakmai és ismeretterjesztő munkák ezrei születtek róla, mégis, a kérdés most talán még aktuálisabb, mint valaha.

Munkámban az orosz állam kialakulásában szerepet játszó varégek, vagy más néven normannok jelentőségéről folyó több évszázados vitát szeretném áttekinteni a kezdetektől napjainkig. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térhetek ki az orosz, szovjet, majd újra orosz régészet nacionalista megnyilvánulásainak egészére. A normann-kérdés azonban lényegében tükörként ábrázolja a szakmában (és nem csak ott) uralkodó ideológiák hatásait.

A TUDOMÁNYOS KEZDETEK

Hagyományosan a két szembenálló – a későbbiekben normannista és antinormannista elnevezésekkel jelölt – irányzat kialakulását Gottlieb Siegfried Bayer (З. Байер, 1694–1738)² és Gerhardt Friedrich Müller (Г. Мюллер, 1705–1783) munkáinak megjelenéséhez szokás kapcsolni. Ezekkel és Lomonoszov rájuk adott válaszával indult meg a három század óta tartó vita. A két német kutató írta le először, hogy a varégeknek döntő szerepük volt a keleti szláv államiság létrejöttében. A varégek viszont nem szlávok, hanem svédek voltak.³

Bayer és Müller az Orosz Tudományos Akadémia megszervezésével kapcsolatban érkeztek Oroszországba 1725-ben. Müller – épphogy végezve a lipcsei egyetemen – inkább hivatalnoki karrieréről álmodott, mintsem tudományosról. Történeti érdeklődését végül Bayer személyes hatása és a szolgálati kudarcok határozták meg. Maga Bayer – ambivalens szakmai értékelése ellenére – az orosz történeti forráskritika megalkotójának tekinthető.

A későbbi viták heveségében Siegfried Bayertől az általa elsőként megfogalmazott elmélet ellenzői az egész életművét elvitatták, így a normann eredet koncepcióját is.⁴ Bayer érdemeit azonban teljesen felesleges kétségbe vonni. Valódi újítása nemcsak abban állt, hogy olyan szilárd alapot épített az elmülethez, amely napjainkig használható, hanem abban, hogy a korabeli Európa egészének a tudományos gondolkodásában elfogadott nézetekkel szállt szembe. A 18. század elején ugyanis uralkodó volt az az elképzelés, hogy az orosz állam kialakulásánál felbukkanó varégek a Baltikum déli partjairól származtak. Ez a nézet

² A külön nem hivatkozott életrajzi adatok és évszámok forrásául az orosz életrajzi lexikon internetes változata szolgált: <http://www.rulex.ru/abc.htm>

³ Felmerül még helyenként, hogy a svédek már a 16–17. század folyamán többször magukénak mondták az Ó-orosz állam megszervezésének dicsőségét. Emellett hivatkozni szokás az északi orosz hagyományokra, melyek határozottan a Balti-tenger vidékéhez kötik a varégek eredetét. Lásd: Кузьмин 2005.

⁴ Elsősorban Saszkoljszkij tagadta Bayer szerepét a normann-elmélet megfogalmazásában: Паско́льский 1965: 9. Jellemző, hogy Saszkoljszkij, átvéve Sahmatov elméletét, már Nyesztor, az őskronika feltételezett szerzőjét tekintette az első „normannistának”.

tükröződött Siegmund Herberstein 1549-ben megjelent *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (Moszkoviai Útjegyzetek) című művében⁵ és Duret történeti lexikonjában (1610) egyaránt. A 18. század eleji német történészek csak azon vitatkoztak, hogy Rurik szláv volt-e vagy germán, de senki nem kételkedett abban, hogy olyan dél-baltikumi területekről származott, ahol – öszerintük – már régóta szlávok éltek, folyamatosan keveredve a germán lakossággal.⁶

Siegfried Bayer munkája „A varégekről” (*De Varagis*) latinul jelent meg (mint ahogyan az Orosz Tudományos Akadémia létezésének első évtizedeiben az összes értekezést németül vagy latinul adták ki).⁷ E könyvben a szerző a *Régmúlt Idők Krónikája* alapján, de annak alaposabb vizsgálatát mellőzve, a feljebb vázolt korábbi hagyományt azzal cáfolta, hogy a poroszok nem voltak szlávok; igaz, hogy a „vagrok” (varégek) sem lehettek tiszta szlávok, mint ahogy azt Herberstein feltételezte. Ebből viszont még nem következett, hogy a varégek a svéd területeken éltek volna. Ezek a következtetések természetesen jogos kritikai észrevételeket váltottak ki a kortársakból, így a Bayer művét oroszra fordító Vaszilij N. Tatyiscsevből (1686–1750) is. A jegyzetekkel és ellenvéleményekkel ellátott fordítás csak az orosz történész halála után jelent meg, az 1768 és 1784 között kiadott *Orosz Történelem* című ötkötetes műbe belefoglalva (az ötödik kötetet csak 1843-ban adták ki).⁸

Bayer érdemi adaléka a frank évkönyvekben, *Annales Bertiniani* 839-es éve alatt szereplő adatok közlése volt. Ott fordul elő hiteles környezetben elsőként a „rhos” népmegnevezés, amely alatt a szöveg szerint a *sueonok*at kell érteni.⁹ Továbbá, a német kutató, idézve Liutprand szavait, melyek szerint a *rusok* azonosak a normannokkal, összehasonlította a „varég” személyneveket a skandináv, dán és németországi germán változatokkal. Etimológiai magyarázatokkal Bayer csak ott szolgált, ahol a köztudatban egyértelműen szlávként szereplő neveket vizsgálta, mint a Szvjatoszlav, Vszevolod, Vlagyimir. Mindezek alapján a német kutató egyértelműen a normann eredet mellett állt ki. Nyilvánvaló, hogy – már csak a megfelelő képzettség hiányában is – az etimológia nem lehetett túl magas színvonalú, és Tatyiscsev később könnyedén cáfolta.¹⁰

Bayer a „varég” elnevezés magyarázatára is kísérletet tett. A germán–skandináv „varg”-ból (vagyis farkas) levezetve, „rablónak” értelmezte át, olyan párhuzamokat hozva, mint a lett „varas” és az orosz „вор” (tolvaj, rabló). Fontos hangsúlyozni, hogy Bayer sem oroszul, de semmilyen más szláv nyelven sem tudott. Orientalista volt, s a szemita, illetve a kínai nyelvekhez értett. Összehasonlításai még a germán nyelvekkel kapcsolatban sem mutatnak különösebb

⁵ Lásd: Герберштейн 1988. Magyarul kivonatolva olvasható: <http://ludens.elte.hu/~briseis/finnugor/tortforras/herber.html>

⁶ Кузьмин 2005 alapján lásd Dobrovsky 1812.

⁷ Кириленко 2004: 39.

⁸ Újra kiadva: Татищев 1962.

⁹ Frissebb közlése: Waitz 1883: 19–20. A forrás magyar vonatkozásairól legutóbb Bollók 2004: 349–379. Ugyanott megtalálható a forrás is, latinul és magyar fordításban.

¹⁰ Татищев 1962: 308–309.

felkészültséget. Tatyiscsev megjegyzéseiben mind a régi balti-szláv, mind az újabb normann elméleteket elvetette. Ugyanakkor semmi újat nem javasolt helyette.

Összegezve, Bayer főbb elgondolása abból állt, hogy az – azonos népet jelölő – varégek és ruszok nem szláv, hanem germán, azon belül is normann eredetűek voltak. Ez a „normannista” nézetek magja. Az ő nézeteit „népszerűsítette” Müller az *Orosz nép és nevének eredete* (Происхождение имени и народа русского) című értékezésében.¹¹ Az ő legfontosabb forrásai közé a dán és skandináv szagák tartoztak, kiegészítve azokat Saxo Grammaticus (kb. 1151–1220) és Snorri Sturluson (1178–1241) műveivel. Mindezeket Müller szó szerint vette, nem kérdőjelezve meg a kronológiai adataikat sem. Ennek megfelelően a „rusz” már az időszámításunk első századaitól kezdve Kelet-Európa politikai fejlődését meghatározó erőként szerepel. A szerző számára fontos szempont volt, hogy az „oroszkokat” ne kelljen jövevényeknek tekinteni a későbbi Oroszország területén. Átvéve Bayer meghatározását a varégek és ruszok normannokkal való azonosságára vonatkozóan, magát a „rusz” elnevezést a finneknek a svédek elnevezésére használt szavából – *ruotsi* – vezette le. Ez mind a mai napig az egyik legmeggyőzőbb etimológia.

Az Orosz Tudományos Akadémia nyilvános vitára bocsátotta Müller munkáját. A vitára 1749. november 25-én került sor, de már előtte a szakemberek széles köre megismerkedhetett a művel. A kérdés politikai jelentőségét is jól mutatja, hogy a megvitatására Erzsébet cárnő trónra lépésének pontosan nyolcadik évfordulóján került sor. Mivel a 18. századi Orosz Birodalom a 9. századi Kijevi Rusz egyenes leszármazottjának tekintette magát, ezért nem lehetett közömbös az uralkodók számára sem, hogy a cári Akadémia miféle kezdeteket rekonstruál az államnak. Gyakorlatilag minden tudósnak akadt kritikai megjegyzése a munkával kapcsolatban, beleértve az Akadémia német tagjait is. Az utóbbiak végeredményben pozitívan fogadták a normann-eredet elméletét. Fontos hangsúlyozni, hogy az orosz tudósok kezdeti megjegyzései két szempont köré csoportosultak. 1. Az uralkodó dinasztia dicsőségét és tekintélyét nem csorbíthatja az új elmélet, ugyanis a Románovok a Rurikidák leszármazottai voltak. Ezt a megfontolást elsősorban P. N. Kreksin (П. Н. Крекшин) hangoztatta. 2. A korábbi elmélet előnyben részesítése. A már említett Kreksin mellett Tregyjakovszkij (В. К. Тредьяковский) képviselte leginkább a varégek eredetére vonatkozó hagyományos felfogást, vagyis azt, amely a balti (pomerániai) szlávokkal azonosította őket. Tregyjakovszkij kiemelte, hogy a Müller által etimologizált szavak ugyanolyan erővel szláv eredetűként is azonosíthatók. Rurik viszont – véleménye szerint – Rügen szigetéről származott.¹²

Mihail Lomonoszov (1711–1756) volt az első olyan szakember, aki – jelentős adag érzelem mellett – kritikai érveléssel kapcsolódott be a vitába. Először is azzal vádolta meg Müllert (amúgy jogosan), hogy egyoldalúan válogatta össze

¹¹ Müller munkásságára lásd Кузьмин 2005; Миллер 1749.

¹² A véleménye nyomtatásban is megjelent: Тредьяковский 1773.

a forrásokat, az orosz adatok tudatos figyelmen kívül hagyásával. Ráadásul szerinte Müller tetszőlegesen – az elméletéhez igazodóan – értelmezte a személyneveket.¹³ Lomonoszov leginkább mégis azon dühödött fel, hogy a német tudós művének „minden oldalán az oroszokat verik, ellenállás nélkül kifosztják, a skandinávok győznek, rabolnak, tüzzel-vassal pusztítanak. [...] Mindez oly szokatlan, hogy ha Müller úr élénkebb stílusban írna, akkor Oroszországot oly szegény népnek ábrázolná, amilyenek még semmilyen utolsó népet semmiféle szerző nem írt le.”¹⁴ Az orosz akadémikus a szkítákkal kezdte az orosz történelmet, e területen visszalépést találva Müller munkásságában Bayeréhez képest. (Bayer egész fejezetet szentelt a szkíták kialakulásának). Ugyanakkor Lomonoszov nem a szkíta–szláv etnikai rokonságról írt, hanem abból indult ki, hogy a szlávok a szkíták szomszédjai voltak, s egyedül őket nem tudták az utóbbiak legyőzni, míg a rómaiak, perzsák és makedónok mind tehetetlenek maradtak velük szemben.

Míg Müller a skandinávokkal kapcsolta össze a „Rusz” elnevezést, Lomonoszov a 15–17. századi kozmográfiákban elterjedt nézetet vallotta, vagyis a roxolánokkal azonosította, akiket tévesen szláv népnek tartott. E nézet tarthatatlanságát Tatyiscsev is kiemelte, hangsúlyozva, hogy a roxolánok sem szlávok nem voltak, sem a Rusz elnevezését nem adhatták.¹⁵

A varégek eredetét Lomonoszov meglehetősen bonyolult formában képzelte el. Megjegyzi, hogy a *Krónika* különböző népeket nevez varégeknek a Balti-tenger mentén, a varég-rusznak mégis kiemelt szerepet juttat. Így szerinte a roxolánoktól származó ruszok a gótokkal együtt (Lomonoszovnál ők is szlávok) a Balti partvidékre vándoroltak, ahol nyelvük jelentős ógermán hatás alá került. A germán és germán–skandináv befolyás megmutatkozott az egyes varég nevekben is, ami leginkább a házassági kapcsolatok következménye lehetett – állítja Lomonoszov. A Rurik behívásáról szóló egyik 15. századi legendát elemezve, amelyben a fejedelmet a porosz területekről (németektől – ИЗ НЕМЦІ) hívták, a szerző kiemelte, hogy a Nyemán folyó alsó folyását Ruszának hívták (jelenleg a folyó egyik ágát hívják így). Ezzel kapcsolta össze Lomonoszov azoknak a varég-ruszoknak az eredetét, akik Novgorodba mentek. Emellett az orosz kutató a balti és a szláv nyelvek rokonságára is nagy hangsúlyt helyezett, hogy megerősítse a balti-tengeri eredet elméletét.

Eközben Bayert azzal gyanúsította meg, hogy nem annyira az igazság kiderítésére törekedett, hanem inkább megakart mutatni a világnak, hogy sok nyelven tud és sok könyvet olvasott. A Bayer-féle névetimológiát bírálva több fontos kérdést is feltett: miért van az, hogy a skandináv eredetüként azonosított neveknek semmi jelentésük nincs a skandináv nyelvekben; az orosz nevek között számos görög és héber eredetű van, mégsem keres senki görög és héber eredetet; ha volt komoly germán hatás, miért nincsenek germanizmusok az orosz nyelvben?¹⁶

¹³ Lomonoszov megjegyzéseire lásd ЛОМОНОСОВ 1952.

¹⁴ ЛОМОНОСОВ 1952: 21.

¹⁵ ТАТИЩЕВ 1962: 282.

¹⁶ ЛОМОНОСОВ 1952: 31.

Egy másik érdekes felvetése Lomonoszovnak, hogy a két nép – szlávok és varégek – vajon miért változtatták meg az önelnevezésüket, ráadásul mindketten egy idegen névre. Müller Anglia és Franciaország példájával próbálta alátámasztani nézetét, amit az orosz tudós arra hivatkozva utasított vissza, hogy ott a győztesek terjesztették ki népnevüket az egész országra, míg ebben az esetben se nem győztes, se nem vesztes, hanem egy harmadik név honosodott meg.¹⁷

A „nagyk” vitájának volt egy sajátos mellékvonala, amely ugyan nem kapcsolódik a normann-antinormann elméletek egyikéhez sem, ugyanakkor érdekes adalékként mutatja, hogy már akkor sem csak e két irányzata volt a kutatásnak. Az M. M. Scserbatov (Шербаков, M. M., 1733–1790) által képviselt nézet szerint a Rusz kazár eredetű volt.¹⁸

Lomonoszov időnkénti hevességétől eltekintve a vita a korabeli tudományosság színvonalán folytatódott. Következőként August Ludwig von Schlözer (1735–1809) szólott hozzá a normann-kérdéshez. 1772-es művében¹⁹ egyrészt rendszerezte a normann-elmélet egyes tételeit, és az orosz őskronika elemzésével próbált további bizonyítékokat találni. Schlözer legnagyobb érdeme az írott források kritikai feldolgozása volt. Az ismert krónikaváltozatokból kiindulva egy „tisztá” őskronikát rekonstruált,²⁰ s ez alapján értelmezte az orosz történelem kezdeteit. Az 1761 és 1769 között Oroszországban élt kutató az orosz állam létrejöttében kezdetben a kazárok szerepét tartotta a legfontosabbnak, átvéve Scserbatov nézeteit. Később sem vette át teljesen elődjei elméletét, hanem határozottan megkülönböztetett kétféle Ruszt. Hangsúlyozta, hogy a germán nyelvű varégek-ruszok behívásáig nem létezett orosz (Rusz) állam, és így történelem sem. Felfedezve a rusz (pontosabban a „rhosz” elnevezést a Fekete-tenger menti területeken is, azt állította, hogy a 866-ban Konstantinápolyt ostromló ruszok nem azonosak Aszkold [o]roszaival, hanem egy olyan nyugati barbár népet jelentenek, amely nyomtalanul eltűnt. A két nép – rusz és rhosz – neveinek egybeesése hozta zavarba – állítása szerint – Nyesztort is.²¹ Ugyanakkor Schlözer nem szolgált magyarázattal arra nézve, hogy az egykori hatalmas és rettegett nép hogyan tűnhetett el, és mitől ily nyomtalanul. Mindenesetre a „rusz” elnevezés kettős (északi és déli) jelenlétének kiemelésével a kutató egy olyan problémára világított rá, amely nagyon sokáig a viták középpontjában állt.

Schlözer munkásságát elsőként Josef Dobrovský (1753–1829), híres cseh szlavista bírálta. Kifogásai között a szláv nyelvek hiányos ismeretét és a krónika következetlen „megtisztítását” hányt a német kutató szemére. Még nála is alaposabb kritikának vetette alá azonban G. Evers (1781–1830). Az ugyancsak német származású, de inkább orosz identitású kutató, aki mellesleg Schlözer

¹⁷ Ломоносов 1952: 37.

¹⁸ Lásd Кузьмин 2005.

¹⁹ Schlözer 1772. Magyarországi vonatkozásként megemlíteném, hogy Schlözer az erdélyi szászok történelméről is írt egy nagyobb szabású munkát (Schlözer 1795–1797).

²⁰ A krónika 980-ig tartó részét németre fordította és kiadta 1802–1809 között.

²¹ Кузьмин 2005.

tanítványának tartotta magát, élesen szembehelyezkedett a varégek normann-eredetét hangsúlyozó elmélettel. Az 1807-ben megjelent művét éppen egy Schlö-zertől vett idézettel nyitotta, amely azt mondja, hogy akár mennyire is nagynevű vagy teljesen ismeretlen egy-egy könyv szerzője, nem szabad neki mindenben kritikátlanul hitelt adni.²² Saját nézeteit egy következő könyvében fejtette ki. Az 1814-es kiadványnak már 1826-ban megjelent orosz nyelvű fordítása is.²³ Munkásságának egyik legfőbb tétele a történelem teljes megismerésének lehetősége volt. Úgy látta, hogy az orosz állam kialakulásában Rurik fejedelemségének amúgy sincs sok jelentősége, ugyanis az állam „mind szóban, mind tettben már addig is létezett”.²⁴ Evers használta elsőként nagy számban a keleti forrásokat és ezekre támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy a valódi fejlődés délen, a Fekete-tenger partvidékén zajlott, ahol az orosz állam névadója, a „rhosz” vagy „rusz” nép lakott. Kezdetben ő is a kazárokkal kapcsolta össze őket, majd a későbbiekben már egy önálló népre gondolt. Nyesztor krónikájának azon részére építve, ahol a krónikás a Fekete-tengert Orosz-tengernek nevezi, Evers kézenfekvőnek látta, hogy a korai orosz államot is ott kell keresni.²⁵ A tudós tagadta a korai orosz–bizánci szerződések személyneveinek, és a Bíborbanszületett Konstantin által említett dnyeperi zuhatagok elnevezéseinek normann eredetét. Megismétli továbbá Lomonoszov megjegyzését a germán eredetű szavak feltűnően kis számáról az orosz nyelvben. Ráadásul a hajófajták elnevezései egy kivétellel mind görög eredetűek.

Evers munkásságából leginkább a kritikai elemek éltek tovább, a saját nézeteit – főleg a pontuszi Ruszról – hamar elvetették. Tevékenységét főként a 19. század első felének nagy formátumú történészei homályosították el.

A NORMANN-ELMÉLET MEGERŐSÖDÉSE – A „KLASSZIKUS NORMANNIZMUS” IDŐSZAKA

A 19. század folyamán az orosz történelmi gondolkodás fejlődését három irányzat harca jellemezte: a nemesi-jobbágyi, a polgári-liberális és a forradalmi-demokratikus. Az első képviselői M. M. Scserbatov, N. M. Karamzin és I. N. Boltyin, a másodiknak Sz. M. Szolovjov és K. D. Kavelin, míg a harmadiknak A. N. Ragyiscsev és V. G. Belinszkij voltak.

Elsőként az arisztokrata származású N. M. Karamzin (Карамзин, Н. М., 1766–1826) emelendő ki. A monumentális, tizenegy kötetes történelmi művében – *Az orosz állam története* (История государства российского), amely 1630-ig tárgyalja az eseményeket, s amelyet 1818 és 1824 között adtak ki – egyértelműen a normann-elmélet mellett foglalt állást. A nem-szláv és a kereszténységgel

²² Кирилленко 2004: 39–40; Evers 1808.

²³ Кирилленко 2004: 40; Evers 1814, fordítása Эверс 1826.

²⁴ Кузьмин 2005.

²⁵ Кирилленко 2004: 41.

sem magyarázható nevek felbukkanása az uralkodó dinasztia tagjainál számára elegendő bizonyíték volt Skandinávia javára. Karamzin ugyanakkor elfogadta a nyemani Rusz létét (lásd Lomonoszovnál), sőt a Prusszia elnevezést Pomeránia mintájára magyarázta, vagyis „порусье” (Rusz [folyó] mente), e területeket azonban normann kolóniáknak tartotta.²⁶

Karamzin elképzeléseit a legtöbb nemesi és vagyonos polgári háttérű – a legtöbb esetben legitimista – történész átvette. Így Szolovjov, Kavelin és B. N. Csicserin is. Szergej M. Szolovjov (СОЛОВЬЕВ, М. С., 1820–1879) például alapvető jelentőséget tulajdonított a „varégek meghívásának”, mert ebben látta a monarchia, vagyis az állam tényleges kezdeteit. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy a normann testőrségnek döntő szerepe lehetett a társadalmi rétegződés létrejöttében.²⁷

Még érdekesebb M. P. Pogogyin (ПОГОДИН, М. П., 1800–1875) pályája. A normann-elméletet tagadva indult el, de a krónikák hitelében kételkedőkkel (pl. Kacsenovszkij) való viták során „megtért” a bizonyítékok nyomása alatt. A szerző végül a 19. század egyik meghatározó normannistájává vált. Teljes egészében elfogadta az őskrónikát, s csak a skandináv sagákat vetette el.

A nagyon tehetséges, de fiatalon elhunyt J. Venyelinnek (ВЕНЕЛИН, Ю., 1802–1839) nem jutott ideje az ellenfeleihez mérhető gyakorlatot szerezni, ugyanakkor kiemelkedő kritikai érzéke még így is megmutatkozott. A krónikák alapján az ifjú kutató a Baltikum déli partvidékein kereste a varégeket, ahonnan amúgy az orosz északnyugati területek szláv lakosságát is származtatta. Beszédes című könyvében – *Skandináviómánia és a hívei* – a keleti szerzők varégekre vonatkozó adatait is összeszedte, ezekben is bizonyítékokra lelve a tárgyalt nép dél-balti eredetére vonatkozóan.²⁸ A Baltikum déli partvidéke és az észak-nyugati orosz területek szláv kolonizációja közötti kapcsolat elképzelését a 19. század közepén számos tudós átvette. Közülük kiemelhető Sz. Russzov, M. A. Makszimovics, I. Boricsevszkij és F. L. Moroskin.²⁹ Az ő ellenfeleik F. Kruze és Ariszt Kunyik voltak, akik elfogadva a dél-balti eredetet, annak germán jellegét hangsúlyozták.³⁰ Éppen az utóbbi emelkedett ki a forráskritika nagyon magas szinten való művelésével. Kunyik meggyőződéses, de nem fanatikus híve volt a normann elméletnek. Munkásságára éppen a Pogogyinnál tapasztalttal ellentétes módszer volt jellemző: ahelyett, hogy egy hatalmas műben összegezte volna a tudását, sok kisebb tanulmányban szempontonként vizsgálta a probléma egyes elemeit. Ezen alapos és kritikus hozzáállással több alkalommal is elfogadta ellenfelei érvelését, és elősegítette a vita magasabb szinten való folytatását. Valójában azonban a tudós többet tett elmélete gyengítéséért, mint bárki más az antinormannisták közül.

²⁶ Кузьмин 2005 alapján lásd Карамзин 1852.

²⁷ СОЛОВЬЕВ 1851–1879. Lásd: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solovlec.htm>; http://www.hronos.km.ru/libris/solov1_08.html

²⁸ Кузьмин 2005 alapján: Венелин 1842, első kiadása 1836-ban jelent meg.

²⁹ Руссов 1836; Максимович 1837; Боричевский 1840.

³⁰ Кузьмин 2005.

A század közepének és harmadik negyedének meghatározó személyisége mégis Pogogyin maradt. Hosszú polémiába keveredett N. I. Kosztomárovvval (Костомаров, Н. И., 1817–1885), tagadva a Rusz nyemáni eredetét.³¹ Azonban Pogogyin nézetei közben folyamatosan alakultak. A letisztult változatban a szerző már azon a véleményen volt, hogy a normann szerep a korai orosz állam kialakulásánál csak Rurik személyében és a fiában merült ki. Ugyanakkor – szerinte – a társadalmi fejlődést ez nem befolyásolta.³²

A NEMZETI ÉRZELMEK TÚLBURJÁNZÁSA

A 19. század elején lényegében minden vezető orosz történész elfogadta a normannok szerepét a korai orosz állam kialakulásában. A helyzet kezdett azonban megváltozni a 19. század közepe táján, párhuzamosan az állami ideológiában is zajló változásokkal. A nemzeti múlt egyoldalú értelmezésének gyökerei az 1812-es Napóleon elleni Honvédő Háborúig nyúlnak vissza. A hatalom korábbi feudális értékrendje is megváltozott, s az 1830-as évektől a cári udvar is egyre inkább erőltette a nemzeti érzelmekre épülő ideológiát. E politikát a tudományos életben sikerrel terjesztette Alekszej Olenyin (Алексе́й Олени́н), a Szépművészeti Akadémia elnöke. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a hármas jelszóval – az ortodoxia, autokrácia, népiség – összefoglalható, „narodnoszty” (народность) eszméin nyugodó irányzat a cárhoz való feltétlen hűséget is az orosz szellem egyik fontos, régmúltban gyökerező jellemzőjeként magyarázta. Ezt még 1833-ban az orosz közoktatásügyi miniszter, Uvarov herceg fogalmazta meg. Természetesen a népiség alatt értett népcsoportok közé elsősorban az oroszok tartoztak (az ukránok és a beloruszok magától értetődően szintén oroszok voltak: „kis- „ vagy „fehéroroszok”).³³ A cári támogatású pánszlavizmus és a szlavofil eszmék terjedésével párhuzamosan erősödött a normann-elmélettel szembeni ellenszenv is. A hatalom beavatkozását jól jelzi I. Miklós 1850-es rendelete, amelyben megtiltotta, hogy bárki is kétségbe vonhassa az orosz állam alapításának 862-es dátumát, amit még Nyesztor írt le.³⁴ Az antinormannisták többsége a már forgalomban levő források alapján tett kísérletet a normann elmélet cáfolatára, leginkább Rurik származására összpontosítva és arra törekedve, hogy a varégeket bármi mással, csak ne a normannokkal lehessen azonosítani. Messze kiemelkedik közülük Sz. Gegyeonov munkássága (Гедеонов, С. А., 1816–1877).

1862-ben egy kisebb értekezés jelent meg az akkor már régóta ismert történész, Sz. Gegyeonov tollából, *Részletek a varég kérdés kutatásaiból* (Отрывки

³¹ Кузьмин 2005 alapján: Костомаров 1860a, 1860b.

³² Погоди́н 1859: 138.

³³ Shnirelman 1996: 221.

³⁴ Zuckerman 2000: 94. Szolovjov naplójából: „В 1850 г., по высочайшему повелению Николая I, запрещено было подвергать критике вопрос о годе основания русского государства, ибо-де 862-й год назначен преобладающим Нестором.”

исследований о варяжском вопросе) címmel. 1876-ra ez egy hatalmas munkává nőtte ki magát, amelynek elnevezése – *A varégek és a Rusz* (Варяги и Русь) – jól mutatja a szerző vállalkozásának nagyságát. A már majd egy évszázados múltra visszatekintő kérdésben Gegyeonov máig páratlan mennyiségű forrásanyagot gyűjtött, és összegezte az addigi kutatásokat.

A szlavofil és pánszlavista ideológia erre az időre már mély gyökereket vert az orosz történészek széles körében. Ez elmondható Gyegyeonovról is, aki rögtön az előszóban hangsúlyozta, hogy műve a Rusz normann eredetelmélete ellen szól, nem titkolva a nemzeti érzelmek szerepét, és hogy hisz álláspontja igazában. Mindemellett úgy érezte, hogy a normann nyomás – a szerző szavaival „veto” – miatt az orosz történettudomány zsákutcába jutott, pedig már maga a krónika is „élő tiltakozás Oroszország szisztematikus elnémetesítése ellen”.³⁵ Munkájában Gegyeonov teljesen kettéválasztotta a varégeket és ruszokat. Véleménye szerint az előbbiek balti szlávok, míg az utóbbiak a Dnyeper-menti területek őslakosai voltak. A kijevi fejedelmek szerinte a vend-szlávoktól, vagyis a balti-szlávoktól származtak. A krónikában leírtakat úgy magyarázta, hogy Nyesztor a 11–12. században egyszerűen visszavetítette az elképzeléseit a szláv-rusz közösség összetételéről egy sokkal régibb korszakba. A korábbi uralkodók – írta Gegyeonov – érthetően azért maradtak ki, hogy az új dinasztia legitimitását ne akadályozzák. Ezzel az őskrónika szerzőjét is a „normannisták” közé sorolta a történész.³⁶

M. P. Pogogyin csak az első, kisebb könyvét olvashatta Gegyeonovnak, de már azt sem hagyhatta szó nélkül. Elsősorban Nyesztor védelmében lépett fel, hogy nem szükséges olyan dolgokat is belelátni a krónikába, amelyek ott nincsenek, s hiba a krónikás fantáziáját keresni az adatok többségében. Ugyanakkor egy másik „normannista” kortárs – A. Kunyik (Куник, А. А., 1814–1899)³⁷ – elfogadta Gegyeonov elképzelését arról, hogy az őskrónika szerzője, pontosabban az utolsó változat szerkesztője igenis rendelkezhetett valamiféle koncepcióval a rendelkezésére álló anyag rendszerezésére vonatkozóan. Valójában Pogogyin is bizonyos formában közös nevezőre akart jutni Gegyeonovval, abban is egyetértve vele, hogy a „rusz” elnevezés nem jöhetett létre sem a finn „ruotsi”, sem a svéd „rodsi” szavakból.

Gegyeonov munkásságának kezdetekor még nem mutatták ki Nyesztor krónikájának kronológiai többretegűségét. A szerző könyvének elkészülte idején azonban már megindult egy komoly polémia erről. Gegyeonov egyik legfőbb ellenfele D. I. Plovájszkij (Иловайский, Д. И., 1832–1920) lett, akinek az 1870-es évek elejétől jelentek meg cikkei arról, hogy a varégek behívására vonatkozó

³⁵ Гегеонов 1876: vii, ix.

³⁶ Гегеонов 1876: 105–106.

³⁷ A sziléziai származású Arist Kunik boroszlói egyetemi tanulmányai során kezdett foglalkozni a nyugati szlávok történelmével. 1844-ben került Szentpétervárra, ahol hamarosan az éremtár vezetője lett. Még ugyanabban az évben jelent meg a normann-kérdés szempontjából jelentős munkája: *Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. Sankt Petersburg 1844. E könyvében az újszerű nyelvészeti elemzés mellett már összefoglalta az addigi vita szakaszait is. Gegyeonov nézeteiről az 1862-es értékezésben nyilatkozott: Куник 1862.

rész teljes egészében egy későbbi interpoláció a *Régmúlt Idők Krónikájában*, és így – szerinte – hiteltelen.³⁸ Ilovájszkij az orosz eredetet a Fekete-tenger partjainál kereste, visszatérve Evers elképzeléseihez és az első évezred elejére, a roxolánokhoz. A szerző nem titkolt heves antinormannizmusa és az emiatt vétett súlyos szakmai hibák még a szimpatizánsai körében is komoly bírálatot váltottak ki. M. Sz. Hruszevszkij (Грушевський, М. С., 1866–1934) kifejezetten azt írta, hogy Ilovájszkij azon módszerei, amelyekkel az ellenfeleivel szemben fellép, még azokénál is gyengébbek. Szerinte egy filológus nem engedheti meg magának, hogy egy forrásban egyszerűen kijavítja a „sueonokat” „szlávokra”, vagy, hogy a hunokat és a bolgárokat indokolatlanul szlávoknak tartja.³⁹ Ilovájszkij egyik kortársa, A. A. Sahmatov (Шахматов, А. А., 1864–1920) már tudományos igényvel dolgozta fel az 1113 körül írt Nyesztor-krónikát, kimutatva a munka bizonyos rétegződéseit, s legalább két alkalommal történt átszerkesztését. Eredményesen szétválasztva a „rétegeket” a kutató kísérletet tett ezek „tisztá” változatainak megfogalmazására, amihez számos más krónikaszerkesztést is felhasznált. A történeti tények rekonstrukciójánál Sahmatov már kevésbé járt sikerrel, de lényegében elfogadta a skandináv eredetet.

Összegzésképp elmondható, hogy a 19. század második felében az orosz történettudományban a nemzeti érzelmek nagyrészt legyőzték a normann-eredet elméletét. Ugyanakkor az antinormannisták rengeteg egyéb, időnként egészen fantasztikus ötlettel álltak elő a korai Rusz kezdeteiről. Természetesen a balti-pomerániai teória továbbra is élt, ennek követői A. Kotljarevszkij és I. Zabelin voltak. V. G. Vasziljevskij már jóval a varégek behívása előtt is létező déli Rusz mellett foglalt állást. A nemzeti büszkeség érzése még az olyan történetírókat is a normann vitába sodorta, akik amúgy nem is foglalkoztak a korai orosz történelemmel. Leginkább egyes forradalmi-demokrata irányzathoz tartozó kutatók – V. G. Belinszkij, A. I. Herzen, N. G. Csernisevszkij és N. A. Dobroljubov – hangsúlyozták, a normann elméletben a politikai reakció eszközét látva, hogy egy-egy állam kialakulásában a belső fejlődés volt a döntő, s nem a külső hatásoknak kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

A normannisták védelmében a századfordulón A. Kunyik lépett fel újra. Egy nyílt levélben szózatot intézett a „felnövő és előítéletektől még mentes nemzedékhez”. Ebben „szárazföldi tengerészeknek” titulálva ellenfeleit, a megszólítottakat kéri, hogy ne essenek a megtévesztés áldozatául. Elméletének egyik alapja, hogy vannak alapvetően szárazföldi népek (ilyenek a szlávok) és a tengeriek (ilyenek a skandinávok). A hosszú évszázadok kialakult hagyományai nem változhatnak meg egyik napról a másikra, így a tengeri hadjáratok és a hosszú távú, vízi úton lebonyolított kereskedelem sem köthető máshoz, mint a skandinávokhoz.⁴⁰

Sz. M. Szolovjov tanítványa, V. O. Kljucsevszkij (Ключевский, В. О., 1841–1911) volt a 18–19. század fordulójának egy másik meghatározó alakja.

³⁸ Кириленко 2004: 41 alapján lásd Иловайский 1882.

³⁹ Кириленко 2004: 43.

⁴⁰ Кузьмин 2005 alapján: Куник 1903: 1–2

Az 1902-ben megjelent kilenc kötetes történeti művében a szerző már a 6. századtól indítja az orosz történelmet.⁴¹ Ebben a kutató a korai orosz állam politikai szervezetének kialakulását a 8–10. század folyamán a társadalom belső szükségleteivel magyarázta, a kaszpi- és a fekete-tengeri kereskedelem fejlődésével, és az ehhez szükséges kereskedelmi utak és központok védelmének szükségességével. Az eseményeket – összerint – döntően befolyásolta a katonai-kereskedelmi arisztokrata réteg, amely a kezdeti szakaszban a helyi lakosságból került ki, majd fokozatosan kiegészült varég elemekkel, akik végül átvették az irányítást. Itt a szerző teret engedett a normann-elmélet befolyásának, bár hangsúlyozottan az állam önálló belső fejlődése mellett foglalt állást.⁴²

Időközben a külföldi kutatók is bekapcsolódtak a normann vitába. Wilhelm Thomsen (1842–1927), dán történész és híres turkológus az 1870-es évektől kezdődően tartott előadásait jelentette meg nyomtatásban. Ezek az előadásai előbb Angliában (1877), majd Németországban (1879), s végül Svédországban (1882) hangzottak el. A könyvet 1891-ben oroszra is lefordították.⁴³ Világos fogalmazással, egyértelmű forrásfeldolgozással e munka összegezte, és a külföld számára is „emészthetővé” tette az orosz normann-vita lényegét és az aktuális helyzetet. Az antinormannista kutatók közül Thomsen egyedüliként Gegyeonovot emelte ki.⁴⁴ A kutató úgy látta, hogy a varég szó Skandináviát jelentette általánosságban, és hogy a „rusz” egy különálló skandináv törzs volt. Vagyis az orosz államot alapító és neki nevet adó népcsoport skandináv volt.

A század folyamán egymás után megjelenő keleti források egyre gazdagabb adathalmazzal látták el a kutatókat. Ugyanakkor maguk a nyelvészek és filológusok sem maradhattak kívülálló. A híres orientalista, nyelvész és az Arany Horda szakértője, a rostocki származású Christian Fren (1782–1851) az egyik legtevékenyebb közlője volt a Rusz és közvetlen szomszédjaira vonatkozó újonnan előkerülő forrásoknak. Ő még a normann-elmélet bizonyítékait kereste az általa felfedezett régi irodalmakban. Az arab és a kazár forrásokat kiadó hebraista A. Garkavi már inkább antinormannistának tartotta magát, hasonlóan a vilnai zsidó családból származó D. A. Hvolsonhoz (Хволсон, Д. А., 1819–1911).⁴⁵

A RÉGÉSZET BEKAPCSOLÓDÁSA

A 19. század második felében megnőtt a régészeti kutatások szerepe a forráshiányos vagy kevés forrással rendelkező időszakok kutatásában. A szakma térnyerése jól megmutatkozott az egymás után megalakuló régészeti szervezetek létrejöttében: 1859-ben megalakult az orosz Régészeti Bizottság (Археологическая комиссия),

⁴¹ Erre hivatkozik: Shnirelman 1996: 222.

⁴² Ключевский 1902. Lásd <http://www.magister.msk.ru/library/history/>

⁴³ В. Томсен 1891.

⁴⁴ Кузьмин 2005.

⁴⁵ Резник 1999.

1864-ben a Moszkvai Régészeti Társulat (Московское археологическое общество), majd 1869 és 1911 között megindultak a rendszeres régészeti gyűlések, és – természetesen – mindez a publikációk szintjén is megnyilvánult.⁴⁶ A század végére a megszorodó és finomodó módszertanú feltárások már elég anyaggal szolgáltak a korai Rusz történetének egy újabb szempontból való megvilágításához is. Az oroszországi régészetben a nemzeti érzelmek és ezek hatása a kutatások irányára, illetve az eredmények értelmezésére sokkal kevésbé volt számottevő (bizonyos rövidebb korszakokat leszámítva), mint más történeti tudományok (pl. a történeti nyelvészet) esetében. Ráadásul a nacionalista jellegű torzulások szinte kizárólag a régészet „etnogenetikai ágát” érintették. Az orosz és – később – a szovjet régészetben ezen a megközelítésen annak a – feltételezett – hosszú folyamatnak a tanulmányozását kell érteni, amely során kialakultak egy-egy népi-nemzeti közösség főbb jellemzői, vagyis a fizikai és kulturális jegyei, a nyelv stb.⁴⁷ E tendencia már az 1850-es években jól megmutatkozott V. M. Florinszkij (Флоринский, В. М., 1834–1899) kutatásaiban, aki régészeti kutatásaival jó alapot nyújtott a közép-ázsiai irányú cári terjeszkedés ideológiájához. A kutató azt állította, hogy Dél-Szibériában és Közép-Ázsiában a bronzkorban csak „árja” népek éltek – akikhez ő a szlávokat is sorolta – jóval a finnugor és a török lakosság megjelenése előtt, vagyis ennek a felfogásnak az alapján az Orosz Birodalom terjeszkedése valójában csak az őshaza területére való visszatérést jelentette.⁴⁸

A nacionalista irányzat megerősödését az orosz régészetben elősegítette (vagy már annak az egyik megnyilvánulása volt) az 1869-től szervezett négyévenkénti Összorosz Régészeti Kongresszusok (Всероссийские археологические съезды) sorozata. Már az elsőt, amit Moszkvában tartottak, megfogalmazták az orosz történeti emlékek és régiségek nemzeti örökségként való védelmének szükségességét. Az elsődleges feladatok közé az „orosz-szlávok” és a kereszténység (vagyis az ortodoxia) legrégebb nyomainak felkutatása került, még az oly távoli területeken is, mint a Baltikum, a Volga középső folyása és a Kaukázuson-túli vidékek. Ebből következően ezeknek a térségeknek a régészeti kutatásaiban szinte teljesen háttérbe szorult a muszlim emlékek feltárása.⁴⁹

Az egyik legelső professzionális orosz régész Alexandr Andrejevics Szpicin (Спицын, А. А., 1858–1931) volt. A kutató elsőként tett kísérletet a régészeti és a történeti emlékek összegegyeztetésére. Régészeti munkássága a varég kérdés szemszögéből jelentős területre összpontosult – a novgorodi körzetre. Miközben Szpicin műveiben a sírhalmokat szinte kizárólag szlávként azonosította (krivicsek

⁴⁶ A szentpétervári székhelyű régészeti bizottság kapta meg a kizárólagos jogot az állami, paraszti és városi földeken való régészeti feltárásokra. Szakmai kiadványuk: *Отчеты* (Jelentések) 1859–1913/15 (1862–1918); és *Известия* (Tudósítások) 1901–1918. Ez adta ki a 37 kötetes *Материалы по археологии России*-t (1866–1918). A szervezetet 1919-ben oszlatták fel. A moszkvai szervezet kiadványai (*Археология*) valójában különféle témaköröket érintő sorozatok voltak (a régészeti 1867–1917 között jelentek meg).

⁴⁷ Shnirelman 1996: 219.

⁴⁸ Shnirelman 1996: 222, 234.

⁴⁹ Shnirelman 1996: 223.

törzse), a kora középkori keleti szláv szállásterületet jelentős mértékben „kiterjesztette” a finnugor és a balti népek rovására. Bár kutatásai nem tükrözték közvetlenül az uralkodó hatalmi ideológiát, de eredményein egyértelműen nyomot hagyott a korabeli politikai irányzatok eszmevilága.⁵⁰ Ugyanakkor Szpicin az ásatásai nyomán felfigyelt a 10. századra keltezhető skandináv jellegű leletanyag komoly jelenlétére és elterjedésére Oroszország északnyugati területeitől egészen a Volga középső folyásáig.⁵¹

A 19–20. század fordulóján született meg az az elmélet, amely a Dnyeper középső folyása mentén folytonos autochton lakossággal számolt lényegében a kezdetektől fogva. Az elmélet kidolgozója, a cseh származású, de ukránnak tartott V. V. Hvojka (Хвойка, В. В., 1850–1914), már a neolitikumtól, sőt felső paleolitikumtól indítja a szlávok helyi történelmét, és a közbenső régészeti kultúrák mindegyikét a szlávoknak tulajdonítja.⁵² Ezen eszméknek máig tartó és látható hatásuk van, bár a korszakban még kevésbé érvényesültek.

Ebben a korszakban az eltemetettek – a kutatások túlnyomórészt a temetkezésekre koncentráltak – etnikai azonosításának módszertana még egyértelműen a tárgyakkal tulajdonított meghatározó jelleget. Ezen időszakban, vagyis az 1860-as – 1870-es évek során, témánk szempontjából két jelentősebb lelőhely feltárása indult meg: Gnyozdovo (Гнёздово) és Sztárája Ladoga (Старая Ладога).

Az első lelőhely feltárása V. I. Szizov (Сизов, В. И., 1840–1904) nevéhez fűződik. Az ő tevékenysége határozta meg e rendkívüli jelentőségű helyszín kutatásának első periódusát, amelyet 1874 és az 1920-as évek közé szokás tenni.⁵³ Szizov közölte az első szakszerű régészeti publikációt a gnyozdovói sírhalommezőről.⁵⁴ Az Északnyugat-Oroszországban, Szmolenszk mellett található gnyozdovói lelőhely a Dnyeper partján helyezkedik el. A sírhalmok nyolc csoportot alkotnak, és jelenleg összességében 2000 kurgán látható a helyszínen. Eredetileg 4000-nél is több lehetett, de ezeket a 19. században a vasútépítés során elpusztították. Igaz, 1874-ben még M. F. Kuzsincsikij (Кусинский, М. Ф.) kezdte meg itt a feltárásokat, de Szizov volt az első „szakrégész”, aki Uvarovval és Szokolovval együtt 1880 és 1901 között mintegy 500 kurgánt tárt fel.⁵⁵ Közöttük egyaránt voltak hamvasztásosak és csontvázasak is.

A kutató a saját megfigyelései alapján elég pontosan leírta a temetkezési rítust, és felvázolta a megfigyelttel kapcsolatban felmerült kérdéseit, így – a skandináv leletanyag miatt – a normann kérdésbe is belebonyolódott. Elismerve a normann jellegek létét, Szizov mégis rendkívül óvatosan fogalmazott, leírásában jelentéktelennek állította be a skandinávok arányát az eltemetett lakosság körében. Véleménye szerint a jellegzetes leletek arányából legfeljebb egy

⁵⁰ Спицын 1899.

⁵¹ Shnirelman 1996: 222, 234.

⁵² Shnirelman 1996: 222 alapján lásd Хвойка 1899, 1902, 1913.

⁵³ Кураев 2001: 27.

⁵⁴ Lásd Сизов 1902.

⁵⁵ *Путь из варяг в греки* 1996: 20.

vékony vezető rétegre vagy testőrségre lehetett következtetni. Szpicin véleménye ezzel szemben gyökeresen más volt. Őszerinte a gnyozdovói halmok között többségében voltak a normann temetkezések, vagyis a helyi lakosság többségét alkothatták, ami arra utal, hogy az új történelmi helyzet képviselői és végrehajtói voltak.⁵⁶ A két elmélet módszertani megközelítése alapvetően különbözött. Míg Szizov a leletek együttesét vizsgálta, addig Szpicin szemében a skandináv tárgyak kizárólag skandinávokat jelenthettek.

Szpicin elméletével rokonságban állt T. Arne 1910-es évek elején keletkezett munkája. Arne megtanult oroszul, végigjárta Oroszország múzeumait, hatalmas anyagot gyűjtött össze, amelyet *Svédország és a Kelet* című könyvében foglalt össze.⁵⁷ Munkája már sokkal összetettebben vizsgálta a normann kérdést, mint normannista elődei és kortársai. Nem csupán arra figyelt, hogy a skandinávok sokszínű és kiterjedt hatása miben nyilvánult meg az orosz területeken, hanem azt is vizsgálta, hogy a feltételezett kölcsönhatásnak (Bizánc, Rusz, arab világ) milyen nyomai lehettek a skandináv világban. Ez utóbbi szempont azonban meglehetősen kevés figyelmet kapott az elkövetkező évtizedekben. A váratlanul nagy mennyiségű régészeti anyag ugyanakkor komoly hatást gyakorolt a köztudatra, és ezzel újra a normann-elméletet erősítette. T. Arne egy állandó skandináv lakosságú normann kereskedő település létrehozását követeltette Gnyozdovóban. A leletanyaghoz a kutató Svédország középső területeiről találta a legtöbb és a legközelebbi analógiát.⁵⁸

E korszakban még nem járt különösebb szenzációval az 1919-ben meginduló ladogai ásatás. Jelentősége azonban az, hogy ez az első korai orosz városias település, amit régészeti módszerekkel is kutatni kezdtek. Maga az érdeklődés ennél korábbi keletű volt, amikor a kutatók figyelmét felkeltették a Ladoga körüli nagy sírhalom-mezők.⁵⁹ Maga a helyszín egy nagyon komplex lelőhely-együttesnek tekinthető: a 8–10. századi erődített település mellett, megtalálható itt egy késő középkori kővár, máig álló 12. századi templom, sírhalommező stb. A korai Rusz kutatásának szempontjából a Volhov folyó partján álló Zemljanoje gorogyiscse (Земляное городище) emelkedik ki. Ekkor a legrégebbi erődítéseket kutatták, bár komolyabb publikáció erről már nem szülehetett.

T. Arne nézeteit jól kiegészítették a párhuzamos újabb filológiai kutatások, amelyek már megalapozottabb nyelvészeti adalékokkal szolgáltak Oroszország északi területeinek skandináv jellegű emlékeihez. Max Vasmer (Фасмер, Макс, 1886–1962) a balti és finnugor népek nyelvészetében merült el, és a terjeszkedésüket tanulmányozta. A Stender-Petersen volt a másik, aki hasonló irányú tevékenységet végzett a korai szláv nyelvészeti kutatásban.

⁵⁶ Кураев 2001: 27. Lásd Спицын 1915.

⁵⁷ Arne 1914.

⁵⁸ Кураев 2001: 28. A következőre hivatkozik: Arne 1918.

⁵⁹ Кириичников 1985: 3. Ő idézi: Бранденбург 1896.

A SZOVJET TUDOMÁNYOSSÁG ELSŐ ÉVTIZEDEI

Az elképzelésekkel ellentétben az 1917-es forradalom az első két évtizedben éppen a régészet területén hozta a legkevesebb ideológiai változást. Megmaradtak a forradalom előtti szakmai irányzatok és módszertan. A 20-as évek új gazdaságpolitikája és a polgáriasodó légkör még inkább elősegítette a korábbi elképzelések szélesebb körben való elterjedését, és kisebb népek bekapcsolódását a saját történelmük kutatásába.⁶⁰ Időközben számos új, nagyon gyakran helytörténeti múzeum nyílt országszerte. A moszkvai Állami Történeti Múzeumban új, színvonalas régészeti kiállítás nyílt Gorodcov (ГОРОДЦОВ, В. А., 1860–1945) rendezésében, aki különböző kultúrák szerint mutatta be a leletanyagot.⁶¹

A forradalom utáni években az M. N. Pokrovszkij-féle (ПОКРОВСКИЙ, М. Н., 1868–1932) történész iskola határozta meg a szakmai irányzatokat. Pokrovszkij elismert bolsevik volt, Lenin jó barátja és a cári orosz történetírás kíméletlen bírálója. Ő a régi Orosz Birodalmat imperialista államként kezelte, a „népek börtönének” tekintette, s maga az internacionalizmus legodaadóbb híve volt.⁶² Az ő elveinek köszönhetően jelentős kutatási „szabadságra” adódott lehetőség számos olyan régióban és olyan nyelven, amelyre eddig nem volt példa. A Kommunista Párt a belső ügyeivel volt elfoglalva, a szovjet állam csak kialakulóban volt, így a hatalom még nem nehezedett a tudományra. A kutatások számtalan irányban folytak, természetesen a romokban heverő ország pénzügyi lehetőségeit figyelembe véve.

Az 1920-as évek „szabadságának” egyik következménye a kis népek nacionalizmusának addig soha nem látott mértékű megerősödése lett. Témánk szempontjából a keleti szláv népek történetírásának van jelentősége. A szovjet Oroszországtól függetlenedett belorusz és ukrán területeken erőteljesen oroszellenes irányzatok születtek. Az egyik ilyen a Lasztovszkij nevével fémjelezhető belorusz nacionalista történetírás sajátos képet alkotott a keleti szláv etnogenezisről és a korai államalakulatokról. Mellőzve a dák-geta törzsek szerepét a krivicseknek (beloruszok állítólagos ősei) nevezett keleti szláv törzs kialakulásában, Lasztovszkij értelmezésében jóval a 9. század előtt a mai Belorusszia területén már létrejött egy keleti-szláv állam. A szerző elképzelései szerint az akkori „belorusz állam” jóval nagyobb volt a mainál, a lengyel területektől a Volga–Oka vidékéig terjeszkedett, és határozottan ellenállt a varég nyomásnak. Fontos szempont volt Lasztovszkij szemében, hogy a krivicsek, vagyis a beloruszok – akik „eredeti” nevének visszaadásáért a szerző komoly küzdelmet folytatott – maradtak az egyetlen „tiszta” szláv nép: a csehek elnémetesedtek, bolgárok elmongolosodtak (!), míg az oroszokról szerinte még beszélni is kár: „csupa mongol és finnugor keverék”.⁶³

⁶⁰ Shnirelman 1996: 224.

⁶¹ Shnirelman 1996: 230.

⁶² Shnirelman 1995: 120–121.

⁶³ Shnirelman 1996: 229.

Viktor Shnirelman az antimonarchista érzelmekkel is indokolja a forradalom utáni évtizedben a normann-elmélet népszerűségét, ugyanis ez az orosz nacionalizmus ellen is irányult. Ez volt az az időszak, amelyben a legbátrabb elméletek születtek orosz vagy oroszországi kutatók tollából a vikingek szerepéről és létszámáról. A forradalom előtti kutatások anyagának feldolgozása és újabb leletek – így nagy mennyiségű rúna felirat⁶⁴ – biztosnak tűnő alapot szolgáltatottak a skandinávok szerepének vizsgálatához. Néhány kutató olyan messzire ment, hogy egyenesen Volga-menti viking kolóniákról írtak.⁶⁵ A francia származású, de már orosz identitású J. V. Gotyje (Gautier, 1873–1943) egyetemi előadásain arról beszélt, hogy a vikingek nagyon aktív kereskedelmi és katonai tevékenységet fejtek ki Oroszország északi területein, és könnyen elképzelhető, hogy jelentősen hozzájárultak az orosz állam létrejöttéhez. Ugyanakkor a kolóniák nagy számát illetően Gotyje szkeptikus maradt.⁶⁶

Az időközben folytatódó gnyozdovói ásatások vezetője – J. N. Kletnova (Клетнова, Е. Н.) – egy nagyobb összefoglalást jelentetett meg 1925-ben a lelőhelyről, kutatástörténettel és saját ásatások közlésével. Az ásató teljes mértékben elfogadta Szizov elképzeléseit a jelentéktelen skandináv jelenlétről. Kletnova szerint az analógiák inkább a balti szlávoknál keresendők, mint Skandináviában, és ezzel párhuzamosan komolyan bírálta Arne és Szpicin munkáit. Az ásató következtetéseivel ellentétes álláspontra helyezkedett azonban Gotyje, átvéve Arne nézeteit a varég telepről.⁶⁷

A gnyozdovói ásatásokkal egyszerre nagyobb figyelem fordult a novgorodi régió sírhalmaira is. A korábbi időszakban szlávoként (Brandenburg), normann-oroszként (Szpicin), majd skandinávként (Arne) meghatározott kurgánok fontos adalékokkal szolgáltak az északi területek kora középkori történetéhez. Ezek kutatását egy fiatal régész, Raudonikas kezdte el, s az északi jellegű leletanyagot – elfogulatlanul – skandinávnak azonosította.⁶⁸ Ez az azonosítás viszont befolyásolta a leleteknek az ásató által vélt keltezését, ugyanis elfogadva a szakirodalomban elterjedt nézetet a normannok 10. századi megjelenéséről, ő is arra az időszakra keltezte a kurgánokat.⁶⁹

A normann-elmélet széles elfogadottságát jól jelzi F. Braun kijelentése, hogy a „varégverés napjai, szerencsére, végleg elmúltak”.⁷⁰ 1928-ban W. Thomsen halálának jubileumára egy emlékkönyvet adtak ki (*Памяти В. Томсена. К годовщине со дня смерти.*), amelyben az általa felvázolt nézetek – vagyis a normann-eredet – teljes elfogadását hangsúlyozták a szerzők. Hasonló szellemben íródtak P. P. Szmirnov⁷¹ és J. V. Gotyje⁷² művei is.

⁶⁴ Шаскольский 1975: 73.

⁶⁵ V. F. Szmolinra (Смолин 1925) hivatkozik Shnirelman 1996: 235.

⁶⁶ Shnirelman 1996: 235.

⁶⁷ Кураев 2001: 28.

⁶⁸ Idézi Петренко 1985: 123. Raudonikas műve 1924-ben jelent meg.

⁶⁹ Hivatkozva Носов 1985: 156.

⁷⁰ Кузьмин 2005 alapján: Браун 1925: 308. Idézi még Шаскольский 1965: 12.

⁷¹ Смирнов 1928.

⁷² Готье 1930.

Marxizmus és marrizmus a régészetben

A helyzet az 1920-as évek végétől, illetve az 1930-as évek elejétől változott meg drasztikusan. Ez egyértelműen a marxizmusnak a szovjet tudományban való nyílt és erőszakos terjesztéséhez kapcsolódott. A vezető pozíciók az új – forradalmi – generáció kezébe kerültek, amelynek ideológiai alapja az internacionalizmus és a világforgóradalom volt. Az egyes különálló népek múltjának kutatását teljesen kiszautasították mint a burzsoá-nacionalizmus egyik megnyilvánulását. Az 1927 és 1931 közötti időszak politikai pereinek áldozatául esett értelmiségiek között számos történész, régész és néprajzos volt. Felszámolták egész sor tudományos intézmény teljes vezetését. Az egyik leghírhedtebb eset az úgynevezett belorusz szociáldemokraták ügye volt, amelyet – állítólag – maga Lásztovszkij vezetett. Az elmarasztaltak ugyan nem szerveztek tényleges politikai pártot, tudományos nézeteiket mégis veszélyesnek és ellenségesnek tartották a Szovjetunióra nézve.⁷³

Az államhatalom a harmincas évektől kezdve kíméletlen harcot hirdetett a nacionalizmus minden megnyilvánulása ellen. Nacionalizmusként értelmezték az egyes népek történelmével, nyelvével és kultúrájával foglalkozó bárminemű kutatást és feldolgozást, beleértve a régészetet. A korszakban elterjedt „migracionista” (vándorlási) és „diffuzionista” (szétterjedési) elképzelések nem férhettek meg a szovjet marxista tudományossággal, így ezek ellenében is szükség volt új elméletet kitalálni. Az új irányzat alapjául az univerzális és folytonos fejlődés elméletét tették. Ez tökéletes táptalajt nyújtott a Hvojka-féle elképzelések átvételéhez,⁷⁴ legfeljebb annyi módosítással, hogy ezúttal a régészeti emlékeket nem szláv hagyatékként, hanem bizonyos osztályok tárgyaiként határozták meg. Az új koncepció rendszerének másik szerves része Marr akadémikus elgondolása volt.

N. J. Marr (Mapp, H. Я., 1864–1934) alapvetően internacionalista beállítottságú ember volt. Jól képzett orientalistaként értékes adalékokkal szolgált az örmény és grúz filológiai kutatásokhoz. Az 1920-as évektől kezdett el foglalkozni összehasonlító nyelvészettel és őstörténettel. Mivel elégedetlen volt a kaukázusi nyelvek kutatásának elmaradott állapotával, kísérletet tett ezek ősiségének kimutatására. Kutatásai során Marr a kezdeti migracionista nézeteit hamarosan módosítva egy teljesen új elgondolásra jutott. A marxizmus alapjait még távolról sem ismerő kutató úgy látta, hogy minden modern nyelv és maguk az emberek kevert eredetűek, vagyis a történelem során nagyon közeli viszonyba került teljesen eltérő csoportok keveredéséből jöttek létre. Marr véleménye szerint emellett az autochton fejlődés volt a meghatározó. Pontosabban, a kulturális és nyelvi változások úgy zajlottak, hogy maga a lakosság egy helyben maradt, s lépésről lépésre, egyes csoportok integrálásával alakult át. A be-, illetve elvándorlásnak csak minimális szerepe lehetett, vagy egyáltalán nem volt. Elmélete szerint a nyelv, rassz, kultúra, vallás stb. csak történeti jelenségek, s mivel állandó változásban

⁷³ Shnirelman 1996: 230–231.

⁷⁴ Shnirelman 1996: 223, 231.

voltak, hiábavaló bármiféle egyértelmű kapcsolatot kutatni ezek között. Vagyis Marr szerint az etnikum valójában egy különféle törzsek és népcsoportok egymásra rétegződése során létrejött substratum. Mindez nagyon jól összeillett Pokrovszkij nemzeti–történelem ellenességével. Marr a már 1915-ben felvázolt teóriáját 1935-re öntötte végső formába. Ekkor fogalmazta meg a szüntelen változások okait. Ezek – véleménye szerint – társadalmi és gazdasági eredetűek voltak. Ezt úgy kell értelmezni, hogy minden egyes emberi közösség a fejlődése során ugyanazokon a fázisokon, nyelvi és kulturális fokozatokon megy keresztül, attól függően, hogy a társadalmi differenciáltság mely szintjén áll.⁷⁵

Marr nézetei viszonylag könnyedén összeegyeztethetők voltak a Pokrovszkij-iskola tanításával, pontosabban az utóbbi gyakorlati normannizmusával. Miután Pokrovszkij rendkívül negatívan festette le a normann eredetű fejedelmek szerepét és jelentőségét, a marrizmus nem talált benne ellentmondást. Ennek köszönhetően az új ideológiában ezek a tanítások tovább éltek, bár teljesen mellőzve az etnikai azonosításokat.⁷⁶

Az elmélet valódi térhódítása az 1930-as, XVI. pártkongresszus utáni időszakra tehető, ahol Sztálin a „nemzeti kérdést” elemezte. A szovjet vezető egy internacionalista állam vízióját festette fel a hallgatóságnak, egy olyan országét, amely „nemzeti a formájában és szocialista a tartalmában”. Kiemelve a nagyorosz sovinizmus elleni harc fontosságát, Sztálin részletekben is ismertette a Marr által megfogalmazott elméletet.

Ennek megfelelően a különböző népeknél végbement egységesnek feltételezett fejlődés bizonyításához az 1930-as évek szovjet régészetében – Bikovszkij kezdeményezésére – teljesen elvetették az olyan fogalmakat is, mint „régészeti kultúra”, amelyet a „burzsoá szellemiség itatott át”.⁷⁷ A legfőbb hangsúly a „társadalmi-gazdasági formációkra” (социально-экономические или общественно-экономические формации) esett. Ezek meghatározott kronológiai típusai – elvileg – minden egyes társadalomban és kultúrában megtalálhatók voltak. Az elmélet szerint egy-egy nemzet fejlődési vonala a különböző társadalmi-gazdasági változások nyomán létrejövő, eltérő népcsoportok közötti keveredés és egymásba-alakulás (!) következtében végbemenő folyamatos átalakulásként ábrázolható. Ekkor írták le először az olyan fogalmakat, mint „jafétikus-fok”, „indoeurópai fok”, „szkíta-fok”. Ha valamely kutató eltért e sémától, komoly következményekkel számolhatott.⁷⁸

A régészet új irányvonalának kialakításában két személy jutott kiemelkedő szerephez. Sz. N. Bikovszkij (Быковский, С. Н.) a Vörös Hadsereg kommisszáriusaként kezdte meg karrierjét, s a kegyetlenségéről híresült el. Az 1920-as évektől egy tanárképző főiskolán tanított. A másik, V. B. Áptyekárj (Аптекарь, В. Б., 1899–1937) az orvosi egyetem elvégzése után egy ideig nyomdászaként

⁷⁵ Shnirelman 1995: 121–122.

⁷⁶ Кузьмин 2005 alapján.

⁷⁷ Кузьмин 2005; Shnirelman 1995: 127.

⁷⁸ Shnirelman 1996: 231.

dolgozott. Mindketten a marrizmus hűséges követői voltak, s egyiknek sem volt semmiféle régészeti, nyelvészeti vagy néprajzi képzettsége. Bikovszkij honosította meg a szovjet régészetben a marrista társadalmi-gazdasági átalakulások szakaszait: „totemikus” csoportosulások, vagyis a klánok, törzsek, népek, majd a szocialista világforradalom után az egyetemes kommunista társadalom. Az utóbbit Bikovszkij elkerülhetetlennek tartotta, s ezzel történelmi indokot is látott a Szovjetunió építésében és terjeszkedésében. Az orosz történelemről már mint egy kihalt tudományágról számolt be.⁷⁹

1931-ben Marr és tanítványai kijelentették, hogy felszámolják a régi, „burzsoá” régészetet, néprajzot, és felváltják egy új tudománnyal – az „anyagi kultúra történetével”. Kitűzött céljaik részben már az 1932 májusában, Leningrádban összehívott Összorosz Régészeti és Néprajzi Konferenciával teljesültek. Ezután a szovjet régészet alapjait nem a módszertan, hanem az állami ideológia diktálta és határozta meg.⁸⁰

A SZLÁVOK REHABILITÁCIÓJA ÉS A SZOVJET-OROSZ NACIONALIZMUS

Az „internacionalizmus” időszaka az orosz régészetben csak fél évtizedig tartott. A kutatók több okot is látnak a változás hátterében. Az egyik a világforradalom elmaradása, ami miatt a Szovjetunióknak saját önálló ideológiát kellett felépítenie létezésének legitimitációjához, a másik pedig a náciizmus terjedése volt.

Sztálin a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1934-es kongresszusán már a „helyi nacionalizmusokat” nyilvánította a legfőbb ellenségévé. A környezetével együtt tisztán láthatták, hogy a növekvő katonai fenyegetettségben a szovjet lakosság többségét kitevő orosz nép jelentheti a hatalom legfőbb támaszát. Azonban éppen az orosz öntudat és patriotizmus sínylette meg leginkább a megelőző évtizedek internacionalista politikáját. A szlavisztika tudományát is komoly veszteségek érték az 1930-as évek legelejének letartoztatási hullámaiban és a Tudományos Akadémia szláv kutatócsoportjainak feloszlásaival. Így már 1934-ben megkezdődött az orosz történelem fokozatos rehabilitációja, amely lassanként átvette az uralkodó szerepet az egész országban. Újra megnyíltak a történelmi tanszékek, visszakerültek a hétköznapi életbe a különböző nemzeti jelképek, és a „nagy hatalmi sovinizmus” egykori ijesztő démona is a múlté lett. Nyeretyina szavaival: „a Világforradalom Istenének helyét átvette az Orosz Történelem Istene”.⁸¹

Ezekkel párhuzamosan felszámolták a Pokrovszkij-féle történelmi iskolát, természetesen szovjet módszerekkel. A pártbizottság 1934 és 1938 között több alkalommal is tárgyalta az ügyet. Magát Pokrovszkijt az orosz hazafiság megsértése és az orosz történelmi koncepciók elferdítése mellett még a legsúlyosabb

⁷⁹ Shnirelman 1995: 125.

⁸⁰ Shnirelman 1995: 127.

⁸¹ Shnirelman 1995: 129–130. Nyeretyinát is Snirelman idézi.

bűnnel – hazaárulással – is megvádolták (szerencséjére az idős professzor még 1932-ben meghalt). A letartóztatások érintették a professzor tanítványainak és kollégáinak körét, hasonlóan a Marr-féle iskola követőihöz. Bikovszkijt és Áptyekárjt is előbb bebörtönözték, majd kivégezték (1937-ben). Azzal vádolták őket, hogy áltudományos érvelésekkel eltérítették a szakembereket a konkrét kutatásoktól, és tönkretették a régészetet mint tudományt.

Az 1937. májusi moszkvai történelmi találkozón született határozatok közül a legfontosabb arra vonatkozott, hogy az elvont társadalmi rendszerek építése helyett, sokkal több – a népek konkrét történelmére vonatkozó – adatot kell közölni. Ez alatt ekkoriban azt kellett érteni, hogy a történelem fasiszta meghamisítása ellen komoly harcot kell indítani, lerántva a leplet a germánok szláv-ellenes politikájáról, és bemutatni a régi germánok valódi természetét és kultúráját. Ezek lettek a szovjet régészet etnogenetikai irányzatának alapelvei az elkövetkező húsz évben.⁸²

A hatalmi legitimáció érdekében a tudomány az 1930-as évek első felében nem tudott teljesen áttérni az „internacionalizmusra”. Egyfajta sajátos „ellen-nacionalizmus” végig megmaradt, amely a régészetben az antinormannizmus formájában nyilvánult meg. Valójában, e korszakban ez volt az egyetlen irányzat e szakterületen. A részben természetes, részben erőszakos úton történt nemzedékváltás után, a régészek új generációja már egyértelműen a skandináv jelenlét minimalizálására törekedett.

Az új ideológia átáramasztásához szükséges, elegendő számú konkrét anyag felmutatásához – a marrizmus visszaszorításával párhuzamosan – ugrásszerűen megnőtt az új ásatások száma és azok mérete. A normann-elmélet szempontjából újra Gnyozdovo és Sztárája Ladoga került a kutatások középpontjába. Az első helyen V. I. Raudonikas (1894–1976) vezetésével 1938-ban indítottak el, a háborús időszak kivételével gyakorlatilag folyamatosan kutatva 1959-ig.⁸³ A Zemljanoje gorogviscsének (Земляное городище, szó szerint: „földvár”) nevezett központi mag körül egy egész településhálózat nyomait sikerült megfigyelni. A kisebb települések a víz (Volhov folyó) mellé csoportosultak, s határaikban található temetkezési körzetekben sírhalommezők jöttek létre. A „földvár” jelenthette az egész agglomeráció közigazgatási és vallási központját. Az itt előkerült nagyméretű házak általában kétrészesek voltak agyagtapasztással, és az egyik helyiségük fűthető volt.⁸⁴

Raudonikas – az 1930-as évek meghatározó régésze – prekonceptiói ellenére szakszerű feltárásokat végzett, legalábbis ami a dokumentációt és a megfigyeléseket illeti. Természetesen a publikációban a leletanyagot már – a nagyméretű boronaházakat nagycsaládi lakóhelyként értelmezve – kezdettől fogva szlávként határozta meg. A skandináv leletek gyakoriságát Oroszország északnyugati területein kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázta.

⁸² Shnirelman 1995: 130.

⁸³ Кириичников 1985: 3.

⁸⁴ Кириичников 1985: 5, 14.

Fokozatosan megindult a 19. század első felének antinormannista kutatóinak szakmai „rehabilitációja”. V. A. Mosin pozitív értékelést írt többek között Evers, Gegyeonov és Ilovájszkij munkásságáról.⁸⁵ Eközben az általuk használt érvelés átvételére is sor került. A. V. Arcihovszkij (Арциховский, А. В., 1902–1978), aki a novgorodi ásatásokkal szerzett utólag hírnevet, azzal utasította vissza a viking jelenlétet, hogy gyakorlatilag alig van skandináv tárgytypus a 9–11. századi temetkezésekben. Mindkét szerző teljességgel elvetette a viking kolóniák létezését az orosz területeken. Arcihovszkij a későbbiekben továbbfejlesztve elgondolásait kifejtette, hogy a hagyományosan skandinávként kezelt tárgyak egész Európában előfordulnak, s nincs különösebb oka ténylegesen a skandinávokhoz kötni azokat.⁸⁶ Az elképzelésnek számos követője volt, közülük J. V. Sztankevics (Станкевич, Я. В.) 1941-es könyve és D. A. Avduszin (Авдусин, Д. А.) korai munkássága emelendő ki. Mindketten a skandináv leletek kis számára hivatkoztak a viking hatás cáfolatakor, és kitartottak amellett, hogy az északi területeken a keleti szlávok voltak többségben, mint ahogyan a harcos temetkezésekben is.⁸⁷

Az 1940-es évek elejétől kezdve a szovjet történettudományokban – a tíz évvel korábbihoz képest – jelentkező 180 fokos fordulat hátterében egészen nyilvánvalóan a fasiszta Németország ideológiája állt. A germán népek – elsősorban a szlávokkal szembeni – felsőbbségére és dominanciájára épülő német régészet ellenében alapvető jelentőségűvé vált a Szovjetunió számára a következő három szempont bizonyítása: 1. A szláv civilizáció mindenféle germán befolyástól függetlenül jött létre. 2. A szláv kultúrának ősi, prehisztorikus gyökerei vannak, melyek sokkal fejlettebbek, mint a germánoké. 3. Az aktuális szovjet területeken a germánok soha nem voltak (vagy ha mégis, igen jelentéktelen számban).

Könnyen kikövetkeztethető, hogy a három szempont közvetlenül is érinti a normann-elmélet problematikáját. A másik régészeti kérdés ehhez kapcsolódik: a keleti gótok hagyatéka és történelme.⁸⁸ A varégeket illetően már tapasztalhatunk, hogy az 1930-as évek végétől kezdve a germánok ellenében már „megjelent” a szláv túlsúly a régészeti leletanyagban. A háború alatt és után a szovjet kutatók már azt állították, hogy a vikingek egyáltalán nem voltak fejlettebbek a szlávoknál. Valójában az orosz hercegek szolgálatában álló kereskedők lehettek, s csak elvétve harcosok, és teljesen alkalmatlanok voltak az államiség meghonosítására a keleti szlávoknál, sőt hamarosan asszimilálódtak.⁸⁹

Ugyanakkor a szovjet régészeti módszertan visszatért a „régészeti kultúra” fogalmához és elveihez. Megindult a klasszikus régészeti eszköztárak és módszertan helyreállítása. Elsőként 1940-ben A. J. Brjuszov (Брюсов, А. Я., 1885–1966) kezdte el újra „felismerni” a társadalmi mellett az etnikai jellegeit is

⁸⁵ Мошин 1931: 113–114.

⁸⁶ Shnirelman 1996: 235. Lásd Арциховский 1934, 1939. Az utóbbit lásd még Арциховский 1966.

⁸⁷ Shnirelman 1996: 235. Lásd Станкевич 1941; Авдусин 1949, 1952, 1953.

⁸⁸ Shnirelman 1996: 234.

⁸⁹ Shnirelman 1996: 237.

a régészeti kultúráknak,⁹⁰ bár a marrizmus nyomai még egyértelműen ott voltak a munkáiban. Tíz éven belül a korábban teljesen elvetett „kossinizmus”, vagyis az etnikai interpretációk uralkodóvá váltak a szovjet régészetben.⁹¹ A megváltozott ideológiai háttér azonban számos elemet őrzött meg a marrizmusból. Ezek között a legfontosabb, a még Hvojka gondolataira épülő autochtonitás elmélete volt. Ezen időszakban a szovjet régészek nagy többsége a szlávok helyi evolúcióját a bronzkortól, pontosabban a preszkíta, sőt a Tripoljei kultúra időszakával indította, folyamatos – megszakítatlan – fejlődési vonalat látva ezektől, az Antokon keresztül, a Kijevi Ruszig. N. Sz. Gyerzsávin (Державин, Н. С., 1877–1953) akadémikusnak sikerült annyira újra felfedezni Hvojka munkásságát, hogy már a felső-paleolitikumtól kezdve a lakosság kontinuitását feltételezte a Dnyeper középső folyásánál (1944-ben). Nem hallgatható el azonban, hogy Gyerzsávin nézeteinek szélsőséges véleményével, az 1940-es évekbeli népszerűsége ellenére, több kutató, így például Udalcov sem értett egyet. Bár éppen az utóbbi a teljes szlávság őshazájának tartotta az említett régiót, hangsúlyozva, hogy a keleti szlávok, „a nagyszerű orosz emberek” a legősibb szláv mag egyenesági leszármazottai és az ősi területek örökösei. Gyerzsávin időközben nem csak időben terjesztette ki a szlávok történelmét, hanem térben is. Keleten a Don és Volga – Oka folyók felső folyásától, nyugaton az Elba és Saale folyókig, északon a Ladogától és a Baltikumtól, délen a Pontuszig és Égeikumig népesítette be szlávokkal Európát.⁹² Sőt, véleménye szerint az i. sz. I. évezred második felében a szláv kolóniák elérték a Rajnát, s Hamburg is ősi szláv város volt. Gyerzsávin elképzelését, amely szerint a szlávok ősei között szkíták, kimmerek, thrákok, szarmaták, etruszok, sőt gótok és hunok is voltak, számos kutató elfogadta, Sz. P. Tolszov pedig ki is egészítette a Hallstadt kultúrával.⁹³

A más kutatásokkal elismertté váló kutatók és az ekkor színre lépő új nemzedék munkásságának talán leginkább szégyellni való része az 1940-es, 50-es évek krími kutatásai és értelmezései maradnak. A tatárok 1944-es deportálásával induló és az orosz–ukrán lakosság nagymértékű betelepítésével folytatódó eseményekhez kellett a régészeknek ideológiai alapot találni. Fel is elevenítették a 19. századi elképzeléseket a déli Ruszról, s a Krímbe hamarosan az orosz hercegek irányította korai szláv–alán–cserkesz államot képzeltek.⁹⁴ A ranglétrán gyors előmenetelbe kezdő szlavista, B. A. Ribakov (Рыбаков Б. А., 1908–2001) is meggyőződéssel állította, hogy a Tamany-félszigetet és a Don alsó folyásának régióját már a 10. század előtt is szlávok lakták. A szláv vagy orosz történelmi elsőbbség bizonyításának előmozdítására az állam komoly pénzügyi támogatásban részesítette a krími feltárásokat. A régészek meg is tették a tőlük telhetőt.

⁹⁰ Брюсов 1940.

⁹¹ Толстов 1949; Артамонов 1939.

⁹² Shnirelman 1995: 134; Державин 1944: 28–29.

⁹³ Толстов 1946: 20. A fentiek fényében már nincs mit csodálkozni Asparukh vezette bolgár-szláv törzseiről olvasva Gyerzsávin műveiben. Shnirelman 1995: 134.

⁹⁴ Толстов 1946: 121.

P. N. Schulz vezette a szkíta Neapolis, Chersonessos és számos más lelőhely feltárásait, s munkásságával a félszigetet „közelebb hozta az orosz szívhez”.⁹⁵ Ráadásul Schulz is elfogadta a szkíta–szláv genetikai rokonságot. Semmi meglepő nincs abban, hogy a korszak krími párttitkára, P. N. Nagyinszkij (Надинский, П. Н.) már azt állította, hogy a félszigetet eredetileg szlávok és szkíta felmenőik lakták, s hogy a tatárok illegálisan szivárogtak be ezekre az orosz területekre.⁹⁶

A heves „tudományos” viták, amelyek az ukrán–orosz Perejászlávi unió 300. évfordulójának megünneplését előzték meg, 1954-ben hirtelen véget is értek. Ez csak részben volt magyarázható a „hasznosítható” adatok hiányával, sokkal inkább annak volt köszönhető, hogy Hruscsov éppen az évforduló alkalmából Ukrajnának ajándékozta Krímet.⁹⁷

Az 1950-es években a szovjet régészetre már az abszolút szláv túlsúly volt jellemző. A helyzetet csak súlyosbította, hogy az Szovjet Tudományos Akadémia elnöke több évtizedig B. A. Ribakov lett, a szláv–orosz régészet szakértője.

Mindezekben a feljebb vázolt elképzelésekben egy cseppnyi helye nem maradt a normann-elméletnek. Ellenkezőleg, amikor a közép- vagy nyugat-európai kultúrák etnikai azonosítása került szóba, előre megjósolható volt a hangadó szovjet kutatók véleménye: így például számukra mind a lausitzi, sőt a przerworski és aksywiei kultúrák is szlávok lettek.⁹⁸ Tolszov itt is kiemelkedett a többiek közül, szlávoknak tartva a langobárdokat és a vandálokat is.⁹⁹ A keleti gót államiságot ekkor legendává minősítették vissza, amelynek régészeti nyomai nem is lehettek, de ha mégis, ebben a megközelítésben a gótok ugyanolyan sorsra jutottak, mint Németországban az 1920-as és 1930-as években a szlávok: rendkívül elmaradott, vadászó-halászó-gyűjtögető törzseknek aposztrofálták őket, akik „felületesen indo-európaizálódtak a szomszédos kelta és proto-szláv hatásra”.¹⁰⁰ Magáról a normann-elméletről az 1940-es évek végén a szovjet régészek és történészek megnyilatkozásaikban meglehetősen egyformán vélekedtek. Többnyire teljes egészében tagadták ennek az elméletnek a tudományos alapjait és „kvázi-tudományosnak”, hazugnak, oroszellenesnek nevezték.¹⁰¹

A régészet a normann kérdésben konkrétan is érintett lett, amikor az 1940-es évek legvégén több korai központban (Gnyozdovóban és Sztárája Ladogában) is újra indultak az ásátások. 1949-től D. A. Avduszin megkezdte a gnyozdovói ásátásait.¹⁰² Az 1951-ben megjelent első beszámolójában az ásató határozottan T. Arne elképzeléseivel szemben foglalt állást, tagadva a temetkezési szokások skandináv jellegét. Avduszin a marrizmusból már ismert párhuzamos fejlődéssel magyarázta az északihoz hasonló szokások megjelenését a gnyozdovói temetkezésekben:

⁹⁵ Idézi: Shnirelman 1995: 135.

⁹⁶ Комар 2002.

⁹⁷ Shnirelman 1995: 135.

⁹⁸ Артамонов 1940; Удальцов 1947: 48.

⁹⁹ Толстов 1946: 30.

¹⁰⁰ Толстов 1946: 31.

¹⁰¹ Idézi: Клейн 1999: 93.

¹⁰² Путь из варяг в греки 1996: 21.

csónakban való hamvasztás, fegyvertörés, vasgrivnyák elhelyezése az urna tetejére.¹⁰³ A szerző kifejezetten egyfajta testőrség létevel magyarázta e jelenségeket és a korai orosz társadalom differenciáltságának jelét látta bennük.¹⁰⁴ Véleménye szerint a szmolenszki szláv lakosság emlékei kerültek elő a kurgánokból. E nézet terjedt el a szovjet régészetben és történetírásban egészen az 1960-as évek közepéig.

Természetesen az újabb, időnként igen látványos gnyozdovói leletanyagot nem hagyhatta szó nélkül az oroszországi skandináv emlékeket jól ismerő T. Arne. Ő a koppenhágai *Acta Archaeologica*-ban válaszolt Avduszin bírálataira és saját szempontjai szerint értelmezte a sírmelléleteket, a Birka melletti skandináv temetkezésekkel rokonítva a Szmolenszk környéki sírmezőt. Arne legalább 24 kurgánról mondta ki, hogy határozottan skandináv jellegűek.¹⁰⁵ Avduszin a válaszában „a burzsoá történészek neonormannista kitalációjának” minősítette Arne munkásságát.¹⁰⁶ Kiindulópontja az eltemetettek etnikai hovatartozását illetően az volt, hogy amely sírokban nincsenek etnikai meghatározásra alkalmas tárgyak, azoknak automatikusan szlávoknak kell lenniük, hiszen szláv földön mi mást is feltételezhet az ember. Arne huszonöt, biztosan skandinávnak tartott kurgánjával szemben Avduszin legfeljebb kettőről fogadta el ezt (úgy, hogy a vita közben már engedett eredeti álláspontjából!).

A háború után újraindult ladogai ásatások Raudonikas vezetésével folytatódtak, aki a még a háború előtt kialakult nézeteit a negyvenes évek végén foglalta írásba. Ezekben a település korai – 8–9. századi – periódusait szlávoknak tulajdonította.¹⁰⁷ A kutató munkáját csak egy esetben érte komolyabb kritika B. D. Grekov tollából, de az is kizárólag Ladoga Raudonikas által megrajzolt „falusias jellegét” és társadalmi berendezkedését kérdőjelezte meg, inkább városias (protourbánus) településnek értékelve azt. A hely szláv voltát ő sem tagadta. Hosszú távon azonban az ásatások 1959-es leállításához vezetett, hogy a leletanyaggal egyre kevésbé lehetett igazolni az államilag elvárt „eredményeket” (vagyis a szlávok jelenlétének bizonyítását).¹⁰⁸

A „hruscsovi enyhülés” időszaka már sokkal szabadabb véleménynyilvánítást tett lehetővé az ideológiailag meghatározott szakmákban, így a történettudományban is. Megindultak az első tapogatózások a „szláv-dominanciából” való kiút keresésére. Leginkább G. F. Korzuhina (Корзухина, Г. Ф.) neve emelhető ki pozitív példaként ebből az időszakból.¹⁰⁹ Azonban már nem mindenki tudott elszakadni az erőszakosan beletáplált nézetektől. 1963-ban V. B. Vilinbahov csak

¹⁰³ Кураев 2001: 29.

¹⁰⁴ Авдусин 1952: 311–325.

¹⁰⁵ Arne 1952: 146.

¹⁰⁶ Авдусин 1953: 114–120.

¹⁰⁷ Lásd Равдоникас 1949, 1950.

¹⁰⁸ Киришчиков 1985: 3.

¹⁰⁹ Носов 1999: 114.

addig jutott el, hogy felújította a varégek balti-szlávként való azonosítását Stender-Petersen könyvére írott megjegyzéseiben.¹¹⁰

„NEONORMANNIZMUS” ÉS LEO KLEIN LENINGRÁDI SZEMINÁRIUMA

Sztálin halála után a Hruscsov idején eljövő politikai enyhülés már rég látott szabadságot adott a tudomány művelőinek is. A véleménynyilvánítás szabadabbá, bár nem teljesen nyitottá vált. Ahogyan más korszakokban, most is sok minden függött az intézményi vezetőkötől. Az Avduszin–Arne-féle vita felkeltette az ifjabb nemzedék érdeklődését. Egyre több fiatal egyetemista merült el a normann kérdés elemzésében. Jól mutatja a helyzet ellentmondásosságát, hogy mennyire más-képp alakult a moszkvai és a leningrádi egyetemek történész-régész hallgatóinak sorsa. Moszkvában Andrej Amalrik (Амальрик, А.), a híres orosz régész fia, egy évfolyamdolgozatban objektív elemzését nyújtotta a normann kérdésre vonatkozó, rendelkezésére álló adatoknak. Az eredményei olyanok voltak, hogy azonnal eltáncolták az egyetemről, a későbbiekben pedig megjárva a GULÁG-ot és az elmeógyógyintézetet, az ígéretesen induló fiatalember külföldön talált megnyugvást.¹¹¹

Gyakorlatilag ezzel egy időben a leningrádi egyetem fiatal tanársegédje, Leo Klein éppen a *Vita a varégekről* (Спор о варягах) című kéziratát fejezte be (amit nem adtak ki). A könyvében Klein ugyanolyan következtetésekre jutott, mint Amalrik, de tapasztaltabb lévén, nem kockáztatta annak nyilvánosságra hozását. Inkább a kéziratra építve szemináriumokat indított, amelyeken a normann-kérdést vitatták meg. E téma amúgy is meglehetősen aktuális volt az 1960-as évek első felében. Két könyvet is kiadtak a normann-eredet kutatástörténetével kapcsolatban V. P. Susarin (Шушарин, В. П.) és I. P. Saszkoljszkij (Шаскольский, И. П.) tollából.¹¹² E két mű mérsékelt antinormannista hangnemben tárgyalta az addigi kutatásokat, s helyenként bírálatra is kísérletet tett, de kifejezetten új eredmények nélkül. Susarin még mindig a történelem meghamisításának eszközét látta az elméletben. Saszkoljszkij nyújtotta az első szakmailag megalapozott elemzését a normannizmusnak, kiemelve, hogy a nyugati szakirodalomban már komolyan kell számolni ezzel az irányzattal. Művében a kutató jelentős helyet szánt a „4 A” vitájának – Arne és Arbman, Archihovszkij és Avduszin ellenében – kiemelve, hogy már mindkét oldal túlságosan eltávolodott a tudománytól.¹¹³ Talán a legérdekesebb része a könyvnek a szerző állásfoglalása a gnyozdovói skandináv kurgánok számával kapcsolatban, amire Leo Klein hívta fel az olvasó figyelmét.¹¹⁴ Saszkoljszkij úgy látta, hogy mind Arne, mind Avduszin rendkívül

¹¹⁰Вилинбахов 1963; Stender-Petersen 1953. A szerző egy normann kereskedő társaságot látott a varég elnevezés mögött.

¹¹¹Клейн 1999: 91.

¹¹²Шушарин 1964; Шаскольский 1965.

¹¹³Шаскольский 1965: 117.

¹¹⁴Клейн 1999: 95.

elfogult a témában, így óvatosan kell megközelíteni ezt a kérdést. Az olvasó arra számíthat, hogy 2 és 25 közötti számot mond, megdöbbenve szembesül azzal a ténnyel, hogy Saszkoljszkij, az antinormannista szellemiségű könyv szerzője több temetkezést azonosít skandinávként, mint azt Arne tette!¹¹⁵ Saszkoljszkij röviden elemzi a ladogai ásatások eredményeit is, elismerve e lelőhelynél a skandinávok befolyását.¹¹⁶

E könyvek az állami ideológia rendületlenségét jelezték az „enyhülés” korszakában. Mégis, Klein szemináriumának híre gyorsan a vezetőség fülébe jutott és ott komoly aggodalmakat keltett. Az egyetemi vezetők úgy próbáltak véget vetni a „neonormannista fészeknek”, hogy nyilvános vitára hívták annak tagjait. Arra számítottak, hogy Klein vagy nyíltan elmondja nézeteit, és így könnyű lesz utána vele leszámolni, vagy kénytelen lesz nyilvánosan elfogadni a hivatalos nézeteiket, így a tanítványai szemében teszik tönkre. A vita alapjául Saszkoljszkij frissen megjelent könyvét választották.

A vitára 1965. december 22-én került sor hatalmas tömeg előtt. Mind az egyetem dékánja, V. V. Mavrogyin, mind a tárgyaló könyv szerzője, Saszkoljszkij, jóindulatúan és passzív segítséggel álltak a vitához. A vitát végeredményben Kleinék nyerték meg. Érvelésük alapja a normannizmus definíciójának bizonytalansága volt: szerintük a sokat emlegetett „normannizmus-antinormannizmus” fogalmakat már annyi mindenkire használták, és annyi mindent értettek alattuk, hogy használható jelentésük rég elveszett. Klein több szempontot állított fel a kérdés vizsgálatához, amit a normannizmus poklába vezető lépcsőnek nevezett.¹¹⁷ Érdeemes felsorolni ezt a hét fokot, amelyek egyben a normannizmus főbb tételeit jelentik:

1. A krónikában szereplő varégek skandináv germánok, vagyis normannok.
2. A Kijevi Rusz uralkodó dinasztiájának tagjai varég vezetők, akiket a keleti szlávok hívtak be, vagy erővel törtek be.
3. A varég vezetőkkel tartott a népük is, amelyet Rusznak neveznek, s ez terjedt át később a keleti szlávokra is.
4. A varégek komoly hatással voltak az egész szláv kultúrára, ami mind a tárgyi anyagban, mind a nyelvészeti emlékekben megfogható.
5. A varégek hozták létre az első keleti szláv államot.
6. A normannok kiemelkedő szerepének Kelet-Európában (mint máshol) az az oka, hogy már a természetüknél adódóan magasabb rendűek, mint a többi nép, elsősorban, mint a szlávok, amelyek nem alkalmasak önálló államalkotásra.
7. A történelem mai napig érvényes politikai következtetések levonására alkalmas, vagyis a következőekben is a germánoknak kell irányítani és a szlávoknak engedelmessé válni.

¹¹⁵Паскольский 1965: 111, 120, 123. Legalább 12 női és kb. 18 férfi temetkezést ír, vagyis legalább 30 kurgánt tulajdonít varégeknek a szerző.

¹¹⁶Паскольский 1965: 125–126.

¹¹⁷„Лестница в преисподнюю норманизма”, Клейн 1999: 93.

A felejtett levőktől függő, azokra épülő állítások sora jól mutatja, hogy minél lejjebb ér az ember, annál jobban eltávolodik a történelmi tényektől. Ez volt Klein gondolatmenetének alapja: ha elfogadunk egy-két tételt a felsőbb pontokban kifejtett elvekből, még nem szükségszerű teljesen a normannizmus „poklába” süllyedni. Úgy látta, hogy a vita idején az első három fokot a normannisták szilárdan meghódították, s a harcok már csak a varég befolyás mértékének kérdéseiről folynak – a negyedik és az ötödik fokokon. A következő lépcsőktől már nagyon éles törés választ el – írta Klein, és azokat semmiféleképpen sem szabad belekeverní a tudományos „neonormannizmusba”.

Az Amalrik kizárásával elhíresült moszkvai egyetemen Leo Klein vitája után három éven belül a „neonormannisták” legnagyobb ellenfele – Avduszin – egy „ellen-szemináriumot” hirdetett meg, amit „szmolenszki szemináriumnak” kezdtek hívni. A régész-oktató célja az volt, hogy a saját gnyozdovói feltárásai tükrében megcáfolja a már hivatalos „engedélyt” is nyert normann-eredet tetteit. A hallgatói számára – ahogyan erre V. J. Petruhin (Петрухин, В. Я.) visszaemlékezik – gyorsan nyilvánvalóvá vált a szélsőségesen antinormannista szovjet régészet módszereinek következtelensége, és így következtetéseinek magalapozatlansága.¹¹⁸

AZ OROSZ SKANDINÁV RÉGÉSZET ÚJJÁSZÜLETÉSE

1970-ben Saszkoljzkij szerkesztésében megjelent az első olyan háború utáni könyv, amelyben objektíven össze lehetett foglalni – amit Klein és két tanítványa meg is tett – a korai Rusz történetére vonatkozó régészeti adatokat.¹¹⁹ Még ugyanebben az évben a bolgár kutatásban is felfigyeltek a változásokra, külön cikkben elemezve a fejleményeket és saját interpretációt is nyújtva a normannok szerepét illetően a Kijevi Rusz kialakulásában. E. Mihajlov kimondatlanul ugyan, de hajlott a normann-elmélet elfogadására.¹²⁰ Értékelése szinte azonnal szovjet visszhangra talált, bár erősen kritikus hangnemben. A. G. Kuzjmin (Кузьмин, А. Г.) a bolgár kutatót bírálva nézeteik szerint „csoportosította” a vezető szovjet régészeket. Úgy látta, hogy a közvéleménnyel ellentétben Ribakov kevésbé szélsőséges antinormannista, mint Tyihomirov, ezzel szemben Grekov „objektív antinormannista”. Mavrogyint és Gurevicset ő már nem sorolta az előző csoportba, ugyanis úgy látta, hogy a munkásságukat valamiféle kompromisszumra törekvés jellemezte. A normannizmusra rátérve Kuzjmin rögtön leszögezte, hogy a modern szovjet irányzata már nem azonosítható a Bayer–Schlözer-féle vagy a fasiszta elméletekkel. Ehhez a csoporthoz elsősorban a leningrádi iskolát kapcsolja: Leo Klein, G. Sz. Lebegyev, V. A. Nazarenko, akiknek nézetei – írja Kuzjmin

¹¹⁸Петрухин 2001: 116.

¹¹⁹Паскольский 1970.

¹²⁰Михайлов 1970.

– történelmi szempontból bár vitathatók, de a marxizmus alaptalaján állnak.¹²¹ Kuzjmin mint a *Voproszi Isztorii* tudományos folyóirat egyik szerkesztője, 1971-ben összegezte, hogy lényegében minden antinormannista kisebb-nagyobb mértékben elfogadja a normannok részvételét az óorosz állam politikai és gazdasági életében. Ráadásul úgy látta, hogy ez a „neonormannista” hullám leginkább a régészetben terjeszkedik, oly képviselői által, mint Tuhtyina, Kocskurkina és a Klein-tanítványok. Mihajlov bírálója előbb Vilinbahov elképzelését vette át a balti-szláv varégekről, hamarosan azonban már kelta szubsztrátumot látott az elnevezés mögött.¹²²

A vita kezdettől fogva konkrét régészeti leletanyag köré csoportosult. Az egyik kulcspontja a gyzodvói temető lett, amelynek az addig közölt eredményeit 1970-ben E. A. Schmidt vizsgálta felül, arra a következtetésre jutva, hogy a leletanyagban a szláv krivicsek nem mutathatók ki.¹²³ Ennek ellenére Avduszin tanítványa – Belocerkovszkaja – a folytatódó feltárások anyagát, pontosabban a csontvázas temetkezéseket, az 1976-os disszertációjában szlávként azonosította. A szláv lakosság jelenlétét a Közép-Dnyeper régiójából induló kolonizációval magyarázta.¹²⁴

Rendkívüli jelentőségű volt a Klein-féle iskola nemzetközi szintésre való lépése az 1970-es években, amikor az Avduszinnal folytatott vita egy norvég régészeti folyóirat lapjain jelent meg, angol nyelven (1969–1970).¹²⁵ Ennek előzménye az 1968-as Aarhusban megrendezett „Varangian Problems” című szimpózium volt, ahol a szovjet régészek – D. Sz. Lihacsov, O. I. Davidan és A. N. Kirpicsnyikov – ugyan személyesen nem voltak jelen, de a cikkeik megjelentek.¹²⁶ Az európai szakmai érdeklődés számára ezzel megnyílt a szovjet régészet világa, s a nyugat is észrevehette, hogy az antinormannizmus egyeduralma megszűnt.¹²⁷ A skandináv kutatók Arne 20. század eleji véleményét továbbfejlesztve, úgy vélték, hogy a normannok a még kiforratlan társadalmi szerkezetű keleti szláv közösségekbe szivároghva a saját céljaikat és érdekeiket szem előtt tartva alakították azt. A finnugor törzsek csak a normann tevékenység által érintett területek periferiáján tűntek fel. Avduszin cikkére hamarosan szovjet válasz is született. A szerző – Leo Klein – hangsúlyozottan a marxizmus berkein belül maradván – bírálta Avduszin rendkívül egyoldalú és a szakmai módszertan szempontjából már elfogadhatatlan következtetéseit.¹²⁸ Mint írja, egyik célja az volt e cikkével, hogy felhívja a nyugati tudományos élet figyelmét a szovjet régészet változására.¹²⁹ A skandináv vélemény kritikájában olyan észrevételek szerepeltek, hogy például a régészeti kutatások már rég kimutatták: a keleti szlávok olyan területeket vettek birtokukba

¹²¹ Кузьмин 1971.

¹²² Кузьмин 1970, 1974.

¹²³ ПИИДТ 1970.

¹²⁴ Петрухин 2001: 116.

¹²⁵ Az 1969-es Avduszin cikkre válaszoltak: Blindheim 1970; Kivikoski 1970.

¹²⁶ Лебедев 1999: 103.

¹²⁷ Klejn 1973.

¹²⁸ Avduszin nézeteire lásd Avduszin 1969: 52.

¹²⁹ Klejn 1973: 2.

a mai Oroszország északi részén, ahol jelentős számú balti (Dnyeper felső folyása, Nyugati-Dvina) és finnugor (északnyugati régió, illetve a Volga felső és középső folyása) lakosság élt már korábban is.¹³⁰ A *Norwegian Archaeological Review* azonos kötetében írt Klein három tanítványa is: G. Sz. Lebegyev és V. A. Nazarenko illetve V. A. Bulkin. Az ifjabb nemzedék a leletanyag alapos – „kleini” alapossgággal – való elemzésével kezdett az antinormannista nézetek felülvizsgálatához.¹³¹

A Kleinék által 1970-ban megírt program megvalósítása az időközben abba hagyott „vitattott etnikai hovatartozású” lelőhelyek feltárásainak felújításával indult. Természetesen az egyik legfontosabb ebből a szempontból Sztárája Ladoga volt. A korábbi Raudonikas-féle véleménnyel ellentétben már 1965-ben Korzuhina azon a nézeten volt, hogy Ladoga (pontosabban annak kezdeti időszaka) valójában kívül áll a korai orosz államon, s inkább hozható kapcsolatba a finn törzsekkel. Ugyanő 1966-ban alapos elemzés alá véve a Ladoga melletti plakuni sírhalommező leleteit, módosított Raudonikas keltezésén, kimutatva annak 9. századi skandináv periódusát is.¹³² Ezzel ellentétesen érvelt 1970-ben P. N. Tretjajkovszkij (Третьяковский, П. Н.), aki arra hivatkozva, hogy Ladoga korai leletanyagában nincsenek finnugorként azonosítható tárgyak, a lelőhely korai horizontjait szláv–orosz kultúrkörhöz kapcsolta.¹³³ Ezekre a véleményekre jelentősen módosítottak az új ásatások, sőt egyes nézeteket tárgyalanná tettek. A ladogai expedíciót és régészeti kutatócsoportot 1972-ben szervezték újjá, már konkrét feladatokkal. Az ásatások vezetői között volt Rjábinyin, Petrenko, Noszov, Nazarenko és Csernih – közülük többen a Klein-féle szeminárium egykori hallgatói. Az egyik legfontosabb kérdés, amire választ kerestek, hogy mennyire tekinthető a helyi (vagyis ladogai) emléktárgyak a szláv–orosz kultúra történelmi forrásának, illetve ennek a sokkultúrájú és etnikumú központnak tényleg nem volt-e köze a korai Rusz történetéhez?

Leo Klein szemináriumának hatása 1974-ben nyilvánult meg a legjobban, amikor két tanítványa – G. Sz. Lebegyev (Лебедев, Г. С.) és V. A. Bulkin (Булкин, В. А.) – alapvető jelentőségű tanulmányt jelentetett meg az óorosz kultúrával foglalkozó kötetben.¹³⁴ A szerzők felfigyelve az észak-oroszországi kora középkori központok – Tyimerjovo (Тимерёво) és Sztárája Ladoga – szerkezetének hasonlóságaira, észrevették, hogy ezek közeli rokonságban állnak a korabeli skandináv központokkal is, leginkább Birkával.

Az ásatások egyre nagyobb mértékűvé válásával egyre nagyobb vita bontakozott ki Ladoga kezdetéről. Az egyik ásatója, V. P. Petrenko, 1976-ban új – skandináv jellegű – leleteket közölve a település északi eredete mellett érvelt. Skandinávokhoz kötötte a legkorábbi periódust, amelynek épületei közvetlenül a folyópart mellett csoportosultak, valószínűleg a kikötőnél. A leletanyag egyértelműen a vízi kereskedelemmel való kapcsolatra mutatott: hajóalkatrészek, hajók és csó-

¹³⁰Lebedev–Nazarenko 1973: 5.

¹³¹Lásd Lebedev–Nazarenko 1973; Bulkin 1973.

¹³²Idézi Носов 1985: 157.

¹³³Korzuhina (Корзухина, Г. Ф.) véleményét idézi Кирпичников 1985: 4.

¹³⁴Lásd Булкин–Лебедев 1974.

nakok maradványai és felszerelése. Majd – írta Petrenko – a 9. század második felétől ugrásszerű terjeszkedés jellemezte a települést, ami még a 10. század folyamán is tartott.¹³⁵

1977-ben G. Sz. Lebegyev arra következtetett, hogy a település, mielőtt a 9. század második felében a novgorodi szlávok fennhatósága alá került volna, nagyon vegyes etnikai képet mutatott, vagyis alapítói között egyaránt szerepeltek finnek, baltok, normannok és szlávok.¹³⁶ Az írott forrásokat már jobban belevonva és a folyamatban levő régészeti feldolgozások eredményeit felhasználva egy összetett képet festett Sztárája Ladoga fejlődéséről 1981–1982-ben D. A. Macsinszkij (Мачинский, Д. А.). Elképzelései szerint a 8. század második felében, végében ezen a területen egy – a forrásokban meg nem nevezett – összetett kultúrájú népcsoport élt. A skandinávok a 9. század első felében, második negyedében kezdtek itt letelepedni, innen adóztatva a szláv szloveneket és krivicseket, illetve csugy és merja finnugor törzseit. 862 körül Ladoga rövid időre a szlovenek fennhatósága alá került, majd a földjükön ülő varég fejedelemé lett. A szlovenek tömeges betelepülése a Volhov alsó folyásának vidékére (Нижнее Поволховье) – Macsinszkij szerint – a 9. század harmadik negyedében kezdődött. Mégis, egészen az 1030-as évekig a város „szociálisan aktív” részét a varégek jelentették. Sajnos ez az elmélet nem lett még jobban kidolgozva s egyeztetve a régészeti leletanyaggal.¹³⁷

Az 1970-es évektől egyre nagyobb szerephez jutottak a szovjet régészek által a nyugati folyóiratokban megjelentetett cikkek. Így például éppen a ladogai eredményekről már 1978-ban beszámoltak az ásatók, kiemelve a kora középkori skandináv régészeti anyaggal való rokonságot.¹³⁸

A ladogai ásatások régészeti feldolgozása során a leletanyagnak több rétegét sikerült elkülöníteni. Bizonyíthatóan szláv nem volt köztük. Ugyanakkor voltak a Volga-, Káma- és Don-menti népekkel kapcsolatos, illetve balti, skandináv, fríz és frank tárgyak. Ezek fényében a Raudonikas-féle nézeteket Ladoga „tisztán szláv” kezdeteiről végleg elvetették. Bár az egyes kutatók ezt csak annyiban fogadták el, hogy a szláv jelenlétet a 8. századról átkelteszték, a 9. század harmadik negyedétől vagy a 10. századtól indítva az itteni jelenlétüket (ezt már régészetileg is alá lehetett támasztani). N. I. Ljápuskin (Ляпушкин, Н. И.) és V. V. Szedov (Седов, В. В.) mégis megpróbálták igazolni a szláv jelenlétet, azzal magyarázva a korai szláv-jellegű leletek hiányát, hogy a kelet-európai erdősáv szlávjai – mivel el voltak vágva a színesfém-lelőhelyektől – nem fejlesztettek ki saját ékszertípusokat, hanem előszeretettel használtak öltözüek díszítésére szomszédaiak készítményeit. Bizonyítékként a szerzők a szmolenszki és polocki régiók krivicseinek kurgánjaira

¹³⁵Idézi Петренко 1985: 116.

¹³⁶Лебедев 1977.

¹³⁷Idézi és hivatkozza: Кирпичников 1985: 4.

¹³⁸Idézi Петренко 1985: 91. Petrenko–Kuzmenko 1979. A cikk alapját a ladogai rúnairásos leletek adják.

hivatkoztak, amelyekre ugyancsak sok balti elem jellemző.¹³⁹ A település jelenségei közül említésre méltó volt, hogy az egyik feltárt – a dendrokronológia segítségével 881-re keltezett ház – egy hajó másodlagosan felhasznált darabjaiból állt. E településréteg ugyanakkor a 855 és 864–865 közötti időszakban leégett lakóépületek maradványain létesült. Az ásatók a pusztulást a Rjurik krónikákban említett 862-es eljövetelével kapcsolták össze, amely Ladoga elpusztításával is járt.¹⁴⁰

Az 1970-es évek ladogai ásatásainak talán a legfontosabb eredménye – újra hangsúlyozva – a rétegek abszolút keltezése lett. Ebben N. B. Csernih (Черных, Н. Б.) munkásságának volt döntő szerepe, aki az egész régióra érvényes faévgyűrű-sort állított fel. A ladogai faanyaggal sikerült összekötni a pszkovi 315 éves fát, a novgorodi-troicai 9–10. századi és a Rjurkovo gorogyiscei skálát. Ezek eredményeképpen kimutatták, hogy a ladogai település nem keletkezhetett hamarabb a 8. század közepénél.¹⁴¹

Saszkoljcskij engedve az 1960-as évekbeli fenntartásaiból, már egészen más képp állt a normann-eredet problémájához az 1983-as könyvében.¹⁴² A könyv címe – *Az antinormannizmus és sorsai* – jól mutatja a tudomány álláspontját a kérdésben. Az antinormannizmust a szerző valójában a forradalom előtti tudomány sajátjának tekintette, s nem nevezte így a szovjet korszak normann-elmélettel szemben való állásfoglalásának. Maga Saszkoljcskij ekkor már inkább a normannista oldalon állt. Hasonlóan alakult az 1980-as évekre az egykori szélsőségesen „normann-ellenes” Avduszin véleménye is, aki felhagyva a szlávok keresésével Ladoga első évszázadaiban – átvéve Korzuhina álláspontját – a finnugor törzsek elsőbbségét kezdte támogatni.¹⁴³

Az 1980-as évek elejétől felélénkült a nyugati kutatók érdeklődése is az orosz–normann probléma történeti elemei után. Messze a legtevékenyebbnek és a Szovjetunióban is jól ismertnek tekinthető Gottfried Schramm munkássága. A problémához kezdetben inkább negatívan hozzáálló kutató az 1983-as munkájában¹⁴⁴ a korai orosz állam kialakulását szorosán összekapcsolta a normannok tevékenységével, hasonlóan tartva azt a nyugat-európai – angliai, normandiai, írországi – esetekhez.¹⁴⁵ Schramm az orosz állam létrejöttét egyenesen összekapcsolja a távolsági kereskedelmet megszerző és kezükben tartó északiakkal, akik számos központot hoztak létre a stratégiaileg fontosabb helyeken. A szerző ugyanakkor elveti a helyi szociális-társadalmi fejlődés eredményeképpen létrejövő államszervezet lehetőségét. Sőt még a szláv „grad” szót is skandináv eredetűnek tartotta, amire az orosz kutatók hamarosan rá is cáfoltak. Ugyanakkor Schramm azon elképzelése, hogy levezeti a mai Ladoga szót a germán Aldeigjából

¹³⁹Кирпичников 1985: 17.

¹⁴⁰Рябинин 1985: 46.

¹⁴¹Черных 1985: 76–78, 120.

¹⁴²Паскольский 1983.

¹⁴³Авдусин 1980.

¹⁴⁴Schramm 1983b. Idézi: Паскольский 1994: 159.

¹⁴⁵A nyugat-európai fejleményekhez lásd magyarul: Davis 2002, a kötet alapjául egy 1976-os mű szolgált.

– elfogadhatónak tűnik. Az már nem bizonyítható, hogy a Beloozero, Izborszk és Novgorod (Holmgard) skandináv nevei korábbiak lennének a szláv elnevezéseknél.¹⁴⁶ A német kutató egyik legmeghatározóbb gondolata talán az, hogy a „varég” szó mögött „zsoldos skandináv harcost” látott. Ennek jelentős utóélete lett az orosz tudományos és ismeretterjesztő irodalomban, de már „skandináv” jelző nélkül. Az 1990-es évektől az a nézet kezdett elterjedni, hogy a varégek valójában etnikailag nem meghatározható, hanem származásuktól függetlenül, valamely fejedelem katonai szolgálatába állt csoportot alkottak.¹⁴⁷

Mérföldkőnek tekinthető a Sztárája Ladoga évtizedes feltárásainak újabb szakszerű publikációja, fontos adalékokkal szolgálva az oroszországi skandináv jelenlét bizonyításához. A V. V. Szedov által szerkesztett kötet szerzői – Petrenko, Noszov, Kirpicsnyikov, Nazarenko, Csernih – közül többen a Klein-féle iskolából kerültek ki. A könyv legfontosabb tanulsága a rétegek – dendrokronológia segítségével felállított – pontos keltezése (a legkorábbi periódust először ekkor keltezték a 750-es évekre).¹⁴⁸ A kora középkori lakott terület nagysága elérte a 10–12 hektárt (a 10. században; a legnagyobb kiterjedés idején – a középkor végén – a 16–18 hektárt is), és a kultúr-rétegek vastagsága a 3–4 métert. Kiemelkedik a lelőhely az arab pénzek mennyiségében is, amelyek készítési évei a 7. század végétől indulnak, de a 730-as évektől sűrűsödnek. A feldolgozás során sikerült egy relatív kerámia tipokronológiát is felállítani. Eszerint a 9. század végéig csak kézzel formált edények készültek a lelőhelyen, a 10. század közepéig ez már párhuzamosan folyt a kézi korongolt darabok előállításával, s utána az utóbbiak kiszorították a korai típusokat. Érdekes módon a kutatók a 8–10. századi leletanyagból kiemelték a bronz huzalból készült s-végű (pontosabban kifelé többször bepödört végű) hajkarikákat, általános szláv ékszerként határozva ezt meg. Fontos megjegyezni, hogy az egész lelőhelyen 1985-ig összesen két ilyen darab került elő! Ennek ellenére ezt mégis a helyi szláv jelenléttel kapcsolták össze. A település 9. századi rétegeihez tartozó kovács és bronz műhelyek maradványai, a nagy számban előkerült felszerelési tárgyakkal együtt megint az északi – skandináv – eredetre mutattak. A temetkezések elemzésénél Kirpicsnyikov felismerte ezek sokszínűségét: hosszú kurgánok (длинные курганы) és kerek sírhalmok (сопки), amiből a régió soknemzetiségű jellegére is következtetett, de a többségi alaplakosságnak még a szlávokat tartotta. Az elképzelés eredete a Lavrentyij-évkönyvre (Лаврентьевская летопись) nyúlik vissza, amely a 862-es évben már egyértelműen szlávoknak írja a várost.¹⁴⁹ Az elképzelés jól megmutatkozik a Ladoga fejlődésére vonatkozó vázlatban is, amit Kirpicsnyikov leírt. Úgy látta, hogy a szlávok 750 körül érték el a Volhov folyó alsó folyását és lakták be a folyómenti rész kulcsfontosságú helyeit. Ezek kezdettől fogva kereskedelmi és kézműves központokká váltak, valószínűleg a hamarosan

¹⁴⁶Паскольский 1994: 157.

¹⁴⁷Schramm 1983b.

¹⁴⁸Киршичников 1985: 18.

¹⁴⁹Киршичников 1985: 17–18.

létrejövő – területileg is lehatárolható – politikai alakulat keretein belül. Fel sem merül a szerzőben, hogy az alaplakosság nem volt feltétlenül szláv. A 800–850 közötti időszakra látja elképzelhetőnek Kirpicsnyikov a szlávok mellett a baltok, skandinávok, frízek, esetleg pomerániai szlávok és csugy megjelenését is. Ladoga – írja a szerző – a 860-as évektől vált a Rjurikidák államának központjává, ekkor erősítették meg először, s ekkor tűnt fel a környéken jelentősebb varég lakosság: a *konung* udvara és testőrsége. A 890-es évektől már a kijevei fejedelemséghez tartozónak valószínűsítette, s ekkorra keletkezett a kövár építését – a normann támadások kivédésére. A vár 997-ben elpusztult, s a helyére már 1000 körül új erősítéseket emeltek, amikor is egy orosz–normann „erl”-ség jött létre, s ez védte a Kijevei Rusz északi határait a függetlenedő finn törzsek támadásaitól. Ladoga a 11. század utolsó negyedében novgorodi irányítás alá került, s a 12. században újabb virágkorát élte, de már a novgorodi fejedelemség részeként, mint az északi kolonizáció kiindulópontja.¹⁵⁰

Újra megindult a Ladoga környéki sírhalommezők kutatása is. Utoljára 1958-ban, N. V. Tuhtyina, illetve Szedov foglalkozott a leletanyagukkal. Míg az első még Raudonikas korábbi véleményét elfogadva skandinávoknak tulajdonította a kerek sírhalmok nagy részét,¹⁵¹ addig 1970-ben Szedov szláv–finn kultúrákörhöz kapcsolta a keletkezésüket.¹⁵² A bizonytalanságok hátterében a lelőhelyek kutathatóságának elégtelensége és a publikációk hiánya állt, ahogyan ezt Petrenko még 1985-ben kiemelte. Az említett szerző arra is rámutatott, hogy a kurgánok tipológiája bizonytalan maradt. Úgy látta, hogy megjelenésük a 8. századra tehető, s a 10. század folyamán az átalakulásuk még folyamatban volt.¹⁵³ Ezekkel szorosan összefüggött a ladogai sírmezők kutatása is. Sztarája Ladoga mellett összesen három temetkezési helyszín ismert: a Szent Miklós monostornál (Никольский монастырь), illetve Pobegyiscse és Plakun (урочища Победище и Плакун). A feltárójuk inkább skandinávként értelmezi az ezeknél megfigyelt jellegeket. Szerinte a 9. századi leletanyag és a lovas temetkezések eredete inkább az északi irányba mutat. Hasonló párhuzamai vannak a 10. századi temetkezéseknek is, amelyeknél hajódarabokból készült sírkamrákba helyezték a halottakat, vagy az elégetett hajók maradványaival együtt temették el.¹⁵⁴ Noszov 1985-ben összefoglalta az addigi nézeteket és tipologizálta is a kurgánokat. Négy alaptípusát különítette el: 1. a (feltehetően) helyszíni hamvasztás fölé emelt urnás vagy urna nélküli; 2. olyan kurgánok, amelyekben hajómaradványok vagy hajódarabok mutathatók ki; 3. valódi temetkezések nélküli – „üres” – kurgánok; 4. csontvázas temetkezések (elenyésző számban). Mindezeket a kutató egyértelműen skandinávként értelmezte.¹⁵⁵

¹⁵⁰Кирпичников 1985: 24–25.

¹⁵¹Тухтина 1958.

¹⁵²Idézi Петренко 1985: 123; Седов 1970a, 1970b.

¹⁵³Петренко 1985: 123.

¹⁵⁴Носов 1985: 147, 154–155.

¹⁵⁵Носов 1985: 159–165.

Természetesen a normannizmus nem tudta „hódoltatni” az összes szovjet intézményt. Ribakov az 1980-as évek elején „új” elméletet állított fel a Kijevi Rusz eredetéről, de valójában csak Hvojka gondolataihoz nyúlt vissza, amikor a lakosságnak az őskortól kezdődő kontinuitásával számolt. A régészek többsége határozottan visszautasította ezt a teóriát. A Szovjetunió felbomlása óta azonban, elsősorban az ukrán és a belorusz szakemberek körében újabb divatja lett Hvojka gondolatainak,¹⁵⁶ és ezek a múzeumokban, a kiállításokon is megnyilvánulnak.

A POSZTSZOVJET NORMANNIZMUS

A Szovjetunió 1991-es felbomlása után az egykori szovjet tudományos infrastruktúra két éven belül teljesen összeomlott. Az állami pénzügyi támogatások – amik addig gyakorlatilag az egyetlen forrását jelentették ezen szervezetek működésének – néhány esetben drasztikusan lecsökkentek, de többnyire teljesen megszűntek. Az egyes intézeteknek még szakirodalmat vásárolni sem állt módjukban, így információs elszigeteltségbe kerültek nem csak a nyugati, de a regionális központokhoz viszonyítva is. Számos kutatócsoport ráadásul fizikálisan is elszigetelődött, miután az utazások fedezetére sem volt már keret. Természetesen mindez a szakmai publikációk drámai lecsökkenésével járt együtt. 1993 végére az Orosz Tudományos Akadémia egyes intézetei már a közüzemi számlákat sem tudták fizetni. Ugyanebben az időszakban egy újságkihordó fizetése két-háromszorosa volt egy professzorénak. A szakemberek kivándorlása – főleg a matematika, fizika és kémia szakterületén – olyan mértéket öltött, hogy egész kutatócsoportok szűntek meg.

Mindez a régészetben is megmutakozott, annyi különbséggel, hogy a hazai szakemberek nemigen tudták volna külföldön folytatni munkásságukat. Így az új körülményekhez alkalmazkodva kellett talpon maradniuk. Paradox módon ez a helyzet néhol pozitív eredményekkel is járt. A pénzügyi lehetőségek híján a kutatók nem indíthattak ásatásokat, ugyanakkor helyben maradvá megkezdtek az elmúlt évtizedek alatt összegyűlt hatalmas – kiadatlan – anyag feldolgozását és hatalmas adatbázisok felállítását. Más oldalról közelítve, az egyes kutatók nem állami intézményeket kerestek meg anyagi támogatásért, és több esetben sikerrel is jártak vagy, külföldi testvérintézményeknél találtak támogatásra. Ekkor épültek ki a máig tartó szoros kapcsolatok és szakmai együttműködések (leginkább Japán és Németország szakemberei bonyolódtak bele az oroszországi régészeti kutatásokba).¹⁵⁷

A „glasznosztj” és az utána következő időszakot az addig elnyomott nacionalista indulatok hirtelen erőteljes felszínre jutása jellemezte. Ez azonban nem csak az „elhanyagolt” népek (vagyis az oroszokon kívül mindegyik) történetírására gyakorolt hatást, hanem az oroszokéra is. Az 1990-es évek elejére megoldódni látszó normann-kérdés újra előtérbe került. A szólásszabadságnak köszönhetően

¹⁵⁶Shnirelman 1996: 238. Tolocskót említi név szerint Ukrajnából (Толочко 1990), továbbá Paboljt Belorussziából (Поболь 1983).

¹⁵⁷Chernykh 1995: 139–141.

azonban annyi irányzata lett (megint elsősorban az antinormann oldalnak), hogy szinte lehetetlen áttekinteni. A 60-as évek Klein-féle vonala, a nyugati kutatókkal való együttműködésben és a velük való elvi egyetértésben, töretlenül folytatódott. Az irányzattal szembenállók azonban lassanként két nagyobb táborra szakadtak. Az egyik tábor az ezredfordulóra kialakuló állam tételét fogadja el, míg a másik ezt határozottan visszautasítja, mert – álláspontjuk szerint – túl nagy szerepet tulajdonít a normann befolyásnak.

A Szovjet Birodalom felbomlásának hatása nemcsak politikai és gazdasági szempontból volt megrendítő erejű, de rendkívül súlyos következményekkel járt az orosz nép öntudatára és nemzeti büszkeségére is. Ez nem is annyira a nagyhatalmi ambíciók oldaláról jelentkezett (hiszen az ásványkincseknek köszönhetően ezen még sikerült segíteni), hanem inkább a történeti hovatartozás tudatának vonatkozásában. Évszázadok óta generációk nőttek fel úgy, hogy Kijevet tudták minden orosz város atyjának, és az orosz nép – Rusz – bölcsőjének. Minden orosz sajátjának vallotta, érezte e várost, s büszkeséggel gondolt rá. 1991 augusztusában azonban Kijev hirtelen a független Ukrajna fővárosa lett. Öt éven belül a nacionalizálódó ukrán történetírás „kiszorította” az oroszokat onnan, és mindenáron a már kezdetektől fogva létező, saját önálló útját járó ukrán nép kizárólagos fővárosának kívánták beállítani, nem eredménytelenül. Az orosz régészetben ez önmagában még nem hozott volna túl sok változást, ha a két állam – Oroszország és Ukrajna – közötti politikai kapcsolatok nem kezdtek volna el látványosan romlani. Ilyen viszonyok között az orosz államvezetés számára presztízskérdéssé vált, hogy magát nem a jelenlegi ukrán főváros köré szerveződött Kijevi Oroszország jogutódjának tartsa, hanem attól elszakadva a maga területén keressen legitimációs alapokat. Ehhez nem is kellett túl sokáig keresgélnie. A már az 1940-as évektől régészetileg folyamatosan kutatott, s szakmailag rendkívül ígéretes lelőhely – Sztárája Ladoga – lett kinevezve a korai orosz állam legkorábbi központjává.

Az orosz állam új – „igazi” – központjának feltalálásáig Leo Klein és tanítványainak hatására a „normann elmélet” az általuk elgondolt formában egyre elfogadottabbá vált a köztudatban is. Sztárája Ladoga azonban alapvetően felborította ezt a helyzetet. A régebbi szakirodalom ugyanis éppen Sztárája Ladoga és Rurikovo Gorogyiscse esetében egyértelműen elismerte ezek varég eredetét, sőt a helyi lakosság skandináv voltát is. Politikai nyomásra azonban muszáj volt ebből szláv központot kreálni (de legalábbis kiemelni, hogy a skandináv és a finnugor lakosság mellett szlávok is voltak ott). Ezen a területen került egymással éles ellentmondásba a mai orosz régészet és a történetírás. A régészek szemében a skandináv jelenlét egyszerűen megkérdőjelezhetetlen a szakmai módszertan kétségbevonása nélkül. A történészek azonban – mint sok más esetben is – könnyedén figyelmen kívül hagyják, vagy egyszerűen „átértékelik” a régészeti eredményeket, és szlávokat látnak ott is, ahol legfeljebb finnugorokról lehetne szó. A politikai nyomás leghátrányosabb következménye az újabb eredmények szakszerű publikációinak elmaradása lett.

Az államvezetés paradox módon éppen a régészeti – dendrokronológiai – módszerekkel azonosított 753-as évszámot vette alapul egy nagy ünnepség-sorozat megrendezéséhez 2003-ban. Nyilvánvaló, hogy a hatalom egyszerűen élt az adódó lehetőséggel, hogy minél hamarabb megkezdhesse a közvélemény átformálását. Így a Sztárája Ladoga nem hivatalos alapításának 1250 éves évfordulóján rendezett ünnepségeket kihasználva komoly propaganda-tevékenység indult meg az új elmélet népszerűsítésére.¹⁵⁸ Bőkezűen támogatott kiállításokon¹⁵⁹ és TV-műsorokban mutatták be Ladoga előkelőségét és gazdagságát. Nem maradt el a dicsérő jelzőkkel bőven – de nem méltánytalanul – ellátott médiabeli szereplés sem. Mindeközben mindenütt hangsúlyozottan szerepelt Ladogának az orosz államiságban betöltött elsőbbsége. Maga az évforduló is egyértelműen kifejezte a Kijevvel szembeni elsőbbséget.

Az állami propaganda rendületlenül folytatódik. A ladogai ásatások a legmodernebb eszközökkel, nemzetközi szakemberek bevonásával folyamatosan zajlanak. Az állami egyetemek régészet-történelem szakos hallgatóinak már szinte kötelező legalább egyszer részt venni ezekben. Arról már nem is beszélve, hogy a korai Rusz új-régi központjának „ténye” pillanatok alatt a tananyag részévé vált, jelenleg pedig intenzíven folyik a helyszín turistaközponttá fejlesztése.

Mindeközben a szakirodalomban a propaganda annyiban jelentkezett, hogy rendkívül díszes és látványos katalógusok jelentek meg, a régészetileg értékelhető tudományos közlések és feldolgozások azonban elmaradtak. Végeredményben ez az állami ideológia nem tagadja a normannok létét és szerepét a korai orosz állam létrehozásában, de már megmutatkoznak az első kísérletek a jelentőségük csökkentésére, átértelmezésére. A folyamat következményei és további fejlődése azonban jelenleg megjósolhatatlan.

A normann-vita másik színtere kevésbé látványos és mélységében talán szükegtelen is bemutatni. Ide sorolható minden olyan nézet, mely teljes egészében elveti a varégek normann eredetét vagy a skandinávok szerepét. Csak futólag

¹⁵⁸Az interneten is megfigyelhető ez: <http://www.oldladoga.spb.ru/rus/>; egy másik helyen Rusz első fővárosaként fut: <http://www.oldladoga.ru/>

¹⁵⁹Ermitázsban: http://www.ng.ru/regions/2003-03-17/10_ladoga.html „Летопись 862 г. сообщает, что в город славянскими и финскими племенами был призван скандинавский викинг Рюрик с братьями. Ладога стала столицей первого объединенного северорусского государства, а князь Рюрик явился основателем династии, правившей Россией до конца XVI в.” A Moszkvai Történeti Múzeumban: <http://mk-piter.ru/2003/06/11/027/>: „Помимо восстановления исторических святынь и памятников в Старой Ладоге решается и другая задача — сегодня в древнем городе заново воссоздается туристская инфраструктура, которая позволит столице Древней Руси стать центром исторического туризма Северо-Запада. Так, специально для гостей Старой Ладоги на Малышевой горе должна быть построена первоклассная гостиница с полным набором сервисных услуг. Разместится она в реконструированном старом доме, стоящем на высоком берегу Волхова, откуда открывается великолепный вид на окрестности. Кроме того, на базе пионерского лагеря в деревне Сельцо-Горка будет открыт международный молодежный лагерь, а в деревне Ивановский Остров гостей примет современный кемпинг. В перспективе ожидается, что центром туристического паломничества станет Варяжская улица, где будет организован «Город умельцев», с устройством ремесленных мастерских и сувенирных лавок в первых этажах домов.”

említeném meg az olyan szélsőségeket, mint Zsirinovszkij nézeteit vagy L. N. Gumilev könyvét. Az utóbbit nem véletlenül emeli ki a többiek elé E. N. Csernih. Ugyanis az erőteljesen antiszemita műben a szerző egy egészen abszurd, normann-zsidó összeesküvés képét vázolja fel.¹⁶⁰

A konzervatív *Arany Oroszlán* című folyóiratban a normann historiográfiát összefoglaló Kuzjmin alapos forrásgyűjtést végzett a témára vonatkozóan. Mégsem tudja elfogulatlanul tárgyalni a kérdést, s az elfogultság számos helyen felszínre jut. Már a legelején magasabban kvalifikálnak tartja Lomonoszovot, mint az ellenfeleit. A német akadémikusokat (Bayert és Müllert) azzal vádolja, hogy az orosz történelmet „germáno-centrizmus” lencséjén keresztül vizsgálták. Kifejezett negatívumként emeli ki, hogy a két tudós közül egyik sem tanult meg oroszul. Arne 1914-es munkáját pedig egy újabb „varég betörésként az orosz területekre” aposztrofálja, és azzal vádolja, hogy szinte csak germán anyag ismerete alapján próbált következtetésekre jutni. Érdekes módon minél alaposabb egy-egy normannista munkája, annál hevesebben kritizálja azt Kuzjmin.¹⁶¹

Egy másik érdekes jelenség a külföldi szakemberek körében megjelenő szkepticizmus a normann-befolyás kiterjedésével kapcsolatban. Legutóbb a „rusz” eredetét próbálta herul-összefüggésbe hozni Hakon Stang, elvetve a finn-magyarázatot, mivel nem találta azt nyelvészetileg elég megalapozottnak.¹⁶² Ugyanakkor jó historiográfiát közölt a kérdés elemzéséhez. Anna Stalsberg a másik, aki aránytalanul felnagyítotttnak látja a szakirodalomban a normannok jelentőségét. Mind orosz mind angol nyelvű cikkeiben kitér erre, és a női elemek jelentőségére az etnikai meghatározásoknál.¹⁶³

A régészetben belül – ahogy már említettem – a normann-eredetet már nem szokás kétségbe vonni. Az északiak szerepvállalását a korai orosz állam kialakulásában azonban igyekeztek csökkenteni. Az egyik legjobb módszer erre a normannok megjelenésének átkeltezése volt a 9. század végére, a 10. századra. Erre jó példa Saszkoljszkij 1994-es cikke, amelyben Gottfried Schramm munkásságát elemzi, s közben arra a következtetésre jut, hogy a 9. századból nincs olyan leletanyag, amely alapján bizonyítani lehetne, hogy a normannok ebben az időben már használták a vízi utat.¹⁶⁴

Jelentős szerephez jutottak az utóbbi évtizedekben Leo Klein tanítványai is, akik közül többen mind a mai napig e szakterületen dolgoznak és publikálnak. Legutóbb *Stratum Plus* moldvai folyóirat egyik 1999-es kötetében szenteltek jelentősebb összeállítást a normann elmélet négy évtizedes történetének. Klein visszaemlékezésszerűen vázolta fel a tudomány irányát alapvetően meghatározó 1965-ös év történetét és saját elméletének alapjait.¹⁶⁵ G. Sz. Ledegyev megírta

¹⁶⁰ Chernykh 1995: 145–146. Az említett könyvet 1993-ban adták ki.

¹⁶¹ Кузьмин 2005.

¹⁶² Станг 1999: 119–147.

¹⁶³ Stalsberg 1988.

¹⁶⁴ Паскольский 1994: 157.

¹⁶⁵ Lásd Клейн 1999.

a szeminárium – Varangica – történetét, név szerint megemlítve a hallgatókat (V. P. Petrenko, J. J. Piotrovskij, V. A. Bulkin, V. A. Nazarenko, A. A. Peszkova). Majd tanítványai már a frissebb eredményekről számoltak be, összefoglalva az elmúlt évtizedek régészeti kutatásait is.¹⁶⁶ Érdemes megemlíteni a régi nagy kutatók közül Avduszint, aki 1993-ban összefoglalta a gnyozdovói kutatások történetét. Meglepő módon az egykori heves antinormannista ekkorra elfogadta a skandináv teóriát, elismerte a krivcsekhez köthető leletek hiányát a sírhalmokból, és a szlávként értelmezhető jellegzetességek kis számát.¹⁶⁷ A 2001-ben a gnyozdovói ásatások kezdetének 125. évfordulójára megjelent kötetben a korábbi szélsőséges vitáknak már nyoma sem maradt.¹⁶⁸ Petruhin e kötetbe írt tanulmányában kiegészíti a Gnyozdovo–Birka csoportot, Kijev, Sesztovice és Tyimerjovo szintén hasonló, 9. századi temetőivel. Az általa összefoglalt közös jellemzőket érdekesnek tűnik itt felsorolni. Ezek közé sorolja a szerző a kereszténység megjelenését (vagyis sírgödörös, csontvázás temetkezések) és a kis kijevi-típusú kereszttek elterjedését. Petruhin szerint a Birkében előkerült kereszttek szintén kijevi eredetűek lehetnek. Ugyanakkor a kutató – hagyományosan – szlávoknak tartja az s-végű hajkarikákat. A fentebb említett nagy temetők további kapcsolatai közül kiemeli a gnyozdovói és a csernyigovi „nagy kurgánok” közötti rokonságot, illetve a mindkét helyen megjelenő áldozati üstöt, amihez hasonló Birkában is előkerült. Az antroponímiai adatok és a temetkezési szokások alapján a vezető réteg „genealógiai kapcsolatai” a skandináv-sueon *konungokkal* megmaradtak. Birka és Gnyozdovo a pusztulásuk idejében is hasonlít: mindkettő a 10–11. század fordulóján szűnt meg (egyik helyre sem jutott már el a 970-es évek után vert keleti ezüst pénz). Ugyanakkor a 10. század végére elpusztult Tyimerjovo, Sesztovice, Sztárája Ladoga, Rjurikovo gorogyiscse stb. Feltételezik, hogy ekkor a fejedelmi központok átkerültek Gnyozdovóból Szmolenszkbe, Rjurikovo gorogyiscséből Novgorodba, Birkából Sigtunába.¹⁶⁹

Pozitívan értékelhető az utóbbi évek egyre szorosabbá váló orosz–skandináv együttműködése is. A skandináv szétrajzás belső okait és irányait vizsgáló Johan Callmer alaposan feltérképezte az északnyugati orosz területek korai etnikai viszonyait.¹⁷⁰ Az ő munkásságát jelentősen kiegészítette a régió természetföldrajzi elemzését nyújtó Doluhanov tanulmánya.¹⁷¹ Végezetül még egy nyugati munkáról szükséges szólni, amely mind a mai orosz, mind a nyugati szakirodalomra támaszkodva nagyon alapos és részletes elemzését nyújtotta az orosz állam kialakulásának. Ez Wladyslaw Duczko munkája.¹⁷² Természetesen még számos egyéb művet és kutatót lehetett volna megemlíteni, egyes kérdésekre még

¹⁶⁶Lásd Носов 1999; Лебедев 1999.

¹⁶⁷Idézi Петрухин 2001: 117.

¹⁶⁸Lásd Гнездова...

¹⁶⁹Петрухин 2001: 117–119.

¹⁷⁰Lásd Кальмер 1999: 153–155; Callmer 2000.

¹⁷¹Dolukhanov 2000.

¹⁷²Duczko 2004.

részletesebben kitérni. Remélhetőleg így is sikerült jó áttekintést nyújtani a varég–normann kérdés alakulásáról az orosz tudományban.

Az rendszerváltás idejére, szemmel láthatóan, a szovjet–orosz régészetben már elfogadottá vált a varégek komoly szerepe a korai Rusz államiságának kialakulásában. A leletanyag fényében ez nem is lehet kérdéses. Ami még vitatott – és a leletanyag minél teljesebb és alaposabb feldolgozásáig, illetve közléséig vitatott is marad – az a történeti interpretáció lehetősége. Elsősorban arra vonatkozóan, hogy mekkora mértékben vettek részt a varégek az állam megszervezésében. Mekkora volt a varég-lakosság létszáma, és – természetesen – meddig lesz ebből politikai kérdés? Talán Leo Klein szavaival érdemes lezárni a vita ismertetését: „az antinormannizmus mint tudományos koncepció már rég halott. Az antinormannizmus mint pozíció még számtalanszor újjá fog születni...”¹⁷³

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arne, T. 1914: *La Suede et l'orient*. Uppsala
- Arne, T. 1918: Ett svenskt grafält i guvernementet Jaroslavl Ryssland. *Fornvännen* 31–47.
- Arne, T. 1952: Die Varagefrage und die sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologica* 22. (Koppenhága)
- Avdusin, D. A. 1969: Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 2.
- Blindheim, Ch. 1970: Comments on Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 3. 113.
- Bollók Ádám 2004: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138. 349–379.
- Callmer, Johan 2000: From West to East. The Penetration of Scandinavians into Eastern Europe ca. 500–900. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. édité par Michel Kazanski, A. Nercessian et Constantin Zuckerman. Paris, 45–94.
- Chernykh, E. N. 1995: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms. In: Philip L. Kohl and Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 139–148.
- Davis, R. H. C. 2002: *A normannok*. Budapest
- Dobrovsky, J. 1812: *Wie soll Nestors Chronik... rein hergestellt werden? »J Müller Altrussische Geschichte nach Nestor«*. Berlin
- Dolukhanov, Pavel M. 2000: The 'Urban Revolution' in the North-Western Russia: Ecological, Economic and Political Factors. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. (Édité par Michel Kazanski, A. Nercessian et Constantin Zuckerman.) Paris, 9–16.

¹⁷³Клейн 1999: 100. „Антинорманизм как научная концепция давно мертв. Антинорманизм как позиция будет возрождаться не однажды...”

- Duczko, Wladyslaw 2004: *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden–Boston
- Evers, G. 1808: *Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen*. Riga–Leipzig
- Evers G. 1814: *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*. Dorpat
- Kivikoski, E. 1970: Comments on Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review* 3. 115.
- Klejn, Leo S 1973: Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs. *Norwegian Archaeological Review* 6. 1. 1–4.
- Klima László 1999: *Finnugor történeti chrestomathia I.* (Budapesti Finnugor Füzetek 12.) Budapest
- Lebedev, G. S. and Nazarenko, V. A. 1973: The Connections between Russians and Scandinavians in the 9th–11th Centuries. *Norwegian Archaeological Review* 6. 1. 5–9.
- Petrenko, V. P. – Kuzmenko, I. K. 1979: Nya fynd med runor från Gamla Ladoga. *Viking* XLII. Oslo, 78–84.
- Schlözer, A. L. 1772: *Allgemeine nordische Geschichte*. 1–2. köt. Halle
- Schlözer, A. L 1795–1797: *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen
- Schramm, Gottfried. 1983a: Fernhandel und frühe Reichsbildungen am Ostrand Europas: Zur historischen Einordnung der Kiever Rus'. In: *Staat und Gesellschaft in Mittelalter und Früher Neuzeit: Gedenkschrift für Joachim Leuschner*. Göttingen, 15–39.
- Schramm, Gottfried 1983b: Die Warager: osteuropäische Schicksale einer nordgermanischen Gruppenbezeichnung. *Die Welt der Slawen*. München, 38–67.
- Shnirelman, Victor A. 1995: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In: Philip L. Kohl and Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 120–138.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of nationalist archaeology in Russia. In: Margarita Díaz – Andreu and Timothy Champion (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 218–242.
- Stalsberg, Anne 1988: The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. Overview and analysis. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* Band 69. 448–471.
- Stender-Petersen, A. 1953: *Varangica*. Aarhus
- Waitz, Georg (szerk.) 1883: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum* 5. Hannover
- Zuckerman, Constantin 2000: Deux étapes de la formation de l'ancien état Russe. *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. édité par Michel Kazanski, A. Necessian et Constantin Zuckerman. Paris, 95–120.
- Авдусин, Д. А. 1949: Варяжский вопрос по археологическим данным. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры* 30. 3–14.
- Авдусин, Д. А. 1952: Гнездовская экспедиция. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры* 44. 93–103.
- Авдусин, Д. А. 1953: Неонорманские измышления буржуазных историков. *Вопросы истории* 12. 114–120.
- Авдусин, Д. А. 1980: Происхождение древнерусских городов. *Вопросы Истории* 12. 24–42.

- Арциховский, А. В. 1934: Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. 11–12. 35–60.
- Арциховский, А. В. 1939: Русская дружина по археологическим данным. *Историк – Марксист* 1. 193–195.
- Арциховский, А. В. 1966: Археологические данные по варяжскому вопросу. *Культура Древней Руси*. (Б. А. Рыбаков ред.) Москва, 36–41.
- Артамонов, М. И. 1939: Достижения советской археологии. *Вестник древней истории* 2. 128–129.
- Боричевский, И. 1840: Русы на южном берегу Балтийского моря. *Маяк VII*. Санкт Петербург
- Бранденбург, Н. Е. 1896: *Старая Ладога*. Санкт Петербург
- Браун, Ф. А. 1925: Варяги на Руси. *Беседа* 6–7. Берлин
- Брюсов, А. Я. 1940: *История древней Карелии*. (Труды ГИМ. Вып. IX.) Москва
- Булкин, В. А.–Лебедев, Г. С. 1974: Гнёздово и Бирка. *Культура средневековой Руси*. Ленинград, 11–17.
- Венелн, Ю. 1842: *Скандинавомания и ее поклонники*. Москва
- Вилинбахов, В. Б. 1963: Несколько замечаний о теории Стендера-Петерсена. *Скандинавский сборник* 6. 323–336.
- Державин, Н. С. 1944: *Происхождение русского народа*. Москва
- Гедеонов С. 1876: *Варяги и Русь*. 1–2. köt. Санкт Петербург
- Герберштейн, Сигизмунд 1988: *Записки о Московии*. Москва, Magyarul kivonatolva olvasható: <http://ludens.elte.hu/~briseis/finnugor/tortforras/herber.html> *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Ред. В. В. Мурашева, 116–119. (© Петрухин, В. Я., 2001; Портал „Археология России”, 2005; <http://www.archeologia.ru/Library/book/cfa0b70150cf>)
- Готье, Ю. В. 1930: *Железный век в Восточной Европе*. Москва
- Иловайский, Д. И. 1882: *Разыскания о начале Руси*. Москва
- Кальмер, Й. 1999: Археологические древности Руси. *Stratum plus* 5. 153–157.
- Карамзин, Н. М. 1852: *История государства Российского*. 7. kötet, Санкт Петербург
- Кириленко, О. С. 2004: Причерноморсько-азовська Русь: Історіографічний нарис. *Український Історичний Журнал* 3. 39–47.
- Кирпичников, А. Н. 1985: Раннесредневековая Ладога (итоги археологических исследований). In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 3–26.
- Клейн, Л. С. 1999: Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии. *Stratum plus* 5. 91–101.
- Ключевский, В. О. 1902: *Курс Русской Истории*. Санкт Петербург. Lásd: <http://www.magister.msk.ru/library/history/>
- Комар О. В. 2002: Сарматы Поросся та „південна” гіпотеза походження Русі. *Всточноевропейский археологический журнал* 5. (18.) сентябрь-октябрь 2002. <http://archaeology.kiev.ua/pub/komar2.htm> (Nyomtatott változata: О.В. Комар: Сарматы Поросся та „південна” гіпотеза походження Русі. *Vita Antiqua* 1. (1999), 81–88.)

- Костомаров, Н. И. 1860а: Заметка на возражения о происхождении Руси. *Современник* 4. (80.) 413–417.
- Костомаров Н. И. 1860б: Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей. *Современник* 5. (81.) 73–83.
- Куник, А. А. 1862: *Замечания к Отрывкам о варяжском вопросе С. Гедеонова*. Санкт Петербург
- Куник, А. 1903: *Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах*. 2. rész, Санкт Петербург
- Кузьмин, А. Г. 1970: Варяги и Русь на Балтийском море. *Вопросы Истории* 10. 28–55.
- Кузьмин, А. Г. 1971: Болгарский ученый о советской историографии начала Руси. *Вопросы Истории* 2. 186–188.
- Кузьмин, А. Г. 1974: Об этнической природе варягов. *Вопросы Истории* 11. 54–83.
- Кузьмин, А. Г. 2005: Гипотезы и концепции о происхождении Руси. *Золотой Лев* 61-62. http://zlev.ru/61_7.htm
- Кураев, И. В. 2001: Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова). *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Ред. В. В. Мурашева. (© Кураев И.В., 2001; Портал „Археология России”, 2005; <http://www.archeologia.ru/Library/book/cfa0b70150cf>)
- Лебедев, Г. С. 1977: *Археологические памятники Ленинградской области*. Ленинград
- Лебедев, Г. С. 1999: Varangica проблемного семинара А. С. Клейна. Тридцать лет движения к Неизвестному городу на Пути из Варяг в Греки. *Stratum plus* 5. 102–111.
- Ломоносов М. В. 1952: *Полное собрание сочинений*. 6. kötet, Москва–Ленинград
- Максимович, М. А. 1837: *Откуда идет русская земля. По сказаниям Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским*. Киев
- Мицлер, Г. 1749: *Происхождение имени и народа российскийского*. Санкт Петербург
- Михайлов, Е. 1970: Съветската историческа наука за образуването на древнеруската държава. *Исторически преглед* 3. 89–99.
- Мошин, В. А. 1931: Варяго-русский вопрос. *Slavia* X. 113–114.
- Носов, Е. Н. 1985: Сопковидная насыпь близ урочища Плакун в Старой Ладоге. In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 147–155.
- Носов, Е. Н. 1999: Современные данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии. *Stratum plus* 5. 112–118.
- Петренко, В. П. 1985: Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка). és Классификация сопки северного Поволховья. In: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 81–116, 123–146.
- Петрухин, В. Я. 2001: Гнёздово между Киевом, Биркой и Моравией (некоторые аспекты сравнительного анализа). In: *Гнёздово. 125 лет исследования памятника*. (Труды ГИМ, No. 124.) Москва, 116–119.
- Поболь, А. Д. 1983: Проблемы славянского этнагенезу. IX *Міжнародны з'езд славістаў*. Минск, 47–54.
- Погодин, М. 1859: *Норманский период русской истории*. Москва
- Путь из варяг в греки* 1996: *Каталог выставки*. Государственный Исторический Музей. Москва

- Равдоникас, В. И. 1949: Старая Ладога. (Из итогов археологических исследований 1938–1947). *Советская Археология* 11. 5–54.
- Равдоникас, В. И. 1950: Старая Ладога. (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Часть II. *Советская Археология* 12. 7–40.
- Резник, Семен 1999: Кровавый Навет В России. *Историко-документальные Очерки. Вестник* 24. <http://www.vestnik.com>
- Руссов, С. 1836: *О древностях России, новые толки и разбор их*. Санкт Петербург
- Рябин, Е. А. 1985: *Новые открытия в Старой Ладоге* (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.). Средневековая Ладога. Новые археологические открытия исследования. Седов, В. В. (ред.): Ленинград, 27–75.
- Седов, В. В. 1970а: *Новгородские сопки*. Москва
- Седов, В. В. 1970b: Славяне и племена юго-восточного региона Балтийского моря. *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*. 1. 16–20.
- Сизов, В. И. 1902: *Курганы Смоленской губернии*. 1., Гнёздовский могильник близ Смоленска. Москва
- Смирнов, П. П. 1928: *Волзький шлях і стародавні Руси*. Киев
- Смолин, В. Ф. 1925: *Археологический очерк Татареспублики* (Материалы по изучению Татарстана). Казань
- Соловьев, С. М. 1851–1879: *История России с древнейших времен*. 1–29. kötet, Санкт Петербург. Lásd: <http://kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solovlec.htm>; http://www.hronos.km.ru/libris/solov1_08.html
- Спицын, А. А. 1899: *Расселение древнерусских племён по археологическим данным*. Санкт Петербург
- Спицын, А. А. 1915: *Гнёздовские курганы в раскопках С. П. Сергеева*. Санкт Петербург
- Станг, Хакон 1999: Наименование Руци (герульская версия). Тезисы. *Stratum plus* 5. 119–147.
- Станкевич Я. В. 1941: *К вопросу об этническом составе населения Ярославского Поволжья в IX–X вв.* (Материалы и Исследования по Археологии СССР 6) Москва, 56–88.
- Татищев, В. Н. 1962: *История Российская*. I. köt. Ленинград
- Толочко П. П. 1990: Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. Толочко, П. П. (ред.) *Славяне и Русь*. Киев, 99–121.
- Толстов, С. П. 1946: Проблема происхождения индоевропейцев и современная этнография и этнографическая лингвистика. *Краткие Сообщения Института Этнографии*
- Толстов, С.П. 1949: В.И. Ленин и актуальные проблемы этнографии (К 25-летию со дня смерти) *Советская Энциклопедия* No. 1. 12–13.
- Томсен, В. 1891: *Начало русского государства*. Москва
- Тредьяковский, В. К. 1773: *Три рассуждения о трех главнейших древностях российских, а именно: 1) о первенстве языка словен перед тевтоническим, 2) о первоначалии россов, 3) о варягах-руссах*. Москва
- Тухтина, Н. В. 1958: Об этнической принадлежности погребенных в сопках волховского типа. *Славяне и Русь*. Москва, 191–193.
- Удальцов, А.Д. 1947: Основные вопросы этногенеза славян. *Советская Энциклопедия*. VI–VII. köt.

- Хвойка, В. В. 1899: Каменный век Среднего Приднепровья. *Труды XII Археологического съезда в Киеве* 1. Москва, 736–812.
- Хвойка, В. В. 1902: К вопросу о славянах. *Киевская старина* 77/3 (1902) 495–505.
- Хвойка, В. В. 1913: *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*. Киев
- Шаскольский, И. П. 1965: *Норманская теория в современной буржуазной науке*. Ленинград
- Шаскольский, И. П. (ред.) 1970: *Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения*. Ленинград
- Шаскольский, И. П. 1975: Успіхи і труднощі у вивченні норманської проблеми за останні десятиріччя. *Український Історичний Журнал* 8. 71–80.
- Шаскольский, И. П. 1983: Антинорманизм и его судьбы. Генезис и развитие феодализма в России. *Проблемы отечественной и всеобщей истории* 7. Ленинград, 35–51.
- Шаскольский, И. П. 1994: Русско-скандинавские отношения раннего средневековья в работах Г. Шрамма (историографический обзор) *Отечественная история* 2. 155–160.
- Шмидт, Е. А. 1970: Об этническом составе населения Гнездова. *Советская Археология* 3.
- Шушарин, В. П. 1964: *Современная буржуазная историография Древней Руси*. Москва
- Черных, Н. Б. 1985: Дендрохронология древнейших горизонтов Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища). Ип: *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Седов, В. В. ред.) Ленинград, 76–80.
- Эверс, Г. 1826: *Предварительные критические исследования для российской истории*. Москва

Takács Miklós

A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások

*Kutatási célok az észak-balkáni államok
középkori régészetében**

Mondanivalónkat érdemes egy általános jellegzetesség rögzítésével bevezetni. Vitán felüli ténynek tekinthető, hogy a régiségek iránti érdeklődés három, egymást részben kizáró okra vezethető vissza. Az elsődleges – valljuk be őszintén – a szerzés vágya volt, és az ebből fakadó kincskeresés. Ezt egészítette ki idővel az elemzés és értelmezés iránti igény, azaz, a régiségekből kihámozható adatok és következtetések iránti érdeklődés, és végül – de egyáltalán nem utolsó sorban – megjelent a felelősségérzet, ami a kulturális örökség pusztulását igyekezett megakadályozni. A régészet tudományként való megszületése, majd pedig szerepének folyamatos újrafogalmazása e három szempont állandó átértékelése jegyében zajlott. Ennek során sikerült elérni az első szempont, azaz a szerzési vágy háttérbe szorítását, vagy – a nagy közgyűjtemények létesítése révén – a gyűjtési szenvedély intézményi, sokszor nemzeti keretek közé vonását. A régészeti leletek iránti érdeklődés, illetve a kulturális örökséggel szembeni felelősségérzet pedig hajtóereje lett a régészet és a műemlékvédelem tudományos szintre emelésének. A továbbiakban a másodikként feltüntetett tényezővel, azaz az értelmezéssel foglalkozunk. Annak következtében, hogy az értelmezés – pontosabban fogalmazva a nemzeti látószögű értelmezés – vált a vizsgált térségben egy olyan tényezővé, amely kiváltotta a régészeti kutatással szemben támasztott elvárások megfogalmazását.

Az észak-balkáni térség egyetlen államában sem született még olyan munka, amely átfogó módon igyekezne leírni és rendszerezni a középkori régészet céljait. Csak olyan, az ún. nagyközönségnek írott, rövid összefoglalások, illetve enciklopédia-címszavak olvashatók, amelyek nagy általánosságban értekeznek a régészet céljairól.¹ Bár íróik többsége helyi szinten ismert és elismert szakembernek számít, a célok áttekintésének a pontossága és mélysége csak ritkán üti meg a tudományosan elvárható mértéket. Sőt e munkák egy részében egyenesen az olvasható, hogy a „valódi” régészet felső határa az antikvitás vége lenne.²

* *Az észak-balkáni államok középkori régészete. Összehasonlító elemzés* című mű egy átdolgozott fejezete.

¹ Garašanin–Kovačević 1950; Garašanin–Garašanin 1953; Garašanin 1955a: 170–176; Garašanin 1955b: 176–183.

² Egyetlen, kiragadott példaként lásd: Garašanin–Garašanin 1951.

A célokat a középkori régészet vonatkozásában deklaratív módon áttekintő és pontokba foglaló munkák hiánya ellenére az észak-balkáni térség összes államában közel azonosak a társadalmi közeg elvárásai e tudományággal szemben. Azaz a tételesen megfogalmazott célkitűzések hiányában is magától értetődő a vizsgált térség bármelyik államában tevékenykedő régész számára, hogy mi lehet helyi viszonylatban a középkori régészet célkitűzése. A középkori anyagi kultúra maradványainak a feltárásával foglalkozó szakemberek magától értetődőnek szokták tekinteni kutatási területük három fő feladatát. A első két cél: az államnemzeti szerepkört betöltő nemzeti közösség korai történetének, azaz az adott nép kialakulásának, és legkorábbi államának a vizsgálata. A harmadik cél pedig az érett középkori épített örökség feltárása és védelme, az érett középkori állam nagyságának hangsúlyozása érdekében. A három cél időrendileg kiegészíti egymást. Míg az első kettő az esetek többségében kora középkori sírok és épületmaradványok kibontását jelenti, a harmadik inkább az érett középkori álló műemlékek vizsgálatát foglalja magában. Ha a három kutatási célt azonos nevezőre hozzuk, könnyen beláthatjuk, hogy mindhárom alapvetően történeti jellegű. Igaz ez a középkori monumentális építészet esetében is, hiszen a kérdésfelvetések egy jelentős hányada nem művészettörténeti jellegű. Olyan időrendi problémák szoktak e kutatások során előtérbe kerülni, amelyek az írott források alapján nem oldhatók meg. Az észak-balkáni államok középkori régészetében általánosan elfogadottnak számít, hogy a régészet elsősorban történeti stúdium. Sőt eléggé általános az a megközelítés, hogy a „valódi” régészet felső időhatára azon időpont, ameddig a leletek értékelése során történeti kérdések egyáltalán nem vagy csak korlátozott érvénnyel fogalmazhatók meg. A régészeti eszközökkel megoldandó művészettörténeti kérdések pedig már inkább ez utóbbi tudomány felségterületének számítanak.

A korai történet vonatkozásában két kérdésfelvetés szokott megfogalmazódni. Az egyik az adott közösség eredete és keletkezése, tehát az etnogenezis. Az ilyen kérdések vizsgálatát egy olyan szemlélet segíti, amely az adott térség összes országában ismert. A vizsgálatok az őshonosság bizonyításának a jegyében folynak, annak a hallgatólagosan elfogadott szemléletnek a jegyében, amely szerint az első foglalónak többletjogokkal kell rendelkeznie a többi, később megjelent népcsoporthoz képest. E szemlélet lecsapódásaként több kontinuitáselmélet is született a térségben. A térség legrégibb kontinuitáselmélete a déli szlávok illír eredetét valló felfogás volt, amely virágkorát a 19. század első felében élte.³ Ezen elgondolást már a 19. század közepén – az illírek szláv nyelvűségének a cáfolata után – egy olyan felfogás váltotta fel, amely szerint, az őskorban, a Kárpát-medence és Észak-Balkán lett volna a szlávok őshazája.⁴ Ez utóbbi elmélet szerint a kelta foglalás miatt a szlávoknak e tájat ugyan időlegesen el kellett hagyniuk, de már

³ E kijelentés érvényét az sem cáfolja, hogy az illír elmélet újabb és újabb megfogalmazásaira Horvátországban a későbbi időkben is sor került, különösen a történettudomány „perifériáin”. Legutóbbi újrafogalmazása: Mužić 1989: 9–273. E mű kitételeit Neven Budak cáfolta, sajnos csak röviden, egy hetilap cikkéeként. (Budak 1990: 42–43.)

⁴ Rački 1857: 235–280.

a római korban visszavándoroltak. A második kontinuitáselmélet is az illírekhez kötődik, első megfogalmazására pedig a 19. század utolsó harmadában került sor. A kiindulópont ez esetben kétségen felül helytálló, hiszen – a könnyen cáfolható illír–déli szláv kontinuitáselmélettel ellentétben – ténylegesen számos jel utal arra, hogy az albánok ősei valóban az illírek, vagy az illírek is voltak.⁵ Így az 1945 utáni időkben Albániában kialakult albán etnogenezis-kutatás nem a téves alapfelvetés miatt siklott ki. Az egyoldalú és téves következtetések hátterében az állt, hogy a helyi pártvezetés az ideológiai harc részévé tette az illír eredet kérdését, és egy, lényegét tekintve történeti-régészeti elméletből, hitbéli meggyőződést fabrikált.⁶ Így merev és ideológiai elemek sokaságával átítatott nézetrendszerre tett egy olyan elméletet, amely mellett egyébiránt igen sok megfontolandó érv szól. Áttérve a harmadik elméletre, a bolgár kommunisták pedig oly módon igyekeztek rendszerük társadalmi elfogadottságát növelni, hogy az 1960-as évektől hangsúlyosan hivatkoztak a bolgár népnek nemcsak a szláv, hanem a trák gyökereire is. (Sokkal erőteljesebben, mint az egyébként bőven adatolható bolgár–török kapcsolatokra!) Megjegyzendő azonban, hogy a trák–bolgár kontinuitáselmélet még a bolgár középkori régészeten belül sem tudott jelentős támogatást kivívni magának. Csak a vaskor anyagi kultúrájával foglalkozó szakemberek körében keltett pozitív visszhangot. Elfogadó magatartásuk hátterében egy nyilvánvaló, bár tudományosan nehezen védhető megfontolás állt. Az adott elmélet segítségével igyekeztek növelni a trák kutatások társadalmi elfogadottságát, és ezáltal az ilyen korú lelőhelyek feltárására fordítható anyagi forrásokat.

A kutatások másik gyújtópontja a szláv honfoglalás utáni évszázadok feltárása, az első – tehát ősi, és dicsőséges – állam megalapításához vezető időszak vizsgálata volt. (Egyetlen kivételként a szerbség említendő, ahol a 7. századi bevándorlást csak a 13. század elején követte „klasszikus érvényű” államalapítás, a Nemanjida-dinasztia uralma alatt álló királyság életre hívása. Így szerb közegben egy sajátos történeti amnézia lengi körül az 1. és 2. évezred fordulóját.) A vizsgált térség összes, nemzeti keretek között kifejlődött, középkori régészeti kutatására egy olyan szemlélet jellemző, amelyet Szarka László nyomán⁷ *ad hoc territorialitásként* írhatunk le. Azaz a térség középkori régészetében rendszeresen kimutatható azon törekvés, amely az illető állam gyökereit annak 20. századi területi keretei között igyekszik fellelni, függetlenül attól, vajon a középkorban az adott állam pontosan milyen földrajzi környezetben létezett. Az *ad hoc territorialitás* szemlélete – számos egyéb negatív vonatkozás mellett – sajátos csőllátást szokott eredményezni, így hívei igen ritkán tudnak a jelenkori határoktól

⁵ Schütz 2002a: 11; Schütz 2002b: 137–147.

⁶ E folyamatot nagy mértékben támogatta az, hogy az önmagát mindenhatónak kikiáltó pártvezető, Enver Hoxha is az illír–albán kontinuitás híve volt, és erről több propagandáizű munkát is írt: Drini 1985: 15–21.

⁷ E fogalommal a szlovák történetírás egyes vonulatait igyekezett jellemezni Szarka László. E tárgyú előadásának kivonatát közli: Kovács 1993: 337.

elvonatkoztatni, és az anyagi kultúra adott szegmensét valós, tehát az illető állam korabeli keretei között elemezni.

Az észak-balkáni térségben az államalapítási kutatásoknak két modellértékű módja fogalmazódott meg a 19. század végén és a 20. század elején. Az egyik a térség nyugati szélén, az ún. dalmáciai Horvátországban. Itt az óhorvát korszak kutatása temetők, illetve templommaradványok kibontását jelentette és jelenti. A másik mintaértékű kutatási terület Északkelet-Bulgáriában alakult ki, a szó konkrét, tehát földrajzi vetületében, de átvitt, tehát az egykori hatalmi struktúrát alapul vevő értelemben is. Északkelet-Bulgáriában a régészeti kutatás az I. bolgár állam rezidenciális központjaira koncentrál, és a fő cél Pliska, Veliki Preslav, illetve Madara monumentális építészetének a megismerése.

A bolgár rezidenciális központok feltárása mintegy átvezet a harmadik kutatási területhez: az érett középkori monumentális építészet maradványainak a vizsgálatához. Ilyen célzatú kutatások során vagy hagyományos régészeti ásatások, vagy pedig az álló épületek falszövetének a vizsgálata (szakszóval élve falkutatás) szokott folyni. Mivel e kutatások az adott ország épített örökségének nemcsak a megismerését, hanem a megóvását is céljuknak tekintik, az épített örökség kutatása egy olyan határterület, amelyet a szakemberek egy része már nem a régészet keretei közé sorol. Az írott formában csak ritkán dokumentálható felfogásuk szerint a falkutatás célkitűzései alapján művészettörténet és „csak” módszerében régészet.

Mivel az észak-balkáni térség feltárásaiban viszonylag nagy a leletmentések részaránya, felvetődhet, hogy az ilyen munkálatok végzése negyedik társadalmi elvárásnak is tekinthető a középkori régészettel szemben. E megközelítés számunkra nem elfogadható, mivel a megelőző feltárások kivitelezését a helyi régészet egészével szemben szokta megfogalmazni az adott ország kulturális közigazgatása. Az sem kétséges továbbá, hogy a leletmentések végzésére többnyire akkor szokott több pénz jutni, ha a fentebb utalt három cél valamilyen módon az adott leletmentés által felvetett kérdések közé beilleszthető. Azaz a fentebb utalt három prioritás a leletmentések kivitelezése során is érvényesülni szokott.

Az elmondottak alapján tehát nem képezheti vita tárgyát, hogy az észak-balkáni térség esetében a társadalmi közeg jelöli ki a középkori régészet értékpreferenciáit. Az észak-balkáni középkorkutató régészek a korai történet iránti érdeklődésükkel, valamint a műemléki feltárások kivitelezése révén tudnak leginkább megfelelni a munkájukkal szembeni társadalmi elvárásnak. Vagyis akkor, ha a leletmentési feladatokon túl két, saját tudományágukhoz képest „kívülről” megfogalmazott probléma egyes részterületeinek az elemzését vállalják magukra. Az etnogenezis, illetve az első állam megalapítása iránti érdeklődést részint az táplálja, hogy a térség összes állama nemzetállamként határozta meg magát. Igaz e kijelentés még a néhai Jugoszlávia esetében is, amely 1945 és 1989 között nemzetállamok föderációjaként létezett, oly módon, hogy volt egy olyan tagállama, Bosznia-Hercegovina, ahol egyszerre három nemzetnek kellett eljátszania a nemzetállami szerepet. Az adott nemzeti közösség régmúltjának a vizsgálata így

gyakran válik olyan tereppé, ahol a nemzeti egység szimbolikus szinten demonstrálható. Az épített örökség kutatását pedig egy sajátos kisebbségi érzés táplálta és táplálja. Egy szinte kényszeresen működő bizonyítási hajlam, amely arra irányul, hogy az adott észak-balkáni állam középkori nagyságát és kultúráját bizonyítsa a monumentális építészet maradványainak vizsgálata által.

Az etnogenetikai és építészeti célzatú régészet abszolút prioritását az is biztosította, hogy e kutatási területek művelésének feltétlen szükségessége még a vizsgált államok megszületése előtt megfogalmazódott a térség majdnem összes, nemzetállami szerepkörbe jutó közösségén belül. (Az egyetlen, alább részletesen bemutatandó kivételt a macedónok képezik.) Olyan hazafias érzelmű tudósok biztosították ezt, akik történeti elemzéseik közzététele által harcoltak országuk felszabadításáért a 19. század közepső, illetve utolsó harmadában, vagy pedig – Macedónia, illetve Albánia esetében – a 20. század első felében.

Mindezek alapján egyértelműen egységes célkitűzésrendszer és értékhierarchia állapítható meg az észak-balkáni térség egésze esetében. Egy olyan térség esetében tehát, amelyet az új-, és a legújabb korban államhatárok, illetve gazdasági vagy kulturális részérdekek sokasága szabdaltszét. Így jogosan merülhet fel a kérdés, vajon kimutathatók-e olyan sajátosságok, amelyek egy-egy szűkebb időszakra, illetve egy-egy államra vagy régióra különösen jellemzőek.

Az első kérdésfelvetést egy politikatörténeti tény teszi megkerülhetetlenné. 1945-ben az észak-balkáni térség egészében – mind Albániában, mind Bulgáriában, mind pedig az egykori Jugoszláviában – kommunista pártok ragadták magukhoz a hatalmat. Olyan ideologikus formációk ezek, amelyek a társadalom gyökeres és erőszakos átalakítását propagálták, egy leendő, mitizált és ideális jövő, a kommunizmus elérése érdekében. Mivel a kommunista ideológia a múlt sajátos átértelmezéséből, az ún. történelmi materializmusból merítette érveit, logikus arra következtetni, hogy az észak-balkáni térségben a régészeti kutatási hierarchiát is alapvetően át kellett alakítani az 1945-ös év eseményeinek. Két vonatkozásban is kimutathatók e törekvés megvalósítására utaló intézkedések. Az uralmat átvevő kommunisták úgy számoltak le a régi társadalmi elittel, hogy háttérbe szorították a régészettel 1945 előtt hivatásszerűen foglalkozó szakembereket. A legalaposabban Bulgáriában sikerült ez, ahol „fasiszta kollaboráció” vádjával többjüket hosszú börtönbüntetésre ítélték, sőt a két világháború közti bolgár régészet legnagyobb alakját, Bogdan Filovot ki is végezték. A kívülálló számára meglepő módon korántsem folyt ekkora vehemenciával a „tisztogatás” a régi Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban, az osztályellenség, illetve a nemzeti kisebbségek elleni 1944 végi bosszúhadjárat ellenére sem.

Az új célkitűzések megfogalmazásának színterévé a régészeti tankönyvek, illetve ásatási útmutatók írása vált. Ilyen művekből több is megjelent az 1960-as évek közepéig.⁸ Szerzőik valamennyien teljesítik a kor elvárását, azaz a történelmi materializmus szilárd híveinek mutatkozva oktatják a régészet tudományát.

⁸ Lásd például Garašanin–Garašanin 1953; Dimitrov 1966.

Természetes, sőt magától értetődő adottságnak veszik azt, hogy a jövőben előke-
rülő új leletek a kész és megdönthetetlen marxista tan axiomatikus érvényű téte-
leit nem megváltoztatni, hanem csak új adatokkal alátámasztani tudják. Amikor
azonban e szerzők már konkrét formában szólnak a középkori régészet kutatási
témáiról, a régi, azaz a 19–20. század fordulóján megfogalmazott célkitűzésekhez
nyúlnak vissza. A korai történet és a monumentális épített örökség vizsgálatát
tartják tehát a kutatás elsődleges, sőt az egyetlen lehetséges céljának. A hivatko-
zott tankönyvek szerzői nem utalnak értékpreferenciáik okaira. A választás hát-
terében megbúvó egy vagy több ok a körülmények ismeretében azonban joggal
sejthető. Az egyetlen elkötelezetten és dogmatikusan kommunista Viktor Novak⁹
kivételével az útmutatók írói, illetve a tankönyvek szerzői csak látszólag voltak
a marxizmus hívei. Így alkalmas kibúvót jelentett (jelenthetett?) számukra az,
hogy a mintaképként sulykolt szovjet régészetben egy sajátos, nacionalista, pon-
tosabban pánszláv fordulat¹⁰ állt be a második világháború utáni években. Ekkor
vált ugyanis Moszkvában is hivatalosan elfogadottá a „szláv régészet”, abban
a formában, ahogyan azt a cseh Lubor Niederle értelmezte.¹¹ E szerint a kora
középkori Kelet-Európa egységes „szláv világ” volt, így az e térségben élő ösz-
szes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott. E megközelítés szov-
jet propagálása által vált a szláv népek korai története az ideológiailag átgyúrt
középkori régészet egyik alapkövévé az észak-balkáni térségben. E tétel megho-
nosítására nemcsak a néhai Jugoszláviában vagy Bulgáriában került sor, hanem
még az 1948 előtti Albániában is történt erre kísérlet, igaz nem önerőből, hanem
az albán régészetet „baráti segítségként” megszervezni igyekvő jugoszláviai szak-
emberek által.¹²

Az előzőekben elmondottak után némileg paradoxnak tűnhet, ha a – fenti
kérdésfelvetésünk második részére keresve a választ – a továbbiakban már nem-
csak a közös jellemzőkről értekezünk, hanem nagyobb figyelmet fordítunk az
egyes helyi jellegzetességekre is. Az egységesnek mutatkozó felszín alatt kimutat-
ható regionális különbségek létezése ugyanis nem önellentmondás, csak a vizs-
gálat különböző nagyságrendjei által kapható eredmények különbözőségére utal.
A helyi jellegzetességek tényével leginkább akkor kerülhetünk szembe, ha az álta-
lánosságban egységesnek mutatkozó célkitűzésrendszer részleteiben is megvizs-
gáljuk. Így szembesülnünk kell azzal, hogy minden egyes észak-balkáni államban
voltak és vannak olyan helyi sajátságok, amelyek révén e tudományág tételesen
meg sem fogalmazott öndefiníciója az idők folyamán újabb és újabb elemekkel

⁹ Erre utal alábbi műveinek a szellemisége: Novak 1948a: 391–394; Novak 1948b: 199–217.

¹⁰ A pánszlávizmus történetének máig legjobb magyar nyelvű összefoglalása: Gogolák 1942: 150–167.

¹¹ Lubor Niederle munkásságának megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be Antoniewicz 1948: 1–15. Ezzel ellentétben viszont a német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen egy szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle nézeteit: Richthofen 1923–1926: 139–156.

¹² Korošec 1953: 234–255. Részben elfogadja az ilyen etnikai azonosítás gondolatát az egyéb vonatkozásokban objektív Irena Rajterič-Sivec is. (Rajterič-Sivec 1974: 559, 568.)

bővült. Már a 19. századi Horvátországban, Bulgáriában és Szerbiában is más és más irányt vett a középkori régészet elé állított társadalmi elvárások rendszere, annak ellenére, hogy igen hasonló volt az alap, azaz a kutatások megindítását sürgető társadalmi közeg a 19. század második felében. Mindhárom nemzet formálódó értelmisége országa politikai viszonyainak átalakítását tartotta szükségesnek vagy a teljes függetlenedés vagy a délszláv egység megteremtése jegyében. Horvátország esetében e harc az Osztrák–Magyar Monarchiától – és ezen belül is elsősorban a Magyarországtól – való teljes vagy részleges elszakadás érdekében folyt, Bulgária esetében az Oszmán–török Birodalom balkáni uralmának a felszámolását jelentette, Szerbia esetében pedig mindkettőt.

A térség országai közül Horvátországban jelentek meg elsőként olyan tanulmányok, amelyek konkrét feladatokat tűztek ki az ekkor még csak formálódó régészet elé. Írójuk Franjo Rački volt, egy nemzeti lelkületű katolikus pap.¹³ (Érdemes kiemelni e tényt a horvát katolicizmus nemzetellenes beállítottságának szerb részről gyakran hangoztatott vádjá miatt.) Rački 1857-es, talán legnagyobb hatású műve¹⁴ a délszlávok korai történetét tárgyalta. Nézetrendszerét fontos részletesebben is ismertetni, mivel felfogásának egyes elemei máig feltűnnek a különböző délszláv kutatók munkáiban. Rački felfogása szerint a Duna-mente volt a szláv őshaza, s bár a kelták elűzték az ősszlávokat, de már a római korban visszatérhettek, hiszen az Attilához igyekvő Priskos nevű kelet-római követ útja 443-ban szláv falvakon át vezetett. A szlávok erősödését hozta magával – Rački szerint is – Justinianus császár feltételezett szláv származása. (Justinianus szláv származásának a tévhitét csak A. Vasil'ev', illetve Ferdo Šišić máig alapvetőnek tekinthető tanulmánya cáfolta a 19. és a 20. század fordulóján.¹⁵) A Pannóniát (értsd a Kárpát-medencét) elfoglaló avarok ugyan több évszázados, idegen elnyomást hoztak a helyi szlávokra Rački szerint, de etnikai arculatukat nem tudták megváltoztatni, sőt végül maguk is elszlávosodtak. A szláv egységre így a legnagyobb csapást a magyar honfoglalás mérte az egységes szláv etnikai terület több részre szakítása által. Rački nem egy gyökeresen új, korábban teljesen ismeretlen, délszláv őstörténeti koncepciót fejtett ki, hanem olyan történeti toposzokat helyezett többé-kevésbé konzisztens sorrendbe, amelyek már a 19. század közepén is évszázados múlttal bírtak. Első propagálói között nemcsak egyes horvát literátusok találhatók meg, hanem a szerb nép 18. századi tollforgatói¹⁶ is. Rački nézetrendszere – a szerb és horvát, tehát „közös” nemzeti romantikus gyökerei ellenére is – általános elfogadottságot vívott ki magának mind a horvát történetírásban, mind a születő félben levő horvát régészetben.

Az első horvát régészek körében nem a szó hagyományos, tehát a nyugat-európai értelmében vett népvándorlásokor elemzése vált népszerűvé, hanem

¹³ Rački 1857: 235–280.

¹⁴ Rački 1857: 235–280.

¹⁵ Vasil'ev' 1894: 469–492; Šišić 1901. Ez utóbbi művet ismerteti és elemzi magyar nyelven: Karácsonyi 1913: 1–11.

¹⁶ Medaković 1985: 63–110.

a 8–11. század kutatása, mégpedig a korszak vonatkozásában is rendelkezésre álló, Franjo Rački által kidolgozott értelmezési modellben. E korszakot Rački egy 1875-ös összefoglalásában tárgyalta.¹⁷ A mű már címében is – programadó módon – az „évszázados függetlenségi harc” formulájával írta le az önálló Horvát Királyság fénykorát. Franjo Račkinak igazából e munkája határozta meg a horvát régészetet mind területi, mind pedig időrendi szempontból, általa válhatott a 19. század utolsó harmadától a horvát régészeti kutatás tárgyává a horvát „nemzeti” királyság kialakulásának és létezésének a kora, tehát a 8–11. század. A szerveződő horvát régészet a Száva-Dráva közére is kiterjesztette e kutatási időhatárt azon – egyébiránt igencsak kétséges – feltevésből kiindulva, hogy a Dráva jelentette volna a kora középkori Horvátország északi határát.¹⁸ A horvát régészet 19. század végi megalapítói tehát a célok megfogalmazása során nem voltak hajlandók figyelembe venni a horvát történelem egy sajátos, területi diszkontinuitását, nevezetesen, hogy a 8–11. századi horvát állam súlypontja egészen más földrajzi környezetben volt, mint az újkori Horvátországé.¹⁹ A régészeti kutatás felső időhatáraként pedig adott volt a 11–12. század fordulója, az az időszak, amikor I. (Szent) László és Kálmán király hadjáratai nyomán Horvátország a Magyar Királyság társországává vált.²⁰ Formai szempontból Franjo Rački munkássága olyan kutatási programot jelentett, amelynek alapeleme a nemzeti múlt értékeinek a védelme volt. Védekezni pedig az „idegen” régészekkel és művészettörténészekkel szemben kellett, akik az egyes leletek „más”, tehát nem-horvát értelmezésével mintegy a horvát önazonosság történeti gyökereit veszélyeztették.

A dualizmus korában a horvát humán tudományos élet a magyar történetírást tartotta a horvát önazonosság fő veszélyforrásának,²¹ de meglehetősen gyanakvás kísérte a Balkán-félsziget nyugati szélén napvilágra került kora középkori leleteket feldolgozó osztrák és német kutatókat is, és elutasító módon illet kezelni a Dalmáciáról érkező olasz művészettörténészek-régészek munkásságát is. Már címében jelzi a „védekező-elutasító” alapállást Franjo Radić egy 1904-es keltezésű, erősen nemzeti szemléletű munkája.²² A megjelenés után száz évvel már nem azt érdemes firtatni, vajon Radićnak igaza volt-e, amikor a *Metković melletti Vidben előkerült három sisak nem germán, hanem szláv eredetű* című tanulmányát megírta, hiszen a megközelítés helytelen voltát kellőképpen szemlélteti,

¹⁷ Rački 1875.

¹⁸ Szlavónia 11. századi történetét igencsak eltérő nézőpontból elemezte a magyar, illetve horvát historiográfia. A magyar kutatók nézeteit összefoglalta Györffy 1970: 225–226; e mű német, bővebb változata: Györffy 1971: 295–313. Lásd még: Kristó 1979 84–86. A horvát történetírásban újonnan foglalkozott Szlavónia hovatarozásának a kérdésével Nada Klaić: „Slavonia is going to be therefore till the end of the 11th century terra nullius.” (Klaić 1978: 233.) Lásd még: Goldstein 1995: 2004–2005. sor.

¹⁹ Klaić 1990: 71–145.

²⁰ E folyamatot a magyar és a horvát történetírás „hagyományosan” igen eltérő módon rekonstruálja. A két nemzeti történetírás álláspontját részletesen ismerteti magyar nyelven: Kristó 1979: 84–86.

²¹ Arató 1983: 58–61.

²² Radić 1904: 41–42.

hogyan e három, ún. Baldenheim-típusú sisak szláv értelmezését az 1970-es évektől maga a horvát kutatás több prominens személyisége is elutasította.²³ A horvát középkori régészet célkitűzéseinek a meghatározása szempontjából sokkal fontosabb, ha az etnikai azonosítás mögött meghúzódó szellemi alapállás deklaratív megfogalmazására figyelünk. A „védekező-elutasító” szemlélet jegyében tárta fel és tette közzé az első óhorvát emlékeket még a 19. század utolsó évtizedeiben Frane Bulić, és e szellemiséget vette át a Knin környékén, a 19–20. század fordulóján munkálkodó Lujo Marun is. (A fenti, nemzetellenes vádra visszautalva jegyezzük meg, hogy mindketten katolikus papok voltak!)

Az 1890-es években a bécsi diákként végzett Josip Brunšmid fellépésével megjelent a horvát régészetben a német nyelvterületen olyannyira népszerű tipokronológiai – azaz a leletek formái osztályozásán és időrendi besorolásán alapuló – módszer. Az osztrák, illetve német minta követése azonban nem volt teljes. A 19. század végi és 20. századi horvát régészet ugyanis egy tekintetben határozottan különbözött a mércének tartott német, illetve osztrák előképektől. A horvát régészekben már ekkor is sokkal erősebb a történeti interpretatív hajlam, mint német kollégáikban. A régészet a horvát kutatók felfogása szerint (is) történeti tudomány, és ennek következtében fokozottan figyelnek a nemzeti történetírás eredményeire, egyes esetekben a tipokronológiai elemzések végére illesztett keltezéseket is ezekhez igazítják. Jellemző példák gyűjthetők ezen eljárásra mind a szlavóniai avar kori temetők közléseiből, mind pedig a dalmáciai horvát sírok elemzéseiből. Szlavónia esetében a keltezéseknél a 9. század első harmadához, azaz a Karoling uralmi rendszer ellen fellázadó Liudevit herceg korához illett közelíteni, Dalmácia esetében pedig a minél korábbi keltezés lett a cél, a kora középkori Horvátország minél régebbi gyökereinek a kimutatása érdekében. Ha egy külföldi kutató nem volt hajlandó tipokronológiai elemzését a horvát történetírás posztulátumaihoz igazítani, határozott kritikára számíthatott a „védekező-elutasító” alapállás jegyében.

Ez a „védekező-elutasító” alapállás meghatározó jelentőségűnek bizonyult a 20. század horvát régészetében is, függetlenül attól, hogy Horvátország politikai szempontból épp az Osztrák–Magyar Monarchia része volt-e, vagy a királyi Jugoszlávia alkotóelemének, esetleg egy önállóan kikiáltott, de bábállam szintjén is alig vegetáló, náci mintaállamnak számított-e, vagy a titói Jugoszlávia tagköztársasága volt-e. Lássunk néhány példát a fenti kijelentés alátámasztására. A két világháború közötti időszakot meghatározta, hogy a „védekező-elutasító” szellemiséggel felvértezve hadakozott olasz és osztrák kollégáival a dalmáciai, kora középkori emlékanyagot feldolgozó Ljubo Karaman. 1930-ban megjelentetett műve, *A horvát történelem bölcsőjéből*²⁴ című tanulmánygyűjtemény máig kötelező hivatkozási pont az óhorvát építészetet elemző régészek és művészettörténészek számára. Összefoglalása megjelentetésekor Karaman saját közegében

²³ Vinski 1971: 379–389; Vinski 1985: 77–94; Uglešič 1989–1990: 207–230; Uglešič 2000: 61–69.

²⁴ Karaman 1930.

már elismert művészettörténésznek számított elsősorban építészettörténeti munkássága révén. Tanulmánygyűjteményének a megírásához a döntő lökést Jozef Strzygowsky óhorvát tárgyú összefoglalásának²⁵ a megjelentetése jelenthette, még akkor is, ha e mű Karamannál csak mint negatív viszonyítási pont szerepel. Karaman részint az építészettörténet, részint az ékszerművesség alapján igyekezett láttatni a horvát történelem kialakulását. Eljárásával két olyan, a 19. század vége óta művelt kutatási területet foglalt össze, amelyek máig az óhorvát régészet két legfontosabb kutatási terepei maradtak. Megjegyzendő, hogy Karaman munkája a délszláv térségben az első olyan mű, amely már magán hordozza a cseh Lubor Niederle hatását. A niederlei hatás azonban Karaman munkájában még inkább áttételes, *A horvát történelem bölcsőjéből* című mű szerzője ugyanis a dalmáciai leletanyag szűrőjén mintegy átmosva alkalmazta azt.

A dalmáciai Horvátországgal ellentétben, a Száva-Dráva köze vonatkozásában csak mintegy másfél évtized múlva, Zdenko Vinski fellépésével honosodtak meg Lubor Niederle tanai. Vinski viszont e tanokat zárt, tehát megmásíthatatlan elméletként alkalmazta, mondhatni a szó szoros értelmében volt Lubor Niederle híve. Bécsi egyetemi éve alatt Zdenko Vinski azért sajátíthatta el a niederlei nézetrendszert a maga egészében, mert ekkor még – későbbi önmagával ellentétben – egy sajátos, szellemtörténeti alapállás határozta meg gondolkodását.²⁶ Későbbi, immár tipokronológiai kiindulópontú műveiben Zdenko Vinski következetesen a titói Jugoszlávia 1945-re kialakult területét tekintette elemzései terepének, ez volt számára a „belföld”. (Az *ad hoc territorialitást* alkalmazó kutatók szemléletének egyik fontos sajátága, hogy a „külföldi lelet” kategória alkalmazása során nem hajlandók végiggondolni azt, van-e egyáltalán értelme e kitételnek a vizsgált korszak kontextusában, és ha igen, akkor e területi elhatárolásba mi is tartozhatott bele.) Vinski következetesen oly módon tárgyalta a leleteket, hogy igazán hazai tárgynak számára a horvátországi lelet számított, beleértve e területbe a Szerémséget, sőt egy-egy esetben a Bácskát, a Dunántúl délkeleti részét vagy Boszniát is.

Nem tűnt el tehát a horvát régészetből a „védekező-elutasító” alapállás 1945, azaz a II. világháború vége után sem. Egy olyan korszakban maradt fenn e szemlélet, amikor a horvát régészek a kommunista Jugoszlávia keretei között folytatták kutatásaikat mintegy négy és fél évtizeden át. Nem tűnhetett el a „védekező-elutasító” alapállás, mert a horvát régészeknek az 1950-es évek elején egy ideológiai jellegű vita keretében kellett megvédeniük a helyi középkori régészet háromnegyed évszázados eredményeit.²⁷ A vitapartner az 1950-es évek elején már a „belgrádi iskola” két jeles képviselője volt – híven jelezve, hogy a „védekező-elutasító” álláspont éle az elkövetkező évtizedekben elsősorban ki ellen fog irányulni. A nemzeti értékeket védő alapállás tehát, a vitapartner részbeni megváltozása ellenére megmaradt, az új ellenfelek mellett pedig egyes régi ellenségképek is visszaköszöttek. Így például továbbélt a magyar régészettel szemben táplált

²⁵ Strzygowski 1929.

²⁶ E szemlélet jegyében íródott első munkája: Vinski 1938.

²⁷ Karaman 1952: 81–91; Vinski 1954b: 188–199.

gyanakvás. Híven alkalmazta a „védekező-elutasító” alapállást az 1945 utáni horvát régészet nagy alakja, Zdenko Vinski, amikor a dalmáciai Horvátország leletanyagának óhorvát mivoltáért,²⁸ vagy a szlavóniai, 10–11. századi temetők horvát értelmezéséért²⁹ szállt síkra Milutin Garašanin és Jovan Kovačević, illetve Szőke Béla ellen. Az 1990-es években sem tűnhetett el a „védekező-elutasító” alapállás, hiszen Horvátország az önálló nemzeti létért viselt háborút. Fennmaradását az is segítette, hogy a testvérnépből ellenséggé vált szerbségen belül igen sok írástudót – közöttük régészeket is! – magával ragadott a nagyszerb ideológia milošević-i változata. Így Belgrádban otromba hamisítások jelentek meg Dalmácia 8–11. századi temetőiről, olyan művek, amelyek a horvátok őshonosságát igyekeztek megkérdőjelezni a kora középkori Horvát Királyság törzsterületén.³⁰

A horvát régészet „védekező-elutasító” alapállásának fennmaradása egy olyan jelenség, amelynek magyarázata egy önálló értekezés kereteit is kitölné, de itt csak egy rövid, politikatörténeti indíttatású magyarázatra vállalkozhatunk. Egészen az 1990-es évekig Horvátországban nem sikerült egyszerre teljesíteni a függetlenség és a demokratikus államberendezkedés alapkövetelményét, s a „védekező-elutasító” alapállás miatt csak részben alakult ki a horvát középkori régészet célkitűzésrendszere is. Ezért maradtak embrionális állapotban mindazon kutatási témák, ahol a mitikus magasságba emelt, kora középkori önállóságot nem kellett védelmezni, az érett középkori épített örökség pedig teljes egészében a helyi művészettörténet „felségterületévé” vált. A tudományterületek ilyen elhatárolásában oroszánrésze volt a horvát építészettörténet két klasszikusának, Ljubo Karamannak, illetve tanítványának Anđela Horvatnak. Ők azonban helyi megítélés szerint nem a középkori régészethez sorolandó problémákkal foglalkoztak, amikor az ország érett középkori épített örökségét felmérték és falkutatásokat végeztek.

Szerbia és Bulgária esetében azonos volt a kiindulópont. A középkorkutatás célkitűzéseit mindkét nép értelmisége számára alapvetően meghatározta és meghatározza, hogy a helyi pravoszláv egyház őrizte és őrzi a „régicdicsőség”, azaz a középkori állam nagyságának mondákkal átszőtt hagyományát. A középkori régészet célkitűzéseinek a vonatkozásában azonban már a 19. század utolsó harmadában is alapvető eltérések tapasztalhatók. Bulgáriában ugyanis a régészettel szembeni elvárások rendszere egy új elemmel is gazdagodott a 19. század utolsó harmadában. A pravoszláv egyházi régiségek mellett és túl alapvető fontosságúvá vált az I. és II. bolgár állam profán, azaz uralkodói reprezentációja is. A szemléltetés annak volt következménye, hogy az ország 1878-as felszabadulása után az első régészeti kutatások többnyire külföldi, elsősorban cseh történészek sürgetésére indultak meg. A szláv, de közép-európai, tehát nem-ortodox testvérnépek kutatói pedig a helyi egyházi hagyományrendszerhez másképp tudtak csak viszonyulni, mint a pravoszláv egyházi hagyományt gyermekkoruktól magukba szívó, helyi írástudók. A középkori régészet fontosságát jól jelzi, hogy már a bolgár

²⁸ Vinski 1954b: 188–199.

²⁹ Vinski 1970: 45–81.

³⁰ Egyetlen, de eklatáns példaként lásd Janković 1995: 127–129.

állam újraalapítása utáni évben, 1879-ben megalakult az első régészeti társaság. A társaság alapítási helye is szimbolikus jelentőségű, hiszen az a II. bolgár állam, azaz az Asenida Bulgária fővárosában, Veliko Tárnovóban jött létre. E társaság vezetői a bolgár felvilágosodás jeles alakjai Hadži Kalfa, Vasil Beron, valamint – legfontosabb tagként – a cseh Konstantin Jireček voltak. A társaság már megalakulásának évében ásatást indított az egykori főváros nyugati részén, a Trapezicadomb területén.³¹ Ennek megfelelően már a jelenkori Bulgária megalakulásának a pillanatában megfogalmazódott a középkori régészet feladata: olyan forrásbázist kell teremteni, amely alapján részleteiben is kutathatóvá válik az ország dicső múltja. Olyan kutatások indítása vált elvárt feladattá, amelyek – a monumentális építészet maradványainak az elemzése által – mintegy kiváltják az oszmán–török hódoltság évszázadaiban elpusztult írott forrásokat. Az orosz és cseh kutatók bulgáriai megjelenése háttérben jól kitapintható a pánszláv indíttatás. Az 1878-as tárnovi kezdetek után azonban nem a II., hanem az I. bolgár állam központjai kerültek az érdeklődés homlokterébe, feltehetően annak következtében is, hogy e sajátos 9–10. századi uralmi képletet már teljes mértékben szlávnak tekintették. Jellemző a két Škorpil-fivér életútja. Kettejük közül Karelra³² érdemes nagyobb figyelmet fordítani, mert az általa kezdeményezett pliskai ásatások 1899. október 6-i megindítása a középkori régészet helyi születésnapjának is tekinthető. Nem ez volt az első középkori feltárás Bulgáriában, hiszen erre már 1879-ben sor került, de a pliskai rezidencia teremtette meg azt a mércét, amelyhez később minden más bolgár lelőhely jelentőségét mérni lehetett és kellett. E „rezidenciális optika” pedig mind az I. bolgár állam megalakulását megelőző, mind pedig a bukása utáni évszázadok kutatását háttérbe szorította. Így nemcsak a II. bolgár állam tárnovi székvárosának a feltárása szorult háttérbe, hanem – hosszú évtizedekre – a bolgár-törökök balkáni megtelepedése utáni időszak, azaz a 7–9. század is.

A 19. század végi bolgár régészet prioritásait tárgyaló szakirodalomban viszonylag ritkán szerepel, de így is ki kell emelni, hogy a „rezidenciális optikán” kívül létezett egy további kutatási terület is: Macedónia. Az 1912-ig török uralom alatt álló földrajzi tájegységben bolgár régészek vagy történészek helyszíni kutatást „természetesen” csak igen korlátozott mértékben végezhettek, azonban így is szinte szimbolikus jelentőséggel bírt Macedónia iránti érdeklődésük. Az ország politikai elitje által megfogalmazott területi igényeknek ez mintegy a szellemi síkon történt alátámasztását jelentette. Mivel pedig a bolgár történészek-régészek kutatásainak e szimbolikus síkját a szomszédos észak-balkáni államokban jól értették, a bolgár kutatók már a 19. század végén éles vitákba keveredtek egyes szerb és görög kollégáikkal.

A két világháború közötti Bulgáriában megmaradtak a 19. század végén megfogalmazott célok. Így a „rezidenciális optika” továbbélésének a jeleként folytatódtak Pliska, illetve Veliki Preslav feltárásai. Az újdonságot inkább egy harmadik helyszín

³¹ A társaság megalakulását, illetve az első tárnovo-i ásatás jelentőségét taglalta Slavčev 1980: 167–168.

³² Életrajzát lásd Sendov 1989: 86.

bevonása jelentette, amikor a kutatás homlokterébe Madara került. Az ásatások itt jórészt annak következtében indulhattak meg az 1920- as években, hogy megbízható érvekkel sikerült bizonyítani a madarai sziklafalra faragott monumentális lovas relief kora középkori voltát. Nem csupán nemzeti büszkeségünk okán érdekes itt megemlíteni, hogy e munkában derekasan kivette részét Fehér Géza.

A bolgár régészet egy további eredménye, hogy a két világháború közötti időszakban sikerült pontosan körbehatárolni az óbolgár kultúra fogalmát, ennek időhatárai Asparuch kán 681-es honfoglalása,³³ illetve az I. bolgár állam macedóniai utódállamának végleges bukása, azaz 1018 lettek. E kultúra fogalma tehát mintegy egységbe foglalja a pogány bolgár-törökök anyagi és szellemi kultúráját, valamint a középkori bolgár történelem legfényesebb korszakát, a 9–10. századi császárságot. A bolgár kutatás az óbolgár kultúrán belüli korszakolás fontosságára a két világháború közötti időkben még nem figyelte fel. Feltehetően jórészt annak következtében, hogy az Asparuchkal hont fogláló pogány bolgár-törökök sírmezői még ismeretlenek voltak. Terminológiai szempontból viszont egyértelműen pozitív fejleménynek tekintendő, hogy a két világháború közötti bolgár kutatásban állandósult két fogalom e két, időrendi és/vagy etnikai réteg elkülönítésére. Ez azóta is számos fordítási bizonytalanságot okoz, hiszen a két fogalom idegen nyelveken csak nehezen adható vissza. Így az óbolgár kultúra jelentésű *prabálgarska kultura* jelenti az Al-Duna vidékén megtelepedett bolgár-törökök anyagi műveltségét, míg a bolgár-törökök elszlávosodása utáni, többé-kevésbé egységesült és keresztény kultúra fogalmát a szintén óbolgár kultúraként fordítható *starobálgarska kultura* összetétel hivatott leírni.

A terminológia pontosítása iránti igényt a kutatás egy új prioritása váltotta ki. A századfordulóval ellentétben a két világháború közötti időszakban hangsúlyosabb szerepet kapott a 9. század előtti pogány kor. Mindez nem csekély mértékben annak volt köszönhető, hogy a feltárásokba bekapcsolódott egy – fentebb már utalt – magyar kutató, Fehér Géza. Ő ugyanis csak és kizárólag a kereszténység felvétele előtti idők még el nem szlávosodott bolgárjai iránt érdeklődött.³⁴ Fehér Géza munkásságát igencsak segítette, hogy a két világháború közötti Bulgáriában egy sajátos – és sajnos politikai felhangoktól nem mentes – szimpátia volt tapasztalható a bolgár-törökök iránt. Fehér Géza témaválasztása azonban nem e szimpátiával magyarázható, hanem sokkal inkább azzal, hogy elsőként ő figyelte a bolgár-török leletanyagban tapasztalható igen sok, a 7–8. századi Kárpát-medence irányába mutató párhuzamosságra. Gondolatait Nikola Mavrodinov teljesítette ki a Budapesten 1943-ban kiadott Nagyszentmiklós-monográfiájában.³⁵ Mavrodinov értelmezése máig nagy népszerűségnek örvend Bulgáriában, a régészetet művelő szakembergárdánál jóval szélesebb körben is. Kis túlzással élve Bulgáriában nem jelenhet meg olyan képes album az óbolgár kultúráról, amelyben e kincs ne szerepelne. Az óbolgár értelmezést az sem tudta elhomályosítani,

³³ Székely 1981: 7–32.

³⁴ Legnagyobb hatású összefoglalása Fehér 1931.

³⁵ Mavrodinov 1943.

hogy a nagyszentmiklósi kincs bolgár-török kapcsolatainak a feltételezése mára már egyértelműen cáfolt, sőt túlhaladott elméletnek tekintendő.³⁶

A régészet iránt érdeklődő bolgárok körében azonban nemcsak az óbolgár anyagi kultúra tartott érdeklődésre számot, hanem az egyházi építészet is. Ez egy olyan kutatási téma, amely mintegy félúton áll a régészet és a művészettörténet között, s különösen igaz ez Bulgária esetében, ahol a korai emlékményt csak és kizárólag a régészeti ásatásokon kibontott maradványok alapján lehet megismerni. E kutatási ág presztízsét jelentős mértékben növelte, hogy első összefoglalója a két világháború közötti Bulgária legjelentősebb régész-művészettörténésze, Bogdan Filov volt.³⁷ A hazai szakközönség számára e mű ismételtén megerősítette, hogy a középkori régészet „értékhierarchiájának” csúcán a monumentális kőépítészet maradványainak a feltárása áll. Az egyházi építészet és festészet kutatása révén maradt a bolgár régészek, művészettörténészek egy további, kedvelt kutatási témája a macedóniai egyházi művészet elemzése is. Annál is inkább, mert az ország két világháború közötti politikája egyik sarokkövének számított a második balkáni háború után meghúzott, és az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződés által megerősített határok revíziója. Ivanov egy külön könyvet szentelt a macedóniai bolgár régiségeknek,³⁸ Mavrodinov pedig igen nagy hangsúlyt fektetett e tájra az egyhajós és keresztkupolás templomokat feldolgozó monográfiájában.³⁹

1944 őszén Bulgáriát elfoglalta a szovjet Vörös Hadsereg, ami az ország régészetében is teljes átalakulást eredményezett: megindult a bolgár régészet ideológiai átgyúrása. A szakirodalomban található – néhány elszórt és lakonikus rövidségű – utalás⁴⁰ alapján e folyamat viszonylag pontosan rekonstruálható. A Szovjetunióból régészeti küldöttségek érkeztek, amelyek szemináriumot tartottak a marxista elemzési módszertan elsajátítása érdekében. Az „ideológiai képzésen” átesett kutatóktól elvárták, hogy munkáikban „alkalmazzák” a világmegváltónak hitt tanokat, ha másképp nem, legalább a klasszikusok egy-egy gondolatának idézése által. Emlékeztetni kell továbbá arra, hogy a bolgár régészek sajátos „önvédelmi reflexként”, már a kommunista diktatúra bevezetésének elejétől igyekeztek az egyes pártvezetők jóindulatára szert tenni, feltehetően egy korábban már tárgyalt jelenség következményeként. A bolsevik hatalomátvétel során ugyanis Bulgáriában (is) alkalmazták a vörös terrort, neves bolgár régészeket is meghurcoltak, sőt a két világháború közötti középkorkutatás vezéralakját, Bogdan Filovot ki is végezték. (Utólag és kívülről a hatalommal szembeni alázat kimutatásának az igyekezetéről természetesen nem alkotható ítélet, viszont a régészeti kutatás pontos mibenléte e tényező ismerete nélkül nem lehetséges.) Az adott tendencia meglétének bizonyítására

³⁶ A kincs óbolgár értelmezését alapjaiban cáfoló érveket a közleműltben összegyűjtötte és rendszerezte: Bálint 2004: 105–134.

³⁷ Filov 1919. E mű francia nyelvű változata: Filov 1919. Új kiadása: Filov 1932.

³⁸ Ivanov 1931.

³⁹ Mavrodinov 1931.

⁴⁰ Így például Dončeva-Petkova 1977: 8.

elendő egyetlen, szinte groteszk adatra utalni. Arra, hogy a *Razkopki i proučvanija* című folyóirat 1948–49-ben megjelentetett 3-as számát a szerkesztők Georgi Dimitrovnak mint a „bolgár régészet védnökének” ajánlották.

Az 1945 és 1989 között megjelentetett bolgár régészeti szakirodalomban egy sajátos kettősség tapasztalható a célok konkrét megfogalmazása tekintetében. Viszonylag gyakran találkozni olyan írásokkal, amelyek az ideológiailag átgúrt bolgár régészek számára jelölik ki az új kutatási célokat. Ezek olyan, a pártállami rendszer legitimálását célzó, propagandaízű „vezércikkek”, amelyek az *Arheologija* című folyóiratban egy-egy évforduló vagy pártkongresszus ünneplésére jelentek meg.⁴¹ Mivel e cikkek célja a mitikus magasságokba emelt „fejlődés” alátámasztása volt, nem a valós kutatási eredmények és problémák körvonalazásának a célzatával íródtak. Egy-egy ritka kivételként csak Dimitár Angelov tudománytörténeti áttekintése,⁴² illetve Stamen Mihajlov azon elemzése emelhető ki,⁴³ amely a régészet és a történeti kutatás viszonyát tárgyalja.

Gyakorlati szinten a „szovjet modell” alkalmazása a nagy felületű feltárások preferálását jelentette az 1945 utáni évtizedekben, így a bolgár középkori régészetben továbbélt a sok segédmunkással folytatott kampányszerű „expedíciók” folytatásának a gyakorlata. A nagy felületek „extenzív” módszerű kutatása során viszont a teljesítménykényszer és a szorító határidők egyáltalán nem kedveztek az egyes objektumok aprólékos, rétegtani szempontból is megbízható feltárásának.⁴⁴ E hiányt tudományos szempontból egyáltalán nem helyettesíthette, hogy a kibontott nagy felületeket meg lehetett mutatni a lelőhelyeket meglátogató pártvezetőknek, bár a munkálatok méreteivel elégedett pártvezetők számára ugyanakkor sajátos megerősítést adott mindez a kutatás további folytatására. E vonatkozásban az 1981-es pliskai Živkov-látogatás sikere jelentette a legfontosabb eredményt.

A rendszerváltás a bolgár középkori régészetben is több olyan folyamatot indított el, amely átalakította a kutatási célokat. Negatívumként regisztrálható a kutatás anyagi alapjainak az igen erőteljes szűkülése, s hogy ehhez kellett és kell igazítani a célokat is. Az anyagi alapok megvonása azonban egy pozitív következménnyel is járt. Forráshiány miatt az 1990-es években meg kellett szüntetni a rezidenciális központok kiásásának a korábbi gyakorlatát. Az extenzív, tehát sok munkást mozgató, és csak az épületalapok kibontására koncentráló kampányok helyett elterjedt egy precízebb ásatási gyakorlat.⁴⁵ (Az új igazodás jeleként már a rezidenciális központok területén álló veremházakról is olvashatók elemzések.⁴⁶) Egy további, szintén pozitív folyamatként értelmezendő az is, hogy arányosabbá vált az ország régészeti kutatottsága. A korábbi időszaknál jóval

⁴¹ Lásd például Dimitrov 1959: 3–8; Dimitrov 1968: 1–7; Dimitrov 1970: 66–71.

⁴² Angelov 1984: 1–8.

⁴³ Mihajlov 1967: 1–5.

⁴⁴ E hátráltató tényezőt alapvető fontosságú tényként kezeli Pliska és Preslav új szempontúként értelmezett elemzése során Henning 2000: 6–15.

⁴⁵ A „paradigmaváltás” felettébb szükséges voltára utalt kombattáns stílusban: Henning 2000: 6–15.

⁴⁶ Balabanov 1992: 146–169; Mihajlova 1992: 170–184; Vasilev 2000: 103–107.

hangsúlyosabb célkitűzéssé vált a korábban alig kutatott területek, így például Délnyugat-Bulgária megismerése. Feltehetően szintén az anyagi források szűkülésével magyarázható, hogy a kutatásba újonnan bevont régiókban – a korábbi gyakorlattal ellentétben – nem egy-egy nagy felületű ásatás kivitelezése vált elvárt céllá, hanem a lelőhely-állomány felmérése. Egy további, újonnan megfogalmazott célként regisztrálható a mikroregionális kutatások iránti igény, olyan komplex vizsgálatok folytatása tehát, ahol egy-egy kistáj összes középkori lelőhelyét regisztrálják és vizsgálják. A korábbi időszakokban ugyanis még a rezidenciális központok: Pliska, Veliki Preslav vagy Madara esetében is csak nagyritkán merült fel annak igénye, hogy a központ környékén található települések és temetők vizsgálata is megtörténjen.

A bolgár régészet célkitűzéseit taglaló fejtegetéseinket egy paradoxon megfogalmazásával kell zárunk. A fentebb vázolt nehézségek ellenére is nyugodt szívvel kimondhatjuk, hogy a 20. és a 21. század fordulóján a középkori régészet Bulgáriában rendelkezik a legszélesebb „látóhatárokkal” észak-balkáni viszonylatban. A 4–17. század anyagi kultúrájának szinte minden olyan része reprezentált, amely régészeti leletek alapján vizsgálható. Negatív vonás csak annyiban fedezhető fel, hogy nem minden kutatási ág azonos mértékben fejlett. Máig kitapinthatóak tehát a 19. század második felében megfogalmazott elvárások. A bolgár középkori régészet preferált témái: a késő antik vár- és templomromok feltárása, illetve a két középkori bolgár állam anyagi kultúrájának a vizsgálata, különös tekintettel e két állam káni, illetve cári központjaira. Ezzel szemben viszont aránytalanul kevés figyelem irányul a falusias települések elemzésére, és az oszmán–török foglalás után időszak esetében is kizárólag bizonyos témák – például a pravoszláv templomok, várak, fegyverek, illetve iparművészeti szempontból is jelentős tárgyak kutatása – iránt van szakmai érdeklődés.

A szerb középkori régészetre már a célok meghatározása tekintetében is egy sajátos késés, illetve területi diszkontinuitás jellemző. Az etnogenezis, illetve a középkori szerb állam kutatását ugyanis alapvető módon meghatározta egy, már jóval a régészeti kutatások szerbiai meghonosodása előtt megfogalmazott, nemzeti romantikus etnogenezis-elmélet. Ennek első nyomai már a 18. században is felfedezhetők az egyes szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyháztörténeti indíttatású művekben.⁴⁷ A területi diszkontinuitást pedig az jelzi, hogy e kolostorok túlnyomó többsége nem a középkori szerb állam területén állt, hanem attól északra, a Kárpát-medence területén. A kolostortörténeti művek közös jellemzője, hogy szerzőik magától értetődő tényként utalnak a magyarországi szerbesség autochtonitására, és az első foglaló ebből következő jogaira. A szerbek ősiségét hangsúlyozó elmélet 1848–49-ben szakadt el végleg az egyházi közegetől, annak következtében, hogy a magyar forradalom ellen fellépő magyarországi szerb politikai elit követeléseit történeti síkon is igyekezett alátámasztani.⁴⁸

⁴⁷ Medaković 1985: 63–110.

⁴⁸ Stojacković 1849.

A délszláv népek 19. századi nemzeti ideológiáinak ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a nemzeti romantikus etnogeneziselmélet egyes, egymáshoz csak lazán kapcsolódó elemeit egy horvát történész, Franjo Rački öntötte egységbe.⁴⁹ Sőt, a későbbi fejlemények ellenére sem szabad azon megütköznünk, hogy Rački majdnem osztatlan elismerésnek örvendett mind a szerbiai, mind pedig a magyarországi szerb írástudók körében.

A végeredmény mindkét közeg esetében azonos volt: a szerb középkori régészet az etnogenezis-vizsgálatok vonatkozásában már 19. század végi megszületésekor sajátos lépéshátrányban volt, egy már eleve adott, nemzeti romantikus elmélet tételeit kellett (volna) alátámasztania. Olyan tételeket, mint például a déli szlávok római kori, Kárpát-medencei megjelenése, és többségi lakosságként való létezése a 3–4. századtól a jelen korig. A szerb etnogenezis-kutatás talán legfontosabb negatív jellegzetessége tehát az, hogy bizonyítatlan, sőt bizonyíthatatlan, de így is axiomatikus érvényűként kezelt tételek bukkannak fel a szakirodalomban újra meg újra. E tételek érvényét csak a szerb régészet legnagyobbjai, például Danica Dimitrijević vagy Jovan Kovačević tudták és merték tételelesen megkérdőjelezni, Rački után több mint egy évszázaddal, az 1960-as években. Egyáltalán nem véletlen egybeesés eredménye, hogy a nemzeti romantikus kutatási célok felülbírálása egy olyan időpontban következett be, amikor – a titói külpolitika sajátos fordulata miatt – a belgrádi szerb értelmiség körében egy kozmopolita nyitás volt tapasztalható. Az 1960-as években induló időszakot pedig nemcsak a kritikai attitűd jellemezte, hanem ekkor történt meg a célkitűzések rendszeres megfogalmazása is. Tévedés lenne azonban, ha a célok tárgyalását ezen időponttal indítanánk, kihagyva az útkeresés évtizedeit, hiszen a 19–20. század fordulója és az 1960-as évek második fele között számos olyan gondolat megfogalmazódott, amelyeket mindenképp érdemes számon tartani. Ha másért nem, legalább azért, mert egy jelentős hányaduk az 1990-es években újra felmerült.

A 19. század második felében Zágrábban konzisztens koncepcióvá összegyúrt nemzeti romantikus etnogeneziselmélet magába foglalta nemcsak a balkáni régióban olyannyira fontos ősiség, azaz az ószlávok első foglalóként való aposztrofálásának a tételét, hanem – mint, erre már fentebb utaltunk – egy sajátos „védekező-elutasító” alapállást is. Egy olyan alapállást, amely eleve elfogultsággal vádolta mindazokat a szakembereket (köztük is különösen a nem-szerb származású idegeneket), akik a szerb etnogenezis-elmélet bármely része ellen kritikai megjegyzéseket fogalmaztak meg. Horvátországgal ellentétben, ahol a „védekező-elutasító” alapállást igen hamar a régészek is magukévá tették, és harcos cikkekben álltak ki érte, a szerb kutatásban a nemzeti romantikus vonulat inkább a történészeket jellemezte. A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy nem minden szerb történész tette magáévá e nézőpontot. Így például egy szerémségi szerb kutató, Ilarion Ruvarac számos vitába bonyolódott a 19–20. század fordulóján. Ő a közép-európai történetírásokban kidolgozott forráskritika szabályait

⁴⁹ Rački 1857: 235–280.

akarta érvényesíteni a helyi közegben.⁵⁰ A Ruvarac-viták árnyékában viszont alig keltett feltűnést, hogy a vinčai tell feltárását elindító Miloje Vasić egy érett középkori kolostor alapjait is feltárta e lelőhelyen. Sőt, az épületek melletti sírok alapján ő volt az első, aki az ószerbokről, illetve az ószerb kultúráról értekezett.

Az I. világháborúban aratott győzelmet és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kikiáltását a szerb régészek egészen más alapállásból élték meg, mint horvát kollégáik. A világháborús siker révén elért országgyarapítás ugyanis teljesítette mindazokat a célokat, amelyeket a szerb politikai osztály elé Ilija Garašanin röpirata, a *Načertanije* még 1848-ban kitűzött. A szerb régészek számára úgy tűnhetett az I. világháború utáni évtizedben, hogy nincs értelme továbbvinni a „védekező-elutasító” álláspontot. Különösen amiatt gondolhatták így, mert az etnogenezis-vitákat korábban úgyszólván a történészek folytatták. A programadó tanulmányok hiányában a célkitűzéseket a megvalósított kutatási projektek jellegéből lehet csak kikövetkeztetni. A végkövetkeztetés azonban így is egyértelmű: a belgrádi régészek számára a Római Birodalom alkonya jelentette a „valódi” régészet felső határát. Erre az utal, hogy az általuk kivitelezett, nagyszabású régészeti expedíciók során az 5–6. század utáni rétegek vizsgálatára már nem került sor. A középkori rétegeket egészen egyszerűen „kitermelték”, lett légyen szó akár a Niš melletti Medianáról, akár a macedóniai Stobiról. A Stobiban zajló ásatás egyéb vonatkozásokban is tanulságos. Az itt munkálkodó szerb régészek ugyanis a lelőhely feltárásán túl a régió egyetlen középkori témája iránt érdeklődtek. Nagy szorgalommal írták le a macedóniai középkori ortodox templomokat, a bennük levő (vélt vagy valós) szerb hatások minél erősebb kidomborítása érdekében. Így a két világháború közötti Belgrádban összesen csak két olyan közlemény jelent meg, amely új népvándorlás kori leletekről szólt. A vojikai téglagyár agyagbányájában gyűjtött, avar kori övtartozékok, ékszerek és cserépedények a niederle tanok⁵¹ teljes elfogadása jegyében kerültek közlésre 1937-ben, illetve 1941-ben. Íróik, Đorđe Mano-Zisi és Mihajlo Purković oly módon érveltek, hogy a nomád avarok letelepedett életmódra képtelenek voltak, így csak az ő szláv alattvalóik jelenthették az ékszereiket és egyéb anyagi javaikat létrehozó „termelő elemet”.⁵²

A fentebb vázolt hiányosságok következtében a két világháború közötti szerb régészetben a római kor utánra keltezhető leleteket jószerivel csak illusztrációs anyagként lehetett (volna) megjelentetni. E sajátos helyzet miatt pedig a középkort kutató szerb régészek egy jelentős hányada még a kérdések megfogalmazásához sem jutott el a 6. század utáni korszakok vonatkozásában. Egyetlen, fentebb már utalt kivétel volt: nagy energia befektetésével folyt ugyanis az ortodox szerb egyház középkori műemlékeinek a lajstromozása.

⁵⁰ Munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította Marinković 1973: 453–509.

⁵¹ Niederle 1911–1927; Niederle 1923–1926; Niederle 1931.

⁵² Mano-Zisi 1937: 265–275; Purković–Mano-Zisi 1941: 15–22.

A szerb régészek középkor iránti érdeklődésének a hiánya talán azzal is magyarázható, hogy a kutatási úrt Jovan Cvijić⁵³ tevékenysége révén egy másik tudományág, az emberföldrajz, latin eredetű nevén az antropogeográfia töltötte be. A francia eredetű emberföldrajz 20. század eleji szerbiai meghonosodása egyértelműen a szerb kulturális élet francia igazodásával magyarázható. Az antropogeográfia módszertanát helyi viszonylatban e tudományág szerbiai elterjesztője, Jovan Cvijić dolgozta ki. Cvijić jelentős mértékben átértelmezte nemcsak az adatgyűjtés módszertanát, hanem a felvett adatok keltezési és értelmezési tartományát is. Az antropogeográfia ezen értelmezését talán leginkább az határozta meg, hogy Cvijić – bár magát földrajztudósként definiálta – munkássága során mégis elsősorban az etnikai kérdések iránt érdeklődött. Így általa, illetve tanítványai által felmérés készült Szerbia számos kistájáról, hangsúlyos szempontként kezelve az egyes települések múltját és a délszláv lakosságon belül tapasztalható etnikai mozgásokat.⁵⁴ Az értelmezés egy további kiindulópontját képezte az is, hogy Jovan Cvijić igen nagy szimpátiával viseltetett a szerbség hercegovinai ága, illetve a szerbekkel azonos etnikumúaknak tekintett montenegróiak iránt. Bennük látta a szerbség „kemény magját”, az idegen uralom elviselésére képtelen, hősies közeget, amely végül is lerázta a török igát. Munkásságában ezért hangsúlyos szempontként szerepeltette az ún. dinári népesség (a dináriak, szerbül: Dinarac/Dinarci) északi irányú terjeszkedését, főként az újkori Szerbia „szívében”, a Morava-mentén. Az antropogeográfiai tanulmányok forrásaként – az adott kistáj földrajzi leírásán, illetve az egyes oklevéltárakban fellelhető, általában igencsak szórványos írott utalásokon túl, sőt helyett – Jovan Cvijić igen nagy mértékben használta fel a terepen gyűjtött néphagyományokat. E hagyományokat abszolút érvényű, hiteles, sőt felül nem bírálható forrásként kezelte, híven követve a szerb történetírás romantikus iskoláját, amely a népi emlékezet által őrzött adatokat axiomatikus érvényű tényanyagként tartotta számon. Egy további jellegzetessége e kutatásoknak, hogy a vegyes etnikumú területeken a nem-szláv csoportok jó esetben is csak a pusztá említés szintjén szerepelnek, pedig még a szűkebb értelemben vett Szerbia, tehát a Duna-Száva vonaltól délre fekvő országrész is etnikailag vegyes terület volt 1918-ig, gondoljunk csak a déli sávban élő albánokra, a kelet-szerbiai vlachokra, vagy az ország minden részén fellelhető cigányságra. A délszláv anyanyelvű muzulmánokat – a korabeli szerb nagypolitika álláspontjának megfelelően – a szerb földrajzkutatás szintén nem kezelte önálló etnikumként.

Az 1941 áprilisa, a királyi Jugoszlávia katonai veresége és felbomlása e régészeti infrastruktúrát és vele együtt a vázolt kutatási preferenciákat (pontosabban hiányokat) is elsöpörte. Szerbiában 1941 és 1944 között tulajdonképpen megszűnt a régészet. Ásatást csak a megszálló német hatóságok egyes prominensei végeztek, így például Wilhelm Unverzagt, aki a belgrádi várban tárt fel néhány kisebb

⁵³ Munkásságának gazdag bibliográfiájából e tudományág meghonosodására leginkább hatott: Cvijić 1905; Cvijić 1922.

⁵⁴ Áttekinti e kutatásokat Erdeljanović 1927: XV–XXXIV; Lutovac 1982: 25–30.

kutatóárkot. Unverzagt az őskor kései szakaszai iránt érdeklődött, kérdésfelvetései pedig természetesen nem a szerb, hanem a német régészet közegéből származtak.

Szerbia területén az antifasiszta gerillaharc és az ezzel összefonódó véres polgárháború 1944 őszén zárult le a Vörös Hadsereg kelet-szerbiai megjelenésével. Megindult a szerb régészet gyors ütemű, kommunista átalakítása. Ez azonban a fentebb vázolt, negatív premisszákon alig valamit tudott változtatni. A szakirodalomban máig élő, túlon túl optimista megítélés miatt érdemes tehát ismételtén és hangsúlyosan kimondani: az 1945 és 1948 közötti rövid időszak hangsúlyosan szovjet igazodása, a jugoszláv pártállam kultúrpolitikai szervei által sulykolt, szovjet értelmezésű „szláv régészet” nem tudta felszámolni a korábbi örökölt koncepcióhiányt. Az új ismeretek elsajátítása, pontosabban „a szakkáder instruálása és ideológiai felvilágosítása” érdekében Belgrádban is szemináriumokat szerveztek. Ezek a sztálini Szovjetunió vezető történészei és régészei, így N. S. Deržavin, P. N. Tretjakov, A. V. Arcihovskij, B. A. Rybakov vagy B. D. Grekov tartott előadásokat a szláv régészet témaköréből.⁵⁵ (Azaz – e ponton visszautalva a bolgár adatokra is – joggal feltételezhető, hogy az 1945 utáni évek szovjet régészetében létezett egy egységes módszertan a délkelet-európai országok régészetének a szovjetizálására.) A szovjet szemináriumok Belgrádban csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, mivel a szerb régészet belgrádi központjaiban tevékenykedő kutatók az új elvárásokat nem azokon a földrajzi tájakon igyekeztek érvényesíteni, ahová őseik a 6–7. század fordulóján bevándoroltak. Ők ugyanis nem a Bíborbanszületett Konstantin által szerb települési területként megjelölt régiókban, hanem Belgrád tőzsomszédságában, a Duna bal partján fekvő Pancsován (szerbül: Pančevo) indították ásatást a szláv településrégészet megalapítása érdekében.⁵⁶

A „szláv településrégészet” művelését Szerbiában alapvetően átalakította az 1948-as év nagypolitikai eseménye, a Tito és Sztálin között kirobbant ellentét. A kommunista pártokat tömörítő Tájékoztató Iroda határozata nyomán Jugoszlávia a háború szélére sodródott, és e fenyegetés Sztálin 1953-as haláláig folyamatos maradt. A szovjet invázió fenyegetése miatt a régészeti kutatásra szánt összegek drasztikusan csökkentek, így maga a pancsovai feltárás is megszakadt. Egy sajátos félfordulat azonban így is bekövetkezett: látványosan átalakult a moszkvai sugallatú „szláv régészet”. Pontosabban a szláv jelenlét uniformizált szempontok szerinti kutatása helyett újrafogalmazódott az ószerb sajtóságokat hangsúlyozó nézetrendszer. A pánszláv szemléleten átütő nemzeti felhangok az első bácskai telepeltárás feldolgozásában regisztrálhatók a leginkább.⁵⁷ A mozsori (szerbül: Mošorin) telepet feltárója, Rajko Veselinović már nem a szlávokhoz, hanem az „ószerbekhez” kötötte, újraélesztve így azt a nemzeti romantikus nézetrendszert, amely már a római korban is számolt szerb lakossággal. Szintén új elemek kerültek előtérbe a középkori temetők értelmezésében is az 1940-es évek végén, a Tito–Sztálin konfliktus kirobbanása után. Míg ugyanis 1945–1948

⁵⁵ Novak 1948a: 391–394.

⁵⁶ E feltárás közleménye Mano-Zisi–Ljubinković et alii 1948: 78–94.

⁵⁷ Veselinović 1953: 5–52.

között e temetők értelmezése során a közös szláv gyökerekre illet figyelni, 1948 után a sírmezők értelmezésében a helyi, délszláv specifikumok kerültek előtérbe. Az interpretáció túlburjánzását az is segítette, hogy a helyi vélekedés szerint a „valódi” régészet felső határát a 10–11. századi soros temetők, azaz az ún. bje-lo brdo-i kultúra kutatása jelentette.

A korai szerb történet régészeti kutatását nemcsak a nemzeti romantikus történelemszemlélet lényegében igazolhatatlan axiómái akadályozták, hanem a szerb történelem sajátos területi diszkontinuitása is. Az tehát, hogy a korai középkorban a szerb nép ősei még jórészt a Nyugat-Balkánnak nem azon a részén éltek, ahol a 19. században Szerbia újraalakult. Sőt, a szerb etnogenezist olyan régiókban kellett volna kutatni, ahol még az alapvető régészeti infrastruktúra sem épült ki. Olyan hercegovinai, illetve montenegrói helyszíneken, ahová még – a két régióban egyébként gyakran ásató – belgrádi illetőségű régészeknek is csak későn, az 1960-as években sikerült expedíciókat szervezniük. Jórészt e kutatások „kiváltására” indultak meg a 9–12. századi soros temetők feltárásai. *Nota bene*: e temetőfeltárások túlnyomó többsége nem a korabeli szerb települési területen, hanem az újkori értelemben vett Észak-Szerbiában folyt. (!)

A területi diszkontinuitáson túl egy további körülmény ismerete teszi érthetővé az okot, hogy – e temetőfeltárások kivételével – miért övezte érdektelenség Szerbiában a 9–12. század régészeti kutatását. Ennek hátterében ugyanis a nyugat-balkáni térség sajátos kora középkori vallási viszonyainak kései következménye is meghúzódhatott. Szerb vonatkozásban az első államalapítási kísérletek egy olyan központhoz, Dioklíához (szerbül: Duklja) köthetők, amelynek urai nem az ortodoxia elkötelezett híveként léptek fel. Éppen ellenkezőleg, politikai megfontolásokból inkább a nyugati egyház irányából indított térítési kísérleteket fogadták el. Bár a szerb történetírás a diokleiai vagy másik nevén zétai államot saját múltjaként tárgyalja, általános az idegenkedés amiatt a mintegy nyolcszáz éves ellentét miatt, amely az első szerb nagyzsupán, az ortodoxia elkötelezett hívévé váló Nemanja István, illetve testvére a nyugati és keleti egyház között ingadozó Miroslav zsupán között létezett. E sajátos alapállás következtében válik érthetővé, hogy miért csak Jovan Kovačević egy 1967-es összefoglalása⁵⁸ nyomán figyelt fel a 9–12. század közötti időszak fontosságára nemcsak a szerb régészet, hanem jószerivel még a szerb történetírás is.

Nemanja István 1168-as fellépése nyomán alakult meg a középkori szerb állam, amely a szendrői vár elestével bukott el végleg 1453-ban. Így tehát a 12. század utolsó harmada és a 15. század közepe közötti időszak nemcsak a szerb történetírás számára jelent klasszikus érvényű témát, hanem ez a szerb középkori régészet legfontosabb kutatási terepe is. A szerb humán tudományosság kialakulásának ismeretében nem csodálkozhatunk azon, miért éppen a szerb egyházi régiségek lajstromozásából és vizsgálatából nőtt ki a szerb középkori régészet. Sőt, e háttér ismeretében az sem válhat vita tárgyává, miért maradt az egyházi

⁵⁸ Kovačević 1967: 278–444.

építészet kutatása a II. világháború utáni évtizedekben is a legfontosabb régészeti célkitűzés. Az egyetlen kivételt az 1945 és 1955 közötti évtized jelenti, amikor a világi építészet, és ezen belül is elsősorban a védművek vizsgálata, fontos célkitűzésként erőre kapott.

Az előzőekben felsorolt elemekből kellett Jovan Kovačevićnak a középkori régészet egységes, az egyetemi oktatás céljaira is alkalmas koncepcióját kialakítani, amikor 1955-ben a belgrádi egyetemen átvette az újonnan meghirdetett „szláv régészet” című tantárgyat. Nem kérdőjelezzük meg e kutató nagyságát akkor sem, ha leszögezzük, hogy e feladatot csak az 1960-as évekre sikerült teljesítenie. Sikerét nemcsak az jelzi, hogy az általa oktatott tárgyból önálló tanszék lett „Középkori régészet” névvel, hanem az is, hogy az itt oktatott módszertan „belgrádi iskola” néven vált ismertté elsősorban a titói Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban. Mivel pedig e koncepcióban a műemlékvédelemnek, azaz a középkori szerb templomok, várak kutatásának csak korlátozott szerep jutott, a szerb középkori régészet kutatási „értékhierarchiája” is átalakult az 1960-as években. Háttérbe szorult az álló épületek műemléki állagmegóvásához tartozó ásató tevékenység. Azaz, ha a szemléletváltást személyekre bontjuk le: Jovan Kovačević nézőpontja érvényesült az idősebb generációba tartozó építészettörténészek, Aleksandar Deroko, illetve Đurđe Bošković által diktált prioritásokkal szemben. E váltás annak ellenére megtörtént, hogy ebben az időszakban határozott lépéseket tettek a szerb egyházi műemlékek megóvására. Viszont, az érett középkori egyházi és világi épületek megóvásaihoz kapcsolódó feltárások célkitűzéseit – az adott műemléki együttes állagán túl – továbbra is a szerb pravoszláv egyház által megőrzött írásbeli és szóbeli hagyomány határozta meg.

A vázolt hiányosságok ellenére: az 1960-as évek közepe és 1988 közt Szerbiában igencsak kitágult a középkori régészeti kutatás spektruma, és ezen időszakban majdnem minden olyan középkori résztémában születtek tanulmányok, amely leletek alapján kutatható. A kutatások számának megugrása mellett ekkor alakult ki a szerbiai középkori régészet egy máig ható, pozitív vonása: a formaitipológiai elemzések iránti fogékonyság.

A szerb kora középkori régészetet az 1960-as évek közepétől nemcsak Jovan Kovačević tevékenysége határozta meg, hanem egy grandiózus építkezés is. E korban indult meg titói Jugoszlávia egyik legnagyobb – utólag túlon túl monumentálisnak nevezhető – építkezése, a vaskapui (*Đerdap*) vízerőmű megépítése. Mivel a vízerőmű előterében a Duna duzzasztása miatt számos település került víz alá, a szerbiai régészetet éveken, mondhatni évtizedeken át szinte teljes egészében lekötötte a vízszint-emelkedés által veszélyeztetett területek kutatása. Az 1965 és 1970 között megépült első vízerőmű (*Đerdap I*) leletmentési kampányának befejezése után alig egy évtizeddel, 1980-ban megindult a második erőmű (*Đerdap II*) építése. A két kutatási program jól kitapintható prioritások jegyében folyt. (Nota bene: e prioritások azonosak lettek a Duna északi, azaz román, illetve déli, szerb oldalán. E párhuzamosság részletekbe menő, oknyomozó elemzése mindenképp megérdemelne egy önálló tanulmányt!) A két kiemelt

korszak a paleolitikum és a neolitikum közötti átmenet, illetve a római kor lett, különös tekintettel a késő római, kora bizánci erődökre. A két korszak közül a korábbinak a kiválasztására a lepenski vir-i mezolitikus telep⁵⁹ feltárása következtében került sor, hiszen az itt lelt sajátos szobrok révén igen nagy nemzetközi figyelem fordult a legkorábbi kultúrák felé. A római kor iránti érdeklődést az elárasztásra kerülő területen álló számos antik rom indokolta.⁶⁰ E feltárások megismerése a középkort kutató régész számára is jelenthet adatforrást, hiszen a límes a 7. század elejéig állt fenn, így a római kori erődök használata rendszerint belenyúl a népvándorlaskor első szakaszába.⁶¹ Megjegyzendő továbbá, hogy – bár a középkor nem szerepelt a prioritások között – a Vaskapu-program során az egyes őskori lelőhelyeken, illetve bizánci erődök területén feltáró régészek lelkiismeretesen kibontották a későbbi korok hagyatékát is, szakítva azon korábbi, egyértelműen negatív gyakorlattal, amely a középkori rétegeket még régészetileg értéktelen, tehát gyorsan eltávolítandó „bolygatásként” kezelte. E szemléletváltásban oroszlánszerepet játszott Slavenka Ercegović-Pavlović, Gordana Marjanović-Vujović, illetve Dušica Minić.

Az 1980-as évek végétől a szerb régészetben oly mértékig megszaporodtak a negatív tendenciák, hogy e tudományág esetében (is) nyugodt lélekkel beszélhetünk mélyrepülésről. A milošević-i vörös-barna ideológia előretörésének következtében újraéledt a 19. századi nemzeti romantikus etnogenezis-koncepció, ismét a szlávokat minden áron megtalálni igyekvő szemlélet került előtérbe, ami a kutatási prioritások radikális átrendeződését eredményezte. A „szerb gyökerek” (újra)felfedezése mellett hitet tevők vezéralakjává Đorđe Janković vált.⁶² Vezető szerepét az is támogatta, hogy ő lett Jovan Kovačević nyugdíjba vonulása, majd halála után a belgrádi egyetemen a középkori régészeti tanszék vezetője. Munkássága azt is bizonyítja, hogy a nemzeti látószög kizárólagossá tétele a 20–21. század fordulóján szükségképpen anakronisztikus eredményeket kell, hogy hozzon. A teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy még a milošević-i, sovinizmussal áthatott időkben is születtek szép eredmények, bár ezek mind nemzeti szempontból semleges témákhoz kötődnek. Így például a késő antik városok és erődök kutatásában található olyan új megfigyelések és következtetések, amelyek a helyi közegen túl is érdeklődésre számíthatnak.

Az 1918 után kialakított szoros kapcsolatok miatt kell a szerbiai régészettel szoros egységben tárgyalni a Vajdaság középkori régészetében kialakított kutatási koncepciókat. A célkitűzések tekintetében e terület esetében törés tapasztalható,

⁵⁹ Srejović 1982–1983: 195–196. A lelőhelyről a közelmúltban maga a feltáró foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat Srejović 1997: 581–583.

⁶⁰ A késő antik, kora bizánci erődök feltárásának eredményeit összefoglalóan ismerteti Bošković 1969. A munkálatok bibliográfiáját közli Korać 1982–1983: 371–384.

⁶¹ Az egyes lelőhely-közlések helyett jellemző példaként egy olyan összefoglalásra utalunk, amely a vaskapui térség római kori üvegleleteit dolgozza fel felső időhatárnak a 6. századot tekintve Ružić 1997: 268–270.

⁶² Főbb munkái: Janković 1995: 125–146; Janković 1995–1996: 77–82; Janković 1997a: 382–393; Janković 1997b: 362–375.

a jelenkori eseménytörténet egyenes következményeként. Az 1918-as uralomváltás előtt ugyanis e tájegység két északi részében, a Bácskában és a Bánátban azon célkitűzéseket igyekeztek megvalósítani, amelyeket a magyar régészet központi intézményében, a budapesti Nemzeti Múzeumban fogalmaztak meg, a Szerémségben pedig a horvát, azaz a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum által kidolgozott prioritások érvényesültek.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása után viszont a felnövő új, nagyjából szerbekből álló régészszakmunkások a belgrádi intézmények kutatási elveit igyekeztek érvényesíteni. Így a két világháború közötti időszakban a 14–15. századtól kiépült szerb pravoszláv kolostorok műemléki leírása és építészettörténeti vizsgálata került a helyi kutatás homlokterébe. Emellett majdnem teljesen megszűnt mind a népvándorlás kori sírleletek, mind pedig a középkori Magyar Királyság emléktárájának a gyűjtése. Kivételnek számít a verseci múzeum, ahol az I. világháború előtti időkből örökölt módszertan szerint folyt a leletelemzés, mondani sem kell, hogy egy, az I. világháború előtti időkből „ott rekedt”, német (dunai sváb) nemzetiségű kutató, Felix Milleker révén. A helytörténeti indíttatású régészeti érdeklődés további példáival egy-egy észak-bánáti, magyar, illetve szerb nemzetiségű tanító, Szasszer János, illetve Luka Nadlački szolgált. Szasszer János nevét a magyarországi szakmai közvélemény – László Gyula nyomán – a homokrévi avar temető feltárójaként ismerte meg,⁶³ de ugyanő összegyűjtött több, állítólag szintén homokrévi származású, 10–11. századi ékszert is.⁶⁴ Luka Nadlački Kikinda környékét járta be és gyűjtötte a régészeti leleteket, s az amatőr kutatók többségével ellentétben kapcsolatot keresett a „hivatalos” kutatóhelyekkel, adatait megküldte a Szerb Királyi Akadémiának.

A régészeti feltárások 1918 utáni megszűnését a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján érkezhettek a szlávok, sőt egyes esetekben az ószerbek őshonosságáról.⁶⁵ A feltárások majdnem teljes hiányán túl a középkori régészet kibontakozását a két világháború közti időszakban egy szemléletbeli negatívum is hátráltatta. A vajdasági szerb történészek igen éles időhatáráként kezelték az 1690–91-es szerb bevándorlást.⁶⁶ Az ettől korábbi eseményeket pedig egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előtörténetként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.⁶⁷ E szemléletből következik, hogy a tájegység kora középkori anyagi kultúrájának egyetlen összefoglalásában Borislav Jankulov még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott hivatkozni.⁶⁸

⁶³ László 1977: 127–129.

⁶⁴ Stanojev 1989: 58; Bálint 1991: 241; Kovács 1991: 410.

⁶⁵ Erdeljanović 1925: 275–308; Ivić 1929: 4–5; Popović 1925: 5–19; Nikolić 1941: I–II; 140–146.

⁶⁶ Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívának szánt monográfiája, amelynek első kötete (Popović 1939) az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

⁶⁷ Lásd például Grujić 1939: 330–414; Kašanin 1939: 441–454.

⁶⁸ Jankulov 1939: 81–90.

A fentebb vázolt, sajátosan szelektív műemlékvédelmi prioritás érvényesült az 1945 utáni években is. A szerb műemlékek mentése iránti igényt az is fokozta, hogy a horvát ustašák a II. világháborúban több szerémségi ortodox kolostort felgyújtottak. A szerb régészet szovjet sugallatú, pánszláv igazodása miatt a Bánátban 1945 és 1948 között több olyan ásatás is megindult, amelynek célja a népvándorlás kori szláv leletanyag kimutatása volt. A legismertebbről, a pancsovai Ney-téglagyár területén folytatott feltárásról fentebb már szöveltünk. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy az itt feltárt két ház értelmezése azóta is nehezen megoldható feladatot jelent a helyi településrégészetnek. Egy másik jellegzetes példaként a Tiszahegyes (szerbül Idjoš) határában álló földvár kutatásaira érdemes utalni. Itt 1947-ben indított ásatást Miodrag Grbić, a prágai Niederle-iskola diákja.⁶⁹ Célja a cseh régészek által kidolgozott sáncvár-korszakok helyi kimutatása volt. Az ásatás leírásából azonban világosan kiderül, hogy a sánc őskori, mivel középkori leletek csak a felső, kevert rétegekből kerültek szórványosan elő. A feltáró mégis következetesen *Slovenski gradnak*, azaz szláv várnak nevezte a lelőhelyet. Sőt, a lelőhely azóta is kora középkori szláv sáncvárként szerepel főleg a nagyközönségnek szánt kiadványokban.

A Vajdaságban a közös alapokon nyugvó szláv régészet ment át 1948 után, a Tito–Sztálin konfliktus éveiben az „ószerb” őshonosság fentebb már utalt igazolásának az igényébe. A korábban idézett Rajko Veselinović oly módon igyekezett a mozsori lelőhelyen ószerbeket kimutatni, hogy a szarmata edényanyagból kiemelte a kézzel formált darabokat és ezeket szláv hagyatékként kezelte.⁷⁰ A valódi népvándorlás kori leletgyűttesek feltárását az 1945 utáni másfél évtizedben csak a leletmentési feladatok elvégzésének a kényszere, illetve a más korok feltárásain, mintegy „melléktermékként” előkerülő sírok kibontása jelentette.

E kutatási helyzetkép – mint fentebb, a belgrádi fejlemények taglalása során már ismertettük – az 1960-as évek elején alakult át Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević révén. Ők ugyanis a Kárpát-medence déli szélének a leletanyagát ismét Kárpát-medencei kontextusban tudták és akarták vizsgálni. A szerb nemzetiségű vajdasági kutatók körében – tisztelet a néhány ritka kivételnek, így magának Danica Dimitrijevićnek – csak mérsékelt érdeklődést váltott ki a népvándorlás kori, illetve középkori leletek Kárpát-medencei kontextusának az újrafelfedezése. E kutatók nagy többsége az adott időszakban az ős-, illetve a római kor kutatása felé fordult, így a középkori anyagi kultúra nyomainak az előkerülését továbbra is jórészt a véletlen határozta meg. Ez a helyzet annak következtében alakulhatott ki, hogy a középkori tárgyak elég nagy hányada vagy leletmentések során, vagy pedig a más korok megismerésére irányuló feltárások mintegy „melléktermékként” került napvilágra. Nagyobb ívű kutatási témák vizsgálata csak a Bácskában és a Szerémség északkeleti részén folyt. Itt pedig a hatvanas évek közepétől

⁶⁹ Grbić 1950: 113–118; Grbić 1951: 133–138. A feltárás elemzését igencsak nehezíti, hogy mindkét jelentésből hiányzik a középkori kerámia közlése.

⁷⁰ Eljárásáról már egy korábbi munkánkban szöveltünk. (Takács 1991: 508–510)

a nyolcvanas évek elejéig – egy-egy ritka kivételtől eltekintve⁷¹ – magyar nemzetiségű régészek, Nagy Sándor, Szekeres László vagy Ricz Péter művelték a középkori régészetet. Ők olyan kérdésfelvetésekkel dolgoztak, amelyek jóval inkább visszatükrözték a magyarországi, mint a szerbiai középkori régészet kutatási prioritásait. E sajátos, mondhatni nemzetiségi vonulaton túlmenően viszont preferált kutatási téma maradt a kései antikvitás – természetesen elsősorban az egykori Római Birodalomhoz tartozó tájegységben, a Szerémségben. Jelentős ráfordítással folyt továbbá egyes 10–11. századi temetők kiásása – az ilyen, jórészt leletmentésekből kinövő munkák vezetésében a bánsági régészek jeleskedtek a leginkább. Ezzel szemben viszont csak az 1980-as évek elején indult meg a középkori falusias települések tudományos igényű régészeti vizsgálata. E kutatásoknál a kontextus megállapítása okozott nehézséget, nevezetesen annak tudomásul vétele, hogy a feltárt telepjelenségeket nem elsősorban a Duna-Száva vonaltól délre elterülő területekkel érdemes összehasonlítani, hanem a Kárpát-medence más részeivel. Az érett középkor vonatkozásában pedig elsősorban a vár- és templomromok feltárása kötött le jelentősebb anyagi és szellemi kapacitásokat. A dombói várat és kolostort vizsgáló Nagy Sándor kivételével, e munkálatokat olyan várakban indították, amelyeket a 15. századi Magyarországra átmenekült szerb despoták nyertek el Zsigmond vagy Mátyás királytól.

1987 után, a Milošević-diktatúra kiépülésével ismét a régi prioritás, azaz az „ószerb” etnikum minél korábbi megjelenésének a hangsúlyozása vált uralkodó érvényűvé. Részben a fentebb már elmondottakat ismételjük, így sem mulaszthatjuk el azonban annak kiemelését, hogy az őshonossági tan új terjesztője Đorđe Janković lett.⁷² E kutató fentebb már szintén tárgyalt belgrádi honossága a vajdasági régészet szoros függését szemlélteti az autonómia 1988-as megszűntetése utáni időkben. Magunk részéről tehát kortünetnek tekintjük, hogy ismételten felbukkanhatott a déli szlávok római kori megtelepedésének az elmélete, hiszen a milošević-i ideológia egyik jellegzetessége volt az őshonosságból levezetett többletjogok iránti igény. Még azon sem lepődhetünk meg, hogy e tévtan alátámasztásául egyre inkább a régészeti leletanyag, pontosabban e leletek sajátosan téves értelmezése kerül előtérbe, hiszen az utat már Rajko Veselinović 1953-as tanulmánya⁷³ kijelölte. Nyugodt lélekkel kijelenthető, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években nem sikerült új érvet hozzáadnia a már korábban is közölt téveszmékhez. Annyi újdonság történt csak, hogy új lelőhelyek kerültek előtérbe, így például egy Horgos (szerbül: Horgoš) határában kibontott szarmata telep.⁷⁴ Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól pár száz méterre már a népvándorlaskor elején is szláv falu állott. Talán nemcsak a dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

⁷¹ A ritka kivételek: Stančić 1980: 176–177; Stanojev 1980a: 89–119; Stanojev 1980b: 164–165.

⁷² Janković 1995: 125–146; Janković 1995–1996: 77–82; Janković 1997a: 382–393; Janković 1997b: 362–375.

⁷³ Veselinović 1953: 5–52.

⁷⁴ Janković 1997b: 362, 364, 1–3. kép.

A szerbiai 2001-es rendszerváltás következtében egy rövid, átmeneti időszakban úgy tűnt, a vajdasági középkori régészetben is be fog következni az új, kevésbé nemzeti alapú célok kijelölése. A rendszerváltás felemás jellegét azonban jól tükrözi, hogy a vajdasági régészetben jelenleg mindkét megközelítésnek, azaz mind a szerb nemzeti romantikus, mind pedig a realista megközelítésnek megvannak a hívei, akik egymás munkásságára általában nem is reflektálnak.

Szerbia és a Vajdaság bemutatása után térjünk át a néhai Jugoszlávia keleti tagköztársaságaira. Az észak-balkáni térség 20. századi története teszi érthetővé, hogy miért és hogyan válhattak elfogadottá a középkor vonatkozásában a szerb régészet által megfogalmazott célkitűzések az egykori Jugoszlávia délkeleti tagköztársaságaiban. A belgrádi intézményekben dolgozó régészek „hegemóniája” Montenegró esetében volt a legerősebb. Itt ugyanis a helyi régészek a 2. és 3. évezred fordulóján még a célkitűzések tételes megfogalmazásáig sem jutottak el. A helyi múzeumok szakalkalmazottai – egyetlen várkutatási program kivételével – csak és kizárólag a leletmentési és műemlékvédelmi feladatok teljesítésével foglalkoznak. E jelenség azonban nemcsak (sőt talán nem is elsősorban) a szerb politikai elit Montenegróban viselt, meghatározó szerepével magyarázható. Sőt, talán még a montenegrói intézményi és oktatási intézményrendszer fejletlensége sem tekinthető a legfontosabb gátló tényezőnek. A kutatási programok belgrádi megfogalmazásának fő oka magában a szerb nép területi szempontból diszkontinuus etnogenezisében keresendő. Abban, hogy a kora középkorban még jórészt Észak-Montenegróban és Hercegovinában élő szerb nép etnikai súlypontja a későbbiekben tolódott el északra.

Nemcsak az önálló kérdésfelvetések, hanem a kutatási spektrum tekintetében is rendkívül szűk az érett középkori lelőhelyeket vizsgáló montenegrói régészek mozgásteret. Még a 20–21. század fordulóján is általánosan elterjedtnek tekinthető egy szűk látókörű felfogás, amely szerint a régészet az érett középkor esetében nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni.

Macedóniában viszont – Montenegróval ellentétben – egyértelműen politikai okai voltak annak, hogy 1918 után a szerb főemberek által alapított, érett középkori egyházi épületek műemléki vizsgálta vált a középkori kutatás kítüntetett céljává. A középkori régészet és a műemlékvédelem ebben az országban is olyan maradéktalanul átfedte egymást, hogy a „valódi régészet” felső időhatárát itt is a késő antik városok feltárása jelentette. A korai szláv meglepedés emlékei iránti érdektelenség következményeként e városok 6. század utáni rétegei is sikerült „kitermelni”.

Az 1945-ös év határáként értékelendő a Macedónia területén művelt középkori régészettel szemben támasztott elvárások tekintetében is. Az önmagukat macedónnak valló, helyi szláv dialektust beszélő értelmiség tagjai az 1945 utáni években fektették le a macedón nemzeti gondolat alapjait. Közben azonban mindannyian megmaradtak hű kommunistának, még hozzá a jugoszláv egységben gondolkodó, hű kommunistának! A macedón kommunisták számára az ilyen irányú munkálkodás saját pártvezetőségük határozatainak a végrehajtását

jelentette, hiszen a macedón önazonosság megteremtése a Jugoszláv Kommunista Párt legfelsőbb vezetéséből indult ki. Nem találoztunk még olyan dokumentummal, amely pontosan utalna arra, hogy a jugoszláv pártvezetés melyik tagja volt felelős az önazonosság történeti hátterének a megteremtése tárgyában. Joggal sejthető azonban, hogy Edvard Kardelj lehetett ez. Ő volt a grémium egyetlen olyan tagja, aki bizonyos mértékig tájékozottnak számított a régibb korok történelmében is. Az önálló macedón nemzet létét történeti érvekkel alátámasztani igyekvő pártvezetők nem abból a (reális érvekkel talán még védhető!) helyzetből indultak ki, hogy a macedón nép a délszláv nyelvek keleti variánsát beszélő, tehát bolgár etnikumból szakadt (volna) ki a 19. század második felében a macedón területek sajátos közigazgatási és népiségi viszonyai következtében, hanem, elgondolásuknak az lett az alapja, hogy az önálló macedón nép már a szlávok kora középkori balkáni bevándorlása óta létezett.⁷⁵ A középkori történelem helyi kutatását ezáltal egy olyan ballasztal terhelték meg, amelytől az azóta sem tud szabadulni. Mivel pedig a kidolgozott etnogenetikai koncepció alátámasztására írott adatok egyáltalán nem álltak rendelkezésre, a régészetre várt a feladat, hogy újabb „bizonyítékokat” szolgáltatson. Az új bizonyítékok kiaknázásának az elsődleges terepévé váltak a kora középkori temetők feltárásai. A macedón régészet így kései, 1945 utáni indulása ellenére is, ugyanabba a helyzetbe került, mint a születő félben levő horvát vagy a szerb régészet a 19. század közepső, illetve utolsó harmadában: a régészet tudományterületén „kívül” megfogalmazott, és változatlan formában folyamatosan ismételt történeti koncepciók⁷⁶ fenntartásához kellett újabb érveket szállítania. Az elvárásnak a macedón régészek oly módon tettek eleget, hogy a feltárt 10–12. századi temetőket csak és kizárólag a macedóniai szlávok (Makedonski Sloveni) hagyatékaként voltak hajlandók értelmezni,⁷⁷ annak ellenére, hogy e térségben már a középkorban is több etnikum élt egymással szoros szimbiózisban.

A vázolt kutatási preferenciák miatt a középkori régészet Macedóniában sajnos még igen távol áll attól, hogy minden kisebb korszak olyan kérdéskörét elemezze, amelyhez létezik leletanyag. A kutatási témák spektruma jellegzetesen szórt, minden egyes rövidebb időszakból más és más részegység örvend nagyobb népszerűségnek. Így például a kései antikvitás vonatkozásában egyértelműen a városok feltárása vonzza a legtöbb kutatót. A helyi közeg a macedón történelem fénypontjaként értékeli Sámuel önjelölt cár 10. század végi, 11. század eleji birodalmát, ezért kitüntetett figyelem fordul e korszak felé. Mivel Sámuel uralmának néhány évtizede régészetileg szinte megfoghatatlanul rövid, így a tágabban értelmezett korszak, tehát a 10–12. század temetőinek a feltárása számít népszerű kutatási ágnak, jóllehet főként Boško Babić révén az 1960-as évektől

⁷⁵ A macedón önazonosság rekonstruált történeti hátterét elsőként Dimitar Vlahov fejtette ki egy brossúra ízü cikkgyűjteményben: Vlahov 1949.

⁷⁶ Ezt tükrözi vissza a köztársaság történetének több, reprezentatívknak szánt összefoglalója is: Taszkovski 1969; Antoljak–Balabanov et alii 1970; Antoljak–Panov 1985.

⁷⁷ Egyetlen kiragadott, de klasszikus érvényű példaként lásd Aleksova 1966.

fellendült a szláv (vagy ilyennek nyilvánított) települések kutatása is. Hagyományosan nagy érdeklődésre számot tartó téma továbbá az érett középkori egyházi építészet, különös tekintettel az Ohridi-tó környékének gazdag emlékanyagára, s fellendülőben van a középkori várkutatás is. Mind a késő antik, mind pedig az érett középkori várak leletei az észak-balkáni átlagnál valamivel jobban feldolgozottak Macedóniában. Mindazon kérdésfelvetések viszont, amelyek a felsorolt témákon kívül esnek, Macedóniában teljesen feldolgozatlanok.

Macedóniához hasonlóan Koszovó/Kosova tartományban is egyes antik városromok, illetve a középkori szerb műemlékek mentése, állagmegóvása képezte a középkori régészet egyértelmű prioritását, különösen a két világháború között, illetve 1945 és az 1960-as évek közepe előtt. A kutatás régészeti expedíciókban folyt belgrádi illetőségű kutatók „lejárása” révén. Az 1918 és 1941 közötti időszakban fellendült a pravoszláv templomok vizsgálata, és e munkálatok során sikerült rögzíteni olyan adatokat is, amelyeknek régészeti jelentősége is volt.⁷⁸ Az építészettörténeti vizsgálatok sorából kiemelkedik a Prizren városában álló, és a török korban dzsámivá átalakított Bogorodica Ljeviška kutatása. E bazilikális térszerkezetű templomot ugyanis a két világháború közötti időkben pravoszláv templommá alakították vissza, és e munkálatok során a középkori építéstörténetét is sikerült pontosítani. Szintén Prizren városához kapcsolódik a Szt. Arkangyalok (*Sv. Arhandjeli*) titulusú templom romjainak feltárása Radoslav Grujić által 1924-ben. A szerbiai viszonylatban egyedül állóan korai templomfeltárás oka egy, a szerb pravoszláv egyház által megőrzött hagyomány: egy forrás szerint a prizreni Szt. Arkangyalok templomban temették el 1355-ben a szerbség legnagyobb uralkodóját, Dušan István cárt.⁷⁹

Nemcsak a két világháború közötti időszakban folyt „expedíciós keretek” között Kosovo/Kosova tartomány régészeti kutatása, hanem ugyanez az állapot fennmaradt az 1945 utáni két évtizedben is. A titói Jugoszlávia vallásellenes politikájának megfelelően azonban a templomok falkutatása, illetve állagmegóvása helyett a várkutatás került előtérbe. Az új prioritás látványos megvalósulásaként indult meg a novo brdo-i vár, illetve suburbium feltárása. Novo Brdo mellett a másik kiemelkedő fontosságúként kezelt helyszín az ulpianai romváros lett.⁸⁰ Itt az érdeklődés homlokterében a 3–4. századi épületek, illetve sírok feltárása állt, de ugyanitt került felszínre egy kardinális fontosságú, 6. századi női sír is.⁸¹

⁷⁸ Az eredmények összefoglaló közlése Nenadović 1956: 205–226.

⁷⁹ Grujić 1925: 239–274.

⁸⁰ Az ulpianai feltárások főbb eredményeit a közelmúltban áttekintette Fidanovski 1998: 264, 266, 276. Megjegyzendő, hogy Ulpiana városa egyes szerb közleményekben Ulpijana formában tűnik fel. A két helynév természetesen azonos egymással. A leírásában tapasztalható bizonytalanság annak a következménye, hogy a szerb helyesírás 19. századi reformátora, Vuk Karadžić végtelen mértékig a fonetikus lejegyzés híve volt, így még az idegen szavak esetében is kötelezővé tette a j hang leírását olyan helyeken, ahol azt csak félhangzóként szokás ejteni.

⁸¹ Az ulpianai 6. századi germán sír leletanyagának szakirodalmát áttekinti Milinković 2003: 143–178.

A klinai/klinē-i⁸² leletegyüttes pedig a népvándorlás kori, illetve 9–12. századi temetők fontosságára hívta fel a kutatás figyelmét.

Az 1960-as évek végéig, az 1970-es évek elejéig Koszovó/Kosova tartományban mind a műemléki vizsgálatok, mind pedig a késő antik városok kutatása háttérbe szorult, sok esetben meg is szakadt. Az anyagi nehézségeken túl ennek az is volt az oka, hogy a Vaskapu-programban résztvevő szerb régészek már nem tudtak „lejárni” Szerbia déli tartományába. Az 1960-as évek második felére fel-növekvő, fiatal albán kutatónemzedék pedig az albániai kutatás prioritásait alkalmazta, így a koszovói albán autonómia egy sajátos régészeti vetületeként a vaskor vizsgálata vált meghatározó szerepűvé.⁸³ E kutatómunka részletes ismertetése túlnőne dolgozatunk keretein, ezért itt csak egy tényezőre érdemes utalni. Arra, hogy a koszovói albán szerzők az 1980-as évek második felében, tehát a néhai jugoszláv szövetségi állam utolsó éveiben egy sajátos nemzeti emancipáció jegyében a ljubljani kiadású *Arheološki pregled* című folyóiratban nem szerbül adták le cikkeiket, hanem albánul és angolul, és eljárásukat – szintén igencsak jellemző módon – szlovén kollégáik nem próbálták meg oly módon „korrigálni”, hogy az albán szövegeket szerb fordításban közöljék.

A nagypolitikai események azonban megakasztották az albán autonómia további érvényesülését a koszovói régióban. Slobodan Milošević 1987-es szerbiai hatalomátvételét követően 1989-ben eltörölték a koszovói autonómiát is. A középkori régészet abszolút prioritásává az érett középkori egyházi műemlékek vizsgálata vált, jellemzően Belgrádból „lejáró” szakemberek révén. Ismét érvényesült az a felfogás, amely szerint a régészet az érett középkori épületek vizsgálata esetében nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni. Az 1999-es NATO-bombázások nyomán kialakult helyzetben a nemzetközi közigazgatás nem fogalmazott meg elvárásokat a régészeti kutatások egészével szemben, így a középkori régészet ma nem rendelkezik új célokkal. Az ENSZ-közigazgatás felelős posztjain állók a régészetet csak sajtóeseményként használják ki – amint ezt például a Koszovói Múzeum új kiállításáról készített fotósorozat internetes közzététele szemlélteti. A nemzetközi közigazgatás sajnos nem hajlandó szembenézni azzal a ténnyel sem, hogy az 1999 utáni években felgyorsult a koszovói műemlékállomány pusztítása. Az 1999-es NATO-bombázások idején ilyen háborús bűnököt elsősorban a Jugoszláv Hadsereg egyes egységei követtek el,⁸⁴ a nemzetközi közigazgatás bevezetése után viszont a szerb templomok estek a nemzeti intolerancia áldozatául.⁸⁵

⁸² E lelőhely kutatástörténetét összefoglalta Bačkalov 1998: 715.

⁸³ E „mozgalom” utolsó megnyilvánulásai az *Arheološki pregled* folyóirat 1990-ben kiadott 1988-as kötetében fedezhetők fel: Mehmetaj 1990: 96–99; Shukriu 1990: 104–106.

⁸⁴ András Riedlmayer (Kosovo Cultural Heritage Survey, Harvard University): *Museums in Kosovo: a first postwar assessment. Bosnia Report. Published by the Bosnian Institute. New Series no. 15/16, March-June 2000.* <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/marjune00/museums.cfm#top>

⁸⁵ Ezeket az adatokat közli N. N.: *Kosovo Crucified. Special edition by the Serbian Orthodox Diocese of Raska-Prizren. Destruction of the spiritual and cultural heritage in Kosovo (1999–*

Áttérve Albániára albán szerző tollából – tudomásunk szerint – még nem született olyan munka, amely a középkori régészet mibenlétét és sajátos módszertanát leírná és rendszerezné. Ennek hiányában is magától értetődő volt azonban az 1945 után felnövekvő albán régésztársadalom számára, hogy helyi viszonylatban a középkori régészetnek két fő feladata van. Elsősorban az illír–albán kontinuitás tételének a tárgyi anyaggal való illusztrálása, másodsorban pedig annak alátámasztása, hogy az ország jelentős építészeti hagyatékkal rendelkezik. Azaz a középkorral foglalkozó albán régészeknek is két olyan elvárás kellett teljesíteniük, amely e tudományágon „kívül” fogalmazódott meg. E két elvárás kizárólagos érvényre jutását segítette, hogy az 1945 utáni albán társadalomban hegemon szerepet betöltő állampárt is az illír–albán kontinuitás propagátorává vált. Maga a pártvezér, Enver Hoxha többször is visszatért e témára cikkeiben, beszédeiben!⁸⁶ E tények ismeretében magától értetődő, hogy az illír–albán kontinuitásmélet legitimációs célzatú sulykolása jellemezte a rendszerváltás előtti Albániában kiadott régészeti, műemlékvédelmi és/vagy történeti periodikákat, különösen pedig az egyes tanulmányokat összefoglaló, rendszerint francia nyelvű kivonatokat. A dolgok természetéből következően arra hiába is számítunk, hogy e folyóiratokban „elhajlásra”, azaz a dogmaként vallott illír–albán kontinuitás új szempontú értékelésére leljünk.

A vázolt elvárás következetes érvényesítése miatt igencsak hiányos az albán középkori régészeti kutatási spektruma. A kulturális kormányzat csak azoknak a témáknak az elemzését engedélyezte, amelyek vagy a nemzeti múlttal, vagy pedig a műemlékvédelemmel függtek össze. A középkor vonatkozásában az első kategóriába tartozott a Koman-kultúra, pontosabban e kultúra beillesztése az illír–albán kontinuitást alátámasztó érvek sorába.⁸⁷ A másodikba sorolódtak a középkori várak, városok, illetve templomok állagmegóvó munkálatai során végrehajtott feltárások.⁸⁸ Sajnos csak minimális mértékű helyi figyelem irányult és irányul mindazon témák irányába, amelyek e két kérdéskörbe nem illeszthetők be. Így alig találni elemzést például a középkori agrártelepülésekről vagy az úgynevezett apró leletekről.

A rendszerváltás utáni évtized albán régészetében olyan folyamatok indultak meg, amelyek a kutatás prioritásait is átalakították. E folyamat azonban nem abból a kritikából eredt, amely a régészetet mint az etnogenezis nemzeti elméletének a letéteményesét határozta meg. Az átalakulás hátterében a kutatás gyorsan romló anyagi bázisa állt és áll. Mivel a központi tervutasításokon alapuló gazdasági struktúra a rendszerváltás során összeomlott, a régészeti ásatásokhoz

---

2003). <http://www.kosovo.com/glavna.html>

⁸⁶ Jellemző tényként könyvelhető el, hogy az albán régészet 1972–1983 közötti bibliográfiája nem kevesebb, mint 45 Enver Hoxha „művet” tart számon. (Drini 1985: 15–21.)

⁸⁷ E törekvést tükrözi vissza a Koman-kultúra reprezentatívnak szánt összefoglalása: Anamali–Spahiu 1988.

⁸⁸ A műemlékvédelmi feltárások eredményeit német nyelven áttekintette Pallas 1968: 207–334; Koch 1985; Koch 1989.

rendelkezésre álló költségvetési eszközök is a minimálisra csökkentek. Az albániai régészet irányításában 1992-ben hegemon szerephez jutó Régészeti Intézet vezetői nemzetközi együttműködések segítségével igyekeztek pótolni a hiányzó forrásokat. Mivel pedig a feltárások vezetésére az országba behívott/beengedett kutatócsoportok között az amerikaiak kerültek többségbe, az őskor legkorábbi szakaszai, illetve a római kori városok váltak (ismét) intenzív kutatás tárgyává. Az általános negatív tendencián némiképp javít, hogy az antik építészet története iránt érdeklődő külföldi kutatócsoportok jóval több figyelmet fordítanak a késő antik, kora bizánci rétegekre, mint 1945 előtt ténykedő elődeik. Különösen, ha az érdeklődést az adott épület rendeltetése is alátámasztja. Ilyen, sajátos érdeklődés övezi például a Sarandë város határban, azaz a butrinti lelőhelyen álló, 5–6. századi zsinagóga romjait, ahol az albán régészeti intézettel kötött megállapodás alapján 2003 óta a jeruzsálemi Hebrew University kutatócsoportja végzi a munkát.⁸⁹ A népvándorláskor, és ezen belül is a Koman-kultúra iránti érdeklődés hátterbe szorulása azzal magyarázható, hogy az észak-balkáni térségben az amerikai régészek hagyományosan megkerülik mindazon témákat, amelyek akár a legcsekélyebb „nemzeti” felhanggal is rendelkeznek.

A bosznia-hercegovinai régészetben sem született olyan elemzés, amely a középkori régészet mibenlétét és sajátos módszertanát átfogó módon tárgyalta volna. Ennek ellenére fölfedezhető egy olyan célkitűzés, amely a 19. század utolsó harmadától folyó régészeti kutatások többségében közös. E sajátos kontinuitás értékét akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy az ország hány uralom-, illetve rendszerváltáson esett át az utóbbi másfél évszázadban. A helyi régészek jelentős hányadának a munkásságában jól kitapintható az a törekvés, hogy az ország középkori anyagi kultúráját a lehető legszélesebb keretek között fogják át, a kései antikvitástól a török hódoltságig, mindezt annak érdekében, hogy megfeleljenek a sajátosan bosznia-hercegovinai kultúra egyes elemeinek történeti gyökereit. E sajátos bosnyák látásmód következtében válhatott gyakran elemzett témává a „bogumilizmus”, azaz – pontosabb szóval – a boszniai heterodox egyház.

A vázolt alapállás következtében igen széles a bosnyák középkori régészet kutatási spektruma. Alig találni olyan, Bosznia-Hercegovina földjéből előkerült, középkori tárgytypust, illetve leletösszefüggést, amelyre a helyi kutatás egy képviselője valamilyen szinten már ne reflektált volna. E kijelentés mögött természetesen nem az húzódik meg, hogy a kutatás minden ága, vagyis az egyes rövidebb korszakok iránt is azonos szintű lenne az érdeklődés. Sajnos még manapság is túlon túl egyértelműen kitapintható az egyes témák rangsora. Három kutatási téma tekinthető a legnépszerűbbnek. Kronológiai sorrendben ezek a következők: a kései antikvitás, azaz a 4–6. század épületállománya, különös tekintettel a kora keresztény templomokra; a 10–11. századi temetők; valamint a középkori bosnyák állam várai, templomai. A kevésbé kutatott korszaknak számít minden kétségen felül a szlávok megtelepedése utáni időszak,

⁸⁹ <http://www.sciencedaily.com/releases/2003/10/031009064923.htm>

a 9. század, illetve a török kor. A 7–8. század esetében a meglehetősen szerény eredményekből összeálló összképen sajnos nem javíthat, hogy a néhai Jugoszláviában éppen Bosznia-Hercegovinában volt viszonylag legfejlettebb e korszak kutatása. A 9. század esetében a korszak önálló voltát a helyi kutatás csak a közelmúltban ismerte fel. Az eddig gyűjtött leletanyag azonban mindenképp reményekre jogosít fel a további kutatások vonatkozásában. Az oszmán–török foglалás utáni évszázadok anyagi kultúrájának régészeti elemzését pedig az is akadályozza, hogy a korszak tárgykultúrájának a feldolgozása még manapság is jórészt néprajzi feladatnak számít.

***

Miután áttekintettük a középkori régészettel szemben támasztott célkitűzések sajátosságait az észak-balkáni térségben, tételesen pontokba foglaljuk a fentebb kifejtett tényezőket. Első helyen azokat a közös specifikumokat, amelyek egymáshoz hasonlóvá tették a vizsgált térség egyes országaiban egymástól függetlenül, sőt egyes esetekben egymás ellenében kialakult középkori régészeti kutatásokat, utána pedig azok a tényezők következnek, amelyek minden egyes állam kutatását sajátossá tették.

A közös, tehát a vizsgált országok középkori régészetre általánosságban jellemző tényezők voltak:

1. A középkori régészet a térség minden egyes országában a nemzeti önállósodás, a „nemzetépítés” folyamatában alakult ki a nemzetté válási folyamatot kiváltó szellemi küzdelem részeként. (E szabály alól még Bosznia-Hercegovina sem képez kivételt – annak ellenére, hogy itt a 19. század végétől három nemzetépítés is folyt egymással párhuzamosan!) A kialakulás körülményei magyarázzák, hogy miért kellett és kell előre meghatározott kérdésekre választ adnia az egyes észak-balkáni államok középkori régészetének, nevezetesen olyan választ, amely megegyezik a helyi történetírás által kialakított, nemzeti romantikus állásponttal. Közösnek tekinthető – a keresztény többségű nemzetek esetében – az államegyházi szerepre törekvő egyház érdeklődése a középkori múlt, és benne saját szerepe és kulturális öröksége iránt. Így az egyházi régiségek vizsgálatának is egy eleve adott, nemzeti romantikus szemlélethez kellett és kell illeszkednie.

2. Bár a vizsgált régió országainak a többségében a középkori régészet még az újkori államalapítás előtt létrejött, e kutatási ág mégis államok szerint tagolódik. Igaz ez még az egykori Jugoszláviára is, ahol – az egyetlen Montenegró kivételével – a középkori régészet tagköztársaságokként képezett önálló egységeket. Az államok szerinti tagolódás oly mértékű, hogy az egyes önálló, „nemzeti” kutatások csak és kizárólag a saját népük múltjával foglalkoznak a Szarka László által más vonatkozásban leírt, de ez esetben is találó *ad hoc territorialitás* szemlélete jegyében. A középkori régészeti kutatásokat a vizsgált régióban rendszerint az adott állam költségvetése pénzezi. Az anyagi források igencsak eltérő mértéke a fentebb vázolt prioritásokat erősíti.

3. A középkori régészet iránti társadalmi elvárások folytán két kérdés került a középkori régészeti kutatás érdeklődésének a homlokterébe. E két kutatási téma: az adott nép etnogenezise, az immagináris „ősfoglalói jog” alátámasztása érdekében, valamint az adott nép középkori államának anyagi kultúrája, a régi dicsőségről szóló hivatkozások illusztrálása érdekében. A vizsgált térség egyes államai középkori régészetét talán a leginkább az határozza meg, hogy e két prioritás minden egyes államban a jelenkorig megmaradt.

4. A felsorolt prioritásokat csak részben, és csak átmenetileg módosította a kommunisták 1945-ös uralomra jutása az észak-balkáni térségben. A vizsgált régió középkori régészeti kutatásaiba ugyanis már az 1950-es évektől megindult a hagyományos, tehát „nemzeti” kérdésfelvetések visszatérése. A néhai Jugoszlávia és Albánia esetében a nemzeti látószög újrafogalmazását az erősítette, hogy a helyi kommunista nomenklatura szabadulni igyekezett a szovjet gyámság alól, itt a történetírásra ráerőszakolt marxista tant a helyi pártideológusok nemzeti elemekkel bővítették. A nemzeti látószög újjáéledése azonban nem került el még Bulgáriát sem. Nota bene: nemcsak a bigottul szovjethű Todor Živkov uralma idején, hanem már az 1940-es évek végén is! A bolgár kommunisták vélhetően a saját legitimitációjuk növelése érdekében szorgalmazták az I. bolgár állam rezidenciális központjainak a kutatását, mind 1947–48-ban, mind pedig az 1950-es évek második felétől.

A helyi sajátosságok kialakulására az alábbi tényezők hatottak:

1. A középkori régészettel szembeni elvárások kialakulásának eltérő volt az időpontja. Ezen időpont a vizsgált országok mintegy felében a 19. század második felére esett, a többi esetben viszont a 20. század középső harmadára.

2. Eltérő az a mód, ahogyan a helyi történetírás viszonyul a római kortól régebbi időkre visszamutató, romantikus kontinuitáselméletekhez. E tényező miatt különbözik alapvető módon Albánia régészete a térség összes többi államának a régészetétől. E különbség miatt koncentrálnak az egyes délszláv államok népvándorlás kori kutatása elsősorban a bevándorló népekre, az albán pedig a továbbbélő közösségekre. A bevándorló népek közül a szlávok kutatása számít elsődleges célnak – még Bulgáriában is, különösen az 1945 utáni évtizedekben.

3. A középkori régészet témaválasztását igencsak formálta, hogy milyen szerepet játszott egy-egy adott nép állama a középkor egyes rövidebb szakaszaiban. Így került az érdeklődés homlokterébe Horvátország és Bulgária esetében a 8–11. század, Macedóniában a 11. század eleje, Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában a 12–15. század, Albániában pedig a 15. század. E prioritás-meghatározások elsőrangúan fontos szerepet játszottak és játszanak a kutatásra fordítható állami támogatás mértékének az elosztásában.

4. Végezetül: igen erősen tudta alakítani a célkitűzések rendszerét az, hogy milyen mértékben tudták „áttörni” külső hatások a helyi elvárások által megszabott határokat. E folyamat a néhai Jugoszlávia keleti felében figyelhető meg

a legjobban, az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége között. A belgrádi, „szövetségi” kormányzat által kezdeményezett sajátos és felemás nyugati nyitás ugyanis a belgrádi régészek egy jelentős hányadának az érdeklődését az angolszász világban is jegyzett témák irányába orientálta. Érdekes módon azonban e folyamat már jóval kevésbé volt érzékelhető a néhai szövetségi állam más tagköztársasági fővárosaiban, így Szarajevóban vagy Zágrábban. Mindez azzal párhuzamos, ahogyan más köztársasági központok régészei csak korlátozott számban tudtak részt venni a külföldiek által pénzelt közös ásatásokon.

5. Igencsak eltérő módon alakult a középkori régészet az 1980-as évek vége és az ezredforduló közötti időszakban. A térség pozitív példája Bulgária, ahol a rendszerváltás következtében új kutatási témák és a megközelítési módok sokasága tapasztalható. A célok és elvárások megmaradtak nemzeti keretek között, de e kereteket sikerült a legszélesebbre tágítani. E hozzáállás a szűkülő anyagi keretek ellenére is számos szép eredményt hozott. Az 1988 és 2000 közötti időszakban a negatív viszonyítási pont Szerbia középkori régészete lett. Itt a kutatók nem csekély hányada átvette és igazolni igyekezett a milošević-i sovinizmus egyes tételeit. Az 1990 utáni időszak másik negatív viszonyulási pontja Albánia, itt ugyanis a régészeti infrastruktúra összeomlása miatt a kutatás visszasüllyedt az „expedíciós keretek” közé. A rendszerváltás utáni Albániában ismét csak és kizárólag a monumentális építészet maradványainak a vizsgálata folyik középkori régészet címén, méghozzá külföldi régészeti expedíciók révén, egy-egy a nemzetközi szakirodalom által is számon tartott helyszínen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aleksova, Blaga 1966: *Prosek–Demir Kapija. Dissertationes I.* Skopje–Beograd
- Anamali, Skendër – Spahiu, Hëna 1988: *Stoli arbërore. Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë. Qendra e kërkimeve arkeologjike.* Tiranë
- Angelov, Dimităr 1984: Razvitie i postizhenia na bálgarskata arheologija 1944–1984. *Arheologija Sofia* 26. 4. 1–8.
- Antoljak, Stjepan – Balabanov, Kosta et alii 1970: *Istorija makedonskog naroda 1. Od praistorije do kraja XVIII. veka.* Beograd
- Antoljak, Stjepan – Panov, Branko 1985: *Srednovekovna Makedonija. 1–3.* Skopje
- Antoniewicz, Włodzimierz 1948: *Hołd wielkości Lubora Niederlego. Hommage à la grandeur de Lubor Niederle. Osobne odbicie z “Śwątowita” T. XX.* Warszawa
- Arató Endre 1983: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája.* Budapest
- Bačkalov, Aleksandar 1998: Rani srednji vek. In: *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka.* (Kiállítási katalógus.) I–II. Beograd, 373–391, 659–728.
- Balabanov, Todor 1992: Žilišta pokraj severnata i iztočnata krepostna stena v Pliska. *Pliska–Preslav* 5. 146–169.
- Bálint, Csanád 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* (Studia archaeologica 11.) Budapest

- Bálint Csanád 2004: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok.* (Varia Archaeologia Hungarica XVIa.) Budapest
- Bošković, Đ. (szerk.) 1969: *Stare kulture u Đerdapu.* (Galerija SANU 3.) Beograd
- Budak, Neven 1990: Etnogeneza po diktatu. Loš amaterizam u knjizi Ivana Mužića „Podrijetlo Hrvata” ne može odgovoriti na pitanje odakle su došli Hrvati. *Danas* 17. 4. 1990. 42–43.
- Cvijić, Jovan 1905: *Osnove za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije* I. Beograd
- Cvijić, Jovan 1922: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – osnovi antropogeografije* I. Beograd
- Dimitrov, Dimitâr P. 1959: Našite zadaci. *Arheologija Sofia* (1.) 1–2. 3–8.
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1966: *Vvod v arheologijata.* Sofija
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1968: Bålgarskata arheologija i našata såvremenost. *Arheologija Sofia* (10.) 2. 1–7.
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1970: Bålgarskata arheologija prez poslednite pet godini. *Arheologija Sofia* (12.) 3. 66–71.
- Dončeva–Petkova, Ljudmila 1977: *Bålgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie vtorata polovina na VI–kraja na X v.* Sofia
- Drini, Faik 1985: *Bibliografi e arkeologjisë dhe e historisë së lashtë të shqipërisë 1972–1983.* Tiranë
- Erdeljanović, Jovan 1925: Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. In: Schranil, J. (szerk.): *Obzor prehistoricky* 4. Niederlufv Sbornik. Praha, 275–308.
- Erdeljanović, Jovan 1927: Jovan Cvijić i naša nauka o narodu. In: *Cvijićeva knjiga. Srpska književna zadruga* XXX/201. Beograd
- Fehér Géza 1931: *A bolgár–török müveltség emlékei, és magyar őstörténeti vonatkozásai.* (Archaeologia Hungarica VII.) Budapest
- Fidanovski, Slobodan 1998: Rimski i ranovizantijski period – Roman and early byzantine period. In: Tasić, Nikola (főszerk.): *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do srednjeg veka – The archaeological treasures of Kosovo and Metohija from the Neolithic to the early Middle Ages.* Beograd, 264–371.
- Filow, Bogdan 1919: *L’ancien art bulgare.* Berne
- Filow, Bogdan 1932: *Geschichte der altpulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken.* Berlin–Leipzig
- Filow, Bogdan 1919: *Die altpulgarische Kunst.* Bern
- Garašanin, Milutin – Kovačević, Jovan 1950: *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku.* (Muzejski priručnik 3–5.) Beograd
- Garašanin, Milutin 1955a: Arheologija. In: Enciklopedija Jugoslavije 1. kötet, Zagreb, 170–176.
- Garašanin, Milutin 1955b: Arheološka nalazišta. In: Enciklopedija Jugoslavije 1. kötet, Zagreb, 176–183.
- Garašanin, Milutin – Garašanin, Draga 1951: *Arheološka nalazišta u Srbiji.* Prosveta, Beograd
- Garašanin, Milutin – Garašanin, Draga 1953: *Priručnik za arheološka iskopavanja.* Beograd
- Gogolák Lajos 1942: A pánszlåvizmus. In: Szekfü Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlåvok.* Budapest, 150–167.
- Goldstein, Ivo 1995: Slavonien. In: *Lexikon des Mittelalters.* Band 7. München, 2004–2005.

- Grbić, Miodrag 1950: Gradište kod Kikinde. – Gradište près de Kikinda. *Starinar* 1. 1950. 113–118.
- Grbić, Miodrag 1951: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar* 2. 133–138.
- Grujić, Rad. M.: 1925: Otkopavanje Svetih Arhandela kod Prizrena. *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 3. 1. 239–274.
- Grujić, R.: 1939: Duhovni život. In: Popović, D. J. (szerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 330–414.
- Györfly György 1970: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata – Étude critique des chartes concernant la formation de la Slavonie. *Levéltári Közlemények* 41. 2. 223–241.
- Györfly György 1971: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des «ducatus Sclavoniae». In: de Panat, Adhèmar – de Ghellinck Vaernewyck, Xavier – Brière, Pierre (szerk.): *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay ... à l'occasion de son cinquantième anniversaire*. Braga, 295–313.
- Henning, Joachim 2000: Pliska–Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. *Forschung Frankfurt* 2. 6–15.
- Ivanov, I.: 1931: *Balgarski starini iz Makedonija*. Sofia
- Ivić, Aleksa 1929: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potiskopomoriške granice 1703*. Novi Sad
- Janković, Đorđe 1995: The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings. In: Hadži–Jovančić, D. (szerk.): *The Serbian question in the Balkans*. Faculty of Geography, University of Belgrade, 125–146.
- Janković, Đorđe 1995/1996: Slovenske kulture kasnoantičkog doba. – Slav Culture of the Late Ancient Age. *RVM* 37–38, 77–82.
- Janković, Đorđe 1997a: Pogreb Srba u ranom srednjem veku. In: Sedov (főszerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 1. kötet, 382–393.
- Janković, Đorđe 1997b: Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije. In: Sedov (főszerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 3. kötet, 362–375.
- Jankulov, Borislav 1939: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: Popović, Dušan J. (szerk.): *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad, 81–90.
- Karácsonyi János: 1913: Világboldondító Tomkó János. *Századok* 47. 1–11.
- Karaman, Ljubo: 1930: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko–umetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*. Zagreb
- Karaman, Ljubo 1952: Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti. *SHP* 3. serija, 2. 81–91.
- Kašanin, Milan 1939: Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe. In: Popović, D. J. (szerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 441–454.
- Klaić, Nada 1978: Pogléd na razvitak srednjovjekovne Slavonije od Ljudevita Posavskog do bune 1573. – Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573. In: *Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD*, vol. 2. Zagreb, 235–241.
- Klaić, N. 1990: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Globus, Zagreb
- Koch, Guntram 1985 (szerk.): *Albanien. Kulturdenkmäler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren. Photoausstellung*. Marburg

- Koch, Guntram 1989: *Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skiptetaren. Du Mont Kunst- und Reiseführer*. DuMont Buchverlag, Köln
- Korać, M. (szerk.): 1982–1983: Recherches archéologiques aux portes de fer. *Starinar*. 33–34. 371–384.
- Korošec, Josip 1953: Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra. – Datierung der slawischen Überreste in der Umgebung von Scutari in Albanien. *Arheološki vestnik* IV. 2, 234–255.
- Kovačević, Jovan 1967: Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka. In Đurović, Milinko (szerk. biz. elnöke) *Istorija Crne Gore. 1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. Titograd, 278–444.
- Kovács Éva 1993: 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Ünnepi ülészak. *Századok* 127. 332–343.
- Kovács László 1991: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43. 399–424.
- Kristó Gyula 1979: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest
- László Gyula 1977: *Régészeti tanulmányok*. Budapest
- Lutovac, Milivoje V. 1982: Cvijićevo zasluga za unapređenje društvenih nauka u nas. In: Lukić, R. et alii. (szerk.): *Naučno delo Jovana Cvijića. Povodom pedesetogodišnjice smrti*. (SANU, Naučni skupovi, knj. 11., Predsedništvo kn. 2.) Beograd, 25–30.
- Mano-Zisi, Đorđe – Ljubinković, M. – Kovačević, J. – Veselinović, R. L. 1948: *Zaštitno iskopavanje kod Pančeva*. 1. 78–94.
- Mano-Zisi, Đorđe 1937: Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda. *GID* 10. 265–275.
- Marinković, Borivoje 1973: Ilrion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140–godišnjice rođenja 1832–1972. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, *Istraživanja* 2. 453–509.
- Mavrodinov, Nikola 1931: *Ednokorabnata i krâstovidnata cârkva po bâlgarskite zemi do kraja na XIV v*. Sofia
- Mavrodinov, Nikola 1943: *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*. (Archaeologia Hungarica 29.) Budapest
- Medaković, Dejan 1985: *Istraživači srpskih starina*. Prosveta, Beograd
- Mehmetaj, H. 1990: Kulina e Vogël/Teneshdoll. Kulina/Tenesdol. Vendbanim shumështresor. Multistrata Settlement. *AP* 29. 96–99.
- Mihajlov, Stamen 1967: Po povod na pârvia kongres na bâlgarskata kultura. *Arheologija Sofia* (9.) 3. 1–5.
- Mihajlova, Tonka 1992: Sgradi i saoruženija na zapad ot tronnata palata v Pliska X–XI v. *Pliska–Preslav* 5. 170–184.
- Milinković, Mihailo 2003: *O tzv. Ženskom germanskom grobu iz Ulpijane*. – *Über den sgn. Germanische [sic!] Frauengrab aus Ulpiana*. In: Bunardžić, Radovan – Lazović, Živan (szerk.): *Spomenica Jovana Kovačevića* 143–178.
- Mužić, Ivan 1989: *Podrijetlo Hrvata*. Zagreb
- Nenadović, Slobodan M. 1956: Šta je kralj Milutin obnovio na crkvi Bogorodice Ljeviške u Prizrenu. *Starinar* 5–6. 205–226.
- Niederle, Lubor 1911–1927: *Slovanske starožitnosti*. Praha
- Niederle, Lubor 1923–1926: *Manuel de l'antiquité slave. 1. Histoire. 2. Civilisation*. Paris
- Niederle, Lubor 1931: *Rukovět slovanské arheologie*. Praha
- Nikolić, Dobrivoje 1941: *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti*. (Monografija Banata) N.S.

- Novak, Viktor 1948a: Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji. *Istoriski časopis* 1. 391–394.
- Novak, Viktor 1948b: Jugoslovenska istoriografija dva svetska rata i njeni savremeni zadaci. *Istoriski časopis* 1. 199–217.
- Pallas, D. I. 1968: Epiros. In: *RbK*, II. kötet, 10–11. füzet, Stuttgart, 207–334.
- Popović, Dušan J. 1925: *Problemi Vojvodine* I. Beograd
- Popović, D. J. (szerk.): 1939: *Vojvodina, 1 [köt.]. Od najstarijih vremena do velike seobe*. N.S.
- Purković, Miodrag Al. – Mano–Zisi, Đorđe 1941: Srpski srednjevekovni nakit i ukus. *Umetnički pregled* 4. 1. 15–22.
- Rački, Franjo 1857: Nacrt jugoslavjenskih povestij do IX. stoletja. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 4. 235–280.
- Rački, Franjo 1875: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. veku*. (Rad Jugoslovenske Akademije 30.) Zagreb
- Radić, Franjo 1904: Tri šljema u Vidu kod Metkovića nijesu germanskog nego slavenskog porijekla. *SHP* 8. 41–42.
- Rajterič-Sivec, Irena 1974: Oris arheološkega stanja in povojna raziskovanja zgodnje srednjeveške arheologije v Albaniji. – Stand der mittelalterlichen archäologischen Forschung in Albanien nach dem II. Weltkrieg. *Arheološki vestnik* 25. 552–574.
- Richthofen, Bolkó 1923–1926: A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. *Archaeologiai Értesítő* 40. 139–156.
- Ružić, Mira 1997: Hronologija i poreklo rimskih stakelnih posuda sa Đerdapskog limesa. In: Lazić, Miroslav (szerk.): *Arheologija Istočne Srbije*. Beograd, 268–270.
- Schütz István 2002a: *Albán nyelvkönyv*. Budapest
- Schütz István 2002b: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Budapest
- Sendov, Blagovest Hristov (szerk.) 1989: *Bálgarska Akadémija na Nauite. Akademici i člen–korespondenti 1869–1984*. Sofia
- Shukriu, Edi 1990: Veletin. Shumëstresor. Multistrata Settlement. *AP* 29. 1988 [1990] 104–106.
- Šišić, Ferdo 1901: *Kako je bizantski car Justinian postao Slaven*. (Nastavni Vjesnik, knj. 7.) Zagreb
- Slavčev, Petâr 1980: Arheologičeski proučvanija vâv Veliko Târnovo. In: *Srednovekovnijat bálgarski grad*. Szerk: Petrov, Petâr. *Bálgarsko Istoričesko družestvo*. (Naučni konferencii, 2.) Sofia, 167–168.
- Srejović, Dragoslav 1982–1983: Lepenski vir, mezolitsko i neolitsko naselje. – Lepenski vir, agglomération mésolithique et néolithique. *Starinar* 33–34. 195–196.
- Srejović, Dragoslav 1997: Lepenski Vir. In: Srejović, Dragoslav (szerk.): *Arheološki leksikon*. Beograd, 581–583.
- Stančić, Viktor 1980: Srbobran–srednjovekovno nalazište. *AP* 21. 176–177.
- Stanojević, (Stanojev) Nebojša 1980a: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečaja–srednjevekovna lončarska radionica. *RVM* 26. 89–119.
- Stanojević, Nebojša 1980b: Vrbas 1, Vrbas–srednjevekovno i praistorijsko nalazište. *AP* 21. 164–165.
- Stanojev, Nebojša 1989: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini.–Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*. (Arheološko društvo Vojvodine, Katalog 1.) Novi Sad

- Stojačković A. 1849: *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog' doba voskresenija Vojvodine Srbije ili od' godine 895–1849*. Beč
- Strzygowski, Josef 1929: *Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*. Augsburg
- Székely, György 1981: La conquête turcobulgare et la fondation de l'Etat bulgare. *Studia Turco–Hungarica* 5. 7–32.
- Takács, Miklós 1991: A Kárpát–medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán–félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásján elhangzott előadások*. (MFMÉ 1984–85, 2.) Szeged, 514–523.
- Taskovski, Dragan 1969: *Radanje makedonske nacije*. Beograd
- Uglešič, Ante 1989/90: Tipološko–stilski analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije. – Typological and stylistic analysis of the east gothic jewelry in the area of roman province Dalmatia. *Radovi, Razdio povijesnih znanosti Filozofski Fakultet u Zadru*. 16. 207–230.
- Uglešič, Ante 2000: Spangenhelme von Typ Narona/Baldenheim vom Boden der römischen Provinz Dalmatien unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft dieses Helmtyps. *Radovi, Razdio povijesnih znanosti Filozofski Fakultet u Zadru*. 26. 61–69.
- Vasilev, Radosav 2000: Funkcii i razvitie na masovo žilište–poluzemjanka v srednovekovna Pliska. *Pliska–Preslav* 8. 103–107.
- Vasil'ev, A. 1894: Vopros' o slavjanskom' proishozhdeniju Justiniana. *Vizantijski vremennik* 1. 469–492.
- Vinski, Zdenko 1938: *Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum*. Zagreb
- Vinski, Zdenko 1954b: Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza. *Peristil* 1. 188–199.
- Vinski, Zdenko 1970: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. – Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *VAMZ* 3. Serija, 4. 45–81.
- Vinski, Zdenko 1971: Haut moyn age. [sic!] In: Novak, G. (főszerk.): *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie–Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP*. Beograd, 375–397.
- Vinski, Zdenko 1985: Dodatna zapažanja o šljemovima Narona/Baldenheim. *ShP*, 3. Serija 14. 77–94.
- Vlahov, Dimitar 1949: *Kroz historiju makedonskog naroda. Zbirka članaka*. Zagreb

Vida Tivadar

Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után

Napjainkban, a német korai történet (kb. a Kr. u. 1. évezred) fiatal kutatógenerációjának egyes képviselői az elődök szemére vetik, hogy az etnikum meghatározása tekintetében 1945 után a régészeti kutatásban nem következett be sem tartalmi, sem módszertani változás; az etnikum kérdését lényegében továbbra is a 19. századi romantikus elképzelések továbbélése, a nép–nyelv–(régészeti)kultúra–faj egységének változatlan feltételezése határozza meg.¹ E nézet szerint 1945 után a régészet művelői a semleges „régiségtani” (antikvárius) elemzéshez húzódtak vissza és elkerülve a rasszista mellékhangokat, a „nép” helyett inkább a semlegesebb hangzású „régészeti kultúráról” beszéltek, ám ezeket valójában egymást fedő fogalmakként kezelték. Így a régészeti kultúrát a leletek formai rendszerezése (tipológia), azok időrendjének meghatározása (kronológia) és térképre vitele (elterjedés) segítségével határozták meg. Ennek szellemében továbbra is jellemzőnek vélt, de önkényesen kiválasztott régészeti tárgyakkal azonosították egy nép kultúráját (*Kulturraum*, *Kulturprovinz*) és határozták meg a nép szállásterületét, vagyis magát a népet is (*Volk*).

Miközben a történettudomány, a szociológia, az etnológia „etnosz-fogalma” a 20. század második felében új kutatások és elsősorban a 60-as évek tudományos és kulturális „forradalma” következtében jelentősen átalakult, az elavult etnikus szemlélet makacs továbbélése azt bizonyítja, hogy a német kora középkori régészetben a kutatási szempontok és a leletanyag bővülése ellenére sem (vagy csak részben) ment végbe paradigmaváltás.

E súlyos vádak azonban csak részben igazak, ezért a német tudományos műhelyekben manapság irigylésre méltó vita bontakozik ki, amely – annak ellenére, hogy megterheli a generációk közötti kapcsolatot – tekintélytisztelet nélküli megszólalásra készíti mindkét tábor képviselőit. E vitából aligha vonhatja ki bárki is magát, hiszen a hagyományos leletanyag feldolgozásához mindmáig szorosan hozzátartozott a kulturális és az etnikus értelmezés. Legalábbis eddig úgy hittük, ezért e vita a több szálon is érintkező német és magyar korai történeti régészeti kutatások miatt számunkra sem érdektelen.

ELŐZMÉNYEK

Az etnikum meghatározásának kérdése az 1945 előtti német ős- és korai történeti és régészeti kutatásokban központi szerepet kapott és a régészet hivatalos képviselői

¹ Veit 1989: 35–56; Jentgens 2001: 118; Brather 2004.

részéről nem volt, nem lehetett mentes politikai felhangoktól. A korabeli tudományos és laikus közvélemény Gustav Kossina munkássága² alapján a régészetet mint „kiemelkedő nemzeti tudományt” (*eine hervorragende nationale Wissenschaft*) tartotta számon, amely a régészeti leletanyag alapján a korai történet népeinek, elsősorban a germánok leletanyagának, anyagi kultúrájának, korábbi szállásterületének kutatását és meghatározását tűzte ki feladatául.³ A régészetet nehéz feladat elé állították, mert ásatásokkal vagy a régészeti leletanyag elemzésével kellett bebizonyítani a germánok jelenlétét Európa különböző területein (*deutsche Volks- und Kulturboden*). A Gustav Kossina által alkalmazott, a nép–nyelv–kultúra–faj egységét feltételező – saját korában, a 20. század elején még innovatívnak tekinthető – „településrégészeti módszer” alapján két terület régészeti leletanyaga között megállapítható azonosságok alapján népi kapcsolatokra, népmozgásokra következtettek. Ilyen módon a régészet napi politikai célok kiszolgálója lett, hiszen eredményeit a „történeti jog” megalapozására használták a területi igények megfogalmazása során (*Restgermanentum*). Sőt a régészetre még ennél is több, terhes és kínos feladat hárult: be kellett bizonyítani a germánok magasabb rendű kulturális teljesítményét és képességeit a környezetükben élt népekkel pl. a szlávokkal vagy a románizáltakkal szemben (*excellencia Germanorum*).⁴

Természetesen voltak tudósok, akik felemelték szavukat a régészet átpolitizálásával szemben. Gero Merhart von Bernegg 1928-ban lett Marburgban a „deutsche Vorgeschichte” első rendes professzora. Tíz évvel később az a vád érte, hogy nem tekintette az őstörténetet politikus tudománynak,⁵ s mint a szak képviselőjére méltatlan személyt eltávolították. Ernst Wahle, a neves történész még a háború alatt közölte nézeteit az etnikus azonosítás nehézségeiről, de megfogalmazott kételyeit a Kossina-követők (pl. Martin Jahn) heves kritikával illették. A világháború utáni megújulásban a személyes helytállás és az értékmentes tudományos gondolkodás melletti elkötelezett kiállás segítette a politika korrumpáló hatásától megszabaduló régészetet.

A FELEMÁS ÚJRAKEZDÉS KELETEN ÉS NYUGATON

A német kora középkori régészet „megújulása” 1945 után azonban politikai, szervezeti és személyi okok miatt felemásra sikeredett. Németország nyugat-

² „Scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen.” (Kossina 1911.)

³ E „településrégészeti” módszer (Formenkarten) fogyatékságai és ellentmondásai már keletkezése korában megnyilvánultak. Például Pomeránia területén a bronzkori lausitzi kultúrát Gustáv Kossina ősgermánnak, a lengyel Józef Kostrezewski ósszlávnak tartotta. Az már a kortársakat is elgondolkoltatta, hogy miként vezethetett egy elismert „módszer” két ennyire különböző eredményre, de erről 1945 előtt viták csak szűk szakmai körben folytak.

⁴ Volksdeutsche Forschungsgemeinschaft, Kampfbund für Deutsche Vorgeschichte.

⁵ „Er hat außerdem das Bestreben, die Vorgeschichte als unpolitische Wissenschaft der Geschichtsforschung als politischer Wissenschaft gegenüberzustellen.” (Kossack 1999: 70.)

ti felén (NSZK) a régészet területén olyan mértékű volt a személyi kontinuitás, hogy gyakorlatilag nem számolhatunk a németiséget érintő „kulturális emlékezet” törésével.⁶ Heiko Steuer megállapítása szerint, míg a történészeknél megtörtént a paradigmaváltás, az eltávolodás a „*völkisches Denken*” ideológiájától és létrejött egy módszerei és teóriái tekintetében modern történetírás, addig az ős- és korai történeti régészet kutatóinál mindez elmaradt. A régészek formálisan elsáncolhatták magukat a leletanyag régiség-tani elemzése mögé, látszólag csak leletekkel és kultúrákkal foglalkoztak, etnikus, valamint történeti kérdésfelvetésekkel nem vagy csak visszafogottan álltak elő. E szemléletet az 50–70-es években a folyamatosság megtestesítőinek tekinthető kutatók, iskolateremtő egyetemi professzorok (Herbert Jankuhn, Joachim Werner, Kurt Tackenberg), majd később tanítványaik tartották fenn.⁷ Az etnikai azonosítás e módszerének látens fennmaradását képviselő régész-nemzedék nézeteivel szemben alapvetően új hangok a 90-es évek közepétől, az új utakat kereső, az angolszász elméleti vitákat tanulmányozó kutatógenerációk jelentkezése óta hallhatók.

Németország keleti felén a náci-tilánítás az ismert „baloldali hévvel” folyt, alapos tisztogatással járt együtt és a polgári gondolkodású értelmiségiek teljes szakmai és egzisztenciális tönkretételét, a társadalomból való könyörtelen kirekesztését jelentette. E folyamat általánosnak tekinthető a szovjet megszállási övezetben létrejött kommunista rezsimekben, hiszen számos értékes embert fosztottak meg többnyire érdemtelenül és értelmetlenül a normális emberi élet lehetőségétől. Természetesen a Kelet-Németországban (NDK) tevékenykedett régészeknek sem mindegyike hódolt be a marxista állami ideológiának, ők is a szakmai munka védőbástyája mögé vonultak vissza, ám nézeteik kifejtésére, tudományos irányzatok, iskolák létrehozására nem volt módjuk.⁸ A diktatúra alatt nem a saját törvényszerűségei szerint kibontakozó kelet-német régészettel a továbbiakban itt nem foglalkozunk.

Németország nyugati felén 1945 után ezzel szemben számos olyan társadalomtudós, aki korábban, ugyan nem politikusként, ám mégis közvetlenül is aktív szerepet vállalt a politikát kiszolgáló tudományos életben,⁹ ismét kutatási lehetőséget kapott, többen közülük később a kutatásban vagy az egyetemi életben magas pozíciókat tölthettek be. A tudományos életbe való visszatérés fokozatosan történt, hosszabb rövidebb visszavonulás vagy internálás után. A nagy vereséget szenvedett Németország nem tudta nélkülözni a politikailag végérvényesen nem kompromittálódott jó szakembereket és lehetőséget adott számukra

⁶ Az állásaikba, egykori pozícióikba visszakerült elit tagjait a „feledés és elhallgatás”, napjainkban sokat elemzett magatartásformái kötötték össze. A korábbi pozícióikba visszatért kutatók képesek voltak magukat vagy kutatásaikat az új helyzethez való retorikus vagy valódi alkalmazkodással hitelessé tenni. (Steuer 2001: 8–14; Fehr 2001: 403.)

⁷ Jentgens 2002: 119.

⁸ Coblenz 2002: 308–341.

⁹ 1945 érthető okokból korszakhatár a német régészetben is, hiszen számos képviselője korábban aktív szerepet vállalt az NSDAP ideológiájának kiszolgálásában, ha nem is mint tag, de mint különböző szervezetek (Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte) tagja.

az ország fizikai és szellemi újjáépítésében való részvételre.¹⁰ Az adott helyzetben ez érthető, emberi megoldásnak tekinthető, még ha e kérdésben a hosszú hallgatás után a 90-es években megnyílt vitában a fiatal kutatonemzedék képviselői éles kritikát fogalmaznak is meg. Valójában az értelmiség különös tulajdonsága, amint azt számtalan példa mutatja, hogy nagyobb identitásválság nélkül képes túlélni akár eltérő irányultságú politikai berendezkedéseket is.

A szakmai hírnevet szerzett, nagy tekintélyű, erős egyéniségű kutatók viszatérését a tudományos életbe érthetően bizonyos magyarázkodás vezette be. Jó példa erre az 1945-ben Svájcban menedéket lelt Joachim Werner esete, akit a háború alatt neveztek ki a megszállt strassburgi egyetemre professzornak. Joachim Werner 1946-ban Svájcban megjelentetett tanulmányában (*Zur Lage der Geisteswissenschaften in Hitler-Deutschland*) nem kis elfogultsággal azt hangsúlyozta, hogy a német társadalomtudósok többsége apolitikus magatartást tanúsított 1945 előtt, és csak szaktárgyára, illetve tudományos feladataira koncentrált. Joachim Wernert 1946-ban nevezték ki a müncheni egyetemre Hans Zeiss¹¹ utódjának. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Joachim Werner sohasem közölt olyan tudományos munkát, amelyet közvetlen politikai célra lehetett volna felhasználni, s a háború alatt írt tanulmányai is szigorúan tudományos keretek között maradtak. A személyi folyamatosság azonban bizonyos mértékig előrevetítette, hogy az ős- és korai történeti régészet alapvető kérdéseire – nyelv, faj, nép, kultúra közötti összefüggések mikéntjére – alapvetően nem új módszerek és kérdésfelvetés segítségével keresték a választ 1945 után.

Az első kritikus hangok és kiútkeresés az 50-es években

1945 után a szakmai körökben lehetővé vált, hogy az „etnikus azonosítás” a továbbiakban ne politikai, hanem tisztán tudományos kérdés legyen. Ekkor felszínre kerülhettek a kossinai nézetekkel szemben korábban megfogalmazott kételemek, s megfigyelhető a „tárgy=etnikum” szemlélettől való eltávolodás. A történetíró Ernst Wahle szerint a régészeti leletanyag nem a népességet, hanem annak „életerejét” (*Lebenskraft*) vagyis alkotóképességét, kultúráját jellemzi.¹² Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kossinai módszert bíráló szerzők mégsem tudtak megszabadulni attól a gondolattól, hogy a régészeti kultúrának és a népességnek valamilyen módon mégiscsak össze kell függenie, s így pl. Rolf Hachmann az

¹⁰ A német régészet a háború alatt számos jeles képviselőjét elveszítette (Walter Veeck, Hans Zeiss, Hermann Stoll), szerencsésebb kortársaik vagy tanítványaik később emlékükkkel, tudományos módszereikkel és nézeteikkel messzemenően közösséget vállaltak.

¹¹ Hans Zeiss szerkesztette a *Volk und Rass* folyóiratot.

¹² „Der archäologische Stoff zeigt demgemäß nicht das Volkstum selbst, sondern seine Lebenskraft.” (Wahle 1941: 132.)

„etnikum=régészeti kultúra” tétellel szemben kifejtett nézetei ellenére, az általa vizsgált mazóviai régészeti kultúrát magabiztosan a gótokkal azonosította.¹³

Egyedül Hans Jürgen Eggers fogalmazta meg, hogy Kossina hibája az alapkérdés téves és kizárólagos feltevésben rejlett. Eggers véleménye szerint Kossina módszere zsákutcába vitte a kutatást, ezért szükséges az alapos forráskritika alkalmazása, az egyes lelettípusok különböző jellegű és értékű bizonyító erejének számbavétele (sírlelet, kincs). Nem elegendő a sírokból származó tárgyak esetében a formai csoportok és azok elterjedésének a vizsgálata, hanem szükséges a temetkezési szokások elemzése is. Ez az árnyaltabb megközelítés érzékelhető a kora császárkori Lübsow-típusú gazdag temetkezések megítélésében is. Eggers felismerte, hogy e nagy területen megtalálható, rangos személyekhez köthető temetkezések különféle germán népek, langobárdok, burgundok, vandálok településterületén a felső társadalmi réteget jelentik, vagyis elsősorban szociológiai és nem etnikus jelenséggel állunk szemben. A kérdést másként feltenni vagy más kérdéseket is feltenni, ebben állt Sebastian Brather szerint Eggers meghatározó jelentőségű módszertani előrelépése.

Ugyanakkor Eggers nem adta fel a történeti értelmezés igényét, ami részben a vizsgálati szempontok bővülését, az árnyaltabb etnikus kép megalkotását eredményezhette: „Az őskor kutatása mint történeti tudomány önmagát adná fel, ha nem tenne újra és újra kísérletet az etnikai jelentés kérdésének megoldására.”¹⁴ Jól tudjuk azonban, hogy a történeti megközelítés nem merülhet ki kizárólag az etnikus természetű problémák tárgyalásában, de részben kiutat jelentett az etnikus értelmezés zsákutcájából.

A régészet ekkor nem rendelkezett egy egységes szempontok alapján körülírt modern „etnosz-fogalommal”, amely megadhatta volna a kutatások alaphangját. Eggers ebben a helyzetben indította el az *Atlas der Urgeschichte* programot, amelyben éppen az egyoldalú etnikus megközelítéssel szemben új lelettípusok és jelenségek összegyűjtésével és térképezésével gazdasági, szociális, politikai kérdések vizsgálatára akarta irányítani a régészek figyelmét. E corpus-jellegű vállalkozás elméleti-módszertani megalapozására hozták létre az *Archaeologica Geographica* (1952–1962) folyóiratot, amelyben a korszak neves kutatói meghatározó elméleti és módszertani tanulmányokat publikálhattak.

A régészetnek tehát új fogalmakra, új kategóriákra lett volna szüksége, mert világossá vált, hogy a népesség egésze nem írható le, nem jellemezhető a pusztai tárgyi anyaggal. Az is világossá vált, hogy a „népi identitás” nem zárt és homogén, hanem változó, akárcsak a kutatók által mesterségesen megkonstruált régészeti kultúra. A háborús nemzedék azonban nem nézett szembe a múlttal, a „feladás és elhallgatás” magatartása akadálya lett a tudományos paradigmaváltásnak. Pedig ugyanekkor az angol kutatásban a korábban Kossinához hasonló nézeteiket megfogalmazó Vere Gordon Childe, hogy mentse az egyre tarthatatlanabb

¹³ Hachmann 1970: 277.

¹⁴ Eggers 1959: 200.

és az etnológusok által már régen feladott „kultúrkörelméletet”, a nép helyett ugyancsak a semlegesebb hangzású régészeti kultúrára összpontosított a kultúra terjedéséről megfogalmazott diffúzionizmus elméletének megalkotása kapcsán.¹⁵ Ám alapvetően ő sem tudott kilépni a „régészeti kultúra = nép” azonosításnak a 19. század teremtette kényszeréből. A német kora középkori régészet sokáig ellenállt az 1962 után Amerikából elindult *New Archaeology* (*Processual Archaeology*) módszerének és kérdésfelvetéseinek, s továbbra is a kultúr csoportok → formai csoportok (→népek) rekonstrukcióját tekintette feladatának.

Új szemléletű történeti és etnoszociológiai kutatások a 60-as években

A német kora középkori régészet számára a változás, a megújulás lehetősége a történettudomány és részben az etnoszociológia¹⁶ felől érkezett. Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent alapvető műve történeti, régészeti és etnológiai szempontok bevonásával új etnosz-fogalmat alakított ki.¹⁷ Wenskus kritikai elemzés tárgyává tette a kora középkori etnikumok általa rendszerbe foglalt ismérveit: származási és házasodási közösség, adott területen élő embertípus és faj, a származás tekintetében azonos hagyományok, jogi-, politikai- és települési viszonyok között élők közössége, nyelvi- és kulturális közösség, törzs mint egy nép része. Azt a felfogást képviselte, hogy mindezen történetileg megragadható, látszólag objektív kritériumok önmagukban nem alkalmasak az etnikum meghatározására és csak a szubjektíven értelmezhető etnikus tudathoz való viszonyuk tekintetében alkalmazhatók. A közös származás tudata erős összetartozási érzést eredményezhetett és alapvető jelentősége lehetett egy törzs vagy nép szempontjából, ugyanakkor aligha tárgyiasult közvetlen módon és így régészetileg sem fogható meg (Traditionskern).

A kultúrát meghatározó elemek (szokás, nyelv, viselet, építési-, települési szokások) és az általuk megrajzolható térbeli viszonyok (elterjedés) azonban csak akkor hozhatók összefüggésbe népekkel, ha a korabeli emberek etnikus tudatával való kapcsolatuk kimutatható. Az objektíven leírható kulturális elemek tehát csak a szubjektíven megragadható „mi-tudat”-tal való összefüggésük esetében értelmezhetők etnikus jellemzőként, s mivel e körülmény ritkán és nehezen bizonyítható, itt kiút keletkezett a régészet számára, amit ki is használtak. Wenskus műve történetileg megalapozott, modern etnosz-fogalmat adott a régészet számára, amelyet a kutatás meghatározó egyéniségei az elmúlt évtizedekben követtek és idéztek is, de mindez nem befolyásolta őket a közvetett vagy közvetlen etnikus tartalmú végkövetkeztetések levonásában.

¹⁵ „We assume that such the complex is a material expression of what would to-day be called a 'people'.” (1929)

¹⁶ Mühlmann 1964.

¹⁷ Wenskus 1961.

AZ ETNIKUS KÉRDÉS REHABILITÁCIÓJA

Az 1930–40-es években a német kutatásban konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a kora középkori sírok leletanyaga alapvetően alkalmas az egykori népességi viszonyok rekonstruálására. E megállapítást a hasonlóan gondolkodó régészek és történészek törvényszerűséggé emelték, amely továbbélve közvetlen ideológiai nyomás nélkül 1945 után is meghatározta a kutatás témáit. Joachim Werner folytatva elődje, Hans Zeiss munkásságát, új értelmezést fűzött az 5. század második felében Európa szerte megjelent nagy soros temetők kialakulásához, azok régészeti és etnikai alapkérdéseire.¹⁸ A Római Birodalom bukása és a népvándorláskor viszontagságai után némileg stabilizálódott Európában a helyzet, és a huzamosabban egy helyen élők nagy soros temetőinek megjelenése jelezte az élet új keretei között megindult dinamikus fejlődést, amelyet Werner a „soros temetők civilizációjának” (*Reihengräberzivilization*) nevezett el. Werner kutatásait a háború alatt kezdte el, s elméletének közlésekor nyilvánvalóvá tette, hogy a soros temetők létrejötté alapvetően a germánok terjeszkedését jelzi.¹⁹ A korábbi nézetekkel szemben mindenképpen haladást jelentett, hogy a nyugati területeken sikerült bebizonyítani a késő antik és a kora középkori temetők közötti részleges kapcsolatot, de Werner nem lépett túl a 30-as években már klasszifikált leletanyag keretein és nem változtatott a Zeiss-féle módszereken és történeti kiindulópontokon sem. Célját a kora középkori germánok szerepének és arányának felmérésében látta és ezért főleg a germánokra jellemző temetkezési szokásokat dolgozta ki. Alapvető célja a germán „nemzeti” sajátosságok összeállítása volt, amit a férfisírok esetében a fegyver-mellékletadás szokásában, a női sírok esetében pedig a fibulapárok viseletében talált meg. A tárgyi anyagban megfigyelhető késő antik hatást úgy magyarázta, hogy a germánok „nemzeti viseletük elemeit” római műhelyekben készítették. Születését követően számos kritika érte Werner elméletét, mert sehol sem számolt megfelelően, illetve lebecsülte a romanizált népesség szerepét és fokozatosan kételyek fogalmazódtak meg pl. a fegyver-mellékletadás kizárólagos germán értelmezésével szemben is.

Joachim Werner tevékenységét az 1960–70-es években a „nép”, a germánok kutatásának szándéka határozta meg (*Volkstumforschung*), még ha a kor retorikájához igazodó szóhasználata ezt gyakran palástolni igyekezett is. A kontinuitásról, egy terület benépesedéséről írott, etnológiai módszereket is alkalmazó tanulmányaiban és konferenciákon tett megjegyzéseiben a régészeti leletek etnikus jellegeről vallott meggyőződése azonban semmit sem változott.

Ugyanakkor Joachim Wernernek a korai fémtárgyak elterjedésével kapcsolatos többféle okot, többek között a vándor kézművesek szerepét is figyelembe vevő magyarázatai az etnikai értelmezés kényszerének elkerülését tették volna lehetővé,

¹⁸ Werner 1950: 23–32.

¹⁹ Vö. Hans Zeiss „Die Einheit der Reihengräbersitte wird damit ein Vorzeichen der beginnenden Einigung der Deutschen.” (Fehr 2001: 392.)

de Werner később mégis előbbre helyezte az etnikus szempontokat.²⁰ Véleménye szerint a ránk maradt fémtárgyak: fibulák, csatok, övveretek mindenkor egy meghatározott viselet részei, amely mind területileg, mind az adott népesség tekintetében régészetiileg azonosítható. A viseletnek (*Tracht*) ez a korabeli etnográfiai példák segítségével is értelmezett egyoldalú felfogása kizárt más magyarázatokat, nem számolt kereskedelmi tevékenységgel, műhelyek hatókörzetével stb.

1976/77-ben a *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter* című konstanzi konferencián J. Werner fellépését a történészek, mint a régészeti leletanyag etnikus értelmezésének rehabilitációját értékelték és módszertani aggályokat fogalmaztak meg, amelyeket Werner határozottan elhárított. Nézeteinek némi változását tükrözi ellenben, hogy a konferencián egy korábban germánnak ítélt észak-burgundiai csatforma alapján egy romanizált viseleti csoportot határozott meg (*Trachtprovinz*). Eredeti álláspontja mellett azonban mindvégig kitartott: a kengyeles fibulapárok a 6. századi germán nők viseletéhez tartoztak, viselik azt alamann, frank vagy angolszász nők; a 6. századi férfiak jellegzetes fegyverviseletét, kerüljön elő akár romanizált területeken is (*Romania*), etnikus értelemben egyértelműen germánnak kell tartani (*nationales Indizium*).²¹

A németországi ős- és korai történeti kutatásban, az etnikus értelmezés tekintetében leginkább elkötelezett szerzők Joachim Wernernél, a müncheni egyetemen doktoráltak, munkáik tartalmilag és módszertanilag is kötődtek a mester tevékenységéhez, így a Mester tudományos iskolája, a maga meghatározott etnikus programjával évtizedekre meghatározta a német kora középkori kutatást.²²

A kutatás szempontjainak bővülése

Annak ellenére, hogy a régészeti kutatásban megmaradt az etnikumközpontú terminológia, ne gondoljuk, hogy az etnikus azonosítás tekintetében, 1945 után, a tudományos kutatás szempontjai semmit sem változtak és az előrelépést csupán a kibővült leletanyag jelentette. Megállapíthatjuk ugyan, hogy a leletek elterjedési térképeinek alapvetően továbbra is etnikus jelentőséget tulajdonítottak, ám azokat már uralmi területek, gazdasági egységek, közlekedési útvonalak, műhelykörzetek meghatározására is felhasználták. A háború előtti etnikus modell változatlan meglétét mutatja azonban, hogy az etnikus jelleg szempontjából meghatározónak tekintett tárgyakat, a fő elterjedési területen kívül, minden esetben a népvándorlásokkal, népmozgásokkal hozták összefüggésbe. Bevándorlók, betelepülők megjelenésére az exogámia feltételezése szolgált magyarázatul, ám ezt a szempontot már az 1945 előtti szakirodalom is figyelembe vette. Emellett gyakran értelmeztek idegen eredetű leleteket zsákmányként és azokat minden esetben megkísérelték kapcsolatba hozni hadjáratokkal, történeti eseményekkel. Magas technológiai

²⁰ Werner 1970: 65.

²¹ Fehr 2001: 411.

²² Jentgens 2001: 119.

és művészi színvonalú idegen eredetű tárgyak diplomáciai érintkezések, magas rangú személyek közötti kapcsolat tanúbizonyságai is lehettek. Sokat foglalkoztatta a kutatást a kevésbé rangos, mindennapi tárgyak megjelenésének értelmezése idegen környezetben, s nem véletlen, hogy ebben az esetben a személyes kapcsolatok, személyek mobilitásának feltételezése merült fel (M. Menke).

Sokak számára alternatívát jelentettek az etnikai értelmezés kényszerével szemben Joachim Wernernek, a vándor kézművesekről kialakított nézetei,²³ s hasonló elméletet fogalmazott meg korábban Rainer Christlein is a működési területüket változtató műhelyekről. Ha fel is merült, hogy a kutatásban vizsgált tárgyak elterjedése több különböző jellegű tevékenységgel is kapcsolatba hozható (kereskedelem, csere, ajándék, műhelykörzetek, személyek, csoportok mozgása), a végső konklúzióknál azok mindig az etnikus szempontnak alárendelve kaptak értelmet.

A háború előtti kutatás a nép szállásterületét és a régészeti kultúrát egységnek tekintette, és időrendi és területi szempontból vizsgálta a leletek formai csoportjainak elterjedését, kutatta származási helyét. Ezzel a szemlélettel a leglátványosabban nagy temető-feldolgozásaiban Ursula Koch szakított, mivel már nem a törzsi terület egészére, hanem elsősorban az általa feldolgozott lelőhelyre összpontosított. Vizsgálatainak középpontjában az egyes temetők „térbeli szerkezetének” létrejötte, a betelepítés sorrendjének elemzése állt. A térben így elkülönített, aprólékos időrendi elemzésnek alávetett belső sírcsoportok etnikai értelmezése azonban továbbra is nehézséget okozott. E sírcsoportok ugyanis a meroving társadalom különféle csoportjaival hozhatók kapcsolatba, amelyek tovább tagolódhatnak rang, családi kapcsolatok, foglalkozás stb. szerint. A temetők térbeli struktúrájának vizsgálata azonban még nem merítette ki az összes lehetőséget és további szempontok – például nem-, korcsoportok elemzése – figyelembe vételére vállalkozhat a kutatás.

Volker Bierbrauer a germán és romanizált kultúrájú etnikus csoportokat mint eltérő „kulturális modell”-hez tartozó közösségeket jellemezte. E kulturális modell már nem pusztán a tárgyakat, illetve a kikövetkeztethető viseletet foglalja magába, hanem az eltemetett esetében megfigyelhető temetkezési szokásokat is figyelembe veszi.²⁴ A kulturális alkalmazkodás, azonosulás (*Akkulturation*) folyamata e két modell átalakulásával mutatható be. Az elterjedési térképek alapján elemzett tárgytípusok elnevezései ugyanakkor, szinte kivétel nélkül, az etnocentrikus terminológia megmaradását mutatják (pl. „nemzeti alamann fibulaviselet”, gót vagy langobard fibula, gepida csat).

²³ Werner 1970: 65.

²⁴ Bierbrauer 1998: 110–120.

A STRUKTURALISTA ETNIKUS MODELL

Az etnikum meghatározásával kapcsolatos kételyeket, egy határozott hangú vitacikkben, Sebastian Brather fogalmazta meg, s pár évvel később e témakörben monográfiát jelentetett meg.²⁵ Brather felfogása szerint az etnikum meghatározásának igénye módszertanilag téves, amely a legjobb esetben is csupán „konstrukciók”-hoz vezethet.

A régészeti leletanyag kutatása ugyanis önkényesen kiválasztott és megállapított formai rendszerhez és területi csoportosulásokhoz vezet, ami miatt az így homogénnek feltüntetett kultúrterületek minden esetben a kiválasztott szempontok függvényei. Brather világosan fogalmazta meg kiindulópontját: A „régészeti kultúra” mint leíró rendszerfogalom a leletek elemzése által születik, mint tudományos konstrukció alkalmas egy-egy terület kulturális sajátosságainak jellemzésére, de módszertani szempontból a tudományos értelmezés más szintjén helyezkedik el, mint a „népi önazonosság” (etnikus identitás) kérdése. Az etnikus jelleg az anyagi kultúra elemeinek és azok elterjedésének csak egy értelmezési lehetősége, mert a régészeti leletek és jelenségek elterjedése egykori kommunikációs kapcsolatokat jelöl, amelyek körülírhatnak gazdasági vagy közlekedési egységeket, jelezhetnek házasodási köröket, műhelyek működési területét, azonos technológiát alkalmazók vagy azonos módon temetkezők körét.

Brather szerint a régészet azért sem alkalmas az etnikum meghatározására, mert a régészeti módszerekkel csak hosszú távú folyamatok/fejlődés (*longue durée*) ragadhatók meg és a történeti rekonstrukció során ezekkel nem lehet jellemezni a gyorsabban változó politikai és etnikai viszonyokat. Ezért a „régészeti kultúra” is egy mesterséges képződmény s ezt nem lehet azonosítani etnikai csoportokkal.

Az etnológiai és szociológiai kutatások azt mutatják, hogy a csoportidentitás egyáltalán nem homogén és lezárt, hanem flexibilis, szituatív jellegű és a társadalmi csoportok az együvé tartozás hite alapján születnek. A csoportidentitás középpontjában megnyilvánul az öröklődő hagyomány (*Traditionskern*), amelyhez a társadalom tagjai különböző mértékben kötődnek. E változó erősségű identitás határterületeken különösebb nehézség nélkül teszi lehetővé a szomszéd népekkel kapcsolatba kerülő periférikus elemek identitásváltását.

E kiindulópontok fényében Brather átértelmezi a régészet feladatát. A régészet feladata a strukturális összefüggések kutatása, mert az egykori társadalmak életében meghatározóbbak a gazdasági-, társadalmi- és kulturális folyamatok, mint az etnikai identitás. A korabeli ember számára a központi létkérdést a társadalmi helyzet és rang képezte, és alapvetően az ehhez való viszony befolyásolta a kollektív identitást.

A Sebastian Brather által kidolgozott strukturális elemzési módszer minden korábbinál aprólékosabban mutatja be, miként elemezhetjük kritikusan a korai

---

²⁵ Brather 2004.

történet népeinek régészeti hagyatékát. Ez a modell azonban nem foglalkozik a hitvilág, a vallás, a szellemi kultúra régészetileg is megfogható tárgyi anyagának és jelenségeinek elemzésével, és nem foglalkozik a településtörténettel sem, mondván, hogy azok kutatása nem igényel konstruktív modelleket. Sebastian Brather tudományos igényű munkája alapvető fordulatot jelent az etnikum azonosításának régészeti módszerei tekintetében, és ha az egykori létviszonyok nem is minden elemét vizsgálja, megfogalmazott kételyeit és óvatos megoldásait nem lehet figyelmen kívül hagyni az egykor élt emberek és azok csoportjai megismerése, életük minél hitelesebb rekonstrukciója során.

Kérdések és kételyek

Az etnikumról szóló vita fellángolása a német ős- és koratörténeti régészetben napjainkban többet jelent, mint az újabb nemzedék válaszádsági kísérletét egy régi kutatási kérdésre. A történelmi helyzet megváltozása, a történeti interpretáció alapvető átalakulása miatt, ez a generáció új elméleti keretek közé akarja helyezni az etnikum kutatását és közel másfél évszázados kutatási hagyománytól kíván elszakadni. Ez a hagyomány elsősorban a történeti előfeltételezések és a módszertani eszköztár tekintetében korlátozza a német régészetben az etnikum modern régészeti értelmezésének kialakulását.

Sebastian Brather határozott állásfoglalása az etnikus értelmezés lehetőségeivel és értelmével szemben vitára készlet. Nehéz lenne belenyugodni abba, hogy a régésznek a strukturális elemzés módszerének elsajátításával le kellene mondania az etnikus értelmezés lehetőségéről. Brather a német kutatási hagyományokat követi abban a tekintetben, hogy nem akar elszakadni szigorúan vett módszertani elképzeléseitől és nem hagy teret szubjektív (intuitív) megállapításoknak. A fiatalabb kutatónemzedék nem minden képviselője veti el ugyanakkor az etnikus azonosítás lehetőségét. Frank Siegmund szerint történészek, etnológusok, nyelvészek és régészek interdiszciplináris kutatásai segíthetik az etnosz kutatását. Véleménye szerint: „A kora középkorban az etnikus kérdésfelvetés legitim, mivel az etnológiai példák alapján a kora középkori népeknél is számolnunk kell az etnikus tudat jelenlétével és ezt a korabeli történeti források is alátámasztják.”²⁶ Ezt a nézetet sugallják napjaink posztmodern régészeti irányzatai is, amelyek mégis teret adnak az etnikus kérdések felvetésének. Az amerikai *New Archaeology* elméletével szemben Angliában kibontakozott *postprocessuális régészet* a leleteket a maguk kulturális összefüggéseiben vizsgálja (*contextual*), ami valójában a történeti szempont ismételt megjelenését jelenti.²⁷ Ennek szellemében a régész-teoretikus Manfred K. H. Eggert véleménye szerint, az ős- és korai történeti népek kutatása során, a történeti szempontok között szerepelhet az etnikum kérdése,

²⁶ Siegmund 2000: 81.

²⁷ Trigger 1991: 66.

függetlenül attól, hogy az megválaszolható-e.²⁸ Alapos indokok esetén lehetségesnek tartja az etnikus meghatározást a történész Walter Pohl is.²⁹

Világosan látszik tehát, hogy a jövő ős- és korai történeti kutatásában kapcsolódási pontokat kell keresni az etnikus azonosítás tekintetében szkeptikussá vált elméleti régészet és a néha túlzottan is optimista gyakorlati régészet között. Tisztában vagyunk vele, hogy veszteséget jelentene, ha e paradigmaváltást követő túlzott kritikus hozzáállás indokolt esetekben sem számolhatna az etnikus meghatározás lehetőségével.³⁰

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bierbrauer, Volker 1998: Romanen in fränkischen Siedelgebiet. In: *Die Franken: Wegbereiter Europas I.* Mainz, 110–120.
- Bierbrauer, Volker 2004: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, Walter (szerk.): *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters.* (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8.) Wien
- Brather, Sebastian, 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie.* Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. (Szerk: H. Beck-D. Guenich-H. Steuer) Berlin–New York
- Coblenz, Werner 2002: Archaeology under Communist control: the German Democratic Republic, 1945–1999. *Archaeology* 308–341.
- Eggers, Hans Jürgen 1959: *Einführung in die Vorgeschichte.* München
- Eggert, K. H. Manfred 2001: *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden.* München
- Fehr, Hubert 2001: Hans Zeiss, Joachim Werner und die archäologischen Forschungen der Merowingerzeit. *RGA* 311–415.
- Fehr, Hubert 2002: Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930s. In: A. Gillett (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* (Studies on the Early Middle Ages. 4.) Turnhout 2002, 177–200.
- Hachmann, Rolf 1970: *Die Goten und Skandinavian.* Berlin
- Härke, Heinrich (szerk.) 2002: *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience.* (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 7.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien
- Jentgens, Gerard 2001: *Die Alemannen. Methoden und Begriffe der ethnischen Deutung archäologischer Befunde.* Rahden/Westf

²⁸ Eggert 201: 284.

²⁹ Pohl 2002: 21.

³⁰ A langobardok történetileg is jól adatolt itáliai bevándorlása pl. egységes, régészetileg jól megfogható horizontként mutatkozik meg az észak-itáliai leletanyagban. A nyugati gótokra jellemző peplos viselet nemcsak Galliában, hanem Hispánia területén is jól elkülöníthető. (Bierbrauer 2004.)

- Kossak, Georg 1999: *Prähistorische Archäologie in Deutschland im Wandel der geistigen und politischen Situation*. Bayerische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte. München
- Kossina, Gustav 1911: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Mannus-Bibl. 6. Würzburg
- Mühlmann, Wilhelm E. 1964: *Rassen, Ethnien, Kulturen. Moderne Ethnologie*. Neuwied
- Pohl, Walter 2002: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart–Berlin–Köln
- Pohl, Walter 2004: Der Germanenbegriff vom 3. bis zum 8. Jahrhundert – Identifikation und Abgrenzung. In: *Germanische–Deutsch*. RGA-E Band 34. Berlin–New York, 163–183.
- Steuer, Heiko 2001: Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. – Begründung und Zielsetzung des Arbeitsgesprächs. *RGA* 1–54.
- Siegmund, Frank 2000: *Alemannen und Franken*. Ergänzungsbände zum RGA 23. Berlin–New York
- Trigger, Bruce 1991: Post-Processual Developments in Anglo-American Archaeology *Norwegian Archaeological Review* 24. 2. 65–76.
- Veit, Ulrich 1989: Ethnic concepts in German prehistory. A case study on the relationship between cultural identity and objectivity. In: Shennan, S. J. (szerk.): *Archaeological approaches to cultural identity*. London, 35–56.
- Wahle, Ernst 1941: *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen frühgeschichtlicher Erkenntnis 1*. Sitzungsbericht Heidelberger Akad. D. Wiss., Phil.-Hist. Klasse 1940/41. Heidelberg
- Wenskus, Reinhard 1961: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln–Graz
- Werner, Joachim 1950: Zur Entstehung der Reihengräberzivilization. Ein Beitrag zur Methode der frühgeschichtlichen Archäologie. *Archaeologica Geographica* 1. 23–32.
- Werner, Joachim 1970: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt–Wanderhandwerk–Handel–Familienverbindungen). *Early Medieval Studies* 1. 64–81.

Czoch Gábor

Hogyan határozható meg a város területe?

Az 1843/44. évi városi törvény vitái^{*}

Az 1960-as évek végétől, jelentős részben annak következtében, hogy az új várostörténet-írás irányzata a városok tanulmányozásának, a városfejlődés problematikájának értelmezési kereteként az urbanizációs folyamatot jelölte meg, számos olyan kutatás indult el, amelyek egy adott terület településállománya egészének fejlődését, a településállomány belső tagolódását, illetve a települések hierarchiájának alakulását vizsgálták. Ezekben a kutatásokban a problémafelvetésből adódóan központi kérdésként jelentkezett, hogy miképpen, milyen kritériumok alapján határozható meg egy településállományon belül a városi települések köre.¹

A demográfiai szempontú megközelítésekben, ahol a városokat kutatástechnikailag pusztán népességkoncentrációnak tekintik, hogy ezáltal nagyobb területek urbanizációs folyamatait – nem egyszer összehasonlító megközelítésben és hosszabb időszakon keresztül – elemezhessek, a kérdés elsősorban úgy merül fel, hogy miképpen határozható meg az a népességszám, amely felett egy adott település bekerül a vizsgálatba, vagyis a kutató városnak tekinti. A vizsgált korszakok korabeli városdefinícióját ebben az esetben csak az elemzés finomítása szempontjából veszik tekintetbe, például úgy, hogy a népességnagyság szerinti megoszlást, illetve a lakosságszám alapján felállítható településrangsort egybevetik a korszakban városi címmel rendelkező települések körével.²

A települések központi szerepkörét alapul vevő funkcionalista elemzések egy része esetében a korabeli városdefiníció tulajdonképpen a kutatás kiinduló problematikája részeként jelenik meg. Ilyen például, ha a kutató felvetése az, hogy a városi cím megléte vagy hiánya a vizsgált korszakban nem tájékoztat megfelelően a településeknek a településállományon belül elfoglalt helyzetéről, ezért az a célja, hogy több változó figyelembevételével meghatározza, központi szerepkörük szerint mely települések töltötték be tényleges városi funkciót, és a települések korabeli besorolásából adódó hierarchia mellett, azzal összehasonlítva, felállítsa a települések központi szerepkör szerinti rangsorát. A város definíciójának

* A jelen tanulmány a Hajnal István Kör *A társadalmi tér* című, 2005. augusztus 26–27-én, Alsólendván tartott konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

¹ Az új várostörténet (New Urban History) felvetéseiről lásd például Gyáni 1978. A városdefiníciónak az új várostörténet jelentkezésével felmerülő problémáiról lásd Bácskai 2003: 244–250.

² Ilyen megközelítés alkalmazására magyar vonatkozásban példaként idézhető Granasztói 1989; Czoch–Szabó–Zsinka 1993; Sonkoly 2001.

kérdése körül tehát az 1960-as évektől kezdve komoly viták zajlottak. A probléma elsősorban az újkori európai városfejlődés kapcsán jelentkezett, amikor a fokozatosan felgyorsuló urbanizáció a településállományokon belül mind nagyobb változásokat, átrendeződéseket eredményezett, és ezek következtében a régebbi, kiváltságokon nyugvó városmeghatározás már egyre kevésbé tükrözte a települések tényleges hierarchiáját, illetve a valódi városi szerepkört. Mivel a kiindulópont a korabeli városdefiníció elégtelensége volt, ezek a viták elsősorban az utólagos történelmi konstrukció pertinenciája körül folytak, vagyis, hogy a város az adott korban és vizsgált régióban mely kritériumok figyelembe vételével határozható meg a legjobban. Emellett magának az érvényben levő városdefiníciónak, meghatározó elemeinek, illetve a korabeli városfogalom alakulásának vizsgálata végső soron jóval kevesebb figyelmet kapott.³

A városdefiníció problematikájának egy másik, a fentiekől eltérő lehetséges megközelítése azonban éppen az, ha a városokról szóló kortárs közbeszédet, politikai vitákat, vagy a tudományos irodalmat alapul véve, a városokkal kapcsolatos korabeli gondolkodást, és ezen keresztül a vizsgált korszakban a városhoz kapcsolt kritériumoknak az alakulását elemezzük. Magyarországon, végső soron egészen a kiegyezést követő átfogó közigazgatási reformokig, alapvetően a régi kiváltságokon nyugvó jogi városmeghatározás volt érvényben, amelynek alapján teljes jogú, „igazi” városnak csak a szabad királyi városi címmel rendelkező települések minősültek. A döntő változást e téren tulajdonképpen nem is az 1870-es, a „köztörvényhatóságok rendezéséről” szóló XLII. törvénycikk, illetve az 1871-es, a „községek rendezéséről” hozott XVIII. törvénycikk által szabályozott új beosztás hozta. Bár ezek a törvényhatósági joggal felruházott, illetve rendezett tanácsú városokról rendelkezve a települések felosztásának új kategóriáit határozták meg, a régi kiváltságot mégsem írták felül, mivel ennek alapján a szabad királyi városok automatikusan mind a legelső kategóriában maradván, törvényhatósági jogot kaptak. A privilégiumokra épülő városmeghatározás háttérbe szorulása ezért véglegesen inkább csak az 1876. évi XX. törvénycikkhez kapcsolható, amely 47 szabad királyi várost leminősített, megvonva tőlük a törvényhatósági jogállást.⁴ Másként fogalmazva, ha csupán a jogilag érvényes szabályozásból indulunk ki, a korabeli magyar városmeghatározásban egészen a 19. század utolsó negyedéig nem beszélhetünk alapvető változásról.

Égészen más képet kapunk azonban, ha részletesebben vizsgáljuk a városokkal kapcsolatos korabeli diskurzust. Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre, a magyarországi városfogalom jelentős módosulása körvonalazódik a 18. század vége és a 19. század közepe közötti időszakban. E változásokat jól érzékelteti, ha összevetjük annak a két – törvényerőre végül soha nem emelkedő – reformtervezetnek a városmeghatározását, amelyek e korszak elejéről és végéről származnak.

³ A funkcionális megközelítésre példa Bácskai 1988; Bácskai–Nagy 1984; Beluszky 1990; Gyimesi 1975; Kubinyi 2000; Tímár 1986.

⁴ E törvények keletkezéséről lásd például Kajtár 1992: 68–86, 92–96.

Ugyan mindkettő szorosabban csupán a szabad királyi városokra vonatkozott, a különbségek azonban világosan megmutatkoznak.

Az első definíció az 1790–91-es országgyűlés által kiküldött, a nádor vezetésével ülésező közjogi bizottság (*Deputatio publico-politico*) munkálataiban található. A szabatos meghatározás szükségességét magyarázza, hogy II. József adminisztratív reformjainak keretében a városokat a megyék fennhatósága alá rendelte, és ezzel lényegében felfüggesztette a kiváltságokon alapuló korábbi autonómiájukat. Az 1793-as keltezésű iratban a latin nyelvű meghatározás szerint a szabad királyi városok olyan különleges polgári közösségek, amelyek privilégiumuk alapján, a király felügyelete alatt, területükön önálló törvénykezési joggal bírnak, kollektíven nemes személyt alkotnak és követeik útján részt vesznek az országos törvényhozásban.⁵

A második meghatározás a reformkor legátfogóbb városi törvénytervezetének elején olvasható. Az 1843-as törvénytervezet első paragrafusa így szól: „A város áll a város környékéből és a városi lakosokból.” Vagyis, míg az első a privilégiumot és a jogi helyzetet hangsúlyozza, addig a fél évszázaddal későbbi meghatározásban már csupán a város demográfiai és térbeli dimenziója jelenti a kiindulópontot. A politikai jogosítványok összefoglaló körülírása csak a második paragrafusban következik: „A város, mint önálló köz törvény hatóság, szabályokat alkot, határozatokat és ítéleteket hoz, azokat végre is hajtja; más törvényhatóságokkal, köz igazgatási testületekkel, és a fő kormányzésekkel közvetlen levelez. Egy szóval felsőbb felügyelés alatt minden tekintetben önmagát kormányozza.”⁶

Igaz, az 1843-as törvénytervezet is a városi privilégiumokból indult ki, amennyiben csupán a már szabad királyi városi kiváltsággal felruházott településekre vonatkozott, és a privilégizált települések körének módosítását nem is irányozta elő a kiváltságlevélen túlmutató, semmiféle egyéb kritérium bevezetésével. Mégis, a korábbi kiváltság jelentősége háttérbe szorításának világos szándéka tükröződik már a tervezet rövid preambulumban is. Ez ugyanis leszögezi, hogy a „szabad királyi városok helyhatósági bel szerkezete, és országgyűlési aránylagos szavazat joga egyedül ezen törvényen alapszik. Minden ezzel ellenkező törvény, gyakorlat, rendelet, vagy határozat eltörültenek”. Az országgyűlési felsőtábla, az alsótábla által kidolgozott és felterjesztett törvényjavaslatra adott első válaszüzenetében rögtön kéri is ennek a bevezetőnek a módosítását az alsótáblától. A felsőtábla leszögezi ugyanis, hogy a „királyi városoknak alkotmányos jogai már a fennálló törvényeknél fogva meglévén, azok nem egyedül az alkotandó törvényen alapulnak.” A főrendek javaslata szerint az eredeti „egyedül

⁵ „Libera, Regiaque Civitatis sunt particulares societatis civiles quae per privilegium proprietatem sui territorii, propriam jurisdictionem sub eminenti Sacrae Regni Coronae, adeoque Suae Majestatis Regiae Domino et jurisdictione habent, nobilem collective repraesentant, et legislationae potestatis in comitiis per Ablegatos participes sunt.” XV. *Elaboratum Illustrissimi Domini Comitiss Josephi Majláth de Coordinandis Liberis Regiisque Civitatibus...* In: *Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis...* Posenii, 1826.

⁶ *Törvény Czikkelly. A királyi városokról.* Pozsony, 1843.

ezen a törvényen alapszik” megfogalmazást a „jövendőre egyedül ezen törvény által szabályoztatik” kifejezésre kell felcserélni, továbbá, célszerűbbnek látják, ha ez a törvény végére kerül.⁷

Az 1843-as törvénytervezet döntően a liberális nemesi-értelmiségi ellenzék elképzelései alapján kívánta átfogóan rendezni a (szabad királyi) városokkal kapcsolatos legfontosabb, a reformkorban legtöbbit vitatott kérdéseket: a városok belső adminisztrációjának, vagyis a városi hatalomgyakorlásnak a módját, a városok és a központi hatalom viszonyát, végül a városok országgyűlési szavazatjogát, vagyis országos politikai helyzetüket és képviselőiket.⁸

A városokról szóló politikai viták kapcsán csak röviden jelezzük, hogy míg a bécsi udvar az ellenőrzési jogkörének és a hatalmának kiterjesztésében volt érdekelt, a vármegyei nemesség éppen a városokra gyakorolt királyi befolyás túlzott mértékét kifogásolta. Ezért ragaszkodott ahhoz a gyakorlathoz, amely a városoknak az országgyűlésen az 1825–27-es diétától kezdődően csupán együttesen (kuriatim) ismert el egyetlen szavazatot. A központi hatalomtól függő, az udvari politika feltétlen kiszolgálójának, és – nem jogtalanul – oligarchikusnak tartott városi hatalmi elit országgyűlési befolyásának esetleges növekedését

⁷ *Magyarországi Közgyűlések Írásai. 1843–44. évi Országgyűlés. Irományok.* 2. köt. Pozsony–Pest, 1844, 137. országos ülés, 1844. ápr. 15. 229.

⁸ A törvénytervezet elkészítésének körülményeiről, a törvény legfontosabb rendelkezéseiről, illetve országgyűlési vitájáról lényegre törő összefoglalást nyújt például Csizmadia 1943: 139–166, és Kajtár 1992: 36–44. A városdefiníció, illetve a város területének itt tárgyalt kérdéseit egyik munka sem érinti. A diéta megnyitását követően az alsótábla rögtön létrehozott egy választmányt a városokat érintő reformok kidolgozására. E választmány összetétele a kerületi ülésekről készült jegyzőkönyv alapján a következő volt: „*A megyék részéről. Dunáninnyi kerület:* Szentkirályi Mór (Pest megye), Kubinyi (Nógrád megye), Géczy (Zólyom megye), Fejérvári (Hont megye). – *Dunántúli kerület:* Majláth (Baranya megye), Bezerédj (Tolna megye), gr. Pejacevich (Verőce megye), Szabó (Győr megye). – *Tiszáninnyi kerület:* Zsedényi (Szepes megye), Szemere (Borsod megye), Bárczay (Abauj megye), Almássy (Heves megye). – *Tiszántúli kerület:* Klauzál (Csongrád megye), Bónis (Szabocs megye), Hertelendy (Torontál megye), Újfalussy (Szatmár megye). – Horvátország részéről: Klobucharich Károly. – *Káptalan:* Fogarassy Mihály (Nagyvárad). *Kerületekből:* Péli Nagy Gábor (Hajdú-kerület). – *A szabad királyi városok magok közül ezeket választák:* Markovich (Bártfa), Zánthó (Győr), Martini (Sopron), Eischl (Fehérvár), Tretter (Pest), Messena (Esztergom) követei.” 8. Kerületi ülés. 1843. május 31-én. In: Kovács Ferenc (szerk.): *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Budapest, 1894: 230. (A továbbiakban: *Kerületi napló.*) A törvénytervezet megszerkesztése döntően Szentkirályi Móric nevéhez fűződik. A javaslat kidolgozásában a választmányi tagok közül kiemelt szerepe volt Klauzál Gábornak és Bezerédj Istvánnak is. E választmány üléseiről tudósító forrás nem ismert, a munkálatokról csak a kerületi ülések vitáiban elhangzott egyes utalások tudósítanak. A törvénytervezet elkészítését követően a városi követek, döntően a városi országgyűlési szavazatokat szabályozó rész elutasítása miatt külön egy alternatív tervezetet is készítettek, ez azonban a város területe meghatározásának jelen tanulmányban elemzett kérdéseit illetően lényegében nem tért el a másik tervezettől. A városi követek által kidolgozott törvényjavaslatot az alsótábla hivatalosan nem tárgyalta. A javaslat címe igen körülményesen volt megfogalmazva: *Az 1843-dik évi országgyűlésen jelenlévő szabad királyi városok követeinek külön tartott tanácskozási üléseiben a részükről előlegesen készített elrendezési vázolatnak a kerületi választmány munkálataival lett egybe hasonlításával készült és megállapított javaslata a szabad királyi városok belső szerkezetét tárgyzó törvény cikkely iránt.* Pozsonyban, 1843.

ugyanis a nemesi ellenzék a kormányzat pozícióinak erősödésével azonosította, és az alsótáblán elfoglalt vezető pozícióját féltette tőle. Az országgyűlési szavazatok újraszabályozásának kérdését ezért elválaszthatatlannak ítélték egy átfogó, mind a városok és az udvar viszonyát, mind a belső hatalomgyakorlás módját alapjaiban módosító városi adminisztratív reform megvalósításától. A helyi pozíciókat birtokló polgárság érdekei számos ponton ütköztek mind a központi kormányzat, mind a vármegyei nemesi ellenzék politikájával. A hatalmon lévő polgári elit arra törekedett, hogy a városokon belüli vezető helyzetét megőrizze a felerősödő vármegyei, nemesi ellenzéki kritikák ellenére is, illetve védje a városi autonómia maradványait a központi hatalom centralizációs törekvéseivel szemben. A polgárság képviselői a városok egyenkénti országgyűlési szavazatának elismerését egyhangúan követelték, és ezen rendi joguknak a sérelmére követett gyakorlat orvoslását mielőbb, és minden egyéb igazgatási reformtól elválasztva sürgették.⁹

A liberális politikai reformok hívei, ahogy ezt például a centrista Szalay László a diétán világosan megfogalmazta, a városi adminisztráció tervezett rendezésére úgy tekintettek, mint amely mintául szolgálhat a vármegyék politikai berendezkedésének, vagyis az országos közigazgatási rendszer egészének egy következő lépésben sorra kerülő átalakításához.¹⁰ A törvény ezért számos olyan javaslatot tartalmazott, amelyek a városi adminisztráció demokratikusabb, liberális szellemű átalakítását célozták. Így a városi önkormányzatot képviseleti alpra helyezte, a képviselőtestület megválasztásának jogát minden polgárra kiterjesztette, a polgárjog megszerzését jóval szélesebb kör számára kívánta elérhetővé tenni, mint amit az érvényben levő, döntően a régi városi kiváltságokra épülő szabályozás lehetővé tett. A tervezet jelentősen csökkenteni kívánta a városoknak a központi hatalomtól való függését is, egyben széleskörű önkormányzati jogosítványokat kívánt számukra biztosítani. A városok országgyűlési szavazatának ügyét a tervezet úgy kívánta rendezni, hogy a megyék szavazatainak megduplázásával számolva 32 (vagy a megyék szavazatszámának meghagyása esetén 16) voksot osztott el – az akkor még katonai igazgatás alatt álló Zenggel is számolva – 48 város között, úgy, hogy az egyes városokra eső szavazatok számát a település népesség-nagysága alapján határozta meg.¹¹

⁹ A városok országgyűlési szavazatjogáról az 1820-as, illetve 1830-as években folyó vitának, illetve a kérdéssel foglalkozó szakirodalomnak kitűnő kritikai áttekintését nyújtja Szócs Sebestyén 1996: 19–29. A városi szavazatok kuriatim számítása országgyűlési gyakorlatának kialakulásáról lásd Csizmadia 1943: 129–133 és Pásztor 1935: 42–58. A rendi országgyűlések lefolyásáról lásd Kérészy 1906.

¹⁰ Szalay László, Korpona város követe felszólalása 1843. szeptember 27-én, 63. kerületi ülés. In: *Kerületi napló* 482–486.

¹¹ A törvényhez csatolt függelék arra volt hivatott, hogy adatokkal is alátámassza ezt a felosztást. Itt egyes megyékkel való összehasonlításban közölték a városok lakosságszámát és a rájuk rótt portaszámot, illetve az egyes városoknak tervezett szavazatszámot. A felosztás szerint a 30.000 feletti lakosú városoknak 2, a 12.000 lakosnál népesebbek 1, a 9000-nél nagyobbak önálló fél szavazatot kapnak, míg az ennél kisebbeket területi fekvésüket figyelembe véve kettes-hármas csoportokba sorolták, és csoportonként kaptak egy egész vagy csupán fél voksot.

A reformkori városok politikai helyzetének szentelt régebbi szakirodalomban főként a városok országgyűlési jogállásának alakulása, illetve a városi szavazatok számának ügye kapott figyelmet, döntően jog- és eseménytörténeti szempontból.¹² Számomra azonban azért érdekes az 1843–44. évi városi törvénytervezet és vitája, illetve a városok problémáival foglalkozó korabeli politikai írások vizsgálata, mert ezekből a városfogalom új kritériumai megjelenésének folyamata rekonstruálható, amelynek lényege a hagyományos rendi felfogás módosulása. Ennek egyik legfontosabb mozzanata, amire korábbi kutatásaimban már igyekeztem rámutatni, hogy a város korábban kizárólagosan a privilégium minőségére épülő, tehát jogi meghatározása mellett fokozatosan megjelenik egy újabb, demográfiai szempont is, vagyis a népességnagyság kritériuma.¹³ A lélekszám ugyan nem vált a jogi besorolás meghatározójává, mint például Franciaországban vagy Poroszországban,¹⁴ azzal azonban, hogy az 1843-as törvénytervezet a szabad királyi városoknak az országgyűlési képviselőtét, illetve belső igazgatási rendjükben más fontos elemeket is a népességnagyságuk szerint szabályozott, jelentősen eltért a hagyományos rendi felfogáson alapuló városmeghatározástól, amely a privilégium minőségén túl semmilyen más különbséget nem ismert el a települések között.

Az 1843-as törvénytervezet részletes országgyűlési tárgyalása azonban nem a demográfiai kritérium alkalmazása következményeinek a kifejtésével, hanem a város területének meghatározásával összefüggő problémákkal indul. A törvénytervezetnek ez a fejezete mindeddig kevesebb figyelmet kapott, annak ellenére, hogy az ide vonatkozó szabályozásoknak is jelentős politikai és társadalmi tétje volt, és ennek megfelelő hangsúlyt kaptak a törvénytervezet országgyűlési vitái során. A város területével kapcsolatos politikai csatározások mélyén szintén az a konfliktus húzódott meg, hogy az új koncepció következetes érvényesítése természetesen sértette a rendi kiváltságokat, hiszen a javasolt változtatások a hagyományos rendi berendezkedés átalakítására irányultak.

A törvénynek a már idézett általános és tömör városmeghatározását követő, negyven paragrafusból álló fejezete a „Város környékéről” címet viseli, vagyis az első paragrafusban megadott definíció első elemét fejt ki részletesen. A harmadik paragrafus kimondja, mit kell értenünk a város „környékén”: „azon tér, mellyen belől a város törvényhatósága gyakoroltatik.” A következő paragrafusok pedig (9.§-ig) pontosabban is körülírják ezt a teret, illetve az önkormányzat hatósági illetékességének térbeli határait. A törvény tehát rendkívül logikus felépítést követve egy általános meghatározásból kiindulva fejt ki a város térbeliségével összefüggő részletesebb szabályozásokat. Ennek megfelelően a vita is általános,

¹² A kérdéssel foglalkozó szakirodalomból lásd például: Bánk Ernő 1914; Csizmadia 1943; Gárdonyi 1926; Takács 1932. A korszak magyarországi városi fejlődésének legújabb átfogó ismertetését nyújtja összefoglalásában Bácskai 2002: 83–162.

¹³ Lásd például Czoch 1996; Czoch 1998.

¹⁴ Poroszországban az 1808-as reformok 3500 főnél, Franciaországban 1846-ban a 2000 fős agglomerált népességnél húzták meg a határt. Erről lásd például Bácskai 2003: 247.

bizonyos tekintetben elvont elméleti problémák tisztázásával kezdődik, majd az egyes részkérdések tárgyalása során bontakozik ki az új meghatározás következményeinek igen komoly és összetett politikai és társadalmi hordereje.

A vita tehát egy általánosabb jellegű, terminológiai problémával indul. A Rendek ugyanis nem találták megfelelőnek a „környék” szót annak a térnek a leírására, amelyre a város hatósága kiterjed, és a kerületi ülés naplója szerint „e felett hosszas vitatkozás fejlett ki.” Az első felszólaló (Veszprém megye követe) a „környék” helyett rögtön a „terület” kifejezést javasolta, amit aztán élénk vita mellett még számos további javaslat követett.¹⁵

Az 1843-as terminológiai vita abból indult ki, mint azt több követ is kifejtette, hogy a város fogalmának két értelme is van, szubjektív és objektív, vagy más szóhasználatban, egy szellemi és egy anyagi eszmét egyesít. Az egyik a térbeli, fizikális megjelenését, a másik a politikai dimenzióját jeleníti meg. Az érvelések szerint pedig a politikai jogok nem a város területének, hanem a területén levő polgároknak adatnak. A feladat tehát az volt, hogy egy ennek megfelelő kifejezést keressenek. A törvényjavaslat kidolgozói nevében Szentkirályi Móric be is vallotta, erre a problémára nem találtak megfelelő megoldást. A törvény megszövegezésével megbízott, általa vezetett országgyűlési bizottságban felmerült a „kör” és a „terület” kifejezés használata is, de úgy vélték, egyik sem adja vissza a kívánt teljes értelmet. A kerületi ülés vitájában a „terület” kifejezés mellett szóló érveként megfogalmazódott, hogy az „a porosz rendszerben kifejlett »Bezirk« értelemmel is megegyezik, s benne van ezen szónak subjectív és objectív értelme.” A környék szó ellen felhozták, hogy az leginkább tájat, vidéket jelent. A vitában aztán megfogalmazódott még javaslatként a „város megyéje”, illetve a „területi környék” kifejezés és a „határ” szó is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban maga a javaslattevő fejtette ki, hogy a „határ az, mely physice kijelöli bizonyos határdombok által valamely térnek határát” vagyis a „határnak physicumnak kell lenni [...] ezen physicumnak jogokat adni nem kívánunk”. Csavaros okfejtéssel, a határ jelentésének kibővítése mellett érvelve jutott arra, hogy mégis ezt a szót javasolja megoldásnak. A többség azonban, a javaslattevő eredeti értelmezésével összhangban a város térbeli kiterjedése végének meghatározására kívánta meghagyni a határ kifejezést, és a keveredés elkerülése miatt is más jelölést tartott szükségesnek a városi hatóság kompetenciájának térbeli leírására. Végül a követek többsége a külön erre a célra kitalált, ahogy a kerületi ülési jegyzőkönyv fogalmaz „új gyártású körület” kifejezés mellett döntött. A felsőtablán azonban az a vélemény kapott többséget, amely szerint a „körület” inkább szellemi eszmét fejez ki, míg a városi hatóság, csakúgy mint a város, anyagi, e két anyagi fogalom egyesítésére pedig legalkalmasabb mégis a terület kifejezés.

¹⁵ Az első terminológiára vonatkozó vita az 1843. szept. 27-iki 63. és részben a szept. 28.-iki 64. kerületi ülésen folyt. Lásd *Kerületi napló*, 490–496. A továbbiakban e vita idézésénél külön nem hivatkozok erre a helyre.

A terület szó is viszonylag új keletűnek számított ekkor. Pápai Páriz Ferenc 1767-es szótárában¹⁶ még nem találjuk meg, a latin territorium magyar megfelelőjeként Pápai a „Város, avagy Falú földe, Vidék, Egy darab tartomány” meghatározást adja meg. Az első magyarországi modern lexikonigényű vállalkozásban, az 1830-as évek elején kiadott *Közhasznú Esmeretek Tárában* csupán a „területek, rétegek” címszó szerepel, amely az olvasót a részleteket illetően a „geognosia” címszóhoz utalja, vagyis a kifejezést a földtudományok köréhez sorolva réteg értelemben ismeri. Az enciklopédia „határ” címszava alatt ugyanakkor találkozunk a territorium szóval, amely ott a „lakvidék” kifejezés értelmének pontosítása érdekében szerepel.¹⁷ Szily Kálmán a magyar nyelvújításról készített szótárában a terület első megjelenését Nyulas Ferencnek 1800-ban megjelent orvostudományi munkájához kapcsolja, ahol volumen értelemben szerepel. A szótár szerint ezt követően egyfelől réteg értelemben fordul elő, másfelől matematikai, pontosabban geometriai szakszóként a „superficies” megfelelőjeként találkozhatunk vele. Fogarasi János 1836-os német–magyar zsebszótára a „Schichte” (rétegek) mellett az „Erdlage” (földdarab) értelemben ismeri. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Magyar és Német Zsebszótárban* a német „Fläche” fordításaként szerepel.¹⁸

Az országgyűlés két táblája végül is megegyezett a terület kifejezés használatában. Ily módon a terület az 1843-as városi törvénytervezet vitája során igen pontos és átgondolt jogi értelmet kapott: egyszerre jelöl földrajzi kiterjedést és a rajta érvényesülő politikai kompetenciát.¹⁹ Minden bizonnyal ennek hatására is, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által összeállított *A magyar nyelv szótárában*, amelynek kiadása ugyan 1862-ben indult meg, de az adatgyűjtés 1845-ben kezdődött, már ebben az értelemben is szerepel. E szerint ugyanis a terület „Bizonyos határok közé szorított térség, mennyiben valami különálló helyiséget, nevezetesen földbirtokot jelent. Ország, vármegye, város, falu területe.”²⁰

Az igazi nehézségek azonban a terminológia tisztázása után következtek. Ha a város területe az a tér, „mellyen belül a város törvényhatósága gyakorolttatik”, meg kell határozni ennek határait is. Ez pedig már komoly politikai kérdéseket vetett fel. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a városi adminisztráció hatásköre és a városok földrajzi kiterjedése nem esett egybe. A városi tér, mint jól ismert, jogi szempontból erősen fragmentált volt a különféle privilégiumok, területi vonatkozású kiváltságok, megkülönböztetések következtében. A város

¹⁶ Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum*. Budapest, 1995. [1767]

¹⁷ A határ „bizonyos jel vagy vonat, mely által egyik lakvidék (territorium) más szomszéd lakvidékektől külön választatik.” Lásd *Közhasznú Esmeretek Tára. A' conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pesten, 1844. [1831–1834]

¹⁸ Szily 1902.

¹⁹ *Felséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. Pozsony–Pest, 1844. 3. köt. 1844. febr. 29-i ülés. 185. és a köv. (a továbbiakban: *Főrendi Napló*)

²⁰ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A Magyar nyelv szótára*. Pest, 1862–1874.

területének meghatározása körüli legnagyobb viták lényegében a városi hatóság jogosítványainak és kompetenciájának területi behatárolásáról folytak.

A liberális reformok hívei az úgynevezett „territoriális” hatósági elv alapján arra törekedtek, hogy lehetőség szerint minimálisra csökkentsék a városi tér jogi töredezettségét, vagyis, hogy a városi hatóság illetékességének területi hatásköre minél inkább lefedje a város földrajzi terét; csökkentsék, vagy megszüntessék a város különböző terei közötti jogi különbségeket, és a városi lakosságot a különböző területi-személyi kiváltságok korlátozásával minél inkább egységesen a városi hatóság jogköre alá rendeljék.²¹ A „territoriális” elv egyébként az országgyűlésen a városival párhuzamosan tárgyalt nagy jelentőségű, és hasonlóképpen végül is papíron maradt polgári büntető törvénykönyv tervezetében jelent meg és ezzel összhangban kívánták következetesen érvényesíteni a városok vonatkozásában is.²² A városi törvény készítői ennek szellemében kimondták, hogy „a város községe egy; a városnak bel- vagy külvárosi, vagy más tekintetknél fogva létező osztályai külön községet nem képeznek.” (45.§)

A belváros és a külvárosok lakosságának jogi egyenlősítése a tervezet egyik legfontosabb újítását jelentette volna, ha törvényerőre emelkedik. Jól ismert, hogy a 15–16. században kialakuló külvárosok és az intra muros területének és lakosaiknak jogállását, státuszát a városi törvények igen szigorúan megkülönböztették. A városi polgárjog mellett kialakult például a külön külvárosi polgárjog is, amely jóval kevesebb előjogot biztosított.²³ Érzékletes például szolgál a külvárosi lakosok hátrányos megkülönböztetésére Kassa városának az 1798-ban kiadott, de az 1843-as törvénytervezet szövegezésekor is érvényben levő statútumainak tűzrendészeti rendelkezése. E szerint tilos pipázni az utcán, a házak, istállók, csürök mellett, aki pedig ezt megszegi, ha városi polgár, pénzbüntetést fizet, ha viszont külvárosi lakos, megbotozzák.²⁴

A törvénytervezet azt is kimondta, hogy a város a területéhez tartozó minden birtokra, a tulajdonos polgári állapotára való különbség nélkül egyenes adót vethet ki, és az állandó lakosokra, szintén különbség nélkül, személyes adót is kiróhat (82–83.§). Épp ezért is volt különös jelentősége annak, hogy melyek azok a telkek és épületek, amelyek ugyan a városi térben fekszenek, de nem, vagy csak bizonyos vonatkozásokban tartoznak a város területéhez. A törvény, rögtön az elején részletesen felsorolja a kivételeket: ezek szerint nem tartoznak a város területéhez, és így a városi hatóság alá a megyei épületek, a katonai létesítmé-

²¹ A területi hovatartozás és jogi kompetencia, illetve a területéhez kapcsolódó kiváltságok bonyolult rendszere következtében gyakran alakultak ki ellentmondásos helyzetek, az illetékesség, illetve a kiváltságok érvényesítése körüli viták. A városok és a vármegyék között előforduló ilyen konfliktusra hoz példát Horváth 2005. A városban lakó nemesség és a városi tanácsok közötti konfliktusok jó része is ezekre a problémákra vezethető vissza. Lásd erről például H. Németh 2002.

²² A büntetőtörvény javaslatról lásd például Mezey 1997: 271–275.

²³ A külvárosi polgárjog alakulásáról lásd például Oszetzky 1935: 35.

²⁴ *Satuta Liberae Regiae Civitatis Cassoviensis – Actum sub sessione Magistratuali atque Electa Communitatis die... January 1798*, Archiv Mesta Košic, Zbierky, Úradné knihy. Lásd erről Czoch 1997: 171–173.

nyek és a magánbirtokok, amelyek vagy úrbéri telkek, vagy kiváltságos birtokok és curiák. Pontosabban, az úrbéri telkek, ha azok a városéi, a város mint földesúr hatósága alá tartoznak, míg a törvénytervezet szerint a curiális és kiváltságos magántelkek csupán rendőri tekintetben tartoznak a város hatósága alá (5–9.§).

A vita során felmerült (a tihanyi apát részéről) az is, hogy a kivételek felsorolásából kimaradtak „a város határában levő templomok, iskolák, s más kiváltságos papi lakházak” és ez problémát jelenthet. Ezzel a felvetéssel szemben azonban a kerületi ülés azt a véleményt fogadta el, mely szerint „a templomok eddig is a város rendőri hatósága alá tartoztak, és a többi papi épületek is csak közadó alól felmentett szabad házaknak tekintettek, egyébiránt mindig a város hatósága alá tartoztak.”²⁵ Pontosítani kellett a katonai létesítmények helyzetének szabályozását is, amely szintén a korabeli városi terek jogi szempontból igen változatos, bonyolult helyzetét mutatja. Felmerült, hogy vannak várak, amelyen belül a városnak saját telkei és épületei vannak. Arra is hoztak példát, hogy van olyan vár, amely a város tulajdonában álló telekre „levén építve, a városi lakosok közül abban jelenleg is 5–600 városi lakos lakik, s hol a város hatósági jogának folytonos gyakorlatában levén, az ezen § értelménél fogva onnan ezután sem vétethetik ki; mert különben midőn a vár a városé, a benn lakó lakosoknak kik lennének bírái?” Mivel ezeket a felvetéseket a követek jogosnak találták, úgy pontosították a törvényt, hogy a kivétel csak azokra a katonai létesítményekre vonatkozik, amelyekre a városi joghatóság korábban sem terjedt ki.²⁶

A radikálisabb reformerek, így például Klauzál Gábor a területiális elv következetes érvényesítése szellemében, a közrend minél hatékonyabb fenntartása és az igazgatás egyszerűsítésének érdekében a városi hatóság alá kívánták rendelni a megyék épületét és a hozzájuk kapcsolódó személyzetet is, ennek a felvetésnek azonban kevés híve volt. Az igazi problémát a városokban élő nemesség és a városi hatóság viszonyának rendezése jelentette, egészen pontosan a törvénytervezetnek az a teljesen világos törekvése, hogy a város hatósági jogait a területén élő nemességre is minél inkább kiterjessze. A város területével kapcsolatos szabályozások egyik legnagyobb horderejű társadalmi és politikai tétje a hagyományos nemesi kiváltságok megszorítása volt. Így a legnagyobb vita természetesen a curiák helyzete körül bontakozott ki.²⁷

A curiák kiváltságai közé tartozott, hogy a városi hatóságtól függetlenül különféle szabadalmakat gyakorolhattak, nem fizettek királyi adót, és polgári ügyekben nem tartoztak a városi hatóság alá. Azokkal szemben, akik a curiák kiváltságainak fenntartása mellett kardoskodtak, a liberális reformok hívei azzal érveltek, hogy a curiák városi hatóság alá rendelésük esetén is megőrzik kiváltságaikat, vagyis továbbra is élhetnek a királyi haszonvételekkel, és megőrzik adómentességüket, kivéve az olyan adókat, amelyeket egyébként a curiák

²⁵ 64. kerületi ülés, 1843. szeptember 28. In: *Kerületi napló*. 497.

²⁶ Uo. A *Kerületi napló* nem jegyzi fel ez esetben sem a felszólaló, sem a például hozott város nevét.

²⁷ A curiák helyzetéről a 64., 65. és 66. kerületi ülésen keresztül folytak a viták. *Kerületi napló*. 497–511.

lakosainak érdekében is szednek, mint a világítás, utcakövezés költségeire szedett adók. Továbbá, változatlanul a megyei hatóságnak maradnak alárendelve polgári peres ügyekben. A törvénytervezetnek a város büntető hatóságáról szóló fejezete azonban azt is kimondja, hogy nemcsak azon nemesek tartoznak alá, akik állandó lakosok, de a más illetőségű nemes személy felett is, ha városban követ el bűncselekményt, a városi hatóság ítélkezhet. Ezért, a liberális reformerek érvelése szerint, értelmetlen kivételezés lenne, ha ez a városi curiákon lakó nemesekre nem vonatkozna. Végül, hosszas vita után, a kerületi ülésen kis többséggel ugyan, (29/22 arányban) de a küldöttek elfogadták a curiák teljes városi hatóság alá rendelését, vagyis a törvénytervezet eredeti javaslatához képest a nemesi udvartelkekre és házakra nem csupán közrendőri, de büntető szempontból is kiterjesztették a város jogkörét.

Alapvetően a nemesi kiváltságokat érintették a város területének változásait szabályozó rendelkezések is. Ezek lényege szerint a városok a közvetlen szomszédságukban vagy a határukon belül fekvő, de területükhöz nem tartozó telkeket, például a curiákat, kiváltságos magánbirtokokat akár magán úton is bekebelezhetik, és a bekebelezett telek minden korábbi kiváltságát elvesztve, teljes egészében a város területének részévé válva a városi hatóság alá kerül. A Főrendek azonban a bekebelezést minden esetben kárpótlás mellett és nem magánúton, hanem kizárólag csak a törvényhozás, vagyis országos törvényi rendelkezés útján tartották elképzelhetőnek. Ahhoz pedig nem járultak hozzá, hogy a város a szomszédságában fekvő területeket bekebelezhesse. Ennek a rendelkezésnek a jelentősége főként abban állt, hogy ha a városoknak lehetősége nyílt volna bekebelezést eszközölni a közvetlen szomszédságukban is, akkor egységes városi igazgatás alá vonhatták volna azokat a határaikban fekvő területeket is, amelyek korábbi adományok, kiváltságok következtében más törvényhatóság alá tartoztak ugyan, de a városok terjeszkedése miatt gyakorlatilag már összenőttek velük. A törvénynek ez a része tehát más oldalról ismét felvetette a külvárosok és a belváros viszonya rendezésének kérdését. Az egykor csupán néhány szerény épületből, majd utcasorba rendeződő házakból álló külvárosok kiépülése, illetve a belvárosokkal való fokozatos térbeli egybeolvadásuk, a két részt elválasztó falak lépésről lépésre megvalósuló lebontása következtében kialakuló társadalmi gyakorlat nem csupán egyéni szinten, a lakosok státuszának vonatkozásában kérdőjelezte meg a két terület megkülönböztetésének értelmét és jogosságát.

A felsőtáblán azonban hiába érvelt például Eötvös József amellet, hogy ilyen esetekben a bekebelezést a „közigazgatás célszerű elrendezése megkívánja.” Konkrétan példákat is sorolt, amikor két törvényhatóság közvetlenül érintkezett, mint Pozsony és Zuckermantel (sic!) – vagyis Pozsony Váralja – vagy Buda és Ó-Buda, ahol a fennálló közigazgatási elrendezés miatt „a rendőri szabályokat tökéletesen célszerűen fenntartani egyáltalában nem lehet”.²⁸ Érvelését éppen az általa felhozott példára is hivatkozva vetették el a főrendek. A kassai püspök felszólalásában

²⁸ *Főrendi Napló*, 3. 1843–44. 1844. február 29. CX. Országos ülés, 191.

azt hangsúlyozta, hogy „ha Pozsony bekebeleznék Váralját, akkor nem csak a megyeihatóság [sic] alól kivéttetik, hanem a városi hatóság alá rendeltetik, hanem előbbi természetét és tulajdonságát elvesztvén: a fennevezett gr. Pálffy családnak birtoka megszűnendik nemes birtok lenni, és által változik polgári birtokra.”²⁹ A főrendi többség véleménye szerint az ilyen bekebelezés nemcsak a magánjogokat, de az ösiséget is korlátozná, amit el kell kerülni, vagyis a tervezetnek ezt a pontját elvetették. A javaslat ésszerűsége és a rendezés szükségessége azonban az országgyűlés egy későbbi szakaszában kirobbant vita során is megmutatkozott. Amikor a városoknak előirányzott 32 országgyűlési szavazatnak a városok közötti felosztását tárgyalták, komoly vitát váltott ki az a felvetés, hogy a törvényhozók Pozsony népességét hibásan számolták, mert abba a jogilag nem hozzátartozó Váralja lakosságát is belevették. Anélkül pedig a város népessége nem érné el a tervezet szerint két szavazatra jogosító harmincezres lélekszám küszöböt. A város védelmében felszólalók arra hivatkoztak, hogy a tervezet készítői a kor legjobb statisztikáira, Bárándy János és Fényes Elek adataira támaszkodtak, akik nem tettek különbséget. És különben is: „Az mondatik ugyan, hogy Pozsony városa népességében befoglaltatik a pozsonyváraljai népesség is: de ki tudja ezt bebizonyítani? S értekezik-e ezen ellenvetésről csak egy statisztika is?”³⁰

A főrendek azonban végül csupán arra tettek javaslatot a városokkal érintkező területek problémája kapcsán, hogy a törvény tegye lehetővé indokolt esetben a város hatóságának kiterjesztését a szomszédságában fekvő területekre, ám azok bekebelezése nélkül. Az egyezkedések folyamán az alsótábla ezt elfogadta, elvetette azonban a felsőtáblának azt a felvetését, miszerint bizonyos esetekben a kiváltságos telek a bekebelezés után is megőrizné kiváltságos természetét. Ebbe pedig a főrendek nyugodtak bele.

A város területének meghatározásával kapcsolatos rendelkezésekről folyó viták több hónapon keresztül húzódtak ugyan, de végül a két tábla közötti harmadik üzenetváltás után rendeződtek, úgy, hogy a liberális ellenzéknek összességében csupán kisebb kompromisszumokat kellett tennie, lényegében e tekintetben az ő szándékaik érvényesültek. A törvénytervezet elfogadása a területi elv fokozott érvényre juttatásával jelentős lépést jelentett volna a jogi szempontból egységes városi terület megteremtése irányában. A városi területtel kapcsolatban javasolt – és az országgyűlés két táblája által végső soron elfogadott – rendelkezések összességében, mint azt világosan láthattuk, a rendi kiváltságok rendszerén alapuló városfelfogást meghaladni kívánó, újabb koncepciót tükröztek.

A törvényjavaslat végül a városok feletti ellenőrzés kérdésén bukkott el. Az udvar, a főrendeken keresztül, egy városi főfelügyelői tisztség megteremtését kívánta elérni, akinek a jogosítványait oly módon határozta volna meg, hogy lényegében az egész városi önkormányzatot kezében tarthassa, vagyis a törvénytervezet egész szellemiségével, legfontosabb törekvéseivel ellentétes pozícióról volt szó,

²⁹ Főrendi Napló, 3. 1843–44. 1844. február 29. CX. Országos ülés, 204.

³⁰ 1843–44. évi országgyűlés. *Karok és Rendek Naplója*. Pozsony–Pest, 1844. CV. ülés, 1844. február 19. 134. Lásd erről: Czoch 2005: 291–310.

amelyet az alsótábla nem fogadhatott el. Így a „városi kérdés” rendezése a következő országgyűlésre maradt.

Az 1848. áprilisi törvényekben a városokról szóló XXIII. törvénycikket, mint ismert, a törvényhozók átmenetinek szánták. Itt csupán egyetlen artikulus foglalkozott a város területének kérdésével. Ez kimondta, hogy a városnak mint törvényhatóságnak, rendőri, büntető és magánjogi tekintetben alá vannak vetve minden, a város határában létező egyének és javak, különbség nélkül. Kivételt csupán a megyeszékházak és a szolgálatban álló katonák képeznek, ez utóbbiak is csupán a szolgálati vétségekre, illetve a szorosán vett személyes és bűnvádi kérésekre vonatkozóan (2.§).³¹ 1848-ban a részletesebb szabályozás hiányát azonban nem csupán azzal magyarázhatjuk, hogy a városokról csak egy ideiglenesnek szánt törvényt alkottak, és a népképviselői országgyűlésre hagyták volna az aprólékosabb kidolgozást. A város egésze egységes jogi státuszának elismerésével, illetve a nemesi birtokok kiváltságainak eltörlésével lényegében megszűnt a város földrajzi határai, illetve hatóságának területi kompetenciája közötti eltérés. Másként fogalmazva, az „a tér melyen belül a város törvényhatósága gyakoroltatik”, vagyis a város területe, lényegében eggyé vált a város földrajzi kiterjedésével.

FORRÁSOK

1843–44. évi országgyűlés. Karok és Rendek Naplója. Pozsony–Pest, 1844.

Az 1843-dik évi országgyűlésen jelenlévő szabad királyi városok követeinek külön tartott tanácskozási üléseiben a részükről előlegesen készített elrendezési vázolatnak a kerületi választmány munkálataival lett egybe hasonlításával készült és megállapított javaslata a szabad királyi városok belső szerkezetét tárgyzó törvény czikkely iránt. Pozsonyban, 1843.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A Magyar nyelv szótára.* Pest

Felsőleges Első Ferdinánd Auszriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony–Pest, 1844.

Kovács Ferenc (szerk.) 1894: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* I–VI. Budapest

Közhasznú esmeretek Tára. A' conversationslexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, 1844. [1831–1834]

Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis... Posonii, 1826.

Magyarországi Közegyűlések Írásai. 1843–44. évi Országgyűlés. Irományok. Pozsony–Pest, 1844.

Pápai Páriz Ferenc 1995 [1767]: *Dictionarum Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum.* Budapest

Satuta Liberae Regiae Civitatis Cassoviensis – Actum sub sessione Magistratuali atque Electa Communitatis die... January 1798. Archiv Mesta Košic, Zbierky, Úradné knihy
Törvény Czikkely. A királyi városokról. Pozsony, 1843.

³¹ A város területét a későbbi, vagyis az 1850-es években, majd az 1870-es és 1880-as években hozott törvények lényegében szintén ehhez hasonlóan határozták meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest
- Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest
- Bácskai Vera 2003: Várostartörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 243–257.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
- Bánk Ernő 1914: *A szabad királyi városok kérdése az 1843/44. országgyűlésen.* Budapest
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törekény váza – Városhálózatunk a századfordulón I. *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Czoch Gábor 2005: Pozsony és a városi kérdés a reformkorban. In: Czoch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony múltjából magyar és szlovák szemmel.* Pozsony, 291–310.
- Czoch Gábor 1996: A magyar városfogalom körüli viták az 1840-es években. *Palimsest, Tudományos és kulturális internetes folyóirat* 1. [HTTP:// palimsest.bdtf.hu](http://palimsest.bdtf.hu)
- Czoch Gábor 1997: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében.* Kandidátusi értekezés. Budapest
- Czoch Gábor 1998: Városfogalom, városok és polgárság a reformkorban. In: *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülészek. 1998. okt. 1–3.* (Szerk. Temesi József) Budapest, II/1179–1193.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. *Aetas* 4. 113–133.
- Csizmadia Andor 1943: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban.* Kolozsvár
- Gárdonyi Albert 1926: A szab. kir. városok az 1848 előtti törvényhozásban. *Városi Szemle* 103–126.
- Granasztói György 1989: A dunai térség városodása (16–18. sz.). *Demográfia* 3–4. 157–188.
- Gyáni Gábor 1978: A várostartörténet-írás új irányzata (New Urban History). *Történelmi Szemle* 3–4. 588–601.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
- H. Németh István 2002: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. 79–106.
- Horváth Gergely Krisztián 2005: A joghatóság határai. Bruck an der Leitha és Moson vármegye konfliktusai, 1556–1847. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesületnek „A társadalmi tér” című konferenciáján elhangzott előadás. Alsólendva, 2005. aug. 26–27. Megjelenés előtt.
- Kajtár István 1992: *Magyar városi önkormányzatok, 1848–918.* Budapest–Pécs
- Kérészy Zoltán 1906: *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja.* Különnyomat a kassai kir. Jogakadémia 1905–6. tanévi évkönyvéből. Kassa
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged
- Mezey Barna (szerk.) 1997: *Magyar Jogtörténet.* Budapest

- Oszetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest
- Pásztor József 1935: *A szabad királyi városok szavazati joga*. Szeghalom
- Sonkoly Gábor 2001: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest
- Szily Kálmán 1902: *Magyar nyelvújítás szótára*. Budapest
- Szőcs Sebestyén 1996: *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*. Budapest
- Takács Sándor 1932: A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért. *Budapesti Szemle* 66–91. és 198–237.
- Tímár Lajos 1986: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága Magyarországon*. Budapest

Győri Róbert

Bécs kapujában

*Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén
a 20. század elején**

A geográfiában a területi különbségek vizsgálata, modellezése mintegy fél évszázados múltra tekint vissza (az „előfutárok” ilyenkor szokásos számbavételétől ez esetben eltekintenek). A 20. század első felében ugyanis az európai és a magyar geográfia uralkodó paradigmája a francia emberföldrajz volt, a földrajzi érdeklődés homlokterében a természeti és társadalmi alkotóelemek sajátos (helyről-helyre változó) kapcsolatrendszerére épülő tájak (régiónok) álltak. Az egyedi, megismételhetetlen tájak, általában az egyediség középpontba emelése a földrajzot idiografikus tudománnyá tette, az általános törvényszerűségek megfogalmazása, a modellalkotás másodlagos feladat maradt. Az 1950-es években induló kvantitatív forradalom azonban nemcsak új eszközöket adott a földrajzosok kezébe, hanem a tér újfajta szemléletét is magával hozta. A társadalomföldrajzban az egyedi tájak kialakulásának és életének feltárása helyett a társadalmi jelenségek térbeli konfigurációjának kutatása, modellezése került előtérbe (az új megközelítés alapfogalmai: az egyenlőtlenség és rendezettség mentén). Ettől az időszaktól datálhatjuk a területi különbségek vizsgálatának kezdetét.

Korán megjelent annak az igénye is, hogy a geográfia az egyedi jelenségek térbeli elrendeződésének kutatása mellett (vagy helyett) összetett, szintetizáló fogalmakat használjon, egyetlen komplex mutatóba sűrítse a területi különbségek minél szélesebb tartalmát. (A komplex mutató kialakítására [az eltérő dimenzióban mért adatok összevonására] a kvantitatív eszköztár az egyszerű pontmódszerektől a faktoranalízisig sokféle megoldási lehetőséget kínált.) A társadalomföldrajzi gyakorlatban számos ilyen komplex mutató terjedt el, ezek közül a legnagyobb karriert a vizsgálatonként, szerzőnként változó tartalmú és változatos mutatókészletből előállított *fejlettség, gazdasági fejlettség* futotta be. A fejlettségi vizsgálatok legfontosabb változói minden esetben a jövedelem- illetve a GDP adatok, ezt egészítik ki az életszínvonal különböző jelzőszámai (személygépkocsi-ellátottság stb), infrastruktúra, a képzettség, a lakosság egészségügyi helyzetének változói. Példának okáért a nemzetközi összehasonlító vizsgálatoknál széles körben használt – az ENSZ által kidolgozott – *Human Development Index* négy mutató (a születéskor várható élettartam, az írni-olvasni tudás, az iskolázottsági arány, a vásárlóerő-paritáson mért GDP) összevonására épül.¹

* A tanulmány írásánál az OTKA T046258 számú pályázat támogatásával végzett kutatások eredményeit is felhasználtam.

¹ A HDI kiszámításnak részletes metodikája megtalálható Nemes Nagy 2005: 183–184.

A fejlettség fogalmának használata önmagában is számos kérdést vet fel. A mai használóinak problémát jelent, hogy a fejlettség fogalma nem értékmentes, nem tagadhatja le a evolucionista gyökereit. (Lehet-e egy átalakulási folyamatnak értékkel kitüntetett iránya? Korrekt-e a fejlettség–elmaradottság fogalom pár átfogó értelmű használata?) E sorok írója különösen akkor kerül zavarba, ha a *társadalmi-gazdasági fejlettség*, ne adj isten a *társadalmi fejlettség* fogalmával találkozik. Ezért a magam részéről a fogalomhasználatnál az értékmentesebb gazdasági színvonalkülönbség, életminőség, életszínvonal kifejezéseket részesíteném előnyben. Azonban a fogalom széles körű elterjedettsége és közérthetősége miatt megkerülhetetlen, így dolgozatomban a területi fejlettség fogalmát magam is használok a színvonalkülönbség szinonimájaként.

Tanulmányom a múlt évben sikeresen megvédett doktori disszertációm² egyik fejezetére épül. Doktori értekezésem kutatási területének határait sokoldalú megfontolások után a dualizmus kori közigazgatási egységekhez igazítottam: a statisztikai anyagon nyugvó vizsgálataim Győr, Moson, Sopron, Vas vármegyékre, illetve Veszprém vármegye devecseri és pápai járására terjednek ki. E terület 1086 településére építettem fel a dualizmus kori statisztikai adatgyűjtéseken alapuló homogenizált adatbázist és készítettem el a térképeket. Vizsgálataim egyértelműen a történeti földrajz tárgykörébe sorolhatók, a felvetett kérdések középpontjában a területiség áll, kulcsfogalmi (egyenlőtlenség, rendezettség, szomszédság, irány) a legalapvetőbb területi elemzési fogalmak. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy e régió belső tagozódását és fejlettségi törésvonalait feltárjam. Megkísérlem azt is bemutatni, hogy a fejlettség térszerkezete hogyan illeszkedik az általános magyarországi sémába, kimutatható-e a jellegzetes nyugat-kelet lejtő. Mindezek mellett választ keresek arra is, hogy a fejlettségi különbségek mögött milyen tényezők húzódnak meg. A felvetett problémák megválaszolására a területi elemzési gyakorlatban bevett kvantitatív eszközöket használtam. Az alapkérdések röviden így fogalmazhatók meg:

- Milyen a fejlettség (a gazdasági színvonal, az életszínvonal) térmentázata a Kisalföld déli részén a 20. század elején, kimutatható-e valami térbeli szabályszerűség, irány?
- A területi fejlettségi különbségek milyen tényezőkkel magyarázhatók?

A TERÜLETI FEJLETTSÉG MÉRŐSZÁMAI

A területi fejlettségi különbségek történeti dimenziójának kutatója nincsen olyan kedvező helyzetben, mint a jelenlegi állapotot vizsgáló geográfus. Ma, amikor a területi statisztikai adatbázisok, a népszámlálás települési szintű adatai CD-ROM-on is megjelennek, az elemző tetszőlegesen válogathat ezek közül, szinte

² Győri 2005.

már a „bőség zavarával” küzdve. A 20. század elején – bármilyen kiváló is volt a magyar statisztikai adatszolgáltatás ebben az időszakban – sokkal kevesebb olyan adatot gyűjtöttek, amely az életszínvonalat, a gazdasági teljesítőképességet tükrözi, s ezek közül sem mindegyiket közölték települési szinten. (Például a mai vizsgálatoknál nélkülözhetlen jövedelmi adatokhoz hasonlókat bajosan találnánk.) Ezért a történeti földrajzos kénytelen korlátozott számú változóval dolgozni, és olyan mutatókat is használni, amelyek csak „közvetve” jelzik a fejlettséget. Az elemzésnél az alábbi (számított) mutatókat használtam fel:³

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (1910)⁴
- az elhunytak közül haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910)⁵
- a kő-, vagy téglalapítványú, illetve kő, vagy téglalapozású lakóházak aránya (1910)⁶
- a vándorlási egyenleg rátája (1901–1910)⁷
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1910)⁸
- az egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri tiszta jövedelem (1910)⁹

A mutatókat úgy válogattam, hogy lehetőleg településmérettől, a csak városokra jellemző jegyeiktől függetlenek legyenek, illetve egyaránt szerepeljenek köztük műveltségi, gazdasági és infrastrukturális elemek. A fejlettség – és a modernizáció – hagyományos mérőszámai közé tartoznak az iskolázottság mutatói, illetve ennek múlt század eleji jelzőszáma, az írni-olvasni tudás. Vizsgálatba vonása különösebb magyarázatot nem igényel. Első látásra viszont kissé furcsának tűnhet – a Beluszky Pál által előszeretettel használt – orvosi kezelésben részesültek aránya. Ez a mutató egyaránt tükrözi az egészségügyi ellátás helyzetét, illetve a lakosság igényét és anyagi lehetőségeit az orvosi kezelésre. Ilyen módon közvetve utal – a települések ellátottságán túl – a lakosság anyagi viszonyaira és műveltségére is. Gyakorta szerepelnek az életszínvonal-vizsgálatokban a különböző lakásminőségre utaló adatok is (például a 60-as, 70-es években a fürdőszobás lakások aránya divott, manapság pedig inkább az alapterület, a szobák száma, az új építésű lakások aránya használatos). Ezek a lakók életnívója mellett pénzügyi lehetőségeiket, jövedelmi viszonyaikat is tükrözik. Az általam használt – az 1910-es népszámlásban megtalálható – lakásminőségi mutató is elsősorban a lakosság anyagi viszonyait jelzi, bár használhatósága korlátozott, mivel a lakóházépítés módját befolyásolták a tájanként különböző hagyományok és építőanyag-források is. A vándorlási egyenleg szintén közvetve utal a fejlettségre, a népességmozgás iránya az

³ A mutatók kiválasztásánál figyelembe vettem a szakirodalomban előforduló hasonló jellegű kísérletek tapasztalatait, tanulságait. Például Good 1993; Beluszky 2000: 302–309.

⁴ KSH 1912a.

⁵ KSH 1912b.

⁶ KSH 1912a.

⁷ KSH 1912b.

⁸ KSH 1913.

⁹ PM 1914a, PM 1914b, PM 1914c, PM 1914d, PM 1914e; KSH 1913.

esetek többségében a gazdaságilag stagnáló, hanyatló vidékek felől a pezsgő vidékek felé mutat. A gazdasági szerkezet megváltozását, az átalakulásban elért fokot tükrözi a nem mezőgazdasági keresők aránya. A gazdaság termelékenységére csak áttételesen utal (inkább talán a modernizáció mutatója lehetne).

A mezőgazdasági termelés színvonalának bemutatására az egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri tiszta jövedelem adatát használtam. (Bár a dualizmuskori statisztika számos, a mezőgazdaság fejlettségét, modernizálódását tükröző adatot gyűjtött – jelzőállomány, biztosított érték, gépellátottság, műtrágyázás stb. – ezek többségét csak megyei szintre közölték.)¹⁰ A történeti földrajzi kutatásokban ezt a változót ritkán használják, ezért részletesebben foglalkozom vele. A termőföld-alapra helyezett adórendszer bevezetésének kísérlete II. József koráig nyúlik vissza, azonban működőképes földadót csak az 1850-es években tudott bevezetni a neoabszolutista kormányzat. Mivel a mezőgazdaságból származó jövedelmet nehéz lett volna pontosan kimutatni, ezért a művelt földterület nagysága alapján vetették ki az adót. 1850-ben indult meg az – ideiglenesnek szánt – kataszteri felmérés, művelési áganként tételesen számba vették az egyes települések határában található földeket, és az egyes művelési ágakon belül osztályokba sorolták a különböző minőségű területeket. Néhány évtizeden keresztül ennek alapján vetették ki az adót, majd 1875-ben új kataszteri munkálatozat indítottak el. Az új rendszerben 7 művelési ágat határoztak meg, és ezeken belül 8 minőségi osztályba sorolták a földterületeket. Lényegében ezek tükrözik az egyes települések mezőgazdaságának természeti potenciálját. A tényleges adókivetésnél úgy jártak el, hogy az országot ún. becslőjárásokra és osztályozási vidékekre osztották fel, minden osztályozási vidékre különböző kulcsokat állítottak fel, hogy az azonos minőségű földterületről a különböző vidékeken milyen jövedelem várható (a becslésnél 6 év középárait vették figyelembe).¹¹ Például Sopron vármegye kapuvári becslőjárásának első osztályozási vidékén az 1. osztályú szántókra 32 korona jövedelmet számítottak, míg Veszprém megye devecseri becslőjárásának első osztályozási vidékén csak 19,5 koronát, Vas megye muraszombati becslőjárásának második osztályozási vidékén pedig mindössze 16 koronát.¹² A jelentős eltérések a mezőgazdasági művelés színvonalának, a piaca jutás feltételeinek – felvevőpiac közelsége, közlekedési viszonyok – különbözőségéből fakadtak. Így tehát a becsült tiszta (a termelés költségeitől megtisztított) kataszteri jövedelem a természeti adottságok mellett magában foglalja a – fejlettségre is utaló – gazdasági tényezőket. Ezért használható – bár fenntartásokkal – az egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri tiszta jövedelem a fejlettség jelzőszámának (mint a mezőgazdasági jövedelem mutatója). Mivel 1909-ben a korábbi kataszter kiigazítását rendelték el,¹³ és ezek adatait települési szinten ki is adták, így az 1910-es népszámlálással egykorú forrás áll rendelkezésünkre. Az egy holdra vetített érték a települések komplex (természeti és gazdasági elemeket ötvöző) mezőgazdasági potenciálját tükrözi (1. ábra).

¹⁰ Nagy 2003: 33., 37–38.

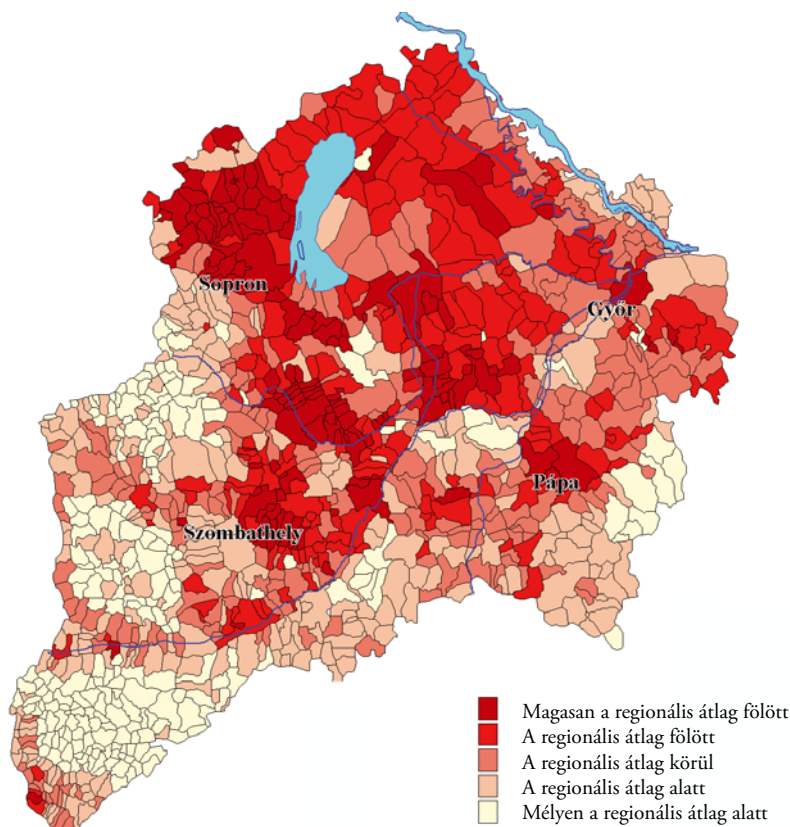
¹¹ Varga 1965: 252–267.

¹² Az 1909. évi kiigazítás szerint. PM 1914c, PM 1914d, PM 1914e.

¹³ Varga 1965: 271; Nagy 2003: 34–35.

1. ábra

Egy holdra eső kataszteri tiszta jövedelem a Kisalföld déli részén, 1909

A kataszteri tiszta jövedelem fejlettségi mutatóként való használata elé még néhány megjegyzés kívánkozik. A földadókiivetés módját a kortársak és a történettudomány is gyakorta bírálta: az a vád fogalmazódott meg visszatérően, hogy a földek minősítésénél a nagybirtok javára kedveztek (alacsonyabb osztályba sorolták a nagybirtokok földjeit az adó mérséklése érdekében).¹⁴ Ezt a hatást természetesen nem tudom kiküszöbölni a vizsgálatnál. Nem tökéletes fejlettségi mutató az egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri jövedelem azért sem, mert azokon a településeken, ahol a nagybirtok súlya meghatározó volt, a termelés haszna nem a keresőknél (akik ez esetben cselédek), hanem a birtokosnál vagy a bérlőnél jelentkezik; a település fejlettségét alig befolyásolja. Ez különösen zavaró a nagybirtokos megyékben (például Fejér, Tolna stb.), itt a Nyugat-Dunántúlon kevésbé problematikus. Az is nyilvánvaló, hogy a kevés mezőgazdasági keresővel rendelkező városok esetében a mezőgazdasági színvonal súlya a fejlettség alakításában nem

¹⁴ Varga 1965: 301–309.

meghatározó (bár 1910-ben például Sopronban, Pápán, Kőszegen vagy Magyaróváron a mezőgazdasági keresők aránya 13–15% között mozgott.) A vizsgálatba vont mutatók regionális átlagait, szélsőértékeit mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat

A fejlettségi mutatók települési átlagai, szélsőértékei

Változók	Minimum	Maximum	Átlag	Súlyozott relatív szórás
Írni-olvasni tudás aránya (%)	34,5	99,1	85,9	8,8
Orvosi kezelés aránya (%)	0	100	60,5	43,0
Jó minőségű házak aránya (%)	0	100	67,2	46,4
Vándorlási egyenleg rátája (‰)	-55,3	39,1	-7,5	141,3
Nem mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya (%)	1,6	99,4	41,5	69,7
Egy mg. keresőre eső kataszteri t. jövedelem (kr.)	2,5	787,9	82,8	88,5

Amint a relatív szórás értékekből megállapítható, a fejlettség különböző elemei mentén elég magasak a területi egyenlőtlenségek (leginkább kiegyenlítettnek még a műveltséget mérő írni-olvasni tudás tekinthető). Az adatok összevonására egyszerű statisztikai módszert választottam: a 6 változót egyenként standardizáltam,¹⁵ a standardizált értékekből pedig számtani átlagot számítottam. Így súlyozatlan összevonás után jött létre a komplex fejlettségi mutató. Elsőként – még interpretálás nélkül – a fejlettségi különbségek települési szintű térképét mutatom be a 2. ábrán.

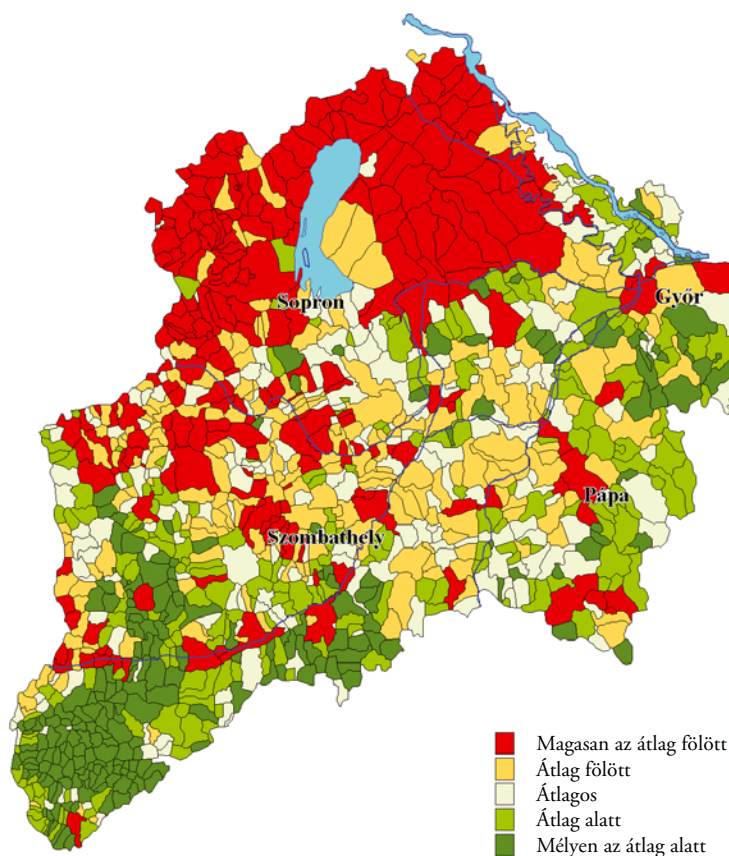
A TERÜLETI FEJLETTSÉGI KÜLÖNBSÉGEKET KIALAKÍTÓ TÉNYEZŐK

A területi fejlettségi különbségek mérésekor gyakran felvetődik, hogy milyen tényezők határozzák meg leginkább az egyes települések helyzetét. Elsőként én is azt vizsgáltam meg, hogy a fejlettség milyen – állandónak tekinthető – társadalmi jellegzetességekkel mutat összefüggést. Az alábbi négy kitüntetett paraméter hatását próbáltam megmérni:

- a nemzetiségi hovatartozás
- a felekezeti hovatartozás
- a településméret
- a centrumoktól való távolság

¹⁵ Átlagra és szórásra standardizáltam, az $(x_i - x_a) / s_x$ képlet használatával.

2. ábra

Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén, 1910

A területi fejlettségi vizsgálatok interpretációiban ezek a jellegzetességek rendre előkerülnek – például a német lakosságú falvak módosabbak, mint a környezetükben lévő magyar falvak; a protestáns (református) vidékek általában kiemelkednek a katolikus környezetükből; a nagyobb méretű települések gyakran fejlettebbek környezetüknél; illetve a centrumok közelében elhelyezkedő térségek fejlettebbek, mint a periférikus fekvésűek –, számszerűsítésükre azonban ritkán kerül sor. Természetesen ezeknek a hatásoknak pontos mérése nem is egyszerű, hiszen ezek mindig összekapcsolódva és más tényezőkkel kombinálódva jelennek meg, nehéz eldönteni, hogy konkrét település minnek is köszönheti előnyös/hátrányos helyzetét.

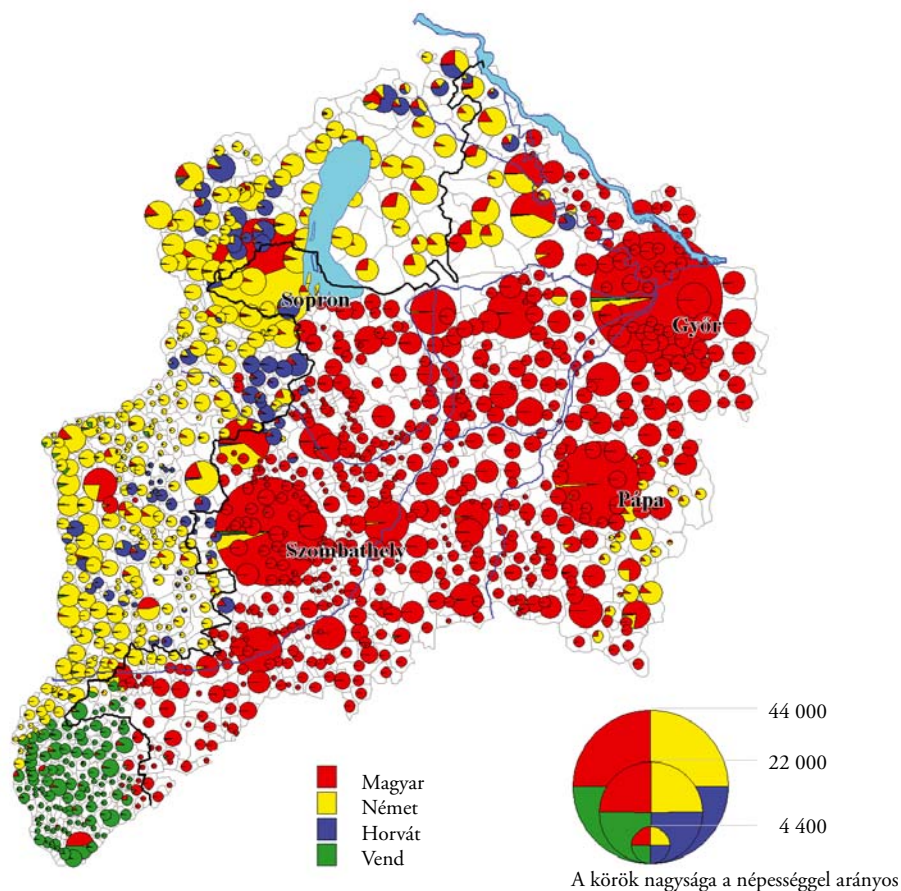
A fent említett tényezők mentén térségünk elég tagoltnak tekinthető, ezt mutatja be a 3., 4. és az 5. ábra, illetve a 2. és a 3. táblázat.

2. táblázat
Anyanyelvi és felekezeti arányok a Nyugat-Dunántúlon 1910-ben (szegregációs indexekkel)

Nemzetiségi csoportok	Népesség 1910	Anyanyelvi arányok	Hoover-indexek	Felekezeti csoportok	Népesség 1910	Felekezeti arányok	Hoover-indexek
Magyar anyanyelvű	647272	61,3	33,9	Római katolikusok	827973	78,5	13,6
Német anyanyelvű	292622	27,7	62,6	Evangélikusok	157505	14,9	59,4
Horvát anyanyelvű	55488	5,3	87,2	Reformátusok	38526	3,7	76,3
Egyéb anyanyelvű	59802	5,7	84,1	Izraeliták	31233	3,0	54,4
Összesen	1055184	100			1055184	100	

3. ábra

Nemzetiségi megoszlás a Kisalföld déli részén, 1910

A Nyugat-Dunántúlon négy nemzetiségi csoport élt egymás mellett. Vas és Sopron megye nyugati részén, Moson vármegyében (a mai Burgenland térségében) összefüggő német nemzetiségű területek húzódnak. A Kárpát-medencének ez az egyetlen tája, ahol a magyar nyelvterület a német törzsnyelvterület keleti peremével érintkezik. Az Árpád-korban vélhetően valamivel nyugatabbra húzódtott a magyar–német nyelvhatár, de a későbbi századokban a magyarság megfogyatkozása (az osztrák–magyar határháborúk), telepítések és spontán asszimiláció következtében keletre tolódott. A felső-őrségi magyar ajkú terület a Pinka-völgy elnémetesedése következtében ekkor vált nyelvszigetté, de hasonló folyamatok játszódtak le Németújvár vidékén és a Fertő-melléken is. A Rákóczi szabadságharc után Moson vármegye elpusztult területeire is elsősorban német telepesek érkeztek. A nyelvhatáron fekvő városok szinte kivétel nélkül német többségűek voltak: 1850-ben Sopron és Kőszeg szinte teljes egészében németajkú város volt, még 1880-ban is Sopronban, Kőszegen, Mosonban a magyarok aránya éppen csak meghaladta a 20%-ot, de Magyaróváron sem érte el az egyharmados arányt és Szentgotthárdon is 50% alatt maradt.¹⁶ A 19. század második felében az etnikai arányok a magyarok javára módosultak. Ez több okra vezethető vissza: elsősorban a magyarok magasabb természetes szaporodására (korábbi házasságkötés, magasabb termékenység, alacsonyabb halandóság), és a németek nagyobb mértékű ausztriai kivándorlására. Kisebb szerepet játszott ebben az asszimiláció – amit a falusi térségekben elhanyagolhatónak vélhetünk –, egyedül a városokban számottevő a magyarok számát növelő identitásváltás. 1910-re a fent említett városok közül egyedül Sopron maradt német többségű.¹⁷ Ettől a német területtől térben elkülönül, és egészen más eredetű a Bakonyalján és Bakony (térségünkkel érintkező) vidékén elő szórványnémetiség. Itt a török kori harcok következtében elnéptelenedett területre a 18. század során telepítettek le – több hullámban – németeket a vidék birtokosai (elsősorban az Esterházyak és a veszprémi püspökség).¹⁸ Szintén korajkori (de korábbi) eredetűek azok a horvát telepesfalvak, amelyek elsősorban a nyugati német tömbbe ékelődve, szórványosan helyezkednek el. A török által fenyegetett horvátországi területekről telepítik őket át földesuraik (például a Batthyányak), már a 16. században, a biztonságosabb nyugat-dunántúli birtokaikra. (Az 1532-es – Kőszegnél megtorpanó – török hadjárat következtében ugyanis falvak egész sora vált lakatlanná, ösztönözve birtokosaikat az új telepítésre.)¹⁹ A horvát nyelvterület legnagyobb kiterjedését a 18. században érte el (ekkoriban több mint száz település volt horvát többségű), azonban csonka társadalmi struktúrájuk (értelmiség, nemesség hiánya) és szórvány-jellegük következtében asszimilációjuk – elsősorban elnémetesedésük – a 19. században felgyorsult.²⁰ A 20. század elején falvaik nagyobb csoportot

¹⁶ Kogutowicz 1936: 228–232; Kocsis–Wast–Walter 1991: 3–7.

¹⁷ Faragó 1999: 48–49.

¹⁸ Bottlik 2001: 10–12.

¹⁹ Zimányi 1968: 16–17.

²⁰ Kocsis–Wast–Walter 1991: 5.

alkottak Moson megye északi részén, Soprontól északnyugatra, Kőszeg és Sopron között, illetve Rohonc környékén és a németújvári járás területén. Ebben a régióban az egyéb anyanyelvüként összeírt lakosság szinte kizárólag szlovénokat jelent. A horvátokkal ellentétben „őslakos” vend (szlovén) népesség kontinuos tömböt alkot a Kisalföld központi területétől távol, Vas megye déli csücskében. Ez a nyelvterület az összefüggő stájerországi, krajnai szlovén törzsterület Magyarországra átnyúló része, Vas megye határán túl Zala megyében is folytatódik. A régió lakosságának többségét a magyarok teszik ki. A központi fekvésű magyar nyelvterület általában éles határral végződik nyugat felé, csupán Moson megyében él magyar–német vegyes lakosság, illetve a már említett Felső-Őrség néhány falvában találunk magyar szórványokat. A Moson megye nyugati és középső területein található magyar szórványok is csak a 19. században keletkeztek. A nagy területű falvak határában a vízrendezéseket követően egymás után jöttek létre a nagybirtokok majorjai, amelyeknek cselédsége elsősorban a kapuvári uradalom és a Csallóköz magyar szegénységéből verbuválódott.²¹ Az „őslakos” nemzetiségi csoportok tömbszerű elhelyezkedésének és a telepések falvankénti letelepítésének következtében nemzetiségek egymástól jól elkülönülve éltek, ezt tükrözik a szegregációs index magas értékei. (A Hoover-index értéke 0 és 100 között változhat: ha 0-hoz közelít az érték, akkor az egyes csoportok térben egyenesen helyezkednek el, a 100-hoz közeli érték pedig a magas szegregációt, elkülönülést jelzi.)²² A nemzetiségi elkülönülés különösen erős a horvátok és a vendek esetében, de a németeknél és a magyaroknál is magas.

A nemzetiségi térképnél jóval tarkább a felekezeti térkép (4. ábra), érdekessége, hogy a nemzetiségi csoportok nem igazán köthetők vallási közösségekhez. A 16. században ugyanis a régió lakosságának többsége – jóformán csak az egyházi birtokokon élők és az ezidőtájt beköltöző horvátok kivételével – protestáns lett. A németek és a vendek elsősorban a reformáció lutheri, míg a magyarok a lutheri vagy a kálvini ágához csatlakoztak. A katolikus restauráció már a 16. század végén elkezdődött, de jelentős eredményeket csak a 17. században, a nagybirtokosok rekatolizálása után – Batthyány, Nádasdy család stb. – ért el.²³ Ettől az időszaktól kezdve jobbra csak ott maradhattak fenn tartósan protestáns közösségek, ahol a birtokos protestáns maradt, vagy a lakosság valamilyen kiváltsággal bírt (kisnemesi falvak, Őrség). A 20. század elején már a régió népességének több mint háromnegyede római katolikus, mind a négy nemzetiségnél ez az uralkodó vallás (a horvátoknál kizárólagos). A katolikus vallásúaknál a szegregációs index értéke alacsony (H=13,6%): szinte minden településen él katolikus lakosság. A többi felekezetenél erősebb a térbeli elkülönülés (főként a csekély számú reformátusság esetében). Magas az evangélikusok aránya a Vend-vidéken (szlovénok), a felsőöri, kőszegi járásban, Sopron környékén (németek), illetve (jobbára az egykori kisnemesi falvakban) a Kemenesalján, a Rábaköz déli részén,

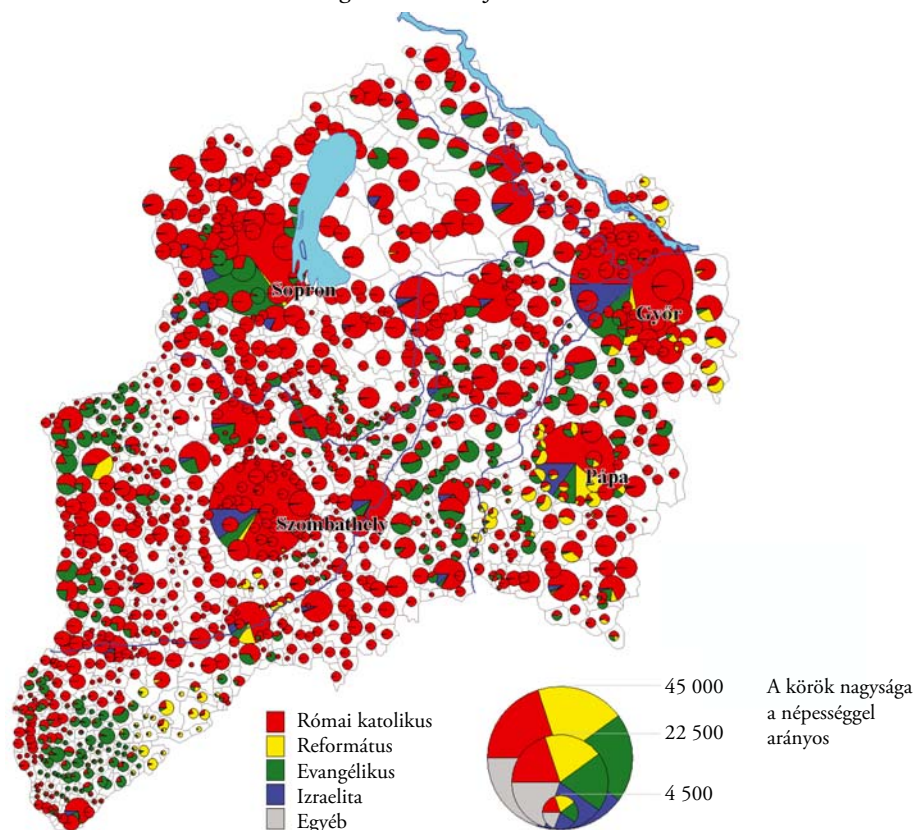
²¹ Kocsis–Wast-Walter 1991: 6.

²² A Hoover-index számításának leírását lásd Sikos T. 1984: 70–72.

²³ Fazekas 1993: 103–104.

4. ábra

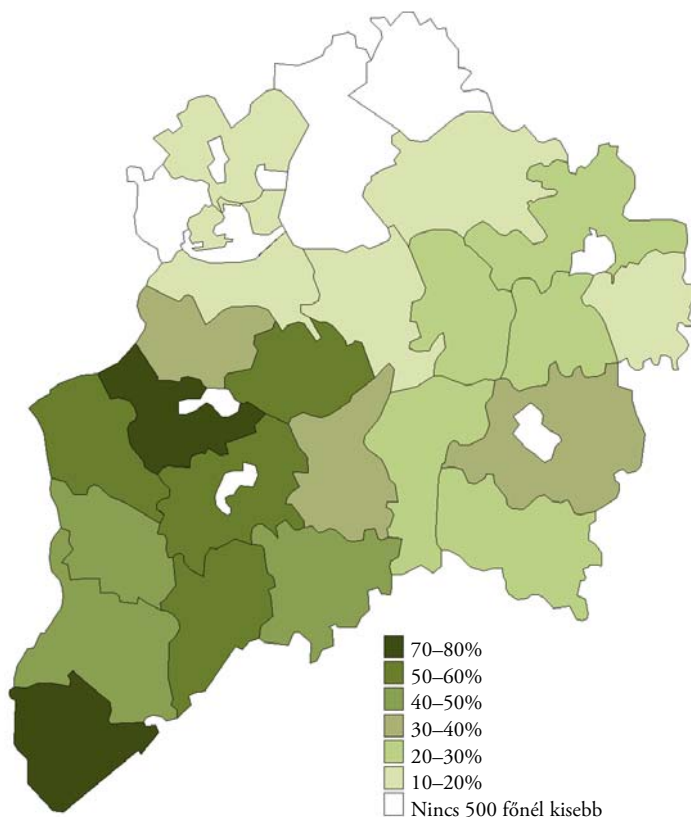
Felekezeti tagolódás a Kisalföld déli részén, 1910

a Bakonyalján (magyarok). A régióban erős kisebbségben élő reformátusok szinte kizárólag magyarok: jól körülhatárolható csoportjaikat az Őrségben (a Felső-Őrségben is!), Pápa környékén és Győr megyében találjuk meg. Nagy létszámú izraelita közösségek élnek a városokban, jelenlétük az egyes települések kereskedelmi szerepkörének fontosságát is jelzi.

A Nyugat-Dunántúl a települések mérete szerint is erősen tagolt (5. ábra, 3. táblázat), bár uralkodó az apró- és kisfalvas településforma. A települések majd' háromnegyede kisebb 1000 főnél, de ezekben a falvakban a régió összlakosságának csak bő harmada él. A régió túlnyomó részén a jobbra zavartalan településfejlődés következtében átöröklődött a középkorban kialakult – a természeti adottságokhoz, a mezőgazdasági művelés lehetőségeihez igazodó – aprófalvas szerkezet. Az aprófalvas jelleg továbbélését az is erősítette, hogy a 16–18. század folyamán a települések száma tovább növekedett, jobbra községek kettéválásával (különösen a Rába-völgyben, a Pinka- és a Gyöngyös-patak völgyében volt

5. ábra

Az 500 fő alatti települések aránya az összes településből, 1910

ez jellemező).²⁴ A térség déli részén, az Őrségben és a Vend-vidéken az elaprózottság (elsősorban az élénk, tagolt domborzat hatására) még nagyobb mértékű: míg az előbbi területen a falvak apróbb házcsoportokból álló szerekből épülnek fel, addig az utóbbi térségben – az erdős dombhátak irtványain keletkezett – magányosan álló, elsődleges szórványok a jellemzők.²⁵ A települések átlagos nagysága északra haladva növekszik, míg a muraszombati és a kőszegi járás területén az 500 főnél kisebb falvak teszik ki a településállomány több mint 70%-át, a nagymartoni, a rajkai és a nezsideri járásokban egyáltalán nem találunk 500 főnél kisebb települést. Moson megyében és Győr környékén a török pusztítások is gyérítették a településállományt, a Fertőzugban és a Hanságban pedig a mostoha természeti feltételek között eleve ritka településhálózat alakult ki. A mocsárvidékek peremén elhelyezkedő falvak határai mélyen belenyúltak a lápba, és

²⁴ Boros 1957: 467–468.

²⁵ Bulla–Mendöl 1999: 222.

a lecsapolások, vízrendezések megindulásával nagy területeken vált lehetővé az intenzívebb gazdálkodás. A felszabaduló földeken viszont nem keletkeztek új falvak, hanem a nagybirtokokon majorok jöttek létre. Ez a folyamat játszódott le a pusztásodás következtében megnövekedett határu falvakban is.²⁶ Elsősorban a majorok nagy száma, illetve az ezekben élő cselédek száma emeli meg e községek lélekszámát.

3. táblázat

A települések tagolódása méret és a centrumtól való távolság szerint

Települések mérete (fő)	Települések száma	Részese- dés a települé- sálmányból (%)	Települé- sek összszáma	Részese- dés a ré- gió népességéből (%)	Távolság Bécs- től (km)	Települések száma	Részese- dés a települé- sálmányból (%)	Települé- sek összszáma	Részese- dés a ré- gió népességéből (%)
250 alatt	131	12,1	24658	2,3	25–49,9	46	4,2	61901	5,9
250–499	293	27,0	107630	10,2	50–74,9	89	8,2	155419	14,7
500–999	366	33,7	264057	25,0	75–99,9	229	21,1	199996	19,0
1000–1999	223	20,5	305079	28,9	100–124,9	316	29,1	337862	32,0
2000–4999	62	5,7	175902	16,7	125–149,9	256	23,6	230233	21,8
5000–9999	7	0,6	48529	4,6	150–174,9	148	13,6	68474	6,5
10000–49999	4	0,4	129329	12,3	175 fölött	2	0,2	1299	0,1
Összesen	1086	100,0	1055184	100,0	Összesen	1086	100,0	1055184	100,0

A centrumoktól való távolságot a Bécs-től, illetve Budapesttől mért légvonal-távolsággal fejeztem ki, a 3. táblázatban a települések Bécs-től való távolságát tüntettem fel. A Kisalföld északnyugati része, az ország kapuja: 46 település Bécs közvetlen közelében, a várostól 50 km-nél kisebb távolságra fekszik. Budapest a Kisalföldről nézve túlságosan távol van, mindössze tucatnyi falu található az ország fővárosától 90–100 km-re. Ezzel szemben a régió népességének 40%-a – mintegy 420 ezer ember – a Bécs köré vont 100 km-es sugarú körön belül él!

A területi fejlettség hatótényezőinek vizsgálatára a területi elemzési módszerben használatos többváltozós regresszióelemzés eszközt választottam.²⁷ A létrehozott komplex fejlettségi mutatót mint függő változót, a fejlettséggel összefüggésbe hozható jelenségeket pedig mint a fejlettséget magyarázó tényezőket építettem be a modellbe. A vélt összefüggések kimutatására (és az összefüggések erősségének meghatározására) többféle út is kínálkozott. A legegyszerűbb megoldásnak az tűnt számomra, hogy a fejlettségi mutató és a magyarázó tényezők térbeli elhelyezkedése között lineáris korrelációkat számítsak. Ezt a megoldást

²⁶ Bulla–Mendöl 1999: 191–192.

²⁷ A többváltozós regresszióelemzés lefolytatásánál a magyar nyelvű módszertani irodalomra támaszkodtam (Székelyi–Barna 2002: 204–300), illetve figyelembe vettem területi kutatások tapasztalatait is (Németh 2003).

azért kellett elvetnem, mert így a magyarázó változók közti egybeesések zavaró hatása kiküszöbölhetetlen lett volna. (Ezt a jelenséget egyszerű példával érzékeltetem. A régió legfejlettebb része az északnyugati térség. Ez a terület van a legközelebb Bécshöz, ugyanakkor túlnyomóan németek lakta vidék, és az átlagos településméret is meghaladja a regionális átlagot. Így a magyarázó tényezők egybeesése miatt nehéz pontosan megválaszolni azt a kérdést, hogy minek köszönheti kiemelkedését ez a terület.) A többváltozós regresszióval viszont a káros multikollinearitás (a független változók közötti lineáris összefüggés) ellenőrizhető és kiküszöbölhető. A többváltozós regresszióvizsgálatba az alábbi változókat vontam be.

- függő változó:
  - komplex fejlettségi mutató
- független változók:
  - a települések lélekszáma, 1910 (fő)
  - a települések Bécstől való távolsága (km)
  - a települések Budapesttől való távolsága (km)
  - a települések lakosságából a németek aránya, 1910 (%)
  - a települések lakosságából a protestánsok aránya, 1910 (%)

Eredeti szándékom az volt, hogy a magyarázó változók között a teljes nemzetiségi és felekezeti megoszlás szerepeljen. Ez egy korrelációs vizsgálatnál nem jelentett volna gondot, de a többváltozós regressziónál – az egymást 100%-ra kiegészítő értékek miatt – kivihetetlen volt. Ezért kiválasztottam a fejlettséggel leggyakrabban „hírbe hozott” nemzetiségi csoportot és felekezetet, így került a változók közé a németek illetve a protestánsok aránya.

A regresszióelemzésnél – több iterációs fázis után – a stepwise módszert választottam. Ez a módszer a változókat lépésről-lépésre veszi be a modellbe, kizárva azokat, amelyek szignifikanciaszintje alacsony. A regresszióanalízis végeredményét mutatja be a 4. táblázat.

A regresszióelemzés magyarázó erejét a determinációs együttható értéke (R^2) mutatja meg. A kapott 0,46-os érték úgy interpretálható, hogy a fejlettség területi heterogenitásának 46%-át magyarázzák meg a vizsgálatba vont változók. Ezt az eredményt kielégítőnek tartom. A vizsgálatból kizárt változók azok, amelyek nem gyakoroltak hatást a területi fejlettségre. A Budapesttől való távolság és a protestánsok arányának mutatója azért került a kizárt változók közé, mert szignifikanciaszintjük alacsonyabb volt 90%-nál (különösen a Budapesttől való távolságé), parciális korrelációjuk – hozzájárulásuk a modell végeredményéhez – alacsony lett volna. A szignifikáns magyarázó változóknak a fejlettségi kép magyarázatában betöltött súlyát a regressziós béta-paraméterek értéke jelzi. Legnagyobb hatást a Bécstől való távolság gyakorolta, kisebb a szerepe a településméretnek és a németek arányának. A változók közötti multikollinearitás mértékét a toleranciaszint jelzi, értéke 0 és 1 között változhat, a zavaró multikollinearitásra a 0-hoz közeli értékek utalnak. Jelen vizsgálat eredményét a multikollinearitás jelensége

nem befolyásolja, a minimális tolerancia 0,87; a változók közti kapcsolatok erősségét mérő korrelációs mátrixban a németek aránya és a Béctől való távolság közti 0,34-es korreláció a legmagasabb.

4. táblázat

A fejlettség és a stabil társadalmi meghatározottságok közti települési összefüggések

A REGRESSZIÓSZÁMÍTÁS MAGYARÁZÓ EREJE		
R	0,679	
R ²	0,461	
Módosított R ²	0,459	
Szignifikáns magyarázó változók	Standardizált regressziós béta-paraméterek	Tolerancia
Béctől való távolság	-0,541	0,874
Lélekszám	0,261	0,983
Németek aránya	0,132	0,887
A VIZSGÁLATBÓL KIZÁRT MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK		
Budapesttől való távolság		
Protestánsok aránya		
DIAGNOSZTIKAI TESZT		
VIF maximuma	1,145	
Megfigyelési egységek száma	1086	

A többváltozós regresszióelemzés eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ebben a régióban települési léptékben a vallási tagozódás nem áll összefüggésben a fejlettségi különbségekkel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kisebb léptékben – például településen belül – a felekezeti csoportok mentén ne jelentkezhetnének vagyoni, életszínvonalbeli törésvonalak. A Budapesttől való távolság sem befolyásolja a települések helyzetét. Erősebbnek tűnik a fejlettség nemzetiségi meghatározottsága. Általában kijelenthetjük, hogy minél magasabb arányban élnek német ajkúak egy településen, annál valószínűbb, hogy a település fejlettsége meghaladja a regionális átlagot. Egyértelmű a településméret szerepe a fejlettség alakításában. Ez nem egyszerűen csak a lélekszám és a fejlettség összefüggése: a Nyugat-Dunántúlon a települések lakosság száma és a funkcionális gazdagsága között erős a kapcsolat.

Számításaim alapján kijelenthetjük, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Béctől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Béctől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. Mindez számomra azt is bizonyítja, hogy a 20. század elején

a Kisalföld déli részének természetes centruma Bécs volt, Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.

A fejlettség övezetes térbeli rendje

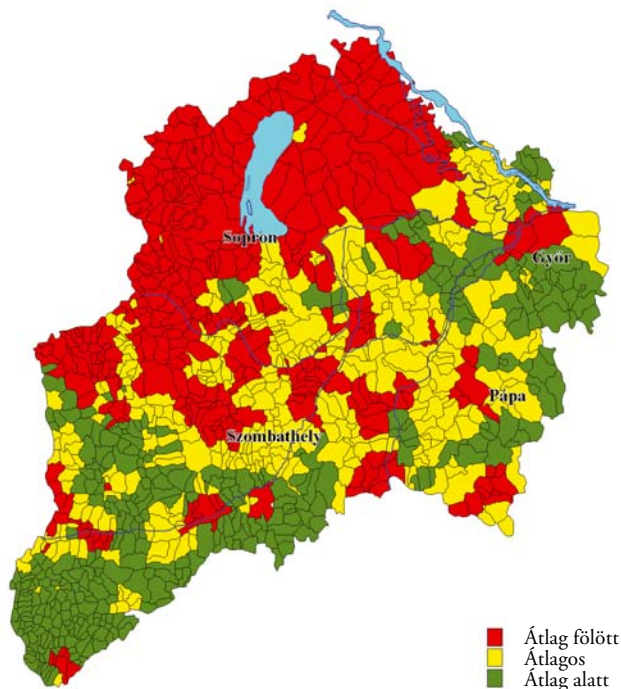
Ezután térjünk vissza a fejlettségi térképhez (2. ábra). Maga a térkép is azt sejteti, hogy a fejlettség tekintetében erős a szomszédsági hatás: általában a fejlett település mellett fejlett, a fejletlen mellett fejletlen található; a fejlettségnek határozott térbeli rendje van: az északnyugati centrumtól kifelé koncentrikusan csökken. Ennek a sejtésnek a bizonyítása érdekében, a területi autokorreláció-számítás eszközéhez folyamodtam. Az eljárás nem tartozik a bonyolult területi statisztikai módszerek közé, csupán az adatelőkészítés időigényes. Lényege, hogy minden település fejlettségi értékei mellé a vele szomszédos települések fejlettségének számtani átlagát rendeli,²⁸ és a két mutató között számít korrelációt. Amennyiben az adott település és a szomszédai hasonlítanak egymásra – az eredeti és a szomszédsági adatok között erős a meghatározottság –, akkor a korreláció +1-hez közeli értéket ad, ha viszont rendre különböznek egymástól, akkor –1-hez közelít az együttható. 0-hoz közeli korrelációs érték pedig a véletlenszerűsége utal, ebben az esetben nincsen kimutatható térbeli rend. (Tulajdonképpen minden földrajzi vizsgálat a magas területi autokorreláltság feltételezésére épül, azaz arra, hogy az egymás közelében fekvő egységek jobban hasonlítanak egymásra, mint az egymástól távoliak. Ez az általános törvényszerűség igazolja a földrajzi kutatások létjogosultságát, indokolja a térbeli összefüggések önálló vizsgálatát.) A területi autokorrelációs vizsgálat lefolytatásához egy ún. szomszédsági mátrixot kell felépíteni: minden településnek meg kell határozni a szomszédait. Jelen vizsgálatnál a szomszédság meghatározásakor nem ragaszkodtam a tényleges térbeli érintkezéshez; a települések között légvonal-távolságokat számoltam, és az öt legközelebbi települést tekintettem szomszédnak (amennyiben ezek 10 km-nél közelebb voltak a céltelepüléshez). A területi autokorreláció-számítás eredményeként $r=0,74$ adódott, azaz a sejtésünket bizonyítottuk: a régióban a fejlettség tekintetében erős szomszédsági hatás uralkodik, a homogén fejlett és fejletlen térségek jól elkülönülnek egymástól, a fejlettség határozott térbeli elrendeződést mutat.

A fejlettségi térkép interpretálása előtt az adatbázist még egy generalizáló eljárásnak is alávettem. Ha fejlettségi övezeteket, zónákat szeretnénk kimutatni, nehezen maradhatunk meg a települési szintű adatoknál, ezek túlságosan mozaikos témintázatot adnak. Célszerű az adatbázison valamilyen területi aggregálást végrehajtani. Általános módszer, hogy ilyen esetben közigazgatási egységekbe vonják össze az adatokat (vizsgálatomban a járási szint lenne kézenfekvő). Ennek hátránya azonban, hogy jelentős területi különbségeket fedhet el. Ezért választottam

²⁸ A módszer részletes leírását és az eredmények értelmezésének lehetőségeit lásd Nemes Nagy 1998: 215–221.

a területi mozgóátlag módszerét. Az eljárás az időbeli mozgóátlag analógiájára épül: egy adott település fejlettségi értékét a saját és szomszédainak fejlettségi átlagával helyettesíti, azaz lépésről lépésre átlagol.²⁹ Előnye, hogy végrehajtását nem befolyásolják az esetleg önkényesen meghúzott, vagy csak a tradíciók miatt fennmaradt határok; kiszűri a véletlen hatásokat, az információvesztés pedig minimális. Létezik súlyozott és súlyozatlan változata.³⁰ Vizsgálatom során a súlyozott változatot használtam: minden település fejlettségi mutatóját a népességszámával súlyoztam, majd a szomszédsági értékekből súlyozott átlagot számoltam. A szomszédok kiválasztása megegyezett a területi autokorreláció számításakor használt eljárással. A területi mozgóátlagos generalizálásnak más előnyei is vannak. Közismert megállapítás, hogy a szomszédos települések kölcsönösen befolyásolják egymást, a társadalmi vagy a gazdasági jelenségeknek kisugárzó hatása lehet. Ritkán fordul elő, hogy egy kiemelkedően jó helyzetű település (például egy nagyváros) tőszomszédságában elmaradott falvakat találjunk. A súlyozott területi mozgóátlag használatával ez a szomszédsági hatás is megjelenik a térképeken.

6. ábra

Fejlettségi övezetek a Kisalföld déli részén, 1910

²⁹ A módszer részletes ismertetését lásd Dusek 2001.

³⁰ Dusek 2001: 217–218.

A súlyozott területi mozgóátlagolás után létrejött generalizált fejlettségi képet mutatja be a 6. ábra. A generalizálást azzal is elősegítettem, hogy ezen a térképen csak három kategóriát használok: a települések átlag alatti, átlag körüli és átlag feletti besorolást kaptak. A térkép alaptendenciáját a fejlettség koncentrikus elrendeződése határozza meg. Homogén, a térségi átlagot meghaladó fejlettségű zóna rajzolódik ki a régió északnyugati, nyugati részén. Kedvező helyzetét Bécs közelségének köszönheti ez a terület: Moson vármegye egésze, Sopron vármegye nyugati és Vas vármegye északnyugati része. A bécsi, „nyugati” befolyáshoz jellegében hasonló – ám léptékében jóval kisebb – Graz hatása a régió déli részén. Elsősorban a Graz–Szentgotthárd–Körmend közti vasút vonal és közút mentén, illetve a Stájer-medencére nyitott, határmenti falvakban érvényesül. E két nagyobb – az országhatár túloldalán minden bizonnyal folytatódó – összefüggő zónán kívül csak szigetszerűen találunk átlag fölötti fejlettségű területeket. Szinte mindegyik városi funkciójú település környéke ilyen „sziget,” ezeken kívül említésre érdemes még Devecser–Ajka környéke (a somlói borvidék, az ajkai kőszénbányászat), Jánosháza vidéke, az Őrség néhány települése.

Az átlag alatti fejlettségű területek a régió perifériáján helyezkednek el. Ide tartozik a rossz mezőgazdasági adottságú, piacoktól távol fekvő Vend-vidék (Muraszombat és környéke kivételével), a bécsi és a grazi hinterland között elhelyezkedő németújvári járás. Összefüggő elmaradott terület Vas megye délkeleti része, a Vasi-Hegyhát nagybirtokok által uralt térsége is. Itt a városi központok kisugárzó szerepe nagyon csekély: Körmend körül még csak-csak felfedezhetünk egy jobb helyzetű településcsoportot, de Vasvár környékén ennek semmi nyomát nem találjuk. A Pápától délre és keletre húzódó Bakonyalján a gyenge agráradottságok a periférikus fekvéssel párosulnak. Egészen meglepő és nehezen magyarázható viszont Győr vármegye helyzete. A régió legnagyobb városának tőzsomszédságában a regionális fejlettségi átlagot alulmúló zóna található: Győr szigetként emelkedik ki kedvezőtlen helyzetű megyéjéből. Átlagos fejlettségű sávok is csak a Győr–Bécs és a Győr–Pápa útvonal mentén rajzolódnak ki.

Az északnyugati fejlett térségek és a déli, keleti perifériák között széles átmeneti, közties jellegű zóna húzódik. Olyan tájakat foglal ez az övezet magában, amelyek elsősorban magas színvonalú mezőgazdaságukról, módos falvaikról híresek, de távolabb fekszenek a centrumoktól. Egy országos vizsgálat ezeket a legjobb helyzetű térségekhez sorolná, átlagos fejlettségűvé csak regionális összehasonlításban szűrülnek. Ehhez az átmeneti térséghez tartozik például a Rábaköz, a Kemenesalja, Vas megye északkeleti része. Ezt az övezetet is tagolják fejlettebb szigetek, vagy belső, rossz adottságú „depressziók”. Ez utóbbira jó példa a Sopron és Vas megye határán található Cser vidéke.

Kutatásaim egyik legfontosabb eredménye, hogy a Nyugat-Dunántúl területi fejlettségi különbségeinek vizsgálatakor egy jellegzetes „északnyugat-délkelet lejtőt” sikerült feltárnom. Ez alapvonásaiban megismétli ez egész országra érvényes korabeli fejlettségi képet. (A mai nyugat–kelet dichotómia nem új keletű jelenség, hanem a magyarországi fejlettségi términtázat évszázadok alatt kialakult stabil vonása, illeszkedése az európai sémához.) Megállapíthattam azt is, hogy a régió belső fejlettségi tagoltsága mögött elsősorban nem felekezeti, nemzetiségi vagy településszerkezeti különbségek húzódnak meg, hanem mindenekelőtt a Bécstől való távolság a meghatározó. A fejlettségi térkép markáns övezetességet mutat; összefüggő, relatív fejletlen területeket szinte csak a déli és keleti periferiákon találunk, ezt többnyire csak a városok környékének fejlett „szigetei” szakítják meg. A fejlettségi övezetek Bécshez való igazodása bizonyítéka annak is, hogy a 20. század elején e régióknak nem az ország fővárosa, Budapest, hanem sokkal inkább Bécs volt a centruma.

FORRÁSOK

- KSH 1912a: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.) Budapest
- KSH 1912b: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Népmozgalom 1901–1910.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 46.) Budapest
- KSH 1913: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. (A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.)* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48.) Budapest
- PM 1914a: *Győr vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest
- PM 1914b: *Moson vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest
- PM 1914c: *Sopron vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest
- PM 1914d: *Vas vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest
- PM 1914e: *Veszprém vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beluszky Pál 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest, 299–326.
- Bottlik Zsolt 2001: *A statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban*. (Collegium Hungaricum Füzetek 1.) Bécs
- Boros Ferenc 1957: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. *Földrajzi Értesítő* 4. 459–474.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor 1999: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest
- Dusek Tamás 2001: A területi mozgóátlag. *Térületi Statisztika* 3. 215–229.
- Faragó Tamás 1999: Népelesség-növekedés – asszimiláció – vándorlás. (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt.) *Századvég* 1. 33–57.
- Fazekas István 1993: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* 1–2. 101–131.
- Good, David F. 1993: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the Late Nineteenth-Century Habsburg Empire*. /University of Minnesota Working Paper 93–97./ <http://www.cas.umn.edu/wp937.htm>
- Győri Róbert 2005: *A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)*. PhD értekezés, Budapest
- Kocsis Károly – Wastl-Walter, Doris 1991: A magyar és osztrák (német) nemzeti kisebbségek a nyugat-pannon határvidéken. In: *A Magyar Földrajzi Társaság 44. vándorgyűlése*. Budapest, 1–37.
- Kogutowicz Károly 1936: *Dunántúl és a Kisalföld írásban és képen*. I–II. (II. kötet) Szeged
- Nagy Mariann 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest
- Nemes Nagy József 1998: *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest
- Nemes Nagy József (szerk.) 2005: *Regionális elemzési módszerek*. (Regionális tudományi tanulmányok 11.) Budapest
- Németh Nándor 2003: A kistérségi tagoltság regresszióelemzése. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Kistérségi mozaik. (Tanulmányok)* (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) Budapest, 107–128.
- Sikos T. Tamás (szerk.) 1984: *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. (Földrajzi Tanulmányok 19.) Budapest
- Székelyi Mária – Barna Ildikó 2002: *Túlélőkészlet az SPSS-hez. (Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára)*. Budapest
- Varga István 1965: A közterhek. In: Szabó István: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, II/246–318.
- Zimányi Vera 1968: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a XVI–XVII. században*. Budapest

Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái

Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához

Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700.

Cambridge University Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge 2001.

A közelmúltban élénk vita bontakozott ki Florin Curta a korai szlávok történetéről és régészetéről megjelent könyvével kapcsolatban. A könyv felbolydulást okozott a korai szláv régészet kutatói között, angolszász tudományos körökben ünnepezték, és korszakalkotó műnek tartják. Amerikában elnyerte az Amerikai Történeti Egyesület (AHA) legnagyobb elismertségnek örvendő Herbert Baxter Adams díját a 2002-es évben. Elismerő kritikákat kapott nem csak amerikai és nyugat-európai, hanem orosz szerzőktől is.¹ Ezzel szemben a kelet-közép-európai térség legtöbb államában a mű vörös posztó maradt, és nagy felháborodást keltett. A tét a szláv kultúra egyedisége és ősisége volt. Könyvére a legterjedelmesebb és egyben legkritikusabb választ Gabriel Fusektől kapta a román származású floridai professzor.²

Mivel váltott ki ekkora vihart Florin Curta? A könyv állításai szerint nemcsak a szlávok anyagi kultúrája, hanem maguk a szlávok is a 6. század folyamán jöttek létre. A folyamat gerjesztője a Bizánci Birodalom volt, melyben ekkor folytak Justinianus erődépítési munkálatai, ami egyfajta kulturális sokkot okozott a Dunától északra élő „barbárok” körében. A szláv (szklavén) név Curta szerint eredetileg bizánci konstrukció, melyet arra fejlesztettek ki a Birodalomban, hogy összefoglaló elnevezésként magyarázza az Al-Duna vidéki bonyolult etnikai viszonyokat.

Az amerikai kutató megállapításaival tabukat érint. A korai szlávok régészete és őstörténete a 19. század folyamán kialakult romantikus elképzeléseken alapul, melyek szívósan tovább élnek. A téma kutatásának megalapozói Šafařík és Niederle azonos című művei volt, melyek hatása máig tagadhatatlan. Šafařík a szláv „nép” (a német terminológiában Volk) romantikus mítoszának megteremtője volt. Iordanes alapján a venethiket szlávoknak tartva az ókorig követte nyomaikat és legfontosabb forrásként a nyelvet határozta meg.³ Az előbbi kutatóra nyilvánvalóan Herder „Volksgeist” (néplélek) elképzelése hatott, mely a mai napig meghatározza a szláv őstörténet kutatását.⁴ Niederle más legendákat teremtett, mint például azt, hogy a szlávok a mocsár gyermekei, akik a Pripjaty-mocsaraiból

¹ Hariton 2004: 101–103; Petrov 2002; Brather 2003: 311–316.

² Fusek 2004: 161–186.

³ Šafařík 1837; Schafarik 1844-ben az előbb említett könyve németül is megjelent.

⁴ Herder nép- (Volk) felfogásához lásd Brather 2004: 34–35.

vándorolnak ki, vagy a szláv népesség békés beszivárgását (infiltrációját) a bizánci területekre, ahol hamar elsajátítják a késő antik kultúrát, melynek így folytatói lesznek, s végül: a korai szláv nagycsaládon (zadruga) alapuló demokratikus társadalmi rendszert.⁵ Nem véletlen, hogy az első szláv régészeti és őstörténeti összefoglalások Prágában, a pánszlávizmus egyik fellegvárában születtek a nemzeti identitáskeresés időszakában.

Niederle munkájának folytatója és a korai szlávok régészetének másik vezéralakja Ivan Borkovský volt. A neves cseh régész korszakalkotó könyvében az úgynevezett „prágai típusú kerámiát” kizárólagos szláv etnikumjelzőnek tartotta, s ez által határozta meg a korai szlávok anyagi kultúráját.⁶

A II. világháború után a szláv őstörténet kutatásának központjává a Szovjetunió vált. Curta szerint nemcsak a kutatások tematikáját, de a várható eredményeket is a politikai tényezők határozták meg, ez volt az oka, hogy a szláv őshaza a Cseh-medencéből Ukrajna felé toldott (8–11).⁷ Fusek a kutatástörténet politikai tényezőit túlhangsúlyozottnak érzi. Felhívja a figyelmet, hogy a politikai nyomás nem volt azonos szintű a keleti blokk különböző országaiban, ráadásul jelentős véleménykülönbségek is kimutathatók az egyes szovjet régészek között.⁸

A politikai nyomás a régészetre kétségtelenül létezett, és többek között a magyar régészetben is érezte hatását. Lehet, hogy fontosabb ugyanakkor az ideológia hatása, a korszakban a marxizmust mint fő magyarázó elvet senki sem kérdőjelezhetette meg. Ugyanilyen nagy hatása volt a marrizmusnak,⁹ mely a nyelvet mindenfajta politikai és kulturális változás hű tükörképének, megkövült történelemnek tekintette.¹⁰ A szláv őstörténeti kutatások másik fő elindítója maga Sztálin volt, aki 1937-ben megjelent könyvében a Szovjetunió népei történetének megírására szólította fel a nyelvészeket, régészeket és történészeket.¹¹ Mindez oda vezetett, hogy az őstörténeti kutatásban a nyelvészet játszott a főszerepet, míg a történeti és régészeti források csak ennek kiegészítőjeként szerepeltek. Kimutatható tehát, hogy ha sok esetben csak közvetve, de komolyan befolyásolta a politika a régészeti kutatásokat is.

A továbbiakban Curta az etnikai tudatot kulturális antropológiai és régészeti megközelítésben tárgyalja. Etnikum értelemben a francia „ethnie” szót használja, az etnikumhoz kapcsolódó elméletek közül nagy figyelmet szentel Abner Cohen instrumentalista megközelítésének, mely szerint a politikai etnikai tudat

⁵ Niederle 1902–1924.

⁶ Borkovský 1940.

⁷ Curta 2002b: 206.

⁸ Fusek 2004: 162–163.

⁹ N. J. Marr (1864–1934) orientalista, az örmény és grúz nyelvek filológusa volt. Hatása a nyelvtudományon kívül kiterjedt a történelemre, irodalomra és a régészetre is. Életútjáról és szerepéről bővebben Klejn 1997: 198–227.

¹⁰ A marrizmus legújabb magyar összefoglalása Havas 2002. Marr működéséről és hatásáról lásd jelen számban Mordovin Maxim írását (118–162).

¹¹ Curta 2002b: 207. Sztálin kérése és őstörténeti felfogása ugyan ellentmondott Marr koncepciójának, de a továbbiakban e két elmélet összehangolására törekedtek.

célorientált jelenség, és külső nyomásra jöhet létre.¹² Ez az elmélet nem új a történeti kutatásokban sem. Barfield a belső-ázsiai hsiung-nu birodalom kialakulásával kapcsolatban fejtette ki a külső nyomás birodalomszervező erejéről valott nézeteit.¹³ Curta szlávokkal kapcsolatban felvázolt modellje gyakorlatilag megegyezik Barfieldével, nevével mégsem találkozhatunk a műben.

Az etnicitás régészeti vizsgálata során kétségkívül a posztmodern régészet vezéralakja Ian Hodder van Curtára legnagyobb hatással. Etnoarcheológiai könyvében Hodder is az egyes közösségek közötti versengés és nyomás közösségalkotó szerepét hangsúlyozza. Hodder a tárgyak szimbolikus jelentését emeli ki, melyek – a véleménye szerint – nemcsak tükrözik a valóságot, hanem aktív szerepük van a társadalom formálásában is.¹⁴ Régészeti elemzéseiben Curta Wiessner emblematikus stílusát használja az etnikum kifejezésének eszközeként.¹⁵

Könyvében Curta összegyűjtötte, és forráskritikailag elemezte a korai szláv történelemre vonatkozó írott forrásokat. Prokopioszt és Iordanest párba állítva az előbbi mellett foglal állást. Iordanes a szlávokat régi népként mutatja be, a Visztula folyó menti venethi néppel azonosítja őket. Vele szemben Prokopiosz a szlávokat új fenyegetésként írja le, nomádként jellemzi őket, és kiemeli demokratikus társadalmi berendezkedésüket. Curta kimutatja, hogy Iordanes Konstantinápolyban dolgozott, és írott forrásokat használt, így a venethikkel való azonosításnál az idősebb Plinius *Naturalis Historia* című művét másoló Julius Solinust és Tacitus *Germániáját* használta, a bevezetőben említett gót forrás pedig minden valószínűség szerint nem szájhagyomány, hanem Cassiodorus műve lehet. Iordanes-szel szemben Prokopioszt minden tekintetben hitelesnek tekinti. A szerző szerinte a szlávokról szóló adatait az Itáliában harcoló szláv zsoldosoktól szerezte (36–37).

A fejezet jelentősége, hogy a szláv őstörténet kutatásában Iordanes Šafaříktól kezdve elsődleges jelentőséggel bírt, hiszen e forrással hivatkoztak a szlávok ősiségére, s ez a forrás vezetett olyan régészeti elméletekhez, melyek az úgynevezett Przeworsk és Csernyahov-kultúrán keresztül egészen a rézkori Tripolje-kultúráig vezették vissza a szlávok régészeti emlékanyagát.¹⁶ Elsősorban ezért veszi védelmébe Fusek a gót történetírót, aki – a szlovák kutató véleménye szerint – származása révén az ifjúkorában az Észak-Balkánon találkozhatott szlávokkal, így szláv szájhagyományt is közvetíthetett. A Iordanes-nél szereplő Visztula folyó alakját (Viscla vagy Vistla) Schramm nyomán szláv eredetűnek tartja.¹⁷

Iordanes 551–552-ben Konstantinápolyban írhatta művét, valószínűleg az 5. század végén vagy a 6. század elején született, és a dél-itáliai Croton városának volt püspöke.¹⁸ Kérdéses ezután, vajon mikor lehetett alkalma

¹² Cohen 1969;

¹³ Barfield 1981: 45–61.

¹⁴ Hodder 1982.

¹⁵ Wiessner 1983: 258.

¹⁶ A kelet-európai császárkori kultúrák szláv azonosításának kutatástörténeti hátteréhez és a kapcsolódó problémákhoz lásd Brather 2004: 213–217.

¹⁷ Fusek 2004: 163.

¹⁸ Horváth 2004: 3–5.

Iordanesnek az Észak-Balkánon szlávokkal találkozni? Az osztrogótok 473 és 488 között kalandoztak a Balkánon Thiudimerrel és fiával, Theoderikkel az élükön. Ezt követően Theoderik mintegy négyéves háborúban 489 és 493 között foglalta el Odoaker itáliai királyságát. A Balkán egyes területei továbbra is a gót érdekszférában maradtak, 509-ben Theoderik átadta ugyan Anasztaziosz császárnak Bassiana városát, és Pannonia Bassiensist, így a Gót Birodalom keleti határa Sirmium lett.¹⁹ A gót uralom a 6. század elejére tehát csak a Balkán nyugati részére terjedt ki, az első szláv betörésekről pedig az Al-Duna vidékén csak az 530-as években hallunk, ekkor Iordanes valószínűleg már Itáliában élt. A Visztula folyó nála szereplő Viscla alakja Julius Solinus elírására vezethető vissza (40).

Curta Iordanes művének szlávokra vonatkozó információit teljesen hiteltelennek tartja, nem reagál viszont semmit arra, hogy Iordanes miért éppen a venethit tartotta a szlávok őseinek. A venethi és a vend elnevezés összecseng, ráadásul etimológiailag is összetartozik. A szlávok vend elnevezését pedig a Samo epizód leírásánál maga sem tagadja (109). Furcsa, hogy e fölött az adat felett Curta elsiklik. Míg a szerző Iordanes-szel szemben igen éles kritikával él, Prokopiosz leírásának tárgyalásakor fel sem merül benne, hogy a szláv demokrácia leírása egy antik toposz is lehet. Prokopiosz Jusztinianosz császár szenátori ellenzékét képviselte, és rajongott az antik kultúráért, műveiben kimutatható többek között Szophoklész, Thuküdidész, Plautus és Hérodotosz hatása is.²⁰ A szlávok leírásakor pedig kimutathatóan az antik milieu-elmélet szellemében ír, és Hérodotosz valamint Hippokratész óta élő toposzokat használ.²¹

Jelentős nézetkülönbség mutatkozik Bragai Márton versének megítélése körül is. Márton püspök egy Sidonius Apollinaris által ihletett versében Sclavus alakban a megtérített népek között említi a szlávokat is. Curta a vers keletkezését az 570-es évek végére (46.), míg Fusek 558-ra helyezi.²² Curta a szlávok szereplését e műben pusztá retorikai fogásnak tartja (46.), addig Fusek a hitelessége mellett áll ki.²³ Véleményem szerint a kérdésben a Sclavus alak a perdöntő, ugyanis ebben az időben a szklavénoi alak volt az általánosan használt. A szklávoi rövidített alakot először Malalas vagy forrása a Konstantinápolyi krónika használta Konstantinápoly 558–559-es ostromával kapcsolatban. Itt tehát egy konstantinápolyi hagyományról van szó (46.),²⁴ nem pedig egy Fusek által feltételezett 536 előtti dél-pannóniai tradícióról.²⁵

A könyv 4. fejezetében Curta a Duna-menti limes és erődrendszert vizsgálja a 6–7. század folyamán. Jusztinianosz az 539–540 telén lezajlott kutrigur támadás után három védővonalból álló erődrendszer építésébe fogott, hogy biztosítsa a Balkánt.

¹⁹ Bóna 1984: 292–294.

²⁰ Cameron 1985: 218; egy konkrét példával Benedicty 1963: 59–65.

²¹ Benedicty 1962: 31–38; Benedicty 1965: 51–78.

²² Fusek 2004: 163.

²³ Fusek 2004: 163–164.

²⁴ Lásd Curta 2001: 46. Itt a vers datálását Márton püspök konstantinápolyi látogatásához igazítja.

²⁵ Fusek 2004: 164. 536 előtt semmiféle információnk nincs Dél-Pannóniából szlávokra, ráadásul nem meggyőző, hogy Márton püspök miért hagyta volna ki éppen a langobardokat a verséből.

Az erődök jelentős részét a 7. század elején felhagyták. Az általánosan elterjedt elmélet szerint az erődöket az avar és/vagy szláv támadások pusztították el. Az erődök pusztulása nyomán védelem nélkül maradt területre szivárogtak be a szlávok.²⁶

Curta elemzése szerint az erődök felhagyásának oka nem azok elfoglalása volt. A Hérakleiosz-kori Balkánról történő csapatkivonások oka a Birodalomban fellépő pénzügyi válságra vezethető vissza. Hasonlóképpen értelmezi a szerző az éremkincsleleteket is, melyek elrejtési okaként az inflációt nevezi meg (150–181). Curta megállapításai szerint tehát a Balkán 620 és 680/690 között bizánci katonai erő nélkül maradt (189.), ugyanakkor azt állítja, hogy a Balkánon nincs 700 előtti időre keltezhető szláv település (308). Annak ellenére, hogy Curta tagadja a korábbi migrációs elméletet, a leírt adatok továbbra is a Balkánra való bevándorlást valószínűsítik, még hozzá abban az időszakban, amikor ezen a területen egyfajta politikai vákuum alakulhatott ki. Az amerikai kutató elméletében új az, hogy számára az erődök felhagyása oka, és nem a következménye a szlávok beköltözésének.

Curta megállapításai szerint tehát a szklavén nevet – bár egyes csoportoknak önelnevezése is lehetett – 6. századi bizánci konstrukcióként és az északi, Al-Duna vidéki barbárok összefoglaló elnevezéseként használták (119). Valóban ez a kép tükröződik vissza a korabeli bizánci forrásokból, így Prokopiosz szövegéből és Maurikiosznál is. Az előbbi auctor műveiről kimutatták, hogy a „milieu-“ vagy más néven „klíma-elmélet” híve,²⁷ s ez az utóbbi szerző leírásánál²⁸ is sejthető. Maurikiosz az általa tárgyalt népeket négy csoportra osztotta: 1. perzsák, 2. szkíták, 3. szöke népek (frankok) és 4. szlávok és antok.²⁹ A besorolásnál első szempillantásra látszik, hogy itt összefoglaló elnevezésről, sablonokról van szó, és nem feltétlenül etnikai egységekről. Az effajta toposzok használatának alapja azonban mindig a vélt vagy valós hasonlóság volt.

A továbbiakban az amerikai kutató a Dunától északra élő barbárok régészeti leletanyagával foglalkozik, nagy vonalakban áttekinti a gepidák, a langobardok, az avarok és a „Pontusz-vidék” anyagi kultúráját, mellyel célja a Wiesner által megfogalmazott „emblematis stílus” nyomainak kimutatása. Az elemzés során már komoly hibák csúsznak be, a langobardokkal szembeni gepida csoportidentitás kifejezésének tartja a koponyatorzítást (201.) figyelmen kívül hagyva a kronológiai különbségeket. A niederstotzingeni sír párhuzamaként említi a dél-koreai Bokchondong-ot (199.), mely esetében már Joachim Werner hangsúlyozta, hogy semmi kapcsolat nem mutatható ki köztük, és ő is csak hasonló társadalmi jelenségek illusztrálására használta.³⁰ Curta módszerére jellemző, hogy egyes lelettípusok térképre vitelével az élesen elváló csoportokat

²⁶ A téma újabb magyar összefoglalása Bóna 1995: 69–80; Bóna 2000: 161–183, aki az erődök pusztulását a szlávok bevándorlásához köti.

²⁷ Benedicty 1962: 31–38.

²⁸ A szlávokról szóló leírás: Dennis 1981: 370–387.

²⁹ Dennis 1981.

³⁰ Werner 1988.

az emblemikus stílus megjelenési formájának tartja. Ezzel tulajdonképpen az etnikumjelző tárgyat új néven, de régi módszer szerint használja.

Az avar leletanyaggal kapcsolatban megjegyzi, hogy kizárólag az avar kor kori periódusában használhatóak a sírban talált érmék pontos keltezésre, később már nem (204). A szerző azonban nem veszi figyelembe a közép avar kori éremmel-
lékletes sírok keltezhetőségének a fentiekhez hasonló lehetőségét.³¹

A „Pontusz-vidéki” leletanyaggal kapcsolatban elsősorban a kutatásban az úgynevezett „Martinovka-leletcsoport” kötött kincsleletekkel foglalkozik, kimutatja, hogy ezek nem lehetnek ant (ami a szovjet régész terminológiában keleti-szláv megnevezés szinonímája volt) régiségek, mert mindegyik 600 utánra datálható, vagyis arra az időpontra, amikor az írott forrásokból ismert „antok” politikailag már megszűntek létezni (212–223). Bálint Csanád már 1989-ben hasonló álláspontra jutott, megállapítása szerint a kincsleletek nem hozhatók kapcsolatba az antokkal és a keleti szlávokkal és a Martinovka-stílus eredetét inkább Bizáncban kell keresni.³² Curta a kincsek elrejtésének okaként a társadalmi versengést említi, hangsúlyozza, hogy a kincsleletek összetétele arra utal, hogy az asszonyok a társadalmi státusz hordozói lehettek (222–223).

Borkovský óta az úgynevezett „prágai típusú” edényeket a korai szlávok egyértelmű jelzőjeként, a szláv kollektív tudat kifejeződéseként tartották számon. Kivétel sokáig egyedül Bóna István volt, aki a langobard (tehát germán és nem szláv) sírokban talált kis méretű korongolatlan edénykéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek egyszerűségükből adódóan nem alkalmasak bármely összetett konzekvencia levonására.³³ A magyar kutató nyomán Curta megkérdőjelezte a „prágai típus” létét. (289)³⁴ Bóna megállapításaival Fusek is egyetért kiemelve, hogy a magyar kutató által ismertetett darabok nem tekinthetőek a „prágai típusba” tartozóknak, mert – a véleménye szerint – ez esetben urnáknak (tehát temetőknak) és telepleleteknek is elő kellett volna kerülniük.³⁵ Morvaországban Podolín lelőhelyet emelte ki a szlovák kutató, annak bizonyítékeként, hogy a prágai típusúhoz hasonló, de attól készítési jegyeiben jelentősen különböző edénytípus langobard telepen is előkerülhet.³⁶ Időközben Magyarországról is közöltek langobard telepet, ahol szintén előfordulnak a kézzel készült, és távolról a „prágai típusúhoz” hasonlító, de attól jól elkülöníthető úgynevezett „szvéb fazekak”. Ezek a gömbös testű és peremkiképzés nélküli edényeknek a felületét időnként alig látható vízszintes seprűzéssel látták el hajdani készítőik, ami arra utal, hogy a készítés technikáját tekintve is elkülöníthető a fentebb említett „prágai típustól”.³⁷

³¹ Bóna 1970: 243–263; Garam 1992: 145–147, 228–250.

³² Bálint 1989: 90–91.

³³ Bóna 1968: 35–45; Bóna 1979: 393–404.

³⁴ Curta 2001: 94.

³⁵ Curta munkája kapcsán felmerül annak a problémája, hogy ezek az edények nem csak a háztartásban kaptak szerepet, hanem sokszor urnaként is használták azokat. Munkája más részében maga a szerző hangsúlyozza az urnák etnikus jelentőségét.

³⁶ Fusek 2004: 165.

³⁷ Skriba–Sófalvi 2004: 133, 137.

Az egykori Avar Kaganátus területén sírkerámiaként előkerült „prágai típusú” edények vizsgálata kimutatta, hogy e típus gyakran a kelet-dunántúli meroving kultúrájú temetők sírkerámiájaként jellemezhető.³⁸ A kutatások tehát megerősítik, részben kiegészítik Bóna véleményét,³⁹ mivel az avar korból is ismertek a „prágai típushoz” hasonló, de nem szláv leletkörnyezetből származó edények.

A „prágai típus” esetében Curta a kronológiát is bírálja. A fő érve – ellenében a kutatás általános megközelítésével – az, hogy pusztán az edényformák alapján nem lehet kronológiát felállítani. Etnoarcheológiai példákon keresztül arra mutat rá, hogy egy-egy népcsoport edénykészlete jóval többféle típust tartalmaz, mint hogy az egy edénytípussal leírható legyen; ráadásul azt is hangsúlyozza, hogy a fazekak alakja a funkciójukhoz igazodik és inkább ezért hasonlóak egymáshoz (285–290). Fusek ezzel az érveléssel szemben azzal védekezik, hogy a langobard edényművesség megszűnésével megszakadt a folyamatosság a fazekasság területén is és ezért jelentek meg a jóval kezdetlegesebb minőségű és ezért más népcsoportok megjelenésével kapcsolatba hozható „prágai edények”.⁴⁰ Fusek véleménye szerint tehát elsősorban az edények formáját, s azon belül a perem kialakítását használhatjuk csak fel a belső kronológia megalkotására.⁴¹ A szlovák kutató szerint Curta ráadásul figyelmen kívül hagyta a szláv kerámia két relatív kronológiai időszakra való osztását is.⁴²

Az amerikai kutató hozzászólt a Balkán szláv betelepülésének a kronológiájához is. Curta Görögország „szláv” megszállását a 8. századra teszi, és az olympiai hamvasztásos temetőt 700 utáni időszakra datálja. A temető késői datálását a dinnyemag alakú gyöngyökre és a sírok fémleteire alapozta.⁴³ Az egyik feltáró, Vida Tivadar a temető kezdetét a 7. század második negyedére datálta. A magyar kutató kronológiájában nem csupán a kerámia belső időrendjére támaszkodott, hanem a gyöngyökre és fémletekre is (308).⁴⁴ Curta azonban nem vette figyelembe, hogy az Olympiában talált gyöngyök között olyan darabok is voltak, melyek a 7. század középső harmadától terjednek el, így a Kárpát-medence jól datált avar kori sírjai segítséget nyújthatnak e hamvasztásos temető keletkezésében is.⁴⁵ A temető kezdetének 7. századi – Curta által javasoltnál korábbi – datálását

³⁸ Vida 1999: 151.

³⁹ Bóna 1968: 35–45; Bóna 1979: 393–404.

⁴⁰ Fusek érvének ellentmond, hogy hasonló, rossz minőségű edényformák – amint arról Bóna István kutatásai kapcsán fentebb szó esett – langobard leletkörnyezetből is ismertek.

⁴¹ A szlovák kutató tehát elveti annak lehetőségét, hogy a más a kerámia kialakításán megfigyelhető jellegzetesség alapján bármiféle tipológiai és ebből adódóan kronológiai különbség levonható.

⁴² Fusek 2004: 167.

⁴³ Curta 2002: 95–101.

⁴⁴ Vida–Völling 2000.

⁴⁵ Szegvár-sápadali 3. női sírban II. Konsztansz 648–652 verési idejű solidusával együtt fordult elő ilyen gyöngy. A világoszöld dinnyemag-gyöngyök kronológiájához és a szegvári sírhoz lásd Pásztor 1996: 216, 2. kép, illetve Vida–Völling 2000: 86–91.

megerősítik a kiszélesedő végű, négyzetes átmetszetű, hurkos-kampós záródású vas nyakperek is.⁴⁶

Könyvében Curta alulértékeli az edények formai kialakítását, ugyanakkor túlértékeli azok díszítését. Az edényperemek bevagdosását vagy ujjbenyomkodással való tagolását az említett emblematikus stílus megnyilvánulásának tekinti. Ezt a pecsételt díszű kerámiával való közös térképezéssel próbálta bizonyítani (291–293). Díszített peremű kézzel formált edények ugyanakkor a Kárpát-medence avar kori leletegyütteseiben és a kelet-európai steppe-vidékről is szép számban ismertek, így nincs okunk azt szláv etnikumjelzőnek tartani.⁴⁷ A Curta térképén látható éles elkülönülést az okozza, hogy két össze nem illő típus (ujjbenyomkodásos peremű edények, pecsételt díszű kerámia) elterjedését vizsgálta, melyek között még kronológiai különbség is van.⁴⁸

A lelőhelytérképekkel kapcsolatban Fusek joggal rója fel Curta-nak, hogy csak a Dnyeszter és az Al-Duna vidék között törekedett teljes térképezésre, míg a többi területről csak egy-egy példát hoz, s így a térképek félreérthetőkké váltak.⁴⁹

A fibulák elterjedésének vizsgálata a korai szláv régészet elemzése során elkerülhetetlen, mert a fibulákat a kutatásban etnikus tartalommal látták el. Így váltak az ún. „ujjas” vagy kengyelfibulák szlávokká, és az öntött aláhajtott lábúak pedig bizánciakká.⁵⁰ A fibulák vizsgálata során Curta térképre vetítette a 6–7. század főbb fibulatípusait, és megállapította, hogy az aláhajtott lábú és számszerűfibulák elsősorban a Dunától délre a kora-bizánci erődökben összpontosulnak (273, Fig. 58). Valójában az aláhajtott lábú fibulák is viszonylag gyakoriak a Dunától északra fekvő térségben így Moldvában és Ukrajnában is, amint azt Gavrituchin elterjedési térképe bizonyította,⁵¹ de megtalálhatók a Dunántúl kora avar kori temetőiben is.⁵² Sajnos a „szláv” hamvasztásos temetkezések esetében nincs lehetőség a viseleti mód vizsgálatára, az avar kori csontvázas sírokban való előfordulásuk arra utal, hogy több esetben nem rendeltetésszerűen használták azokat.⁵³

A fibulákon belül különösen jelentős szerepet kapnak a kengyelfibulák, melyeket már Werner „szláv kengyelfibuláknak” nevezett.⁵⁴ Werner a Mazúriában talált hasonló darabokat kereskedelmi kapcsolat emlékeinek tartotta.⁵⁵ Az ún. „szláv kengyelfibulák” így szláv etnikumjelzővé váltak, és az elterjedési térképeit a szlávok

⁴⁶ A tárgyak analógiái részben VII. századi Martinovka-típusú kincsekből származnak, megtalálhatók a közép-európai kincsletekben (Čadjavica, Zalesie, Zemianský Vrbovok/Nemesvarbók), de előfordul avar sírban is (Terehegy 1. sír). Az olympiai temető 7. század második felére való keltezéséről: Vida–Völling 2000: 75.

⁴⁷ Vida 1999: 141–143.

⁴⁸ Fusek 2004: 172.

⁴⁹ Fusek 2004: 168.

⁵⁰ Werner 1950: 166–172; Werner 1960: 114–120.

⁵¹ Gavrituchin 2002: 246, 2. karta.

⁵² Garam 2003: 101–102.

⁵³ Garam 2003: 102.

⁵⁴ Werner 1950: 150–172.

⁵⁵ Werner 1984: 74–77.

balkáni bevándorlásának jelzésére használták.⁵⁶ Többek között Sebastian Brather is rámutat arra, hogy mennyi problémát okoz a régészetben az a szemlélet, hogy egy-egy kiragadott tárgy, elsősorban fibulákat és fegyvereket etnikumjelzőként használnak, hiszen azok a fennmaradt anyagi kultúrának is csak nagyon kis szeletkéjét képviselik.⁵⁷ Curta e tárgyat is vizsgálat alá veszi. Werner csoportjait⁵⁸ meghagyva a fibulák szeriációját és klaszter-analízisét végezte el. Az egymáshoz legközelebb álló darabokat a térképi ábrázolásakor összekötötte egymással, s ezeket közvetlen kapcsolatok (beházasodás vagy ajándék) emlékének tartotta (247–270).⁵⁹

Problematikusabb a kengyelfibulák társadalmi értelmezése Curtánál. A kengyelfibulákat hatalmi szimbólumként értelmezi. Ennek alapja az, hogy szláv környezetben mindig településekről kerülnek elő, és mindig csak egy példány településenként. Kengyelfibula mindig a település Curta szerinti legrangosabb házából kerül elő (274–275).⁶⁰ Az efféle kijelentések teljesen feltárt települések esetén is kockázatosak, ez esetben pedig nem elsősorban ilyen telepekről van szó. Gödörházak esetén pedig igen nehéz megállapítani a házak rangsorát. Még ennél is furcsább lenne, ha a számukra ennyire fontos, hatalmi szimbólumként szerepet játszó tárgy a település felhagyásakor következetesen a padlón felejtették volna. A kengyelfibulák hatalmi szimbólumként való értelmezésének eleve ellentmond az a tény, hogy elsősorban telepletekként fordul elő.

A kengyelfibulák szláv etnikumhoz kötése már teljesen túlhaladottnak tekinthető, a tárgytipussal kapcsolatban Curta-val párhuzamosan Radu Harhoiu⁶¹ és Vida Tivadar⁶² is arra jutott, hogy nem tekinthetők etnikumjelzőknek. Garam Éva az ujjas fibulákat germán eredetű, de nem germán területen átalakult fibulátípusnak tartja, és nem tekinti etnikumjelzőnek.⁶³

A tűzőberendezéssel ellátott gödörházakat hagyományosan szláv etnikumjelzőként szokták értelmezni, a fűtést szláv találmányként értékelve. Elsősorban a kőtűzhelyet tartották szláv etnikumjelzőnek.⁶⁴ Curta térképre vitte a különböző fűtőberendezéssel ellátott gödörházakat is, melyek között elkülönített kő, téglá és agyagtűzhelyes gödörházakat és a Havasalföldön csoportosuló agyagkemencéket stilisztikai eltérésnek tartja (285). Havasalföld kövekben szegény terület, míg a Dunától délre az antik városokból könnyen hozzáférhető nagy számú égetett

⁵⁶ Ez a szemlélet Magyarországon is hatott, Cs. Sós Ágnes a Csepel-hárosi temető ujjas fibulájának tulajdonosát avar családba beházasodott szláv asszonynak tartotta (Cs. Sós 1961: 50).

⁵⁷ Brather 2002: 157. Feltehetően ez a német régészetben teljesen bevett módszer vezette arra Wernert, hogy a szlávok esetében is a fibulákat tegye meg etnikumjelzőnek.

⁵⁸ Werner 1950: 166–172; Werner 1960: 114–120.

⁵⁹ Az I. A és B típusú fibulák részletesebb tipológiai és klaszter-analízisét lásd Curta 2005: 103–108.

⁶⁰ Újabb cikkében Curta a görögországi példányokat helyi készítésűként határozta meg, és a személyes kapcsolatokat, ajándék vagy beházasodás hangsúlyozta a nagyobb népmozgásokkal szemben. (Curta 2005: 130–131.)

⁶¹ Harhoiu 2001: 148–150.

⁶² Vida–Völliing 2000: 26–32.

⁶³ Garam 2003: 115.

⁶⁴ A kőtűzhelyek és a szlávok összekapcsolása lásd például Baran 1986: 170.

tégla indokolja a téglatűzhelyek nagy arányát. Fusek e térképnél is kifogásolta a dunántúli, szlovákiai és csehországi lelőhelyek hiányát, és alaposan kiegészítette a térképet.⁶⁵ Fusek térképén több, a Kárpát-medence belső területeiről származó, avar környezetből ismert fűtőberendezéssel ellátott ház is feltűnik. A kőtűzhelyes házak kizárólagos szláv eredetét és használatát hazánkban már Bóna István is vitatta, aki a dunaújvárosi avar telep kőtűzhelyes házai kapcsán utalt arra, hogy Pannóniában már a késő római korban megjelenik a tárgyalt háztípus.⁶⁶ A kőkemence elterjedése egyrészt funkcionális, másrészt kronológiai jelenség, hiszen a 6. század végétől kezdődően egyre nagyobb arányban találunk fűtőberendezéssel ellátott gödörházakat a koraközépkori településeken.

Curta a fazekak formáját funkcionálisnak tartva összehasonlította a korongolatlan és a korongolt fazekak méretbeli arányait (288–289).⁶⁷ A szóródási diagramon egyértelműen látszik, hogy a korongolt és a kézzel készített edények méretarányai nem válnak el egymástól, mely a fazekak formájának funkcionális, és nem ideológiai meghatározottságára utal.

A lapos kenyerek sütésére szolgáló sütőtálat gyakran találnak a szláv településterületen található településeken, ezért gyakran szláv etnikumjelzőként is használták.⁶⁸ Curta térképe (297, Fig. 72). Fusek szerint itt is túl szórványosan ábrázolja a kelet- és közép-európai sütőtálat, ami azt a hamis benyomást keltheti, hogy a romániai leletek a legkorábbiak, s ezért Curta térképét itt is korrigálja.⁶⁹ Az amerikai kutató a sütőtálakkal kapcsolatban azok táplálkozástörténeti fontosságára utal. Vizsgálja a településen belüli szóródásukat, eredményei szerint a települések közösségi használatú részeinél sűrűsödik e tárgyátípus, mely a közösségi életben való nagy szerepére utal (297–306).

A könyv hetedik fejezete a korai szláv társadalommal foglalkozik. A hagyományos magyarázat szerint a szlávok társadalmi szerkezetére a nagycsaládi alapú katonai demokrácia volt a jellemző, mely Prokopiosz leírására támaszkodik, miszerint a szlávok demokráciában éltek, és nem tűrtek el vezetőket maguk fölött. Curta is ezt használja forrásként (311). Valójában Prokopiosz leírása az antik klíma-elmélet alapjain nyugszik. A szlávok északi emberek, tehát világos bőrrűek és hajúak, vadak, de igazságosak, törvények nélkül anarchiában élnek. A demokrácia értelme a 6. században már „népfelkelés”, „lázadás”, jelentése így valójában zűrzavar, anarchia lehetett Prokopiosznál.⁷⁰ Mindez megkérdőjelez mindenfajta elméletet nemcsak a katonai demokráciáról,⁷¹ de kétségbe vonja Curta magyarázatának érvényességét is a korai szláv szegmentáris társadalomról (319–325). A szerző erénye ugyanakkor, hogy összegyűjti az összes adatot

⁶⁵ Fusek 2004: Karte 2., 171.

⁶⁶ Bóna 1973: 66; 68.

⁶⁷ Curta 2001: 83.

⁶⁸ Simonova 1997: 86, Abb. 3.

⁶⁹ Fusek 2004: 173–174. és Karte 4.

⁷⁰ Benedicty 1962: 31–38.

⁷¹ Kutatóstörténeti áttekintése az ismertetett kötetben Curta: 312–319.

az írott forrásokból ismert korai szláv vezetőkről, és összeveti azokat a kulturális antropológia fogalmaival (*big-man*, *great-man*, *chief*). Curta egy fejlődési folyamatot tételez fel, mely a szegmentáris társadalomból a főnökség felé vezet, és egy *great-man* – *big-man* – *chief* fejlődési sort tételez fel. Ugyanakkor ez a fejlődés egy generáció alatt is végbemehetett, hiszen Samo egyszerre volt harci vezető, a közösségi kultuszok központi alakja, majd közösségteremtő erő a vendek között (325–332).

Curta könyvének legfontosabb és leginkább vitatottabb részében tagadja a szláv migrációt, a Prága-kultúra létét és a szlávok létrehozásáról (*making of the slavs*) beszél. Elmélete szerint a szláv „ethnie” és az anyagi kultúra is az Al-Duna vidékén Jusztinianosz erődépítési programjának következtében külső nyomásra jött létre. Mindez fontos társadalmi változásokkal együtt járt, melynek során új hatalmi elit jött létre. Az új elit fő feladata a Balkán elleni betörések megszervezése volt. A külső nyomás hatására megerősödött társadalmi versengés következtében fontosabbá vált az emblematikus stílus és ez által kialakult az al-dunai szlávokra jellemző anyagi kultúra. Curta szerint tehát a szláv a bizánci forrásokban egy összefoglaló elnevezés (*umbrella-term*), melybe akár több etnikum is beletartozhatott (335–346).

Nem kétséges, hogy a bizánciak összefoglaló elnevezésekkel tették világosabbá maguk számára a barbárok számukra átláthatatlan etnikai tarkaságát. Az is nyilvánvaló, hogy a forrásokban nem a modern értelemben vett etnikai elnevezésként használták a szklavénoi szót. Az azonban már kérdéses, hogy valóban létezett-e közös szláv-tudat. Ennek első emléke a 12. századi Orosz Évkönyvekből (*Poveszty Vremennih Let*) származik, bár elképzelhető, hogy voltak ennek előzményei is.⁷²

Florin Curta munkája rendkívüli fontosságú módszertani szempontból. A szerző kísérletet tesz arra, hogy elsősorban ősrégészetre kidolgozott elméleteket alkalmazzon egy kora középkori témára. Az etnikai tudatot társadalmi konstrukcióként szemléli,⁷³ és fontosnak tartja a külső nyomás etnikai tudatra gyakorolt hatását.

Elemzései során gyakran Hoddert és Wiessert követve a tárgyak szimbolikus szerepére és az emblematikus stílusra koncentrálnak. Sajnos több esetben az elméletek alkalmazásának a helyessége kérdéses marad. Emblematikus stílust általában egyes tárgytípusok térképezésénél élesen elváló csoportok meglétekor állapít meg, az ilyen meghatározások több esetben önkényesnek tűnnek, hiszen egy térképen sokszor egymástól kronológiailag is eltérő tárgytípusokat is ábrázol. Mindennek eredményeképpen tárgyak vagy jelenségek alapján etnikumot határoz meg.⁷⁴ Problematikus marad ugyanakkor az emblematikus stílus és a megerősítő stílus különválasztása, hiszen ez utóbbiról a könyvben nem is esik szó. Curta

⁷² Ezzel az adattal kapcsolatban is felmerülhet az a kérdés, hogy valóban egy csoport-tudat emléke, vagy a tudós szerzőnek betudható bizánci hatásról van-e szó?

⁷³ Hasonlóképp Brather 2000: 160–162.

⁷⁴ Például a borostyángyöngyöket az emblematikus stílus kifejezésének tartva gepida etnikum-jelzőnek tekinti, lásd az ismertetett kötetben Curta: 196.

elsiklik a fölött is, hogy az emblematicus stílus sok esetben nem csak etnikumot, hanem társadalmi helyzetet is kifejezhetett, ráadásul ma már nem tudjuk, hogy melyik szimbólumnak mi volt az eredeti jelentése.⁷⁵

A régészeti elemzések során több problémával találkozunk, így egyes tárgy-típusok elterjedésének vizsgálatánál Curta az Al-Duna vidéki lelőhelyeket veszi csak figyelembe, és a cseh- és morvaországi, a szlovákiai és dél-lengyelországi leleteket kihagyja.⁷⁶ Munkája bár több esetben általánosításokra törekszik, így elsősorban regionális jellegűnek tekinthető, és így a könyv elsősorban az al-dunai szlávok 6–7. századi régészete és története összefoglalása.⁷⁷

A könyv rendkívül nagy jelentőségű Kelet-Közép-Európa kora középkori régészete és történelme szempontjából is. Curta leszámolt a 19. századi romantikus nacionalizmus örökségével, és modern kultúrantropológiai és etnoszociológiai elméletekkel pótolja azt. Az amerikai kutató mítoszt döntöget, és tabukat sért meg, könyvével pedig valójában egy alternatív szláv őstörténetet ír, melynek konklúziója nem az, hogy így volt, hanem – ha lerántjuk a téma másfél évszázados kutatásának ideológiáit és toposzait – így is lehetett.

Csiky Gergely

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bálint Csanád 1989: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Wien-Köln
- Baran, Vladimir D. 1986: Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie.* 8. 73–175.
- Barfield, Thomas J. 1981: The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy. *Journal of Asian Studies.* 41. 1. 45–61.
- Benedicty Róbert 1962: A milieu-elmélet a kaisareiai Prokopiosnál. *Antik Tanulmányok* 9. 31–38.
- Benedicty Róbert 1963: A Thuléről szóló ethnografiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál. *Antik Tanulmányok* 10. 1. 59–65.
- Benedicty, Robert 1965: Prokopios' Berichte über die slawische Vorzeit. Beiträge zur historiographischen Methode Prokopios von Kaisareia. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 14. 51–78.
- Bóna István 1968: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slavisches-awarischen Zusammenlebens. *Študijné Zvesti AÚ SAV* 16. 35–45.
- Bóna István 1970: Avar lovassír Iváncsáról. *Archaeologiai Értesítő* 84. 243–263.
- Bóna István 1973: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban.* Fontes AH Budapest.

⁷⁵ Az ehhez kapcsolódó problémákról részletesebben Brather 2000: 162–172.

⁷⁶ Ezt Fusek fel is rója neki. (Fusek 2004: 168.)

⁷⁷ Erre utal a könyv alcíme is.

- Bóna István 1979: Die langobardische Besetzung Südpannoniens und die archäologischen Probleme der langobardisch-slawischen Beziehungen. *Zeitschrift für Ostforschung* 28. 393–404.
- Bóna István 1984: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerk.) *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 265–373.
- Bóna István 1995: Az avar hadjáratok és az al-dunai bizánci erődök pusztulása. In: Ujváry Zoltán (szerk.) *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen–Szolnok. 69–80.
- Bóna István 2000: Die awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der Unteren Donau. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.-7. Jahrhundert*. VAH IX. 163–183.
- Borkovský, Ivan 1940: *Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury*. Praha
- Brather, Sebastian 2000: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78. 139–177.
- Brather, Sebastian 2002: Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of Alemanni. In: Gillett, Andrew (szerk.) *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. (Studies in the Early Middle Ages. Vol. 4.) Turnhout, 149–175.
- Brather, Sebastian 2003: Curta, Florin: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge 2001. Rezension. *Etnographisch-archäologische Zeitschrift* 44. 311–316.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 42. Berlin–New York
- Cameron, Averil 1985: *Procopius and the sixth century*. Berkeley
- Cohen, Abner 1969: *Costum and Politics in Urban Africa. A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. London
- Curta, Florin 2001: The Prague Type: a Critical Approach to Pottery Classification. *Arch. Bulgarica* 5. 73–106.
- Curta, Florin – Vida, Tivadar – Völling, Thomas 2002: Das slawische Brandgräberfeld von Olympia (Rez.) *Arch. Bulgarica* 6. 95–101.
- Curta, Florin 2002: From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. In: Gillett, Andrew (szerk.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. /Studies in the Early Middle Ages. Vol. 4./ Turnhout 201–218.
- Curta, Florin 2005: Female Dress and 'Slavic' Bow Fibulae in Greece. *Hesperia* 74. 101–146.
- Garam, Éva 1992: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: Daim, F. (szerk.): *Awarenforschungen II. Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Wien 135–250.
- Garam Éva 2003: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128. 95–123.
- Dennis, George T. 1981 *Das Strategikon des Maurikios – Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis. Übersetzung von Ernst Gamillscheg*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae Vol. XVII. Wien
- Fusek, Gabriel 2004: „Slawen“ oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. – Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge University

- Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge 2001. *SlovArch* 52. 1. 161–186.
- Gavrituchin, I. O. 2002: Fibuly vizantijskogo kruga v Vostočnoj Evropě (litye dunajsko-illirijskie). *MAJET* IX. 229–250.
- Hariton, Silviu 2004: Curta, Florin: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge 2001. review. *Southeast European Politics* 5/1 (2004) 101–103.
- Harhoiu, Radu 2001: Archäologische Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. *SlovArch* 37. 139–163.
- Havas Ferenc 2002: *A marrizmus-szindróma. A sztalinizmus és a nyelvtudomány*. Budapest
- Hodder, Ian 1982: *Symbols in Action*. Cambridge
- Horváth Szilvia 2004: Iordanes élete és műve. In: Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten. Aus dem Russischen von D. Schorkowitz unter Mitwirkung von V. Kulik. /Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel. Band 6./* Frankfurt a. M.
- Niederle, Lubor 1902–1924: *Slovanské Starožitnosti*. I–VIII. Praha.
- Pásztor Adrienn 1996: A magyarországi kora és középvár kori gyöngyök tipológiai vizsgálata. *MFME StudArch* 2. 195–215.
- Petrov, Nikolaj 2002: Etničnosť drevnich slavian: istoričeskaja realija ili invencija vizantijcev. Archeologija RU. <http://www.archaeology.ru/ONLINE/Petrow/recenz.html>
- Šafařík, Pavel Jozef 1837: *Starožitnosti*. Praha
- Schafarik, Paul Joseph 1844: *Slawische Alterthümer*. I–II. Leipzig.
- Simonova, E. 1997: Material'naja kul'tura slavjanskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrii VII–XI. vv. (po keramičeskim materialam). In: *Central Europe in 8th–10th Centuries /Mitteleuropa im 8–10. Jahrhundert. Internationale Wissenschaftliche Konferenz*. (Bratislava, 2–4. Oktober 1995.) Bratislava, 81–91.
- Szkiba Péter – Sófalvi András 2004: Langobard település Balatonlelle határában. *Archaeologiai Értesítő* 129. 121–163.
- Cs. Sós Ágnes 1961: Újabb avarkori leletek a Csepel szigetről. *Archaeologiai Értesítő* 88. 32–51.
- Vida Tivadar 1999: *Die awarenzeitliche Keramik I*. VAH VIII. Budapest
- Vida, Tivadar – Völling, Thomas 2000: *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. Archäologie in Eurasien*. Band 9. Rahden/Westf.
- Werner, Joachim 1950: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. 150–172.
- Werner, Joachim 1960: Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus süd-osteuropäischen Ländern. *Germania* 38. 114–120.
- Werner, Joachim 1984: Zu den Bügelfibeln aus den völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfeldern Masuriens. *Germania* 62. 1. 74–77.
- Werner, Joachim 1988: *Adelsgräber von Niederstotzingen bei Ulm und von Bokchondong in Südkorea: Jenseitsvorstellungen vor Rezeption von Christentum und Buddhismus im Lichte vergleichender Archäologie*. München
- Wiessner, P. 1983: Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points. *American Antiquity* 48. 253–276.

Új irány a kora középkori etnogenezis-kutatásban?

Gillett, Andrew (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout, 2002.

„Amikor felkértek, hogy javasoljak egy témát – mely körül jelenleg is vita zajlik a kora középkor kutatásában – a *Studies in the Early Middle Ages* című új sorozat kötete számára, hasznos alkalomnak tűnt, hogy összegyűjtsük az 'etnogenezis' elméletet kritizáló nézeteket.” E mondattal kezdi Andrew Gillett a recenzált tanulmánykötet beköszöntőjét (xi.), s ezzel egyet is érthetünk. Mindamellettről rendkívül jellemzőnek is tartom: a kora középkorral foglalkozó ausztráliai kutató, mikor egy konferenciát szervez, első ötletei között az etnogenezis-kutatás merül fel témaként. Nem érdemes tagadni: mi, kelet-közép-európaiak nem kis irigységgel tekintünk arra a lehetőségre, ami a nyugati kollégák számára megadatott. Hisz számunkra csak a vágyálmok birodalmába tartozik, hogy nem egy régóta tervezgetett témában sikerül hosszú pénzgyűjtés után konferenciát szerveznünk. Ennek az Európa nyugati felében és Észak-Amerikában tapasztalható viszonylagos pénzbőségnek, s az ebből táplálkozó „jet society”-nek¹ azonban nem csak pozitív hatásai vannak; hisz minden, a témával valaha szorosabb vagy távolabbi kapcsolatba kerülő kutató hozzászól, elmondja releváns vagy kevésbé releváns véleményét. Sokszor érzi a gyanútlan olvasó azt is, hogy a hatodik vagy hetedik kötet átolvasása után már csak variációkat olvas ugyanarra a témára. Ebből a szempontból az ismertetendő kötet is vegyes érzelmeket kelt, bár kiemelkedik a kérdés szakirodalmából.

S hogy mi az eredete e kitüntetett érdeklődésnek, mellyel a kora középkor kutatói(nak egy része) az utóbbi időben az etnogenezis vizsgálata felé fordul? A dolog gyökere kettős: egy valóban tudományos szál mellett a szokásosnál jóval erősebben kitapintható egy politikai szál is; s a kettő a téma kezdeteitől elválaszthatatlanul összefonódik. A kora középkor népeinek viszonylatában a modern értelemben vett ethnogenetikai vizsgálatok kezdetét – úgy vélem – bátran köthetjük Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes* című könyvéhez. Nem mintha korábban nem érdeklődtek volna az etnogenezis iránt, vagy Wenskus előtt nem találkozhatnánk a nála kifejtett gondolatok egy részével.² Am a *Stammesbildung und Verfassung* a maga egészében, az ott olvasható kerek koncepcióval gyökerelesen megváltoztatta a korábbi nézeteket, s a máig tartó kutatás – s nem utolsó

¹ A kifejezést Gerard Noirieltől vettem: Noiriel 2001: 49.

² Erre való hivatkozásokat az alábbiakban bőven lesz módunk megismerni.

sorban a vizsgálati módszer! – elindítója lett. A dátum és a személy is szimbolikus. Az 1945 előtti történetírással való szembefordulás ez a könyv, s a háborúban nemcsak végső vereséget szenvedett, de a teljes Zusammenbruch-ot meg- és átélő német történészgeneráció szembefordulása a történelmet a totalitárius állam szolgálatába állító tendenciákkal – legalábbis a politika szintjén. A tudomány szintjén egy új módszer születése, amely nem – pontosabban csak jóval később – jöhetett volna létre a történelmi katasztrófa álélése nélkül. Az a hátrány, amit a német történetírás erős politikai befolyásoltsága jelentett, itt és most előnyre változott: nem véletlen tehát, hogy Wenskus 1961-ben és Németországban jelentette meg könyvét. S az sem véletlen, hogy első követői is a német nyelvterületről kerültek ki, amiből az ún. „bécsi iskola” nőtt ki.

A kérdés kutatása felé forduló másik központtá nem sokkal később az angolszás nyelvterület vált. Olyannyira, hogy mára a kora középkori etnogenezissel kapcsolatos munkák java része angolul jelenik meg, s a „bécsi iskola” neves professzorának, Herwig Wolframnak korszakos könyvét, a „Die Goten”-t is lefordították az 1980-as évek második felében angolra.³ A sok tekintetben módszertanilag egyébként élenjáró angolszás iskola azonban ebben a témában kétségtelen lemaradással indult Wenskus és követői mögött. Ugyanakkor rendelkeztek egy fontos előnnyel is. Nem volt korábbi, jelentős ellenkező irányú kutatási tradíció a hátuk mögött, amellyel a németeknek meg kellett küzdeniük. Az angolszás nyelvterületről indult viszont ki a modern történetírói irányzatok többsége, amelyek keretében jól el lehetett helyezni a koraközépkori ethnogenetikai vizsgálatok wenskusi vonulatát is. Ám az örökös megújódást keresők számára a wenskusi modell is problematikusává vált. Ezt jelzik a vizsgált kötet első tanulmányai is.

Mielőtt azonban rátérnék a konkrét tanulmányok ismertetésére, arról a szempontrendszerrel kell néhány szót szólni, amelyet az ismertetés során követni fogok. A kötet írásait olvasva ugyanis szembetűnő volt, hogy nagyrészt megtalálhatóak benne azon jelenségek, melyeket Gerard Noiriel elemzett nemrég magyarul is megjelent, „A történetírás »válsága«” című könyvében.⁴ Noiriel írása számomra rendkívül tanulságosnak bizonyult, mert a tudományos szereplők mindennapi, emberi szempontjainak érdekes tabutémáját feszegette, annak vizsgálatát vállalta fel. Elemzésének tárgyunk szempontjából legjelentősebb eredményei azon „harc stratégiaiák” rendszerbe foglalása, amelyeket a magukat legitimálni és pozíciókba juttatni vágyó szakemberek használnak fel tudományos karrierjük építése során. Fő szempontjuk általában az, hogy kimutassák: az előttük járó idősebb nemzedékek (tehát potenciális tudományos helyek, melyeknek állás és elismertség szempontjából a birtokosai) nézetei elavultak, megújításra szorulnak, és a javításra ők képesek. Érdeemes tehát odafigyelni: milyen újító szándékokat találunk majd az alábbi írásokban.

³ Ezt a kötet több angolszás szerzője is fontos állomásként emeli ki: lásd az ismertetett kötetben Gillett: xi. Kulikowski 2002: 69. 1. jegyzet.

⁴ Noiriel 2001.

Walter Goffart: *Does the Distant Past Impinge on the Invasion Age Germans?* című írásában Herwig Wolfram néhány művén keresztül mutat rá a wenskusi „Traditionskern”-elmélet legfőbb nehézségeire. Kritikájának lényege: Wenskus és Wolfram nem számolnak azzal, hogy a szóbeliségben élő történeti hagyomány viszonylag gyorsan (néhány generáció alatt) átstrukturálódik, hisz „minden generációnak meg kell tanulnia magának a múltat”. (22.) E folyamatos újratanulás során azonban rengeteg esemény, majd egy idő után teljes korszakok eshetnek ki az emlékezetből. Ennek eredményeképpen folyamatosan új hősök és új események kerülnek a hagyományba, s a régi történetek és szereplők lassan kivesznek onnan. Ez néha magától történik, gyakrabban azonban a társadalom vezetői tudatosan alakítják saját igényeik szerint a múltról alkotott képet, e folyamat az *invention of tradition*. (23.) Goffart a személyes emlékezés útján történő hagyományozódást nagyjából 50 évnnyi időre becsüli (3 generációval számolva). (22.) Szerzőnk azonban nem veszi figyelembe azt a folyamatot, melyet Jan Assmann híres könyvében kulturális emlékezetnek nevezett.⁵ Azon emlékezetformát, melyről Goffart beszél, Assmannal az egyéni emlékezet és a kollektív emlékezet kommunikatív típusa alá sorolva találjuk.⁶ Assmann az ethnológus Jan Vanisnat idézi: az eredetbeszámolóknak a „közelmúltból bőséges az információ, de minél messzebb hátrálunk a múltba, annál inkább megritkul. Régebbi korok hirtelen ugrást mutatnak, vagy hosszas habozás után egy-két névvel szolgálnak. A beszámolóknak menetében szakadékok bukkannak, melyet sodródó hasadéknak (*floating gap*) nevezek. Még régebbi korszakok viszont az információk megújult áradatát ontják – itt az ősi eredet hagyományával van dolgunk. [...] A történeti tudat mindössze két terepen munkál: az ősidő és a közelmúlt terepén.”⁷ Az egyéni- és a kommunikatív emlékezetben Assmann is 40 év körül látja a határt. Amikor tehát Goffart kijelenti, hogy a „távoli múlt” igen kevésbé befolyásolta a korai germánokat (37.), s kimondva-kimondatlanul amellet érvel, hogy a népvándorlás kori germán törzseknek nem volt önálló, saját hagyományuk, s nem emlékeztek saját múltjukból szinte semmire – azaz náluk a kulturális emlékezet formái hiányoznának –, nézetem szerint rossz úton jár.⁸ Hiába van igaza ugyanis abban, hogy az őshaza (*Urheimat, original home*) elképzelése több okból tarthatatlan, vagy hogy a germán népvándorlások kérdése revízióra szorul, s hogy a ránk maradt írott források többségéből nem rekonstruálhatóak az egykori valóságos múltbeli folyamatok, ezek alapján a germán népek tradíció nélküliségét kimondani nem lehet. A bizonyíték hiánya nem tekinthető a hiány bizonyítékának!

⁵ Magyar kiadása: Assmann 1999; 2004. Alább az idézetek a második kiadás oldalszámaira vonatkoznak.

⁶ Ezekről lásd Assmann 2004: 35–56.

⁷ Assmann 2004: 49.

⁸ Arra, hogy a régmúlt információinak bősége nem csak a ma is archaikus viszonyok között élő népek hagyományában mutatható ki, jó példát adnak az őtörök rovásfeliratok. Vö. Dobrovits (2001: 92), ahol a szerző felhívja figyelmünket, hogy e feliratokban, illetve a magyarság honfoglalás előtti történetének egyes eseményeit magyar szóbeli hagyományra is támaszkodva lejegyző *De administrando imperio*ban „A múlt [...] éles rövidülésben tűnik el”.

De tekintsünk kissé szét Goffart korábbi műveiben, hogy közelebb kerülhessünk negatív álláspontjának eredetéhez. Erre azért is szükség van, mert Goffart e kötet kulcsfigurája: a történeti szekció szerzői ugyanis zömmel az ő tanítványai.

Goffart 1988-ban jelentette meg *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon* című könyvét, melyben a címben is jelzett szerzők „néptörténeteit” vette vizsgálat alá. Már a kötet címe is jelzi a szerző álláspontját: e kora középkori „történeteket” elsősorban irodalmi alkotásokként kell vizsgálni, a szerzők narrációs stratégiáit kell felderíteni az irodalomkritika módszereit is bevonva a vizsgálatba. Goffartira nagy hatással voltak az angolszász modernista iskolák, elsősorban Hayden White tanítása.⁹ Ez az intellektuális háttér az, ami elválasztja európai (s kiindulási pontját tekintve: közép-európai) vitapartnereitől.¹⁰ A narratívaelemzés juttatta el a szerzőt a minimumolvasatig is, amelyet a Jordanesnél fellelhető germán eredetű szavak és motívumok értelmezésére kínál: „El szoktam képzelni Cassiodorust, amint [A gótok] történetét diktálja és megáll megkérdezni szárnysegédjét: »Jut eszembe, Giberich, hogy mondják a ’boszorkányt’ a ti nyelveteken?» »’Haliurruna’, uram.« »Köszönöm, Gieberich. Nem hiszem, hogy tudnád: kettő vagy egy ’n’-nel írják?» »Nem tudom, uram.«¹¹ A félreértések elkerülése végett azonnal megjegyzem: nem a Goffart által elemzett művek narratív struktúráját, illetve az így keletkezett múltértelmezés konstruáltságát akarom kétségbe vonni. Attól azonban, hogy a vizsgált szöveg által bemutatott történet fiktív, az egyes elemek valóságosak is lehetnek. Minél jobban sikerül felderíteni a szöveg keletkezési körülményeit – amiben Goffart kötetének, illetve az ott követett módszernek jelentős szerepe volt és lesz –, annál jobb esélyünk van az elbeszélés kialakításánál felhasznált építőkövek közül kiválogatni azokat, melyeket az egykori szerző a kulturális emlékezet által megőrzött hagyományból emelt be művébe. Ez az, amivel Goffart nem, vagy alig számol.

Ennek a minimumolvasatnak a következménye a recenzált tanulmánykötet, amely nagy terjedelemben foglalkozik historiográfiai kérdésekkel. A történész szerzők fő támadási pontja a wenskusi „Traditionskern”-elmélet lett. Wenskus e fogalom alatt azon hagyományelemeket értette, amelyek az általa vizsgált csoport, a „törzs” összetartozás-tudatát annak ellenére lehetővé teszik, hogy a csoportról

⁹ Erre utal is könyvében: Goffart 1988: 18. White-ról magyarul lásd: Kisantal–Szeberényi 2001: 116–133. White magyarul is megjelent műveiről uott. S bár White magát nem sorolná e „modernisták” közé, írásait és hatását tekintve azt hiszem nem teljesen alaptalan a fenti állítás.

¹⁰ Az őt körülvevő világra maga világít rá egyik példájában: azt bizonygatva, hogy az emlékezetből milyen könnyen kieshetnek világtörténelmi jelentőségű események, felemlíti, hogy egyik egyetemi oktató társától kérdezte meg diákja: „Uram, Ön említett egy második világháborút. Felteszem, akkor lennie kellett egy első világháborúnak is. Mi volt az?” (Az ismertetett kötetben Goffart: 22.) Az olvasó megdöbbenése azonban elsősorban talán nem is a kérdezőnek szól, hanem a kollektív emlékezet fenntartására kiépített – hazánkban is utánozni kezdett – amerikai oktatási rendszernek, s a példa nem az emlékezet határainak megvilágítására szolgál – amire Goffart idézte –, hanem a társadalmi háttérre, ahonnan a szerző érkezett.

¹¹ Goffart 1995: 29.

állandóan leszakadnak kisebb-nagyobb töredékek, s ezzel párhuzamosan más töredékek csatlakoznak hozzá. Így vélte azt lehetségesnek, hogy a törzsnevek, a vallási és kulturális hagyományok egy része hosszú időn keresztül annyira állandó maradhat, hogy tudati szinten azonosságról beszélhessünk. Jogosan bírálja Wolframot Goffart azért, hogy a „Traditionskern” fogalma az évek során feltevésből egyre inkább a kutatás premisszájává vált, s ebből igyekeztek mindent magyarázni. A hagyomány terjedésének szóbelisége szerzőnk szerint alapvetően lehetetlenné teszi azt a kontinuitást, amit Wolfram és követői a forrásokból kiolvasni vélnek. (33–34.) Megint csak azt hiszem, hogy e minimumolvasat és a wolfram maximumolvasat között kellene a megoldást keresni. Semmi bizonyosat nem tudunk ugyanis arról, hogy voltak-e vagy sem olyan csoportok, melyek társadalmi feladatai közé tartozott az emlékezés fenntartása, de ettől mereven elzárkózni csak az emberi gondolkodás bizonyos törvényeinek figyelmen kívül hagyásával lehet.¹² E kérdés nyitva hagyása mellett is fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mivel a múlt konstruálása társadalmi funkcióval bír(t), bizonyos fokú társadalmi beágyazottsága kell(ett), hogy legyen, ami a hagyomány fenntartó közegét biztosította.

E Wenskus-kritika kibontása lényegében a következő tanulmány célja: Alexander Callander Murray: *Reinhard Wenskus on 'Ethnogenesis', Ethnicity, and the Origin of the Franks*. Itt tűnik fel egy új fogalom, melyet a kötet szerzői – úgy tűnik – terminus technicusszá kívánnak fejleszteni. Murray a Wenskus–Wolfram-féle értelmezési modellt 'ethnogenézis elméletnek' (*ethnogenesis theory*) nevezi el (41, 10–11. jegyzet). A recenzens nem tagadhatja: kissé nehezen érti a választást. Murray ugyanis ezzel a tudományos nyelvhasználatban egy folyamatra használt – egyébként többek által bírált – szakkifejezést értelmez át,¹³ s az általa vizsgálat alá vont modell megnevezésére használja fel. Ezt már csak azért is meglepetéssel vehetjük tudomásul, mert mint a kötetben többen többször is kiemelték, s maga Murray is hivatkozik rá: Wenskus *Stammesbildung und Verfassung*-jában soha sem használta az etnogenezis terminust, ehelyett a címben is jelzett „Stammesbildung” szót alkalmazta. Felmerül hát az egyszerű kérdés: mi alapján azonosítja Murray a tudományos közmegegyezésben más értelemben állandósult etnogenezis szóval a Wenskus–Wolfram-modellt, holott arra is utal, hogy a korábbi irodalomban olyanok is használták, akinek nincs sok közülük Wenskushoz vagy Wolframhoz? (41, 11. jegyzet.) Ráadásul egy olyan cikkben teszi mindezt, ahol fogalmi szinten is támadást indít, s az európai történetírásban több-kevesebb joggal használt szakkifejezések alkalmazhatóságát kérdőjelezi meg. (44–45.) Eljárása olyan jellegű fogalmi zűrzavart okoz, amely éppenséggel nem a tisztánlátás felé vezet az olvasót.

Az így elnevezett elméletet azután kritika alá veszi. Murray úgy véli: a wenskusi interpretációs modell kanonizálódott, s a „diskurzusban” „mainstream”-

¹² Ilyenekre példát hoz: Assmann 2004: 54–55.

¹³ Goffart a kötetben szereplő tanulmányában még a hagyományos értelmezéshez áll közelebb, bár a korábbi irodalomban kiobbant vitával kapcsolatban ő is a problémákra mutat rá. Vö. az ismertetett kötetben Goffart: 31. és 38. jegyzet.

mé vált az elmúlt évtizedekben. (40, 42.) Sajnos Murray nem mindig tud megmaradni a tárgyyszerű kritika keretei között. Cikkében ugyan jól mutat rá arra a második világháború előtti vonulatra, mely Wenskus gondolkodására még befolyással volt (a korábbi történetírás uralkodó elitnek szentelt kiemelt figyelem, kontinuitáselmélet, amelyekből Wenskus néhol túlságosan az elitre koncentrááló magyarázatai származnak), ám ezek alapján azt feltételezni, hogy Wenskus, majd Wolfram célja a korábbi tradíciók átírása lett volna a germanofil történet-szemlélet politikailag elfogadhatóvá tétele és a korábbi nézetek átmentése céljából – nagy jóindulattal is komoly tudományos tévedésnek tartható. Szintén furcsának hat azért számonkérni Wenskust, mert Murray szerint „Bár a faj nem játszik semmilyen szerepet az etnikai folyamatok wenskusi modelljében, azt is megjegyezhetjük, hogy a modell maga nem zárja ki a faji interpretációt”, (51.) s a Wenskus által használt fogalmak jól alkalmazhatóak a faji alapú történetírásban, „ha valaki olyan célra akarná azokat felhasználni”. (52.) Hangsúlyozom: Murray szerint, mert talán nem véletlen, hogy ilyen jellegű interpretálására tudtommal még senki sem vállalkozott. Az viszont érthetőbbé válik, hogy miért tartják többen még ma is szükségesnek a régiek tudományos alkotásaiban megmutatkozó korszellem (*Zeitgeist*) működésére felhívni a figyelmet, és az is világos: Goffart és Murray értetlenül állnak e probléma előtt.¹⁴

Murray cikke tehát hiába tartalmaz értékes gondolatokat, az általa alkalmazott módszer legalábbis nehezen tűnik elfogadhatónak: a nacionalista múltértelmezés rémképét festve próbálja meg ellenfeleit diszkreditálni; néha a csúsztatásoktól sem riadva vissza, hogy egyenlőségjelet tehesen az eltérő irányzatok közé. Különösen jól látható ez, ha figyelembe vesszük Walter Pohl alább ismertetendő megjegyzéseit is, amiből itt annyit mindenképpen előrebocsátok: Pohl jogosan nehezményezi, hogy a kötet szerzőinek egy része, s elsősorban Murray egy már meghaladott elméletet támadnak, tehát bírálatukban nem veszik figyelembe az elmúlt két évtized német szakirodalmát. (221–222.)

A fentieket látva már szinte semmilyen meglepetést nem okoz Michael Kulikowski írása: *Nation versus Army: A Necessary Contrast?* E cikk sok szempontból hasonló gondolatokat tartalmaz, mint Goffart és Murray fent ismertetett tanulmányai. Fontos azonban kiemelni: Kulikowski úgy indít átfogó támadást a „bécsi iskola” gondolatai ellen, hogy közben minden más elméletet is kritizál; azaz a teljes korábbi kutatást kívánja zárójelbe tenni. Kulikowskinál a tudományos életben alkalmazott kritika majd’ minden eleme megtalálható.

1) A szerzőnél a hat oldalon vázolt kutatástörténeti összefoglalásban négy-szer szerepel a „kontinentális” (azaz az ebben az összefüggésben „nem-angolszász”) „bécsi iskola” nézeteivel kapcsolatban a „kanonizált” jelző (majd még egyszer az esettanulmányban), amivel nyilvánvalóan szembe akarja állítani saját újító szándékú írását (70, 72, 12. jegyzet, 79, 36. jegyzet). Hisz tudjuk, hogy a „kanonizált”

¹⁴ Vö. Goffart 1995: 16. E cikkben egyébként maga Goffart alapozta meg Murray jelen írásának Wenskus-értelmezését. Goffart 1995: 14. Murray gondolkodásához lásd Murray 1998: 3–7.

vélemények általában megmerevítik a kutatást, megkötik az új gondolatokkal előállók kezét – azaz idővel káros hatással vannak a tudomány fejlődésére.

2) Ő is utal arra, hogy a „bécsi iskola” a német kutatás második világháború előtti tradíciójának bizonyos szempontból folytatója (7, 12. jegyzet).¹⁵

3) Kijelenti, hogy a kritizált irányzat a régészet és a történelem eredményeit összegeyztethetőnek tartja, ami „archaikus nézet”, s Gustav Kossinna századfordulós módszeréből ered (73, 14. jegyzet). Azaz a bírált tudósok módszertanilag tarthatatlan álláspontot képviselnek, amelyet a modern régészeti kutatás megcáfolt (utal itt Sebastian Brather és Florin Curta írásaira). Kossinna nevének említése sem tekinthető véletlennek, hisz ha valaki manapság meghallja e nevet, azonnal a náci ideológia lelkes régész kiszolgálóját látja maga előtt megtestesülni. Ha azonban Kulikowski pontosabban olvasta volna Brather és Curta ugyanezen kötetben megjelent és általa is hivatkozott cikkeit, a kérdéskör alaposabb ismerete nélkül is rá kellett volna jönnie, hogy a probléma nem olyan egyszerű, mint ahogy azt ő látja – vagy láttatni szeretné. Hisz nem Kossinna volt az első, aki a kultúrát történetileg értékelhető jelenségnek tartotta (lásd az ismertetett kötetben Brather: 150.), sőt, még csak nem is az első, aki régészeti kultúrát kívánt etnikai egységekkel azonosítani (lásd az ismertetett kötetben Curta: 202, 5. jegyzet). Elfogadva, hogy a német G. Kossinna és a nem sokkal korábban hasonlóval próbálkozó orosz A. A. Spicyn között nem volt semmilyen kapcsolat, rá kell döbbernünk, hogy a módszer alkalmazása nem pusztán nacionalista indíttatásból született, hanem az adott kor tudományos ismereteinek szintjén állt. Ahogy F. Curta is felhívta rá a figyelmet: Kossinna hibája nem elsődlegesen a régészeti kultúra etnikummal való azonosítása volt, hanem a romantikus szemléletben gyökerező etnikum-értelmezés alapulvétele. (Lásd az ismertetett kötetben Curta: 203.) Mindezzel természetesen nem védeni kívánom a Kulikowski által a „bécsi iskola” legfőbb hivatkozási alapjának megtett V. Bierbrauer régészeti módszerét,¹⁶ de úgy vélem, hogy a „bécsi iskola” történeti módszereinek, Kossinának és a Bierbrauer által alkalmazott régészeti metódusoknak az összemosása igen felületes és legfőképp félrevezető vállalkozás.

Nézzük hát, mi az az újítás, ami alapján Kulikowski elképzelhetőnek tartja a kora középkori népek etnogenezis kutatásának új alapokra történő helyezését. Egyrészt megkérdőjelezi annak lehetőségét, hogy a későantik források segítségével reális képet kapjunk arról „milyenek is voltak valójában a barbár csoportok”. (74.) Azaz a saját szakterületén bekapcsolódik a történeti megismerés lehetőségeiről zajló évszázados vitába. Abba a vitába, melyet a filozófusoknak sem sikerült a mai napig sem megnyugtatóan lezárni, s mellyel kapcsolatban Noiriel felvetette: „A történeti tudás »válságáról« folytatott viták azt mutatják, hogy a gondolkodás még mindig [...] a történészek között az 1970-es évektől fogva terjedő érvek mentén folyik. [...] Véleményem szerint e viták ismétlődő jellege a legnyilvánvalóbb jellege annak, hogy zsákutcába jutottak azok a történészek, akik

¹⁵ Természetesen ő is Goffart és Murray kedvenc példáját veszi elő: a királyi intézmény szakralitása körüli vitát.

¹⁶ E vita egyébként is nagy hevességgel zajlik napjainkban: Brather 2004; Bierbrauer 2004.

elhitték, hogy a tudományok elvi megalapozottságát hirdető filozófiák képesek megoldani problémáikat.”¹⁷ A Kulikowski által kiválasztott konkrét példa, amelyen keresztül a felmerülő problémákat be kívánja mutatni, klasszikus. A gótok története – különösen az etnogenezis szempontjából – a legtöbbet tárgyalt a kora középkori germánok között – a sokat kritizált Wolfram egyik fő műve is *A gótok története* címet viseli. S – mint az a hivatkozásokból kitűnik – Kulikowski több cikket is írt a témában.

Hibát követne el azonban a recenzens, ha nem beszélne a cikk pozitív tanulságairól. Kulikowski helyesen világít rá: a barbárokról – nem lévén saját írásbeli emléksanyaguk – csak akkor hallunk, ha az antik források szükségesnek tartják őket megemlíteni, s csak azt tudjuk meg róluk, amit azok szükségesnek tartanak lejegyezni. Így fordulhat elő, hogy a kútfőkben „csak a csatamezőn vagy rablás közben találkozunk ezekkel a barbárokkal”. (82) Ez az *interpretatio romana* egyik ránk nézve súlyos következménye. A másik az, hogy az antik forrásokat szinte egyáltalán nem érdekelte az általuk leírt népek etnikai tudata, ami valóban jelentősen limitálja az erről alkotható képünket. Ezek után nem meglepő a szerző végkövetkeztetése: úgy véli, nem vállalkozhatunk annak eldöntésére, hogy az írott forrásokban említett népek teljes társadalmakat alkottak-e, vagy – amint a wenskusi modell alapján gondolják – elsősorban katonai kíséretnek tűnnek fel és vándorolnak forrásainkban.¹⁸ De mi van, ha ezt valaki mégis lehetségesnek tartaná? Előbb számoljon azzal, hogy mivel forrásaink szövegek, s azok a nyelv behatároltsága miatt alkalmatlanok a valóság visszaadására, kísérlete úgy sem sikerülhet (84). A nyelvi határok ilyen jellegű említése szintén új elemnek számít mind a kötetben, mind a középkori népek etnogeneziseinek európai kutatásában, jól ismert vonása viszont az angolszász kritikai gondolkodásnak.¹⁹

Különös helyet foglal el a könyvben Andrew Gillett: *Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms?* című tanulmánya, hisz az egyetlen olyan írás a gyűjteményben, mely a középkori etnicitás vizsgálatát középkori források elemzésével kívánja megközelíteni. Bár historiográfiai bevezetőjében maga is az ’etnogenezis elméletről’ beszél, kemény kritikában részesítve azt, bírálatában korrekt tud maradni azáltal, hogy forrásokkal támasztja alá véleményét – 1500 eset vizsgálatából szűrve le eredményeit. Tézise: H. Wolfram és W. Pohl elemzéseiben túlhangsúlyozott a politikum és az etnicitás kora középkori összefonódása. Ezért a galliai és a hispániai visigót, az észak-afrikai vandál, a galliai burgund és frank, az észak-italiai ostrogót és langobard, illetve néhány kisebb jelentőségű barbár állam uralkodói által kibocsátott levelek, törvények, pénzek, az uralkodók által állíttatott

¹⁷ Noiriél 2001: 348.

¹⁸ Érdekes és nem tanulságok nélküli megjegyezni: ezzel Kulikowski azt a lehetőséget sem tartja kizárhatónak, hogy a vándorló emberi csoportok képesek hosszabb időn keresztül megőrizni közösségi tudatukat (ez az előfeltétele, hogy valóban „népekként” vándorolhassanak), s ezzel bizonyos szempontból az 1945 előtti interpretációs modellhez közelebb kerül, mint a kritizált Wenskus, vagy a „neoromantikusnak” elnevezett Peter Heather. (72–73.)

¹⁹ A „világ mint nyelvi konstrukció” gondolatokról és egy lehetséges kivezető útról lásd: Spiegel 2004: 37–69. A tanulmányra Cserpes Tünde hívta fel a figyelmem, segítségét e helyütt is köszönöm.

emlékművek és a számukra készítettett kistárgyak feliratainak szereplő uralkodói tituláturát elemezte, hogy bizonyítsa: a hivatalos propaganda politikai üzenetei között nem találni jelentős számban olyanokat, amelyek Wolfram és Pohl nézeteit alátámasztanák. A vizsgált 1500 esetből csak alig száz példát talált az uralkodói tituláturában előforduló etnikus megjelölésre, s – érthető okokból – ezek többsége is a külvilágnak, s nem az adott állam társadalmának hordozott üzenetet. A saját társadalom számára készült tárgyak és iratok általában csak a 'rex', 'dominus' vagy 'dominus noster' megnevezést tartalmazták (105). Arra is rámutatott, hogy a tituláturában azokban a királyságokban fog idővel előtérbe kerülni az etnikum nevének feltüntetése, ahol az uralkodó ezen a módon is erősíteni kívánta darabokra esett országának egységét (121). A Gillett által kimutatott jelenség persze többféleképpen magyarázható. A szerző végkövetkeztetése szerint le kell számolni azzal az elképzeléssel, miszerint a „Traditionskern” által hordozott etnikus tartalom szerepet játszott volna a barbár elitek fenntartásában, hisz azt elsősorban a katonai potenciál őrizhette meg (121). Gillett ezen álláspontja jól védhető, azonban – azt hiszem – itt is a középút bizonyul majd járhatónak annak elismerésével, hogy a kora középkori uralkodók sem riadtak vissza az ideológiai elemek (s ezek között az etnicitás bizonyos mértékű) alkalmazásától hatalmuk erősítése érdekében.

Az első szekció Derek Fewster írásával fejeződik be: *Visions of National Greatness: Medieval Images, Ethnicity, and Nationalism in Finland, 1905–1945*. Tagadhatatlan, hogy e cikk némileg kilóg a sorból, hisz a történeti szekció egyetlen írása, mely nem Wenskus vagy Wolfram nézetei körül forog. Fewster jó érzékkel mutatott rá a finn középkortörténet-kutatás társadalmi beágyazottságára, bemutatva azon politikai, társadalmi és eszmei folyamatokat, amelyek az orosz uralom alatt álló, majd a frissen függetlenné váló Finnország történetírására (is) rányomták bélyegüket. Abban a korban (a 20. század első felében), mikor a legtöbb állam történeti érveket is felvonultatott státusának fenntartását, vagy éppen egy előnyösebb státus elérésének jogosságát/szükségességét igazolandó, nem meglepő, hogy az orosz elnyomás alól újonnan felszabadult Finnország is a történelemben látta, illetve azon keresztül próbálta láttatni önálló állami létének elvitathatatlanságát. Szintén nem meglepő, hogy az ország jelentős svéd kisebbségében a „finn dicsőség” és a svédekkel szembeni fellépés hatására megjelent a viking kori germán világ iránti érdeklődés. (126–128.) Az viszont már érdekesebb, hogy a keresztény Finnország egyik nemzeti hőse az a Lalli lett, akinek a legnevezetesebb tette az ország első keresztény püspökének legyilkolása volt. (139.) A saját tapasztalataikat és elvárásaikat a középkorra kivetítő finn történészek „militarizálták” elődeiket, amihez a viking kori sírok gyakori fegyvermellékleteit is idézni tudták. Ám a régészet nem csak ezzel járult hozzá a finn identitás „kialakításához” és erősítéséhez. Az ásatásokon előkerült középkori tárgyak segítségével „megalkották” a középkori finn népviseletet, s kísérletet tettek eme tudományos konstrukció integrálására a század első felének finn viseletébe.²⁰ Ami viszont szinte meg sem jelent

²⁰ Ekkoriban még egyébként sem látták tisztán, hogy a népviseletek általában csak a modern korban jöttek létre. Vö. a recenzált kötetben Fehr: 188; Pohl 1998: 40.

a finn történetírásban, az a forrásokkal alátámasztható kép, mely szerint Finnország területe a korban a Svéd Királyság egyik katolikus püspöksége volt. Fewster arra is rámutat, miszerint ez az interpretáció a mai napig szinte ismeretlen Finnországban, így véleménye szerint „valószínűleg a teljes Kr. u. 1300 előtti középkori [finn] történelmet alaposan át kell vizsgálni és újra kell írni”. (142.) Ha a helyzet nem is ennyire problematikus, a finn példa egy szempontból nagyon érdekesnek tartható. Rámutat ugyanis arra, hogy a megkonstruált dicső múlt nem feltétlen jelenti egyben az adott ország agresszív kisebbség- vagy külpolitikáját, s nem minden esetben jár együtt a nemzet lelki torzulásával.²¹

Bár Ch. R. Bowlus és W. Pohl írásai a harmadik szekcióban foglalnak helyet, ahol az első két szekcióban elhangzottakkal kapcsolatos hozzászólások, illetve válaszok szerepelnének, Bowlus és Pohl történészként szinte csak a történeti kérdésekkel kapcsolatban foglaltak állást. Bowlus írása egyébként is csak kisebb részben reflektál a jelen kötetben foglaltakra; leginkább ugyanis reprodukálja azon 1995-ben általa írt *Review Article*-t, amelyet a kötet történész szerzői előszere-ttel a „Traditionskern”-elmélet egyik első kritikájaként aposztrofálnak (lásd az ismertetett kötetben Gillett: xi. és Kulikowski: 72, 12. jegyzet), e reprodukciót egyébként Bowlus maga is elismeri (241, 1. jegyzet). Ráadásul olyannyira változtatás nélkül veszi át előző cikke szövegét, hogy például meghagyja a néhány oldallal odébb még hevesen kritizált, illetve a Wenskus-Wolfram-modell számára kisajátított etnogenezis kifejezést.²² Ugyanakkor csak egy-két mondatos megjegyzéseként jelennek meg nála azon értékelő gondolatok, amelyek okán a jelen kötet utolsó szekciójába való elhelyezését jogosnak vélhetnénk. Így a recenzens él a gyanúperrel: habár Bowlust valóban reagáló félnek hívták meg, e szerkesztési eljárás azt is szolgálja, hogy a Walter Pohl által adott választ némileg ellensúlyozza, a harmadik szekcióban is megjelenjen a kötet történeti részeiben végig domináns „kritikus” irányzat, s az elérni szándékozott „valódi vitából” (Gillett: 13.) is ezen irányzat képviselői kerüljenek ki győztesen.²³

Ezen kissé hosszúra nyúlt – de véleményem szerint mégis fontos – magyarázat után lássuk Bowlus tanulmányát: *Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept*. A fent látott írásokból jól ismert „harc stratégiaiák” (pl. a második világháború előtti nacionalista szemléletű germanische Altertumskunde-val való kapcsolatokra történő utalás) mellett egy újabb is megjelenik Bowlusnál. Felhívja a figyelmet, hogy Wolfram a jó hírű Institut für Österreichische Geschichtsforschung igazgatójaként számos konferenciát szervezett a témakörben, illetve tanítványai pályára állításával és támogatásával nagyban hozzájárult az általa képviselt modell

²¹ Közismert a finnek igen liberális nemzetiségpolitikája, illetve a finn gazdaság és társadalom ereje.

²² Bowlus (242, 4. jegyzetben) azt is felrója, hogy az etnogenezis szót némely szerzők olyan esetekben is használják, amikor ezen terminus említése nélkül is ugyanolyan jól el lehetne magyarázni állításaikat.

²³ Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyozni, milyen előnyökkel jár, ha a kötet záró tanulmányában egy a törzs-szerzőgárdától független, külső személyként definiált tudós erősíti meg véleményüket.

egyeduralkodóvá válásához. Azaz, tudományos pozícióját felhasználva – s bár Bowlus ezt *expressis verbis* nem mondja ki, de érzékelteti: talán kihasználva²⁴ – propagálta saját nézeteit. (244.) (Csak mellékesen jegyzem meg: ezen – Wolfram által támogatott – konferenciák anyagának kritikája képezi Bowlus már említett *Review article*-jének, illetve a jelen kötetbeli tanulmányának témáját.) Érdeemes kiemelni, hogy amit a burgund és a bajor modellekről, illetve azoknak a klaszszikus wenskusi modellbe való be nem illeszthetőségéről állít, igaz. Más kérdés persze, hogy ezen kritikáját zömében azokra a – bowlusi olvasatban – Wolfram által hatalmi pozícióból saját modelljének támogatására szervezett konferenciák anyagában ismertetett kutatási eredményeikre alapozva fogalmazza meg, amely konferenciákat fentebb hevesen kritizált.²⁵ De a cikk illetően bakugrásain kissé elkalandozó kritikusként nem szabad elsikkadnia a lényegi mondanivaló felett: a szerző kétségbe vonja, hogy a Wenskus–Wolfram-féle modellnek van-e bármilyen relevanciája a későantik és kora középkori népek vonatkozásában. Úgy véli, e modell módszertani szempontból nem megfelelő azon tudósoknak, akik az egykori szerzők vizsgálatával tudásunk és a megismerhetőség határait kíváncsiak, hisz Wenskusék az egykori valóság túlzott leegyszerűsítése árán akartak nagy törvényszerűségeket megállapítani, s általános érvényű kategóriákat alkotni. Modelljük azonban „valószínűleg többet mond el a modern tudományról, mint az egykori társadalmakról.”²⁶ Ezek a gondolatok a kötet első tanulmányainak olvasása után már senkit sem lepnek meg igazán.

Pohl válaszában (*Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response*) jóval reálisabban áll hozzá forrásainkhoz – a történész szerzők között egyedül. Nem tagadhatom: bár nem értek egyet mindenben Pohlal, a válaszában kifejtettek nagy részét el tudom fogadni. Írása elején – mint fentebb jeleztem – rámutat a kritikusok egyik nagy hibájára: szinte kivétel nélkül „lejárt szavatosságú” elméletekre hegyezik ki kritikájukat, s az ellenfél diszkreditálása érdekében komoly csúsztatásokról sem riadnak vissza. Pohl lényegében síkra száll a „Traditionskern”-elmélet módosított formában való fenntarthatóságáért – s nem megokolatlanul teszi mindezt. Megint csak a gót példát idézve: ugyanazon a néven ismerünk hajóikkal kalózkodó, steppei és békés földműves csoportokat a harmadik, római *foederati* egységeket a negyedik, gazdag földbirtokosokat a hatodik századból. Nyilvánvaló, hogy e csoportok egy részét a rómaiak által rájuk alkalmazott „gót” megjelölés köti össze, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy sok esetben a gót megjelölés öndefinícióként is funkcionált (226–227).²⁷ Itt arról az eltérő perspektíváról van szó, melyre korábban Ian Wood hívta fel a figyelmet a burgund etnogenezisről írt kitűnő cikkében.²⁸

²⁴ Úgy érzem, részben erre vonatkozik a *The Tyranny of a Concept* cím is.

²⁵ Elsősorban Ian Wood ott megjelent írására támaszkodik. Vö. Wood 1990: 53–69.

²⁶ 256. – Az, hogy ez majd minden történeti írásra igaz, nem foglalkoztatja Bowlust.

²⁷ A gót megnevezés e sokféleségére már korábban is felhívta a figyelmet: Pohl 1994: 16.

²⁸ Wood 1990: 63–64.

Pohl tisztában van vele, hogy a kora középkori szerzők által leírt eredet- és néptörténetek erősen ideologikusak, így nem vehetők szó szerint, Goffart azon nézetével viszont, miszerint a vizsgált szövegek kizárólag irodalmi alkotások lennének, nem tud egyetérteni. Ennek értelmében Pohl pozitív bizonyítékként említi fel a skandináv eredettörténeteket, az egyértelműen nem-római neveket, amelyeket a középkori szerző felhasznált műve megalkotásánál. (227–229.) Szerzőnk a régészet eredményeivel szemben is kevésbé kritikus, mint a kötet többi szerzője. (236.) Ez egyrészt előképzettsége hiányából fakad – másrészt egy olyan pontra mutat rá, mely mellett nem érdemes megjegyzés nélkül elmenni. Felhívja ugyanis a figyelmet arra, hogy az Észak-Itáliába bevándorolt langobard elit régészeti anyaga – az írott forrásokkal összhangban – új jelenségként tűnik fel az adott területen a 6. század utolsó harmadában. Nem számol viszont azzal, hogy a bevándorló népesség eredetét tekintve/etnikailag meglehetősen heterogén.²⁹ E példa rávilágít arra, hogy a régészet milyen szinten képes az etnikus vonások érzékeltetésére, s milyen szinten nem.

A fentiekkel végére értünk a történeti kérdések taglalásának. A következőkben tárgyalandó három írás a régészet oldaláról közelít a kora középkori népek etnikus identitásának problematikájához.

Sebastian Brather, az első írás (*Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alemanni*) szerzője a témáról két éve megjelent terjedelmes összefoglalásával³⁰ a német régészet egyik legvitatottabb személyiségévé lépett elő. A vizsgált kötetben olvasható gondolataival lényegében saját könyvének első felét összegezte tömören – az alemannok példáján keresztül tekintve át a felmerülő kérdéseket. Brather bemutatta a régészeti anyag etnikus interpretációja során követendő lépések sorát: (1) a régészeti kultúra és a „nép” közötti kapcsolat kimutatása, (2) a kulturális és etnikai folyamatosság igazolása, (3) az etnogenezis folyamatának bemutatása, (4) vándorlások kimutatása, (5) a kisebbségek és az idegenek kiválasztása. (151.)

A nehézséget e pontokat követve mutatta be. Az első buktató az, hogy a „nép” meghatározása csak írott források segítségével történhet, egyedül magából a régészeti leletanyagból nem. Mindez természetes is, hisz már magának a régészeti kultúrának a meghatározása kódolja a kudarcot: az ugyanis egy mesterséges konstrukció, amely egyéni nézőpontokon és közmegegyezésen alapul. Ha tehát egy nagyobb embercsoport – kelták, germánok, szlávok – régészeti hagyatékát szeretnénk azonosítani, két, a valóságban egykor nem létezett konstrukciót vetünk össze. Kisebb csoportot választva pedig általában nem régészeti kultúrát veszünk alapul, hanem annak egy alcsoportját. De melyek azok a jegyei ezen alcsoportnak, amelyek valóban etnikus tartalmat hordoznak? Ezek

²⁹ A langobard uralom alatt álló Itáliában a langobardok mellett forrásaink szerint éppúgy voltak gepidák, mint romanizált elemek, gótok, szászok, bolgárok és alemannok. E népek egy része ráadásul Pannóniából vonult a langobardokkal együtt az új hazába. (Pohl 1991: 41.)

³⁰ Brather 2004.

definiálása körül folyik a vita. Brather amellettt érvel, hogy az egykori csoport által kialakított szemiotikai háttér ismerete nélkül a jegyek meghatározására nem vagyunk képesek. Sem a fegyverek, sem a viseleti elemek, sem a kerámia nem tartható etnikumjelző tárgynak jelen ismereteink szerint. Ám ha sikerülne is egy konkrét leletcsoportot egy „nép” hagyatékeként meghatározni, ennek segítségével időben visszafelé nem követhetnénk „népünket”, hisz egy adott régészeti emlékcsoport mindig több gyökérből táplálkozva épül fel, azaz több kultúrából/alcsoportból származó elemeket egyesít anélkül, hogy a kölcsönző kultúra/alcsoport elemei a kölcsönzött elemektől kellő alappal elválaszthatóak lennének. De még a nyilvánvalóan kölcsönzött („idegen”) elemek átszármazási módja sem állapítható meg egyértelműen: sok esetben lehetetlen ugyanis az áttelepülő személy magával hozott tárgyai, a kereskedelmi tárgy, az ajándék, a zsákmány és a helyi utángyártás/másolás lehetőségeit a konkrét esetben egyértelműen elválasztani egymástól. Így azt kimutatni, hogy egy távolabbi területre jellemző tárgytípus migráció révén (idegen személy vagy közösség) került a vizsgált területre, vagy bármely más módon – sokszor szinte lehetetlen. Ha pedig a divatjelenségeket az etnikus jegyeiktől elkülöníteni nem sikerül, a kísérlet egyedül a kutató személyes preferenciáitól függ. Brather végkövetkeztetése szerint soha nem is leszünk képesek a probléma feloldására. A szerző így – teljesen elvetve az etnikai értelmezési modellt – saját pozitív modelljét a régészeti anyag társadalmi vizsgálatára alapozza, azt feltételezve, hogy az anyagi kultúra elsősorban a társadalmon belüli differenciálódás eredményeként alakul ki általunk ismert formájában. Álláspontjával kapcsolatban a recenzens ezt tartja a legproblematisabbnak. A feltevés bizonyos elemeivel ugyan egyetértek, de azt nehezen tudom megérteni, hogy mi alapján jelenthetjük ki: a tárgyi kultúrából ránk maradt töredékek az egykori identitás etnikus szintjéből semmit sem reprezentálnak, míg ugyanazon személyek identitásának társadalmi szintjét kitűnően jelzik. A probléma inkább abból adódik, hogy azon szintek, melyeket ma megpróbálunk mesterségesen kategóriákba sorolni, egykoron egy egyéneken, illetve egy társadalmon belül gondolati egységet képeztek, szoros kölcsönhatásban állva egymással. Azaz hasonló helyzettel állunk szemben, mint a nyelvi egység és a régészeti egység azonosításánál: a társadalmi kategóriák ugyanúgy mesterségesen létrehozott tudományos rendszerek, mint a régészeti kultúra vagy csoport, s így egymásra vetítésük nem reprezentálhatja az egykori valóságot. (S itt a régészeti anyag reprezentativitásának kérdését nem is érintettük!) Másrészt nem mellékes körülmény az sem, hogy a társadalmi helyzetek ugyanúgy a szemiotikai háttér ismeretében fejthetőek meg a régészeti anyagból, mint az etnikus viszonyok.

A fiatal német kutatónemzedéket Hubert Fehr képviselte a konferencián, s *Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930's* címet viselő írása e generáció érdeklődését mutatja. Ők az elsők, akik már szinte semmilyen szállal nem kötődnek a második világháború előtt munkálkodó kutató nemzedékhez (sem tanítványi, sem az idősebb kolléga iránti kötelező tisztelet, sem baráti szálak nem befolyásolják ítéleteiket).

Amint Fehr tanulmánya mutatja, ez igen jelentős szabadságot ad nekik: meg merik kérdőjelezni azon dogmákat, melyeket a hosszú időt élt tekintélyes professzorok életében nem lehetett, vagy egykori tanítványaik nem tartottak illőnek megkérdőjelezni. Fehr – akinek tanulmánya ugyanabból a kutatási projektből nőtt ki mint Bratheré – félre nem érthetően a kora középkorral foglalkozó német régészet egyik nagymesterének, Joachim Werner életművének második világháború előtti gyökereit – s nem kevésbé ennek máig ható következményeit – igyekezett felderíteni. Szerzőnk álláspontja némileg szelídebb, mint Bratheré, aki minden etnikai azonosítási kísérlet mögött nacionalista tradíciót vél látni (175), hisz Fehr szerint helytelen minden ilyen jellegű kísérletet a nacionalizmus számlájára írni (179). Érdemes ezt a figyelmeztetést napjainkban különösen szem előtt tartani, hisz általában a konkrét eset háttérének tanulmányozása nélkül szokás egy-egy kutatóra vagy kutatási irányra a nacionalista jelzőt ráaggatni – a politikai korrektség nevében diszkreditálva az ellentétes tudományos álláspontokat. Fehr példája azonban nem ilyen. A szerző meggyőzően mutatott rá az első világháborúban legyőzött és a versailles-i békében megalázott Németország politikai erőfeszítéseinek tudományos lenyomataira: a határokon kívül rekedt németiség (Grenz- und Auslandsdeutschtum) idealizálásának tendenciáira, a magyarul csak hiányosan visszaadható „népiségi” (Volkstum) kutatások előtérbe kerülésére. Mivel ekkoriban a népet organikus egységnek tekintették, mely kulturálisan, társadalmilag és biológiailag is egységes és változatlan (182), történetük felderítését is kivihetőnek tartották. E premisszákból kiindulva érvelt Franz Steinbach mellett, hogy egész Észak-Gallia germánvá vált az 5. században. A Steinbach által megfogalmazott elméletet Franz Petri igyekezett a toponímia és a régészeti anyag egybevetésével alátámasztani. Ám az elmélet valódi régészeti megalapozását Hans Zeiss végezte el, aki ugyan tisztán látta, hogy a különböző germán törzsek tárgyi emlékanyagait nem lehet szétválasztani, ám a germán és a romanizált elemek régészeti alapú elkülönítését lehetségesnek tartotta, s ennek fő alapját a viseletben (Tracht) látta. (185–187)³¹ Zeiss, aki a második világ háború előtt a hispániai visigót anyag vizsgálata közben alakította ki elméletét (és módszerét), a háború alatt abban a német projektben vett részt, melynek célja az észak-galliai germán jelenlét bronzkortól tartó folyamatosságának bizonyítása volt. (191) Franciaországi tevékenysége alatt a Steinbach–Petri irányzat képezte kiindulási alapját, s itt is a romanizál és germán elem elválasztása volt fő célja. Amíg a visigót leletek között elsősorban a női fibulákat tartotta etnikumjelző tárgytipusnak, addig a frankok esetében főképp a fegyveres temetkezési rítust vélte germán (frank)-specifikumnak. (191–192) Zeiss elmélete döntő hatást gyakorolt: hiába esett ki alóla Petri helynévelemzése, a „Tracht” és a fegyveres temetkezési rítus etnikumjelző szerepének továbbvitelét az a Joachim Werner vállalta, aki a háború alatt szintén Franciaországban dolgozott – a hadseregnek. Werner ilyen irányú szerepének, a háború utáni német kora középkori régészet meghatározó személyisége

³¹ Zeiss 1930: 11–24.

lévén, felderítésére elsőként tudtommal H. Fehr vállalkozott. Tanulmánya olyan kérdések feszegetését kísérelte meg, melyek a német (s a német mintákat követő) régészet számára jelentős kihívást, de a korábbi hibás kutatási tradíciókkal való nehéz szembenézést is jelentik. A fiatal kutató ezzel magának valószínűleg kellemetlen ellenségeket szerzett, számunkra viszont kitűnő példát szolgáltatott arra, hogyan is kell(ene) régészetünk elméleti alapjainak helyzetételéhez hozzákezdenünk.

Hasonló téma vizsgálatát vállalta Florin Curta is (*From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology*), de jóval nagyobb ellenállásra kell a szerzőnek számítania, hisz egy teljes régészeti korszak máig (több szempontból) töretlenül folytatódó, nacionalista alapon álló kutatási irányát kísérelte meg objektíven értékelni. A 19. századi romantikus nyelvészeti kutatások régészeti lecsapódásának a nacionalista indíttatású múltértelmezéssel való szoros összefonódása a szláv régészet táptalaja, mely e diszciplína megteremtőjétől, Lubor Niederlétől napjainkig tart. Ám nemcsak a kezdetek köthetőek a cseh régészekhez: a prágai Niederle után Emanuel Šimek és Ivan Borkovský tette a legtöbbet a szláv etnogenezis régészetileg biztosan megfogható kezdeteire helyezett „prágai típusú” kerámia „felismeréséért”. (206–207) A szovjet kutatás kezdetben más utakon indult. Az első évtizedekre jellemző marrista³² alapállás lényegében a második világháború előestéjén szenvedte el az első csapást, mikor 1937-ben Sztálin felszólította a szovjet történészeket a Szovjetunió történetének az egyes népek történeteinek keresztüli megírására. (207) A szlávok történetének minél távolabbi múltba helyezéséért a Szovjetunió európai részeiről a korban ismert régészeti kultúrák többségét a paleolitikumtól vagy a neolitikumtól összslávként interpretálták – mindenki a maga elképzelése szerint. Ez a folyamat a második világháborús szovjet területszerzésekkel kibővült: immáron az újonnan szovjet érdekszférába került államok régészeti kultúrái is szlávokká váltak – vagy, mint Magyarországon, elkezdtek a szlávok nyomait keresni. A szovjet régészetre máig ható új tanítást a háború után Julian Bromley alakította ki. Nézete szerint az etnikum az etnogenezis során való kialakulás után igen hosszú idő elteltével is változatlan, állandó marad; az etnogenezisére pedig politikai és társadalmi vákuumban került sor. Ennek következtében a szovjet régészeknek e folyamatot végképp valahova az írásos korszakok előtti időbe kellett helyezniük.

Curta e cikkel – Pohl szavaival – a szláv régészet „egyfajta meta-történetét” (223) tárja fel, amivel jóval tovább lépett, mint az eddigi hasonló kísérletek.³³ A recenzens megvallja: a kötet legérdekesebb és legfontosabb írásának tartja e cikket, mely megdöbbenő erővel figyelmezteti olvasóját a hivatalosan magát internacionalistának hirdető szovjet világ valódi természetére. S egyben össze-

³² N. I. Marr-ról és nézeteiről legújabb magyar összefoglalás (Havas 2002), mely kellő elővigyázattal olvasandó. Narr működéséről és hatásáról lásd jelen számban Mordovin Maxim írását (118–162).

³³ Shnirelman 1996: 218–242; Shnirelman 1998: 120–138; Klejn 1997. Klejn könyve nélkül – melynek célja is más, mint Curta cikkének – azonban Curta tanulmánya sem érthető igazán.

hasonlításra csábít. A recenzált kötet tanulmányainak többsége a német kora középkori régészetet és történettudományt vizsgálja, s igyekszik a továbbélő nacionalista (s az ezzel az amerikai szerzők által egyenlőnek tekintett nemzeti-szocialista) elemeket felfedezni. A háború után hivatalosan is elítélt német nacionalizmus múltértelmezésének rémét látni vélő eme mai üldözők viszont tudomást sem látszanak venni a szovjet kommunista diktatúra hasonló tendenciáiról. Ez a negligencia tudati természetű, s nem hajlandó figyelembe venni, hogy a múltból soha semmit sem szabad végképp eltörölni.

S ezzel a recenzens már állást is foglalt. Nem tagadhatom ugyanis, hogy a Goffart-iskola mindent-tagadásával éppen úgy nem tudok egyetérteni, mint az 1930–1940-es évek német kora középkor történetírása és a „bécsi iskola” tagjai között kitett egyenlőségjellel. Az a szisztematikus támadás, amit a vizsgált kötet történészei indítottak Wenskus, Wolfram, Pohl és követőik nézetei ellen, nem kizárólag tudományos világnézeti ellentétekből adódnak. Kitapintható itt az állandó újítás igénye éppúgy, mint egy mindenben nacionalizmust sejtő politikai gondolkodás lenyomata. S ott, ahol a tudományon kívüli mozgatórugók kérdése megkerülhetetlen, a tudomány sáncain belül maradni kívánó tudós nehéz helyzetbe kerül. Magam hajlok arra, hogy a politikai korrektség eme túlburjánzott formáit korunk *Zeitgeist*-ének tekintsem, s ne feltételezzem a tengerentúli szerzők rosszindulatát. Az újítani vágyás érdekében bevetett „harc stratégiaakra” pedig fentebb próbáltam rámutatni. Az, hogy ezen újat felfedezés – mint az ismertető elején utaltam rá – egy hatalmi harc része, nyilvánvaló. Ez a harc azonban nem a szokásos tétért, a megélhetést biztosító állásokért folyik. A tét: az amerikai történetírás betörése a kora középkori népek etnogenezisének vizsgálatába. Az a lemaradás, amit a nyelvi tényező jelentett (elég itt a németül jól tudó kutatók állandó utalásain elgondolkozni, amelyeket Wolfram könyvének angol fordítása kapcsán tesznek) mostanság látszik behozhatónak. Hisz bár „[a] második világháború vége óta a kapcsolatok [...] globalizálódását követve, nagymértékben felgyorsult a tudományos kutatás nemzetközivé válása”,³⁴ s például „[a] Franciaországra szakosodó amerikai történészek száma olyan mértékben megnőtt, hogy mára már a témakörök jó részében meghaladja a saját országukkal foglalkozó francia történészek számát”,³⁵ ez a tendencia mindaddig kevésbé érvényesült a kora középkorra. Az a néhány angolszász kutató, aki eddig e témához hozzászólt, általában az európai kutatási tradíciókhoz csatlakozott. Így a recenzált kötet sajátos preferenciákkal rendelkező tengerentúli szerzői számára célszerűnek látszik paradigmaváltást javasolni ahhoz, hogy ne csak újabb kiegészítők legyenek a már ma is elég színes palettán. Nem állíthatom természetesen, hogy ez egy minden részletében átgondolt stratégia része lenne – sokkal inkább a szerzők sajátos gondolkodási struktúráinak keretében tartom értelmezhetőnek a jelenséget. S hogy mindez miért fontos a magyar koraközépkor-tudomány szempontjából?

³⁴ Noiriel 2001: 48.

³⁵ Noiriel 2001: 49.

Úgy vélem – s erre az első konkrét jelzések most érkeznek³⁶ –, a közeljövőben végre nekünk is számot kell vetnünk az Európában már évtizedek óta folyó kora középkori etnogeneziskutatások tanulságaival. E folyamat során nem szabad szem elől tévesztenünk a tudomány mögött húzódó, tudományon kívüli motívumokat sem, s különösen oda kell figyelniük a vizsgált kötethez hasonló írássokra, hisz „a globalizáció folyamata nyelvi okokból az USA-ban megfogalmazódó vélemények elterjedésének kedvez, ahol egyébként is a legerőteljesebb és legdinamikusabb a történeti kutatás.”³⁷ S e távoli világ hozzánk elérő állásfoglalásai a rendkívül hasznosnak bizonyuló meglátások és módszertani kísérletek mellett bizony gyakran ugyanolyan sematikusak, hibásak és félrevezetőek lehetnek, mint bármely más kísérlet.

Bollók Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. (Ford. Hidas Zoltán). 2. kiad. Budapest
- Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a koraközépkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái) *Századok* 140. 277–347.
- Bierbrauer, Volker 2004: Volber zur ethnischen Interpretationen in de frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, Walter (szerk.): *Die Suche nach den Ursprüngen*. Wien, 45–84.
- Bowlus, Charles R. 1995: Ethnogenesis Models and the Age of Migrations: A Critique. *Austrian History Yearbook* 26. 147–164.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42.) Berlin–New York
- Dobrovits Mihály 2001: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 86–105.
- Goffart, Walter 1988: *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton
- Goffart, Walter 1995: Two Notes on Germanic Antiquity Today. *Traditio* 50. 9–30.
- Havas Ferenc: 2002: *A marrizmus-szindróma. A sztalinizmus és a nyelvtudomány*. Budapest
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2001: Hayden White „hasznáról és káráról”. *Aetas* 116–133.
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. (Übersetzung: Schorkowitz, Dietmar). (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 6.) Frankfurt a. M

³⁶ Bálint 2006: 277–347.

³⁷ Noiriel 2001: 223. Véleménye az egész fejlett tengerentúli világra igaz, nemcsak az USA-ra.

- Murray, Alexander Callander 1998: Introduction: Walter André Goffart. In: Murray, Alexander Callander (szerk.): *After Rom's Fall. Narrators and Sources of Early Medieval History. Essays presented to Walter Goffart*. Toronto, 3–7.
- Noiriel, Gerard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről, tudományá válásától napjainkig*. Budapest
- Pohl, Walter 1991: Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies. *Archaeologia Polona* 29. 39–49.
- Pohl, Walter 1994: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. In: Brunner, Karl – Merta, Brigitte (szerk.): *Ethnogenese und Überlieferung*. Wien–München, 9–26.
- Pohl, Walter 1998: Telling the difference. Signs of ethnic identity. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. (The Transformation of the Roman World II.) Leiden–Boston–Köln, 17–69.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of national archaeology in Russia. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion, Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 218–242.
- Shnirelman, Victor A. 1998: From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s. In: Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 120–138.
- Spiegel, G. M. 2004: Történelem, historicizmus és a társadalmi logikája a középkorban. *Korall* 15–16. 37–69.
- Wood, Ian 1990: Ethnicity and the Ethnogenesis of the Burgundians. In: Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I*. Wien, 53–69.
- Zeiss, Hans 1930: Zur ethnischen Deutung frühmittelalterlicher Funde. *Germania* 14. 11–24.

Siân Jones: The Archaeology of Ethnicity: constructing identities in the past and the present

Routledge, London 1997, 200 oldal

Siân Jones a Manchester Egyetem régészprofesszora, aki Ph.D. fokozatát 1994-ben szerezte meg a Southampton Egyetemen. Disszertációjának témája az etnicitás interpretációja a régészetben, amely 1997-ben jelent meg jelen könyv formájában.

A munka célja a kortárs etnicitás-elméletek kritikai összefoglalása, az etnicitás és anyagi kultúra kapcsolatának, összefüggéseinek vizsgálata. A szerző tehát arra keresi a választ, hogy hogyan tudja a régészet a múltban élt etnikus csoportokat azonosítani.

A téma aktualitását jól mutatja, hogy az „etnikus újjászületés” világában élünk, ezt jelzik a bennszülött népek nemzeti mozgalmi, a Szovjetunió és a közép-kelet-európai országok új nemzetállami önmeghatározása is. Az etnicitás iránt az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományok – így többek közt a régészet is – egyre nagyobb érdeklődést mutattak.

A régészetet gyakran használták fel az etnikus és nemzeti identitások megalkotásához, ennek korai és szélsőséges példája Gustav Kossina munkássága. A régészet és etnicitás összefüggései számos kérdést vetnek fel, például hogyan befolyásolja a régészet a kulturális identitások létrehozását, mikor és hogyan dönthet a régészet a különböző történelmi interpretációk között, lehet-e a régészet egyáltalán döntőbíró ilyen kérdésekben, hiszen ezeknek a kérdéseknek komoly politikai vonatkozásuk van.

Jones először is azt vizsgálja, hogy a régészet hogyan, milyen kategóriákkal azonosítja a különböző népcsoportokat, elsősorban a régészet kultúra fogalmán keresztül. A régészeti kultúra fogalmának definícióját és szisztematikus használatát Kossinához köti, míg a kultúrákon alapuló történelemszemlélet később Gordon Childe munkássága révén terjedt el a régészetben. Childe hangsúlyozta, hogy a régészeti kultúra nem köthető fizikai antropológiai rasszokhoz, a kultúrák azonosításához pedig a teljes régészeti emlékményt figyelembe kell vennünk, nemcsak egyes tárgytipusokat. A diffuzionalista elmélet alapján Childe úgy gondolta, hogy az egyes kultúrákat a külső hatások, a külső kapcsolatok hozták létre. Az újabb kutatások alapján azonban ez a kultúrákon alapuló történelem-felfogás túlzottan leegyszerűsített képet alkot a korabeli társadalmakról, mivel az a régészeti kultúrát egyértelműen körülhatárolható, homogén kulturális egységnek tekintette, azt feltételezve, hogy ezek a kultúrák etnikus csoportokkal, törzsekkel, népekkel azonosak.

Az 1960-as években az új régészet (New Archaeology) a kultúrát rendszernek tekintette és a társadalmi folyamatokat inkább funkcionalista szemlélettel magyarázta. Elsősorban a társadalmi folyamatok elemzése, általános magyarázó modellek létrehozása lett az új cél, a történelmi rekonstrukciók, az etnikus csoportok problémái háttérbe szorultak.

Jones a romanizáció példáján mutatja be, hogy miként működik a hagyományos, kultúrákon alapuló történelemszemlélet, és milyen problémákat vet fel. A hagyományos megközelítés a késő vaskor és római kor közti átmenetet a kultúrtörténet fogalmaival, kategóriáival írja le. A késő vaskori leletanyagot három kultúrába sorolták, amelyeket a történeti forrásokból ismert népcsoportokkal azonosítottak a kerámia- és éremleletek alapján: a kutatás elsősorban a részletes és pontos tipológiák és kronológiák kidolgozására koncentrált. A hagyományos szemlélet élesen elválasztotta a késő vaskori törzsek időszakát a Római Birodalom megjelenésétől, a római hódítás után lejátszódó gyors kulturális változást a romanizáció fogalmával foglalták össze. Jones szerint a romanizáció fogalma ahhoz hasonlítható, ahogy a kulturális antropológusok az 1920–1960-as évek között az akkulturáció jelenségét leírták. Az akkulturáció a gyarmati korszak gondolkodásából származott, abból a nézetből eredt, hogy a keresztény európaiak hatására a gyarmatosított népek asszimilálódtak, beolvadtak, majd elveszítették kultúrájukat. Jones kiemelte, hogy a kortárs elméletek általában a romanizáció politikai és gazdasági oldalát vizsgálják, de ettől függetlenül alapvetően ezek is a kultúra és nép azonossága és az akkulturáció elméleti kereteit követik, eltekintve az etnikus identitás változásainak számos további problémájától.

A recenzált munka rövid, vázlatos áttekintést ad a társadalomtudományok kategóriáinak történetéről a 19. század elejétől az etnicitás fogalmának megjelenéséig, bemutatva azokat a fontos kulturális antropológiai elméleteket, amelyek hatással voltak a régészetre. A 19. század végén az unilineáris evolucionizmust a diffúzionalista elméletek váltották fel, Európában a Ratzel, Frobenius, Graebner nevével fémjelzett német antropológiai iskola, az Egyesült Államokban a 20. század közepéig Franz Boas és tanítványai képviselték ezt az irányzatot. Ők kezdték el először többes számban használni a kultúra fogalmát, határozottan szakítottak a rassz fogalmával, fő alaptételük szerint az emberi viselkedést alapvetően a kultúra határozza meg. A diffúzionalista szemlélet fő célja a kulturális minták meghatározása, összehasonlítása, osztályozása, majd ezek segítségével a régiók kulturális történetének rekonstruálása volt. A diffúzionalista iskolák nyújtották az első elméleti háttérrel a régészek számára, befolyásolták a régészeti kultúra első definícióit, Kossina és Childe munkáit.

Angliában az 1920–1930-as években jelent meg a funkcionalista irányzat, amely elvetette a történeti megközelítést, a kultúra helyett a társadalmat, a társadalmi struktúrát állította az elemzések középpontjába, a törzsi társadalmak intézményeit, társadalmi összefüggéseit. A törzsi társadalmat úgy képelték el, mint izolált, homogén, autonóm egységet, amelyet a rokonság, egy adott területhez való kötődés, közös értékek, közös identitás tart össze. Ezt az elképzelést az egész világra kiterjesztették, nézetük szerint a világ elkülönült, homogén kultúrák és társadalmak mozaikjából áll össze, és az elkülönült, homogén egységek önálló törzseknek, népcsoportoknak felelnek meg. Ez a nézet került át a régészetre Jones véleménye szerint, és ez alapján a régészek is körülhatárolható, homogén kulturális egységekben gondolkodtak.

Az 1960-as évek felé egyre több antropológus találkozott a terepmunka során azzal a jelenséggel, hogy a kultúra, a nyelv, a társadalmi struktúra határai, az etnikus határok nem mindig esnek egybe. Ezzel egy időben a gyarmati rendszerek összeomlásával, a bennszülött népek mozgalmával ezen a területen is megerősödött az etnikai tudat, ráirányítva a figyelmet a nemzet és az etnosz problematikájára.

A mű ismerteti az etnicitás-definíciók két alapvető csoportját, bemutatja előnyeiket és hibáikat. A két alapprobléma, ami szinte mindegyik etnicitás definícióban felmerül a nézőpontok objektivitásának a megítéléséből fakad, valamint abból, hogy egy definíció mennyiben tekinthető kiterjeszhetőnek, általánosnak és mennyiben specifikus. Az objektív nézőpont azt jelenti, hogy az etnicitás fogalmát a külső szemlélő nézőpontjából határozzuk meg, jól körülhatárolható, viszonylag izolált társadalmi és kulturális egységnek tekintjük. A szubjektív megközelítés ezzel szemben az elemző nézőpontjából definiál, így az etnikus csoportot a kultúrában létező emberek határozzák meg, az etnicitás az ő viselkedésükben és interakcióikban nyilvánul meg.

Az etnicitás-elméletek egyik fő irányzata a primordiális-elmélet, egyik legfontosabb képviselője az amerikai antropológus, Clifford Geertz. Ez az irányzat az etnicitás létét, fennmaradását, jellemzőit a primordiális kötődések fogalmával magyarázza. Ezek a kötődések nem választhatóak el a szubjektumtól, már születéstől léteznek, többek közt azért, hogy mindenki beleszületik egy bizonyos vallási közösségbe, azonos szemiotikai rendszert (nyelvet) használ. A személyes érzelmek, a gyakorlati szükségszerűség, közös érdekek, kötelezettségek mellett maga a kötődés – a pszichológiai igény arra, hogy a szubjektum tartozzék valahova – ami lényeges az etnicitás fennmaradásában. Ez az elmélet magyarázatot ad arra, hogy miért maradtak fenn sokáig etnikus csoportok, miért ragaszkodtak bizonyos csoportok az etnikus identitásukhoz még akkor is, ha ez hátrányukra volt. Jones szerint ezeknek az elméleteknek a hibái közé tartozik, hogy misztifikálják, romantikus sablonba öltöztetik az etnikus identitást, miközben a kötődések pszichológiai hátterének részletes vizsgálata még várat magára. Nem foglalkozik az adott társadalmi és történeti kontextusokkal, amikben az egyes csoportok kialakultak, az etnicitás szituáció-függő jellemzőjével, az etnikus határok állandó változásával.

A másik fő irányzatot az instrumentális elméletek képviselik, amelyek az etnicitást dinamikus, szituáció-függő jelenségként írják le. Ez a megközelítés elsősorban azt vizsgálja, hogy mi az etnicitás szerepe a társadalmi kapcsolatokban, a gazdasági, politikai forrásokhoz való hozzáférésben. A Fredrik Barth által fémjelzett elképzelések szerint az etnikus csoport létezésében maga az „etnikus határ” a döntő, ezért ha két különböző etnikus csoport kerül kapcsolatba egymással, egyáltalán nem szükségszerű az akkulturáció, a kulturális különbségek az interakciók ellenére is fennmaradhatnak. Az „etnikus határ” fennmaradása bizonyos társadalmi vagy ökológiai környezethez való alkalmazkodás eredménye, így ha az egyén érdekei úgy kívánják, átléphet egyik identitáskategóriából a másikba. Jones az instrumentális elméletek hibáit abban látja, hogy elhanyagolják a kul-

túra etnicitásban játszott szerepét, az etnicitás pszichológiai dimenzióját, nem különböztetve meg az etnikus csoportot más érdekcsoportoktól; vagyis abból a feltevésből indul ki, hogy minden emberi viselkedés alapvetően racionális és nem veszi figyelembe, hogy az érdek, a nyereség, a vágy felfogása, érzékelése, kulturálisan meghatározott lehet.

Jones ezek után létrehozta saját etnicitás-definícióját, ami szerinte a régészetben is alkalmazható. Véleménye szerint a lehető legáltalánosabb definícióra van szükség ahhoz, hogy különböző kulturális kontextusokban is elemezni tudjuk az etnicitást. A definíció megalkotásához a választott kiindulási pontja az etnicitás elméletek egyik sarkalatos kérdése a nézőpontok kettőssége (objektív és szubjektív megközelítés), mivel nincs kapcsolat a résztvevők etnicitás-érezékelése és az őket körülvevő kulturális kontextus és társadalmi háttér között. Jones e kettősség áthidalására Bourdieu habitus fogalmát használja fel. A habitus az érzékelést és a cselekvést irányító állandósult diszpozíciók összessége, amelyek többnyire tudattalanok, az egyén kiskorában sajátítja el őket, és áthelyezhetőek egyik kontextusból a másikba. A habitust bizonyos társadalmi környezet hozza létre, ez strukturálja a társadalmi gyakorlatot, ami visszahatva befolyásolja magát a habitust is. Az etnikus közösség érzése a közös életpasztalatokon alapul, a közös tapasztalatok pedig hasonló habitust hoznak létre. A közös tapasztalat és közös habitus hozza létre az etnikus csoportot. Mivel az etnikus identitás a habitusból ered, ezért az egyén képes számos, szituációtól függő, érzelmileg mégis hiteles identitással rendelkezni. A kulturális különbségek különböző mértékben jelenhetnek meg az etnicításban, az interakció folyamatától és a résztvevő csoportok közötti hatalmi viszonyoktól függően, így egy bizonyos etnikus identitás a különböző társadalmi és történeti kontextusokban eltérő módon nyilvánulhat meg. Jones ezek alapján úgy definiálja az etnicitást, mint multidimenzionális jelenséget, amely a társadalmi élet különböző területein különböző módon jön létre, és kötődik az egyrészt szituáció-függő, másrészt a kulturális tradíciókkal együtt járó történeti tapasztalatokhoz is. Ritkán fordul elő, hogy az etnicitás egy az egyben megfeleljen egy kultúrának és egy adott nép társadalmának. Az etnikus határok átfedhetik a kulturális különbségeket, idővel eltűnhetnek, de a társadalmi élet folyamataiban újratermelődhettek és átalakulhatnak.

Jones a továbbiakban az etnicitás és az anyagi kultúra kapcsolatával foglalkozik, ismét áttekintve a régészet osztályozó terminusait. A hagyományos kultúrtörténeti szemlélet a körülhatárolható, egységes kulturális egységeket etnikus csoportokkal, törzsekkel, népekkel azonosította. Ezt a nézetet már a régészetben belül is sok kritika érte. Elsősorban az őskori emlékművek kutatói azt emelték ki, hogy pusztán a régészeti adatok segítségével nem lehet a korai népcsoportokat azonosítani. Az 1960-as éveket követően a processzuális megközelítéssel vált általánossá az a felismerés, hogy a régészeti leletek, jelenségek eloszlása az etnikus csoportokon kívül számos más múltbeli cselekvést és folyamatot is tükrözhet. Más vélemények magát a régészeti kultúra fogalmát kritizálták, mint túl durva kategóriát, amely számos olyan különbséget elfed, amit más kategóriákkal

el tudnánk különíteni. Végül többen az etnikus csoportok, mint rögzített határokkal rendelkező entitások létét kérdőjelezték meg.

Az új régészet képviselői új kategóriákat vezettek be a régészeti anyag csoportosítására, elkülönítve a „funkciót” és a „stílust”. A véleményük szerint ez utóbbi, a „stílus” jellemzői képviselik a kultúra általános szabályait és az etnikus különbségeket. Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején a régészetben megjelenő posztprocesszuális irányzat újra definiálta a „stílus” fogalmát. Az új megközelítés szerint a „stílus” a kommunikáció egyik formája, társadalmi jelzés bizonyos kontextusokban, ami fontos információkat közöl a társadalmi és vallási hovatartozásról. Az új irányvonalat Jones többek között Ian Hodder Kenyában, Zambiában, Szudánban végzett etno-archeológiai kutatásain keresztül mutatja be. Hodder vizsgálatai megállapították, hogy az egyes csoportok közti kapcsolatok formája általában a társadalmi kapcsolatok belső szervezetéhez igazodik, és az etnicitás kifejezését a csoporton belül kialakult jelentések szimbolikus rendszerének fogalmaival kell megérteni. Az elképzeléseket összefoglalva a kötet szerzője megállapítja, hogy a „stílus” aktív szerepet játszik az identitás szimbolizálásában és a társadalmi kapcsolatok kifejezésében. A kommunikáció és a társadalmi kapcsolatok kifejezése során a stílus aktívan termelődik és manipulálódik. Abban az esetben, ha az anyagi kultúra térbeli elterjedésében hirtelen változás áll be, akkor ez gyakran az interakciók központját jelzi és nem a két csoport közti elkülönülést, ezért Jones szerint az anyagi kultúrában mutatkozó hasonlóságok és különbségek alapján nem következtethetünk közvetlenül az interakciók jellemzőire.

A kötet a társadalmi struktúra és az anyagi kultúra közti kapcsolat vizsgálatával folytatódik. A társadalmi gyakorlatot és a társadalmi kapcsolatokat a habitusban összefoglalt diszpozíciók strukturálják, és magát a habitust is strukturálja a társadalmi élet. Amikor a társadalmi gyakorlat és a társadalmi struktúrák létrehozják, használják és fogyasztják az anyagi kultúrát, ezek a folyamatok jelentésekkel teli kulturális kontextusban zajlanak le, éppen ezért az anyagi kultúra magában foglalja az őt létrehozó társadalmi gyakorlatot és struktúrákat. Az anyagi kultúra nem egyszerűen passzívan visszatükrözi a kultúra által szabályozott tevékenységeket, hanem az anyagi kultúra jelentése változik a történelem folyamán, egy adott kontextustól – amelyben használják – és a társadalmi szereplők helyzetétől függően.

Az etnicitás és az anyagi kultúra kapcsolata ehhez hasonlóan összetett és bonyolult. Az anyagi kultúrának fontos szerepe van annak kifejezésében, felismerésében. Az etnicitás strukturálja az anyagi kultúrát, de az identitás jelzésében csak az anyagi kultúra egyes aspektusai vesznek részt, más formák és stílusok átfedik az etnikus határokat. Azt, hogy az anyagi kultúra mely elemi fejezik ki az etnicitást, a habitus strukturáló elvei határozzák meg és az adott szituáció, vagyis a habitus megnyilvánulása az adott időbeli és térbeli kontextusban. Az anyagi kultúra és az etnicitás kapcsolata éppen ezért állandóan változhat. Egyes szituációkban az etnikus kategóriák állandóak maradhatnak, míg az etnikumot jelző anyagi kultúra változik. Más esetekben az anyagi kultúra fontos lehet az etnicitás kifejezésében,

más kontextusokban azonban háttérben maradhat. Éppen ezért az anyagi kultúra térbeli és időbeli változásai nem biztos, hogy etnikus határokat is jeleznek.

Az etnicitás és anyagi kultúra változó összefüggései alapján számos régész vélte úgy, hogy e tudományterület nem alkalmas az etnikumok azonosítására. Jones ezt túlzottan szkeptikus álláspontnak tartja, szerinte a tárgyi emlékműanyagban is lehetséges az etnikumok azonosítása, ha megtaláljuk a kapcsolatot a „habitus” és az „eticitás” kifejezése között. Az etnicitás kifejezésére felhasznált formák és stílusok a kultúrák között valóban változhatnak, de ha egy adott társadalmi-történeti kontextusról van szó, akkor sosem véletlenszerűen vannak jelen. Az etnicitás szimbólumai egyrészt a már meglevő társadalmi gyakorlatból származnak, másrészt abból, ahogy az adott kultúra tagjai felfogják és kifejezik az emberek közti különbségeket – például nemek és státuszok közti különbségeket, de a szerző szerint erről tájékoztat a háztartások térbeli elrendeződése is.

Jones végső következtetése tehát az, hogy ha etnikus csoportokat keresünk a régészeti anyagban, akkor ehhez a lehető legteljesebb mértékben meg kell ismernünk és megértenünk az adott múltbeli kulturális kontextust, minél több különböző forrás és adat felhasználásával. Vizsgálunk kell a társadalmi interakciók módját, az anyagi és szimbolikus hatalom eloszlását a csoportok között. Fontosnak tartja továbbá a társadalmi szervezet alapos ismeretét és a történeti megközelítést is, mivel az etnicitás mindig egy történelmi folyamat során születik meg.

Összefoglalásképpen Jones visszatér a romanizáció példájához. Véleménye szerint ha kizárólag tipológiai és szeriációs módszereket használunk a régészeti anyag vizsgálatára, akkor torz képet kapunk az adott kultúráról, mivel e módszerek kizárólagos használata a kultúrtörténet elméleti kereteire épül – vagyis az emberi csoportokat körülhatárolt, zárt, homogén kulturális egységeknek tekinti – ezzel szemben a kulturális és etnikus rendszerek heterogének és dinamikusak. Jones inkább azt javasolja, hogy a régészeti anyag elemzését mindig annak a kontextusnak a vizsgálatára építsük, amelyben a lelet előkerült.

Nagy-Britanniában az elmúlt években számos római kori lelőhelyen folyt nagyszabású ásatás – például Kelvedon, Skeleton Green, Gorhambury, King Harry Lane. Míg a romanizáció hagyományos elmélete azt fokozatos és egységes folyamatként írta le, addig Jones azt hangsúlyozza, hogy az egyes lelőhelyeken, különböző kontextusokban előkerülő régészeti anyagok között jelentős eltérések figyelhetők meg. Ilyennek tekinthető: az építészeti stílus változásai, amelyek más-más időben mennek végbe és formailag is elkülöníthetőek, vagy az 1–2. századi helyben készült kerámia formáinak és anyagának változásai. Jones véleménye szerint el kell vetnünk azt a korlátozott magyarázattal szolgáló elméletet, amely a romanizációt egységes, elkerülhetetlen folyamatként írja le, és az ezzel járó etnikus kategóriákat is, mint a „római” és a „bennszülött”. A „rómainak” és „bennszülöttnek” meghatározott leletek és jelenségek kifejezhetnek etnicitást, de nem biztos, hogy a jelentésük állandó, azaz nem mindig és nem minden körülmények között utalnak római és bennszülött identitásra. A római hódítással a társadalmi interakciók és a társadalmi kapcsolatok új formái jelentek meg, ezzel

együtt az etnicitás újfajta megnyilvánulásaival találkozunk. Az anyagi kultúrában megjelenő változásokat ezekhez a folyamatokhoz kell kötnünk. A habitus fontos részét jelenti a magánépítkezés, a fürdőházak, villák építése, amelyek szerepet játszhattak egy tágabb római identitás kifejezésében a társadalmi élet bizonyos területein és bizonyos csoportoknál. Az anyagi kultúra más típusú elemei, mint például egyes kerámia típusok és temetkezési rítusok a tágabb identitás helyett inkább a regionális etnikumokat tükrözik Jones véleménye szerint.

Jones könyve, bár egy régész írta régészek számára, alapvetően a kulturális antropológia gondolkodásmódját követi. Központi kérdése, a kultúrelméletek és kultúrdefiniációk, a kulturális antropológia legfontosabb, állandó témái közé tartoznak. Jones végső következtetése – mely szerint a régészeti anyagot mindig az adott kontextusban kell szemlélnünk és értékelnünk – nagyon hasonlít a kulturális antropológia holisztikus szemléletére. E szemlélet alapján a kultúra egyes elemeit, aspektusait nem önmagukban, hanem mindig a kultúra egészének kontextusában kell vizsgálnia a kutatónak, ha helyes következtetéseket akar levonni.

A régészet azonban nem azonos a kulturális antropológiával. Azok a dinamikus, heterogén, szituáció-függő jelenségek, amelyeket a régészeti anyagban vizsgálunk, sok esetben 2000 vagy 6000 évvel ezelőtt lejátszódtak és befejeződtek. A két tudományterület fejlődésének is megvan a maga saját ritmusa. A régészet szempontjából a tipológiai vizsgálatok, a kultúrák azonosítása és kronológiai táblázatba rendezése kihagyhatatlan alapfeladat a további kutatásokhoz, bármennyire leegyszerűsítettnek tűnik is a fentebbi elméleti megközelítésekhez képest. A régészet számára ebből kifolyólag a „régészeti kultúra” a forrásanyag használatához nélkülözhetetlen keret, fogalmi eszköz, de önmagában és kizárólagosan nem lehet alkalmas modell a rendelkezésre álló források interpretációja során. A feltárt emlékek önmagukban a statikus leletanyag zárt és homogén elkülönültségét sugallják, miközben nyilvánvalóan dinamikus folyamatok hozták létre vagy alakították át azokat, és szüntették meg egyes a stíluselemeiket.

A kulturális antropológia eredményei – amelyekre Jones munkája is épül – alapvetően fontosak a forrásokhoz legjobban illeszkedő, rugalmas interpretációs keretek, a megfelelő történeti modellek kialakításához, mivel az interdiszciplináris kutatások és a nagyfelületű ásatásoknak köszönhetően egyre nyilvánvalóbb, hogy a Kárpát-medence különböző időszakokból származó régészeti leletei az egyes korszakokban sokkal bonyolultabb és összetettebb társadalmi és kulturális jelenségeket, kapcsolatrendszereket rejtettek, mint azt korábban feltételezték. Erre az egyik legjobb példa a Polgár-csöszhalmi tell, ahol nemcsak arról van szó, hogy két késő neolitikus kultúra leletei egy településen találhatóak meg, hanem a két kultúra jellemzői egy teljesen egyedi konfigurációban jelennek meg. Míg a négy bejáratú ellátott körárok-rendszer egyértelműen a lengyeli kultúra sajátossága, addig a kónikus tell a herpályi kultúra jellemzője. A lengyeli kultúrában sehol sem fordul elő – szemben az itt tapasztaltakkal –, hogy a körárok-rendszer belsejében házakat építettek. A település emellett kívül esik a tellek elterjedé-

si területén, sőt a lengyeli és a herpályi kultúra területein is. A helyzete mégis nagyon fontos, hiszen nagyon közel van a tokaji obszidián lelőhelyéhez.¹

Jones munkájában nagyon fontos és értékes, hogy részletesen elemzi a régészet alapfogalmait, és a velük járó elméleti-gondolati kereteket. A legújabb antropológiai, régészet-elméleti és etno-archaeológiai tanulmányok felhasználásával tökéletesen megvilágítja az etnicitás jelenségének mélységeit. Könyvének igazi értékét mégis a gyakorlat fogja majd meghatározni: hogyan tudják majd elméletét a különböző korszakokkal foglalkozó régészek interpretációikban felhasználni.

Kovács Ágnes

---

¹ Raczy Pál – Walter Meier-Arendt – Kurucz Katalin – Hajdú Zsigmond – Szikora Ágnes: A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections (Preliminary report). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 36. 1994. 231–240.

A nemzetek mítosza: Európa középkori gyökerei

*Patrick J. Geary: Europäische Völker im frühen Mittelalter
Zur Legende vom Werden der Nationen.*

(Europäische Geschichte Szerk. W. Benz) Fischer Taschenbuch Verlag,
Frankfurt am Main, 2002, 223 oldal

Patrick J. Geary 1993-tól az University of California, Los Angeles történelem tanszékének oktatója, és a Center for Medieval and Renaissance Studies vezetője. Szakterülete az első évezred Európájának kultúrtörténete, különös tekintettel a Meroving és Karoling kor világképére. Munkássága Európában is jól ismert, több neves egyetemen szerepelt vendégtanárként, műveit franciára, németre rendszeresen lefordítják. Legújabb, ismertetésre kerülő könyve, munkásságának összegzését adja, amely szélesebb közönségnek szánt, könnyedebb hangvételű alkotás.¹

Geary könyvét bevallottan aktuálpolitikai események ihlették. Félelmetes jelenségnek tartja a nacionalista eszméknek az elmúlt évtizedekben tapasztalható feleledését, és a történelmi múlt környezetéből kiragadott epizódjainak politikai szólamokká, mozgósító erővé való emelkedését. Hangsúlyozza a nemzeti eszmék, a népi önazonosság-tudat szerepét a 20. század végi, 21. század eleji véres konfliktusok kialakulásában (például a volt Jugoszlávia területén zajlott polgárháború), valamint a jelentős bevándorolt lakossággal rendelkező országokban, mint például Franciaországban vagy Németországban jelentkező etnikai-vallási feszültségek létrejöttében.

A szerző – szándékosan provokatív véleményt megfogalmazva – azt állítja, hogy nem csak jelenlegi nemzettudatunk, hanem etnogenezisünk története is valójában a 19. századi nacionalista eszmék terméke. Ennek alátámasztására meglepő fordulatként a zulu történetírás kialakulását állítja példaként. A zuluk „őstörténetének” első lejegyzése egy brit misszionáriusnak, A. T. Bryantnak köszönhető az 1880-as években. A történeti tanulmányokat is végzett egyházi ember a zulu előkelők zűrzavaros elbeszéléseit saját kulturális beidegződése alapján rendszerbe foglalta, majd az olvasóközönség „megsegítésére” bibliai párhuzamokkal ötvözte. Így a szerző a 19. század végi törzsi állapotokat 3–400 évvel korábbi időkre visszavetítve, a zsidók pusztai vándorlása által ihletett nagy nguni népmozgásokról ad hírt. A 18. század végén kezdődő, törzsi háborúkban kifejeződő központosítási folyamat végeredményeként pedig a Julius Caesarhoz hasonlóan meggyilkolt, nagy területeket elfoglaló Shaka királyt teszi meg a „nemzeti állam” létrehozójának. A modern kutatások értelmében azonban sem nguni népről, sem

¹ Első kiadása: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe.* Princeton University Press, 2001.

nagyobb népvándorlásról nem beszélhetünk, és a mai formájában ismert törzsi szervezetük kialakulása is csak a 19. század kezdetére tehető. A zulu etnogenezis „története”, bár valóságtartalommal alig rendelkezik, meghatározó szereppel bír a nemzeti öntudat szempontjából, és jelentős erőt biztosít az erre építő sovíniszta politikai és kulturális mozgalmaknak is.

Geary munkája két egymástól élesen elkülönülő részből áll: az 1. és 6. fejezet lényegében vitairat, melyben éles hangon bírálja a történelem aktuálpolitikai célokra való felhasználását. A szerző arra figyelmeztet, hogy mikor egy-kétezer éves nemzetek történelméről beszélünk, valójában egy, a római–zsidó–keresztény–alapokon kialakult történetírási gyakorlatból eredeztethető, a 19. századi, etnikai-nyelvi egységek által meghatározott statikus képet vetítünk vissza a régmúltba. Ennek egyik vonulataként értékelhetők a Gustaf Kossina által fémjelzett etnoarcheológiai kutatások is, melyek a modern politikai-kulturális viszonyokat örökérvényűnek feltételezve régészeti és nyelvészeti eszközökkel népek szállásterületének, őshazájának azonosítását tűzték ki feladatul.

A szerző a 2-től 5-ig terjedő fejezetekben az időszámításunk kezdetétől a 8. századig terjedő időszak népfogalmának vizsgálatát végzi el. Előbb a történetírás fejlődésének rövid összefoglalását adja, majd megkísérli nyomon követni a nemzeti identitás változásait. Szigorú kritikával illeti a korszak kutatóinak merev szemléletmódját, és helyette egy új, dinamikus fejlődésen alapuló modellt vázol fel.

Geary véleménye szerint a modern történetírás a hérodotoszi hagyományokat mellőzve lényegében a Plinius nevéhez fűződő képet tette magáévá, mely a Római Birodalom határán kívül élő népeket közös származástudattal rendelkező, területi alapon jellemezhető, egységes csoportokként (*gens*) értelmezte, és statikus, évszázadokig változatlan névvel, szokásokkal rendelkező tömörülésként fogta fel. A barbár, „természeti” népek ilyenképpen a főként jogi kategóriák mentén szerveződő, expanzív jellegű *populus Romanus* fogalmi ellentétpárját képezték. Erre az alapra épült a kora középkori történetírók világszemlélete is, mely a kereszténység integrálásával két kategóriában gondolkodott: megkülönböztette az etnikus modellt a valláson, származáson, szokásokon, közös jogrendszeren alapuló komplex népfogalomtól.

Mivel a római-későantik civilizáció peremén élő népeknek általában nem maradt fenn saját írásos hagyatéka, ezek történetét kizárólag a fent ismertetett tradíció szellemében alkotó szerzők feljegyzéseiből ismerjük. A birodalom romjain megalakuló államok is ennek a kulturális örökségnek a befogadóivá, továbbvivőivé váltak. Nem meglepő, hogy a későantik vagy kora középkori historikusok leírásait használó, az antikvitás szellemétől átitatott módszertannal rendelkező modern tudomány is hajlamos ebben a statikus, kétpólusú kategóriarendszerben gondolkodni, mikor a Római Birodalom egykori területén, vagy annak vonzáskörzetében megjelenő népek történetét vizsgálja.

Geary három periódusra osztva mutatja be az időszámításunk kezdetétől a 8. század végéig húzódó időszakot. Előbb a császárkori népesség önazonosság-tudatának aspektusait mutatja be, majd a birodalom összeomlása utáni zűrzavaros

időszak etnikai modelljeit ismerteti. Végül a későantik kultúra romjain kifejlődő új királyságok új nemzetfogalmának kialakulását fejti ki.

Ebben a szakaszban válnak nyilvánvalóvá a választott ismeretterjesztő műfaj hátulütői. A jegyzetanyagot jobbra nélkülöző értekezés forrásszövegeket alig idéz, történetírókra is leginkább közvetetten (például Walter Pohl művein keresztül) hivatkozik. A történeti beágyazottság ismertetése nélkül viszont Geary érvei kiragadottak, koncepciózusnak tűnnek, s ettől tudományos értelemben súlytalanok válnak.

Különösen furcsa, hogy a szerző nem mellékelte térképet munkájához: míg hazánkban Pannonia elhelyezkedése evidenciának tűnik, bizonyára másként van ez az Atlanti-óceán túloldalán. A szélesebb közönség számára kevésbé közismert a földrajzilag és időben egyaránt kiterjedt eseménysorok jelentős része, melyek közt az eligazodást a könyv végén található, jelképes mennyiségű adatot tartalmazó időrendi tábla sem könnyíti meg. Sajnálatos, hogy a szövegfolyamot egyetlen ábra sem színesíti.

A szerző a barbár-római fogalom párt elemezve idézi fel e kategóriáknak az évszázadok során egyre összerosódóbb aspektusait. Részletesen foglalkozik a megszállt területek romanizálódó előkelőségével, vagy az egyre több barbár elemet magába olvasztó birodalmi haderő problematikájával. Következtetése értelmében a császárkor kezdetén a „római” és a helyi identitástudat minden feszültség nélkül megfért egymás mellett (akár egy személyen belül is), mivel más szempontrendszerek alapján megfogalmazott kategóriákon alapult. A Római Birodalom integráló ereje befogadta a helyi vallásokat, az előkelők számára helyi kapcsolatrendszerük, irányító szerepük megtartása mellett nyílt lehetőség a civilizációs vívmányok megszerzésére, anyagi értékeik és hatalmuk gyarapítására.

A birodalom európai határain élő népek többnyire szabad emberekből álló, kis településeken élő földműves közösségek voltak, melyeket a kollektív származástudat és jogrendszer fogott össze nagyobb szervezeti egységekbe. A törzsek távolról sem jelentettek nyelvi egységeket. Királyaik hősi felmenői isteni eredetűek voltak, népük származása mitikus homályba veszett. Míg például a viseleti tárgyak csak időlegesen lehettek a közösségi öntudat kifejezői, a származástudatra vonatkozó tradíció-elemek gyakran állandóbbak voltak, és az újonnan hatalomra kerülő uralkodó családok, saját céljukra kisajátítva, továbbörökítették őket.

A rómaiak megjelenése a térségben destabilizálta a barbár népeknél uralkodó hatalmi egyensúlyt. A birodalommal kapcsolatba került népek többsége az isteni eredetű királyság intézményét választott vezérré cserélte az 1–2. század folyamán. A hadi sikereknek és római támogatásnak kiszolgáltatott uralkodók igyekeztek saját legitimitásukat megteremtteni: a közösség mitikus hagyományainak továbbörökítőjeként léptek fel, vagy családjuk hagyományait az általuk alapított új „nép” tradíciójává emelték. Az etnikai hovatartozás tudata ebben a környezetben kimondottan instabil, dinamikusan változó fogalomnak tekinthető.

A birodalom pártfogoltjai számára a kiscsaládon alapuló agrártársadalmakban ismeretlen perspektívák tárultak fel, amely az anyagi javak jelentős felhalmozásában nyilvánult meg. A határ mentén létrejött kliens-államok nem csak védelmi funkciót láttak el, hanem kereskedelmi közvetítő szereppel is rendelkeztek. A legelőkelőbb

barbárok polgárjogot kaptak, és megnyílt előttük a római katonai pálya, a politikai és gazdasági élet.

Az erősen mobil római társadalomban a 3. században mélyreható változások kezdődtek. A polgárjog kiterjesztése, a katonai pálya mindenki számára elérhetővé válása a regionális öntudat megerősödését eredményezte. A lázadásokhoz, polgárháborúhoz vezető válságot súlyosbították a barbár népek támadásai is. A rómaiak a szövetséges államok területéről egyre jelentősebb számú barbár csapatot rekrutáltak, melyek saját vezetőik alatt védelmi funkciót láttak el, de részt vettek a birodalom polgárháborúiban is. A krízis destabilizálóan hatott a birodalom határain élőkre is: új népcsoportok tűntek fel, törzsszövetségek jöttek létre, majd tűntek el egy-egy súlyos vereség után. Ezek a hatalmi csoportosulások erősen tagolt szerkezetűek voltak, elemeik önálló vezetőkkel és erős öntudattal rendelkeztek.

A hun támadások alapvetően új helyzetet teremtettek: a birodalom határán egy eddig ismeretlen etnikai modellel rendelkező, villámgyorsan építkező, erőteljesen expanzív hatalomforrás jelent meg. A laza szerkezetű nomád törzsszövetség szétroppantotta a római kliens államok rendszerét, és menekülésre készítette, vagy magába szippantotta a területén élő népeket. A változásoknak köszönhetően nagyobb tömegű, szervezett barbár népelemek áramlottak a birodalom területére, melyek végül nagy területek leszakadásához vezettek.

A római uralom összeomlása után a hajdani provinciákban a regionális öntudat felerősödése figyelhető meg. A lokálpatrióta érdekek előtérbe kerülése jelentős hatalmat összpontosított a helyi előkelőség kezében: ők vették át az állam korábbi szerepeinek jelentős részét (adószedés, törvénykezés). A tömegessé vált fosztogatások, szervezett rablóbandák ellen azonban csak a megalakuló barbár királyságok jelenthettek védelmet. A viszonylag kisszámú, a stratégiai pontokat megszálló harcosok a helyi lakosságtól élesen elkülönülő társadalmat hoztak létre, amely két különböző népfogalomban kristályosodott ki. A barbár katonaelemek csoportöntudata a közös leszármazáson alapult, melyet mitikus ősökkel rendelkező királyaik testesítettek meg. Összetartozás-érzésüket volt hivatott kifejezni a korszak kodifikációs tevékenysége is, melynek legkorábbi terméke az 5. század végén lejegyzett gót Codex Euricianus.

A két párhuzamos világrend azonban jelentős politikai-gazdasági ellentéteket szült a megszállók és a helyi elit tagjai között, melyeket gyakran vallási feszültségek is tetézték. Gyakran éppen ez a szembenállás vezetett az új királyságok összeomlásához, mely esetenként a barbár népesség etnikai szervezetének megsemmisülését eredményezte.

Tartósabbnak bizonyultak a császári központtól távolabb eső területeken létrejött királyságok, melyeknek nem kellett kiállniuk a bizánci támadások próbáját. A romanizációt már csak a városi lakosság körében őrző provinciákban viszonylag gyorsan végbement a betelepülő és a helyi társadalom organikus összeolvadása, és így stabil államalakulatok jöttek létre.

A hajdani birodalom központi területein létrejött királyságoknak is hamarosan szembe kellett nézniük a jóval fejlettebb struktúrájú alapnépességgel való együttlélés problémájával. A kezdetben teljes elkülönülés politikáját folytató

országokban fokozatosan az összeolvadás tendenciái váltak uralkodóvá, és a helyi elit számára is megnyílt az út az új államrendbe való betagozódáshoz. Néhány generáció elteltével olyan komplex összetartozás-tudat alakult ki, mely a római kultúra elemeit is magába olvasztó, de alapvetően a barbár szokásokból építkező törvénykezési rendszert, hatalmi struktúrát eredményezett. A kereszténység felvétele is ezeket a folyamatokat erősítette: például az arianizmus a gótoknál sokáig a nemzeti összetartozás fontos szimbólumává vált.

A szerző a nép fogalmának fejlődésén keresztül valójában a mai értelemben vett etnikai csoportok és a későantik-koraközépkori lakosság önazonossága között feszülő ellentétet mutatja be. Az egykori népek, még ha nevük hosszú távon fenn is maradt, valójában folyamatosan változó összetételű csoportosulások voltak. Geary lényegében csak az önazonosság-tudat közösségformáló erejét, egy sajátos értelmű nacionalizmus fennmaradását tekinti állandónak. Azonban míg mostanság az önazonosságon lényegében a származáson, anyanyelven alapuló közösséget értjük, az első évezredben a szerző szerint egy ennél komplexebb, politikai-gazdasági-kulturális értékrendszeren nyugvó, akár önkéntesen is változtatható csoporttudat volt jellemző.

Leegyszerűsített következtetései ellenére Geary könyve izgalmas olvasmány nemcsak a kora-középkor története iránt érdeklődő laikusok, hanem a korszak kutatói számára is. A szerző lendületes írásmódja, ötletes kérdésfeltevései, egyéni látásmódja eredményeként elgondolkodtató mű született. A könyv külön érdeme, hogy tabuként kezelt témakört tárgyal, és a kontinensünkön megszokott beidegződésektől eltérően maximális nyíltsággal közelíti meg ezt a kényes témát. Bár az alkotás ismeretterjesztő volta miatt – a szerző szándéka ellenére – komoly tudományos vita gerjesztésére aligha lehet alkalmas, szerepe mégsem lebecsülendő. Tudatosítja az olvasóban, hogy a nemzeti öntudatot definiáló elképzelések valójában történelmi folyamatok során kialakult fogalmak, múltba való visszavetítésük anakronisztikus, félrevezető képet eredményez. Geary példaképként Hérodotoszt állítja elénk, és a kulturális sokféleség előítélet-mentes, a vizsgált népek saját kontextusából kiinduló elemzését emeli követendő mintává.

Mersdorf Zsuzsa

SZERZŐINK

- Bollók Ádám (1982) egyetemi hallgató (ELTE BTK Régészeti Intézet)
bollokadam@freemail.hu
- Brather, Sebastian (1964) régész (Universität Freiburg, Institut für Ur- und Frühgeschichte und Archäologie des Mittelalters)
sebastian.brather@ufg.uni-freiburg.de
- Czoch Gábor (1965) történész (Teleki László Intézet)
g.czoch.tla.hu
- Csíky Gergely (1979) doktorandusz (ELTE BTK Régészeti Intézet)
gergelycsiky@yahoo.com
- Gyáni Gábor (1950) történész (MTA TTI)
gya8632@helka.iif.hu
- Győri Róbert (1976) geográfus (MTA RKK KÉTI)
gyorir@mta.rkk.hu
- Kovács Ágnes (1974) régész (Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága)
csapa2@gmail.com
- Langó Péter (1972) régész (MTA Régészeti Kutatóintézet)
lango@archeo.mta.hu
- Maxim Mordovin (1979) régész (ELTE BTK Régészeti Intézet)
amalrich@gmail.com
- Mersdorf Zsuzsa (1977) régész (MTA Régészeti Kutatóintézet – Archeosztráda Kft.)
mersdorf@gmail.com
- Siklósi Zsuzsanna (1979) doktorandusz (ELTE BTK Régészeti Intézet)
zsuzsannasiklosi@pannatural.org
- Takács Miklós régész (MTA Régészeti Kutatóintézet)
takacs@archeo.mta.hu
- Vida Tivadar (1962) régész (MTA Régészeti Kutatóintézet)
vida@archeo.mta.hu

CONTENTS

“...do not declare me artificially an enemy...”
 Letters of István Hajnal (1892–1956) on the 50th
 anniversary of his death.
 Edited and published by Gábor Gyáni 5

NATION-BUILDING AND ARCHAEOLOGY

Brather, Sebastian	Ethnic interpretation and explanation based on structural history in the archaeology	23
Siklósi, Zsuzsanna	The change of the concept of archaeological culture and identification of ethnic identity in prehistoric research	73
Langó, Péter	The study of the archaeological findings of the 10 th century Carpathian Basin as national archaeology. An overview of the history of research	89
Mordovin, Maxim	The norman-theory in Russia from the beginning until the recent events	118
Takács, Miklós	Expectations of nation-building. Research objectives in the medieval archaeology of the states of the Northern-Balkans	163
Vida, Tivadar	The question of ethnicity in German early-medieval archaeology after 1945	203
Czoch, Gábor	How to define the area of a town? Debates about the urban act of 1843/44	216
Győri, Róbert :	At the gates of Vienna. Territorial differences in the development of the Southern part of the Kisalföld region in the beginning of the 20 th century	231

 BOOKS

Invented Slavs? Archaeological and historical problems of the early Slavs Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700.	– Csiky, Gergely	251
A new approach in the research of the ethnogenesis in the Middle Ages Gillett, Andrew (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages	– Bollók, Ádám	265
Siân Jones: The Archaeology of Ethnicity: constructing identities in the past and the present	– Kovács, Ágnes	283
Mythos of nations: Middle Age roots of Europe Patrick J. Geary: Europäische Völker im frühen Mittelalter Zur Legende vom Werden der Nationen	– Mersdorf, Zsuzsa	291
Contributors		296
Contents		297
Abstracts		299

ABSTRACTS

Czoch, Gábor: How to define the area of a town? Debates about the urban act of 1843/44

The starting point of the paper is the analysis of the changes of the concept of “town” in Hungary. Exploration of the discourse of the time shows that the concept of town had undergone significant changes between the end of the 18th century and the middle of the 19th century. Besides the traditional legal-political concept, two new aspects came into play, as witnessed by the definition provided by Article 1. of the Urban Act drafted by the Parliament of 1843-1844: “The town consists of the town area and the town dwellers”. That is, while previous definitions had been primarily based on privilege, here the emphasis shifted to the demographic and spatial dimensions of the concept. The paper examines the part of the protracted debate of the Parliament of 1843-1844 about the draft Urban Act that focused on the problems related to the definition of the town area. According to the members of the Parliament, the area of the town is the area over which the town has jurisdiction. The main difficulty arose from the fact that due to the various privileges, this area did not coincide with the geographical dimensions of the town. The proponents of liberal reforms strove to homogenize the legally fragmented dimensions of the town as far as possible and to extend the competency of the town authority over the entire geographical area of the town. As this also entailed the subordination of the town nobility under the town jurisdiction and thus had a direct effect on existing noble privileges, the debate on the definition of the town area involved significant political and social stakes. Yet, the differences between the geographical dimensions and the area – the jurisdiction – of the town had only been eliminated by the laws of 1848.

Győri, Róbert: At the gates of Vienna. Territorial differences in the development of the Southern part of the Kisalföld region in the beginning of the 20th century

In the present historico-geographical paper I have attempted to present the internal segmentation and developmental fault-lines of the early-20th century Western Trans-Danubian region using quantitative methods. One of the most important results of my researches is the discovery of a characteristic “North-Western/South-Eastern slope” in the differences among the development level of the areas of the Western Trans-Danubian region. This reflects the develop-

mental situation of the entire country. I was also able to ascertain that, rather than differences of religion, ethnicity or settlement structure, developmental differences are primarily defined by the distance from Vienna. The developmental map displays marked zonality: we only find contiguous areas of relative underdevelopment on the Southern and Eastern peripheries, only disrupted by the developed "islands" around the towns. The correlation between the developmental zones and Vienna also shows that at the beginning of the 20th century the center of this region was much rather Vienna than the capital of the country, Budapest.

Langó, Péter: The study of the archaeological findings of the 10th century Carpathian Basin as national archaeology. An overview of the history of research

The study of the archaeological findings of the 10th century Carpathian Basin as national archaeology.

Ethnogenesis had a definitive effect on the evolution of Hungarian historical consciousness, too. The assessment of the foundation of the state, the Magyar conquest and the events of the preceding period was often linked to matters of daily politics. Obviously, these links were bi-directional: ideological trends affected scientific theories while drawing on them as well. The paper reviews the issue from the point of view of archeology, presenting the main theories, the causes for their evolution and the effects of the main trend on subsequent archeological research. Retracing the process of archeology becoming a professional science, we review the history of research from the recognition of the remnants of the Magyar conquest. The final chapter dwells upon the effects of modern and post-modern (post-processual) theories, the relationship between academic science and the nationalistic ideas of the late 20th century and the modern trends of research.

Mordovin, Maxim: The norman-theory in Russia from the beginning until the recent events

The question concerning the origins of the stately structure of the eastern Slavs has remained intriguing since the very beginning of its scholarly investigations. These were founded by the first members of the Russian Academy of Science in

the first half of the eighteenth century. The earliest scientific views, partly based on the previous traditions were formulated by two prominent historians of German origin: Gottlieb Siegfried Bayer and Gerhardt Friedrich Müller. They can be regarded as the fathers of the so called *norman-theory*. Their opinion concerning the important (if not determining) role of the northern, namely Scandinavian, tribes in the formation of the early Russian state was almost immediately criticised by Mikhail Lomonosov, the well known Russian scientist. The discussion started just before the rise of the local nationalisms has been continuing until the present days having a strong influence first on the historical and later also on the archaeological studies. The objective research of the Varangian's real role in the early Russian history was very often obstructed by the current political circumstances, e.g. Napoleonic wars, rising Russian nationalism, the 1917-revolution, the *marrism*, the Soviet-Russian chauvinism etc. The main purpose of this article is to give a brief outline of the development of the *normannism-antinormannism*, and to show its connection with the contemporary political situation from the very beginning until the recent events.

Siklósi, Zsuzsanna: The change of the concept of archaeological culture and the identification of ethnic identity in prehistoric research

The concept of archaeological culture is fundamentally different from the concept of culture used in everyday language or social sciences. This notion, initiated by Gordon Childe, became the fundamental analytical unit of traditional archaeology. Its meaning underwent considerable change during the history of theoretical archaeology, until its use seriously declined in recent years.

The basic question is how social groups can be defined by archaeological methods, which is closely connected with the research of ethnic and cultural identity. Traditional archaeology identified archaeological culture with ethnic and language groups. New Archaeology later questioned this identification and processualist archaeologists were sceptical about being able to define the boundaries of self-identifying groups. Postprocessualist archaeology in recent decades yielded important results in the identification of ethnic groups. The realization of complex use of material culture as well as the relative and situational nature of ethnic borders resulted in emphasis on individual interpretation of archaeological finds instead of generalization. In connection with this, the use of the concept of style is increasingly coming to the forefront instead of the use of archaeological culture.

Takács, Miklós: Expectations of nation building.

Research objectives in the medieval archaeology of the states of the Northern-Balkans

The paper intends to provide a brief overview of the objectives and expectations characteristic of the medieval archaeology of the states of the Northern-Balkans during the last hundred and fifty years. According to our findings, the following common traits may be discovered as regards our subject:

1. In all countries of the region, medieval archaeology evolved within the process of the acquisition of national independence, the process of “nation building”. It was a part of the intellectual struggle that was the motor of national independence. The circumstances of this evolutions explain why the archaeologists of the various states of the Northern-Balkans had to and have to find preset answers to certain questions, answer, which coincide with the national-romanticist theories of historiography in the given country.

2. In the area under examination, medieval archaeology is distinct to the different states. This segmentation is so deep, that the various independent, “national” researches focus on the past of the given nation exclusively, along the lines of *ad hoc territoriality*, a concept formulated by László Szakra in another concept, but very fitting to our subject as well.

3. Due to society expectations toward medieval archaeology, two questions have become prominent in research. These two research topics are: the ethnogenesis of the given people – to provide the ground for the imaginary “rights of the first settlers” – and the material culture of the given people during the middle-ages to illustrate the “glory of old”.

4. The communists’ rise to power in the Northern-Balkans after 1945 had only a partial and temporary effect on these priorities. The return to traditional, “national” questions within the archeological researches of the region had started as early as the 1950’s. In the case of the former Yugoslavia and Albania, the reformulation of the national aspect was strengthened by the fact that the communist nomenclatures of these two states wished to rid themselves from Moscow’s guardianship.

Vida, Tivadar: The question of ethnicity in German early-medieval archaeology after 1945

Certain representatives of the study of early German history (Frühgeschichte – cc. the first Millennium AD) blame their predecessors for the fact that the substance and methodology of the definition of ethnicity has remained unchanged

since 1945; essentially the question of ethnicity is still defined by the 19th century romantic ideas presupposing the unity of people, language, (archaeological) culture and race. While historians did undergo a change of paradigm and left behind the ideology of "*völkisches Denken*" to create a study of history that is modern as regards its methods, laws and theories, archaeological students of ancient and early history remained unaffected by this. Archaeologists formally entrenched themselves behind the archaeological analysis of the findings and seemingly only dealt with these findings and the cultures, wholly ignoring or treating matters of history and ethnicity with unnecessary care. This approach had been maintained by the researchers and school founding university professors of the 50's-70's and their students. After 1945 it became possible for professionals to treat "ethnic identity" as a purely scientific question rather than a political one. The doubts regarding Gustaf Kossina's theories could come to light; the approach equating "object" with "ethnicity" was left behind. At the time, however, archaeology lacked a unified and modern concept of *ethnos*, that could have served as the basis for research. The possibility of change and renewal for the German archaeology of the early middle ages came from the field of history and, partly, from ethno-sociology. The authors most committed from the point of view of ethnic interpretation acquired their degrees under Joachim Werner at Munich University; their works are closely related to those of the Master both as regards their contents and their methodology, therefore the definite ethnic program of Werner's school has defined the German research of the early middle-ages for several decades.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven. Kéziratot nem őrzünk meg.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfunóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichobistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227. [sorozat nevét zárójelben normál betűvel!]

[Idegen nyelvű publikáció:]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century.* Liverpool

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: Révai Új Lexikona 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim.* Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A leőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. Megjelenés előtt

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldal-számok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség • 1113 Budapest, Valkói u. 9.

Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org, E-mail: korall@korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

Szegedi Péter, szegedi.peter@forsense.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrássy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 40. SZÁM 2006. 2. SZÁM

Múlt idő

Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet.
Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához

Határsértők

Cieger András: Gazdagodás és korrupciós vád. A magyar politikusok vagyongyarapításának lehetőségei ésmegítélése az 1860–70-es években

Tudós tusák

Takács Erzsébet: Struktúra, mélységszint vagy hosszú időtartam? Lévi-Strauss, Gurvitch és Braudel vitája antropológiáról, szociológiáról és történelemről
Verein für Socialpolitik: Vita a nemzetgazdaság produktivításáról, 1909

Századvég-szövegelő

„...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell.”

Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal – 2. rész

Konferencia felhívás

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2006. évi konferenciáját

KULTURÁLIS FORDULAT A TÖRTÉNETÍRÁSBAN
címmel június 30 – július 1-én tartja

A kultúra, a kultúra története és a kulturális tanulmányok, közismertebb nevén a „cultural studies” az 1980-as és az 1990-es években került előtérbe a hagyományos társadalom- és kultúrtörténet rovására. A kultúra új paradigmája behatolt szinte minden ember- és társadalomtudományba, jóllehet a „kulturális fordulat” eltérő hatással járt itt és ott és a kultúra fogalma mást jelent az egyikben és a másikban. A pszichológiában a kultúra fogalom térhódítása komoly kétségeket támasztott az emberi pszichikum antropológiai állandóságát feltételező hagyományos felfogással szemben. A földrajztudományban ez a fejlemény megkérdőjelezte a „kultúrtáj” bevett fogalmát, amely a társadalmi különbségeket volt hivatva áthidalni. A közgazdaságtanban a fogyasztás iránti megnövekedett érdeklődés ösztönzőjéül szolgált a kultúra fogalom adaptálása; nem bizonyult többé egyedül gyümölcsözőnek a racionális fogyasztó fogalmának a mechanikus használata. A politológiában a szimbolikus politika értelmező ereje kerekedett felül a racionális választó fogalmával operáló korábbi megközelítéseken. A történetírásban pedig a korábban hosszú időn át egyeduralkodó gazdasági, vagy a gazdaságra visszavezetett társadalmi magyarázó sémák helyét foglalta el némely történészek kezén a kultúra mint téma és analitikus rendezőelv.

A cultural studies-nak a történetírára gyakorolt hatása igen csak szerteágazó inter- és multidiszciplináris kutatásokat eredményezett. Kezdetben a kulturális (interpretatív) antropológia történetírára tett közvetlen befolyása volt a legszembevetőbb, amely még a mikrotörténetírást is segített szárba szökkeni. A kultúra fogalmának a történetírást rabul ejtő expanziója idővel elvezetett a szimbolikus formák filozófiájának (Ernst Cassirer), a szimbolikus politika fogalmának (Murray Edelman), az érzelmek pszichológiájának, az irodalom- és a művészettörténetnek és megannyi egyéb humaniórának a történetírói hasznosításához. Ezt a fejleményt illetik a kulturális fordulat elnevezéssel, melynek az Új Kultúra Történet (New Cultural History) lett a fő hordozója. Mely tudományos áramlat kezdettől szorosan összekapcsolódott a konstrukcionizmus és a reprezentáció eljárás módját s fogalmát előnyben részesítő, olykor posztmodernként is tudatosított törekvésekkel.

Ez évi konferenciánk a kultúra hagyományos, valamint az említett új fogalmi bázison nyugvó megközelítéseinek egyszerre igyekszik teret adni. Az alábbi témákban és irányokban várjuk az előadók jelentkezését.

1. Fürdőélet, fürdő kultúra

A szabadidő történetének kedvelt és fontos területe a fürdőhelyek históriája, kivált a fürdőélet társadalom- és kultúrtörténete. A kik, mikor, hol és hogyan vették ki részüket a nyilvános fürdőzés, az ehhez szorosan kötődő szociabilitás örömeiből — nélkülözhetetlen ez ma már a modern polgárság társadalomtörténetének a megismeréséhez. Egyúttal a tömegtársadalom 20. századi fejlődését is segít megérteni a jelenség közelebbi vizsgálata. Nagy figyelmet kíván tehát a fürdőzők kiléte, a fürdőzés társadalmi gyakorlata (a fürdőélet társadalomtörténete), a fürdő kultúra társadalmi reprezentációja (reklám, életforma-imázs) és magának a fürdőhelynek a társadalomtörténete.

2. A színház a társadalomban

A városi közsínház mint intézmény felemelkedése párhuzamos a modern polgári fejlődéssel, valamint a nemzeti kultúra kanonizálódásával. Ebből adódóan mind a színházba járás, mind a színház által közvetített kulturális és eszmei értékek világa döntően járult hozzá a modernitás társadalomtörténetéhez. A színház, mint a szociabilitás egyik első pregnáns színtere fontos tanulságokkal szolgál továbbá a modern városi kultúra antropológiai megközelítéséhez is. Különös tekintettel kell tehát lenni a színház kiemelkedően fontos reprezentációs szerepére, valamint arra, hogy kulcsszerepet tölt be a társadalmon belüli integrációs folyamatokban: a középosztályosodásban, a polgári viselkedési kód meggyökeresítésében, a nemzeti tudat kulturális kódjainak az elterjesztésében.

3. Ízlés, érzelmek, percepció

Az Új Kultúra Története egyik legizgalmasabb kutatási területét képezi a szubjektum egyes megnyilvánulásainak történeti forrásokon nyugvó szakszerű megközelítése. A Theodor Zeldin, Peter Gay, Peter és Carol Stearns, Simon Schama, Alain Corbin vagy Peter Burke és mások által sikerrel folytatott ily értelmű történeti kutatások mindenekelőtt a diskurzusok elemzésével világítják meg a „kulturális érzékenység” egyes történeti változatait. A diskurzusokat nem csak verbális (írott formát öltő) megnyilatkozások rögzítik, ám a vizuális reprezentáció megannyi formája is tovább éltetheti. A konyhakultúrától a testgondozás kultúráján át a nemek (vagy a vérségi rokonok, a barátok) közötti kapcsolatok érzelmi kultúrájáig sok minden történeti érdeklődés tárgyává tehető ezúton. Fontos továbbá a mit és hogyan látás (a percepció) mint történeti probléma felvetése: segít megóvni bennünket a közvetlen historizálás veszélyeitől és rávilágít, hogy forrásaink szerzőinek a „megfigyelési” adott korhoz és kultúrához kötött entitások, kár tehát számon kérnünk mai érzelmi és szellemi érzékenységünket.

4. A politika kultúrája

A szimbolikus politika fogalmában feloldott politikatörténet ígéretes alternatívát kínál a politika-diplomácia- és államtörténetírás-írással konvencióival szemben. A politika világa nem csupán a politikai formák (és események) instrumentális funkcióira korlátozódik, hiszen a politikai intézmények, formák és cselekedetek jelentéseket rejtnek magukban, melyek a hatalommal bírók (politikuskok) és az alattvalók (újabbán állampolgárok) közti szüntelen és interaktív kapcsolatok során keletkeznek, újulnak meg és halnak ki végül. Ezen jelentések, melyek folytonos egyeztetése a politika működésének egyik kulcskérdése, legitimálják a hatalmat, s eközben mindenki számára átélhető módon fejezik ki a közösként definiált absztrakciókhoz fűződő viszonyukat. A politikai kultúra fogalma így nem afféle adalék csupán a politikai köztörténet hagyományos narratívájához, mivel hozzásegít bennünket ahhoz, hogy bepillantsunk a vezetők és vezetettek viselkedésének hátterébe, s valóságos (ne pusztán a mából visszavetített) motivációkat tulajdonítsunk nekik, amikor a tetteiket értelmezzük.

5. Fikciók, mint a múlt reprezentációi

Napjainkban mind kevesebb hitelt lel a tudományos megismerés 19. századból öröklött naiv realista eszménye, s ezzel egyúttal felértékelődik a referenciális (levéltári) írott forrásokon túli nyomok további széles garmadája. Az oralitás kultúráját rögzítő írott dokumentumok mellett a képi ábrázolás múltból fennmaradt nyomai, továbbá a fikciós irodalom megannyi megnyilvánulása, s újabbán pedig az audiovizuális média (film, TV) egyaránt elengedhetetlen tehát ahhoz, hogy megismerhessük a múltbeli valóság kortárs imázsát. A tapasztalat történeti kategóriáját adja tehát a kezünkbe a reprezentációk termelésének és fogyasztásának a története, mely kutatási ág az Új Kultúra Történet talán egyik legfőbb hozadéka.

Az előadásokat 20 percesre tervezzük.

IRODALOM:

- Burke, Peter: *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge, 2004.
- Chartier, Roger: *On the Edge of the Cliff. History, Language and Practices.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997.
- Darnton, Robert: *History of Reading.* In: Peter Burke (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1991. 140–168.
- Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága.* L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Gaskell, Ivan: *History of Images.* In: Peter Burke (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing.* The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1991. 168–193.

- Gossman, Lionel: Történetírás és irodalom. Reprodukció vagy jelentéstulajdonítás. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2003. 133–169.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely.* Gondolat, Budapest, 1988. (Új kiadás: 1999.)
- Hunt, Lynn (szerk.): *The New Cultural History.* University of California Press, Berkeley, 1989.
- Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában.* Holnap Kiadó, Budapest, 1999.
- Katona Csaba: Fürdő és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* 7–8. 2002. március, 56–78.
- Medick, Hans: A megbecsülés kultúrája. *Korall* 10. 2002. December, 19–40.
- Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall* 7–8. 2002. Március, 34–56.
- LaCapra, Dominick: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language.* Cornell University Press, Ithaca – London, 1983.
- Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra.* Helikon, Budapest, 1998.
- Sennett, Richard: *A közéleti ember bukása.* Helikon, Budapest, 1998.

A konferencia helyszíne és időpontja:
Balatonfüred

2006. június 30 – július 1.

Tisztelt tagok!

2006. június 16-án lesz ötven éve, hogy egyesületünk névadója, Hajnal István meghalt. Rá emlékezve ezen a napon délelőtt megkoszorúzzuk a volt háza (Városmajor u. 26/c.) falán lévő emléktáblát. Délután 2 és 4 óra között szakmai tanácskozást rendezünk Hajnal István az ember és a történész címmel.

A rendezvény színhely: Budapest Főváros Levéltára, Budapest, Teve u. 3–5.

Mindenkit meghívunk és szeretettel várunk mind a két rendezvényünkre.

A Gondolat kiadó gondozásában,
először jelenik meg magyarul
Hajnal István főműve,
a *L'Enseignement de L'écriture aux universités médiévales*,
ismert címén az
„*Írástörténet*”.

A szerző már nem élhette meg a kötet francia nyelvű megjelenését sem – most, halálának 50. évfordulóján megállapodás született arról, hogy ismét, avatott magyar fordításban napvilágot lát a mű.

A mű szakszerű fordítása miatt a kötet várhatóan csak 2007-ben jelenik meg, de a kiadást finanszírozó örökösök már most örömmel vennék a megvásárlást tervezők előzetes regisztrációját.

Az érdeklődők regisztrációs szándékukat
a hajnal.istvan@oc.hu e-mail címre küldhetik el.